

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

RAZPRAVE
DISSERTATIONES
XXV

1. SLOVENSKI PRAVOREČNI POSVET

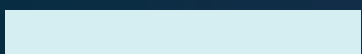
LJUBLJANA
2021

1. ■

SLOVENSKI

PRAVOREČNI

POSVET

v

á

n
t

è

ù

М

Ö

ü

ä

r

e

ISBN 978-961-268-077-0
RAZPRAVE II. RAZREDA, 25
DISSERTATIONES CLASSIS II, XXV

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
CLASSIS II: PHILOLOGIA ET LITTERAE

RAZPRAVE
DISSERTATIONES
XXV

1. SLOVENSKI PRAVOREČNI POSVET

LJUBLJANA
2021

SPREJETO NA SEJI II. RAZREDA ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE
DNE 16. FEBRUARJA 2021
IN
NA SEJI PREDSEDSTVA
SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI
DNE 2. FEBRUARJA 2021

UREDILA
TANJA MIRTič IN MARKO SNOJ

RAZPRAVE II. RAZREDA SAZU
DISSERTATIONES CLASSIS II
XXV
1. SLOVENSKI PRAVOREČNI POSVET

Posvet, ki je potekal 15. decembra 2020 v spletnem okolju, so pripravili
Tanja Mirtič, Marko Snoj, Jožica Škofic in Hotimir Tivadar.

Izdala
Slovenska akademija znanosti in umetnosti

Prevod izvlečkov
Marc L. Greenberg

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

811.163.6'34(082)

SLOVENSKI pravorečni posvet (1 ; 2020 ; online)

1. Slovenski pravorečni posvet / [uredila Tanja Mirtič in Marko Snoj ; prevod izvlečkov Marc L. Greenberg]. – Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2021. – (Razprave / Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede = Dissertationes / Academia scientiarum et artium Slovenica, Classis II: Philologia et litterae ; 25)

ISBN 978-961-268-077-0
COBISS.SI-ID 65795587

Vsebina

Program posveta	7
------------------------------	---

Pozdravni nagovori	9
---------------------------------	---

Prispevki

<i>Hotimir Tivadar in Luka Horjak</i> , Smiselna kodifikacija slovenskega pravorečja	17
--	----

<i>Helena Dobrovoljc in Tina Lengar Verovnik</i> , Normativna merila in pravorečni izzivi pri prenovi pravopisa	35
---	----

<i>Tanja Mirtič</i> , Odpiranje pravorečnih vprašanj pri pripravi rastočega slovarja eSSKJ	53
--	----

<i>Nataša Gliha Komac</i> , O slovenskem pravorečju – z vidika načrtovanja statusa in korpusa slovenskega (knjižnega) jezika	65
--	----

<i>Matej Šekli</i> , Geneza naglasnih sistemov slovenskega jezika in njihova standardizacija v knjižni slovenščini	78
--	----

<i>Jerneja Žganec Gros in Boštjan Vesnicer</i> , Izbor fonetično uravnoteženih besedilnih predlog za bazo branega govora	111
--	-----

<i>Darinka Verdonik</i> , Govorni viri za pravorečje	120
--	-----

<i>Jože Faganel</i> , Nazorska vprašanja pravorečnega normiranja	133
--	-----

<i>Janez Dular</i> , Sodobne tendence tonemskega naglaševanja v knjižni slovenščini	135
---	-----

<i>Rok Dovjak</i> , Skrb za jezikovno-govorno izobraževanje in zbornost izreke na RTV Slovenija	156
---	-----

<i>Nina Žavbi in Katarina Podbevšek</i> , Teme iz slovenskega pravorečja (s poudarkom na tonemskosti in kolikosti) v izobraževanju študentov dramske igre	172
---	-----

<i>Vera Smole</i> , Je boljši akutirani ali cirkumflektirani cviček?	184
<i>Jožica Škofic</i> in <i>Karmen Kenda-Jež</i> , Tonemska in kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih	194
<i>Marko Snoj</i> in <i>Janoš Ježovnik</i> , Kolikostna nasprotja v knjižni izreki	217
<i>Alenka Valh Lopert</i> in <i>Melita Zemljak Jontes</i> , O kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov v kultiviranem govoru Maribora in narečjih, ki so vplivala na nastanek mariborske mestne govorice, ter nekaterih drugih narečnih govorih	226
Javna razprava	245
Seznam sodelujočih na posvetu	261
Epilog	265

Program posveta

(čas za predstavitev prispevka: **15 minut**,
čas za razpravo po vsakem prispevku: **5 minut**)

9.00–9.30	Začetek posveta s pozdravnimi nagovori – Akad. prof. dr. Peter Štih, predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti – Prof. dr. Oto Luthar, direktor Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU – Prof. dr. Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani – Izr. prof. dr. Kozma Ahačič, predstojnik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU – Izr. član SAZU prof. dr. Marko Snoj, tajnik Razreda za filološke in literarne vede SAZU
-----------	--

9.30–9.50	Hotimir Tivadar, Luka Horjak, <i>Smiselna kodifikacija slovenskega pravorečja</i>
9.50–10.10	Helena Dobrovoljc, Tina Lengar Verovnik, <i>Normativna merila in pravorečni izzivi pri prenovi pravopisa</i>
10.10–10.30	Tanja Mirtič, <i>Odpiranje pravorečnih vprašanj pri pripravi rastočega slovarja eSSKJ</i>
10.30–10.50	Nataša Gliha Komac, <i>O slovenskem pravorečju – z vidika statusa in korpusa slovenskega (knjižnega) jezika</i>
10.50–11.10	Matej Šekli, <i>Geneza naglasnih sistemov slovenskega jezika in njihova standardizacija v knjižni slovenščini</i>
11.10–11.30	Darinka Verdonik, <i>Govorni viri za pravorečje</i>
11.30–11.50	Jerneja Žganec Gros, <i>Izbor fonetično uravnoteženih besedilnih predlog za bazo branega govora</i>
11.50–12.10	Simon Dobrišek, <i>Uporabnost samodejnih razpoznavalnikov govora pri pravorečnih analizah slovenskega govorjenega jezika</i>

12.10–12.40 Odmor

- 12.40–13.00 Jože Faganel, *Merila za pravorečno normiranje*
- 13.00–13.20 Janez Dular, *Sodobne tendence tonemskega naglaševanja v knjižni slovenščini*
- 13.20–13.40 Rok Dovjak, *Skrb za jezikovno-govorno izobraževanje in zbornost izreke na RTV Slovenija*
- 13.40–14.00 Katarina Podbevšek, Nina Žavbi, *Teme iz slovenskega pravorečja (s poudarkom na tonemskosti in kolikosti) za študente dramske igre*
- 14.00–14.20 Vera Smole, *Je boljši akutirani ali cirkumflektirani cviček?*
- 14.20–14.40 Peter Jurgec, *Raziskave kolikosti in tonemskosti slovenščine: Stanje in obeti*
- 14.40–15.00 Karmen Kenda Jež, Jožica Škofic, *Tonemska in kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih*
- 15.00–15.20 Janoš Ježovnik, Marko Snoj, *Kolikostne opozicije v knjižni izreki*
- 15.20–15.40 Alenka Valh Lopert, Melita Zemljak Jontes, *O kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov v kultiviranem govoru Maribora*
- 15.40–16.00 Peter Weiss, *Naglaševanje črkovalnih kratic v slovenščini*
-
- 16.00–17.00 Razprava in oblikovanje predlogov sklepov za javno razpravo
-

Pozdravni nagovori

POZDRAVNI NAGOVOR PREDSEDNIKA SLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI IN UMETNOSTI

Spoštovane udeleženke in spoštovani udeleženci današnjega posveta, spoštovane gospe in cenjeni gospodje,

dovolite, da vas v imenu Slovenske akademije znanosti in umetnosti prav lepo pozdravim na prvem Slovenskem pravorečnem posvetu.

Posvet, ki ga imate danes, je pomemben že zato, ker je prvi svoje vrste in ker boste na njem prvič v takšnem okviru in v tako širokem krogu najbolj usposobljenih strokovnjakov odprli razpravo o nekaterih problemih slovenskega govornega knjižnega jezika. Obenem ne dvomim, da današnji posvet zagotovo ni zadnji svoje vrste, saj že narava jezika kot živega, neprestano se spreminjajočega in razvijajočega se organizma, zahteva trajno skrb zanj in sem sodi zagotovo tudi pravorečje. Z današnjim posvetom se torej začneja nekaj, kar bo nekoč verjetno mogoče označiti kot začetek neke tradicije.

Nič novega ne bom povedal – in to veste tukaj prisotni veliko bolje od mene – če rečem, da posvečamo Slovenci svojemu jeziku veliko pozornost in zanj na strokovni ravni tudi ustrezno skrbimo. Ne le zaradi potreb in izzivov, ki jih pred varuhe in usmerjevalce jezika postavlja vedno bolj dinamično in globalno družbeno okolje, ampak nič manj zaradi pomena, ki ga ima slovenski jezik za slovensko samorazumevanje, znotraj katerega mu gre mesto najpomembnejšega identitetnega označevalca in sidra obenem, saj je bil tista primarna in centralna prvina, okoli katere se je začela oblikovati slovenska identiteta. Ob stanju, da je zgodovina bolj ločevala kot povezovala prebivalce v prostoru med Vzhodnimi Alpami, Panonsko nižino in Jadranskim morjem, drugače verjetno niti ni moglo biti. Prebivalci tega prostora so namreč stoletja dolgo živeli v treh različnih državah – Beneški republiki, Habsburški monarhiji, Ogrskem kraljestvu – in tudi tista večina, ki je živela v okviru Habsburške monarhije, je bila razdeljena med posamezne dežele, ki so imele lastne tradicije in so gradile svojo individualnost in identiteto, kar se je vse jasno izrazilo v deželni zgodovini in deželni zavesti. Poleg tega ni na tem ozemlju rezidirala nobena vladarska dinastija, na katero bi se lahko navezala državno-politična tradicija, ki bi lahko služila kot izhodišče narodnega oblikovanja. Tako je edino realno možnost ustvariti neko skupno identiteto predstavljalo le sorodstvo narečij, ki so jih govorili tukajšnji ljudje.

V zgodovinski perspektivi bo kmalu minilo pol tisočletja od začetkov standardizacije in normiranja slovenščine, se pravi od zavestne in artikulirane skrbi

za materni jezik, ki je zvezana z delovanjem slovenskih protestantov v drugi polovici 16. stoletja. To je bil čas, ko smo dobili prve knjige v slovenščini in z njimi prvi knjižni standard, povezan tudi s Trubarjevo odločitvijo za latinično abecedo, s katero je nadomestil gotico, v kateri je dal natisniti svoje prve knjige. V tistem času je Krelj v slovenski pravopis prvič vpeljal šumnike, z Bohoričevimi Zimskimi uricami pa smo takrat dobili tudi prvo slovnico kot tudi prva slovarska dela z Megiserjevim primerjalnim Slovarjem štirih jezikov in Dalmatinovim sinonimnim slovarčkom, ki ga je dodal svojemu slovenskemu prevodu Svetega pisma. Z vsem tem je bil slovenski jezik na normativni ravni prvič kodificiran. Pot, ki je bila prehojena od takrat, in rezultati, ki so bili pri tem doseženi, se danes nemara najbolje zrcalijo v spletnem portalu Fran kot najpomembnejšem in najbolj uporabljanem orodju slovenskega jezika.

Prvi Slovenski pravorečni posvet je torej zadnji člen v skoraj poltisočletni tradiciji skrbi za slovenski jezik, čeprav je seveda imel govorjeni knjižni jezik svoje mesto v njej že od prej. Verjetno najpomembnejši impulz zavedanju in potrebi po normiranju govorne knjižne besede je bil zvezan z uveljavitvijo radia, filma in televizije v 20. stoletju, ki so dali kot masovni mediji uporabi govornega jezika tisto dimenzijo, ki jo je na področju pisane besede prinesel tisk. Pri tem ste jezikoslovci kot najbolj kompetentni usmerjevalci knjižnega jezika tudi na področju pravorečja soočeni z isto temeljno dilemo, s katero se srečujete tudi pri pisnem knjižnem jeziku: to je z vprašanjem, do kolikšne mere je smiselno oziroma potrebno posegati v neprestano spreminjajoči in razvijajoči se živi jezik in ga uniformirati. Regulacija jezika spominja do neke mere na regulacijo rek, ki jim odmerjamo in zakoličujemo struge, pa so to ni vedno pokazalo za najbolj modro. Previdnost in nemara celo zadržanost se zdita zato smiselna tudi na področju standardiziranja in normiranja govornega knjižnega jezika, pri čemer v isti sapi ne dvomim, da boste znali na današnjem posvetu zbrani strokovnjaki uspešno odgovoriti na izzive, s katerimi se srečujete.

Spoštovani, naj za zaključek tega nagovora poudarim dejstvo, da namenja Slovenska akademija znanosti in umetnosti že od svoje ustanovitve naprej veliko pozornost slovenskemu jeziku, njegovi zgodovini, položaju in razvoju. Skrb, ki stoji za tem, izhaja iz zavedanja o pomembnosti slovenskega jezika za našo narodno skupnost. V tem smislu smo z veseljem sprejeli povabilo, da kot so-organizator sodelujemo pri današnjem prvem Slovenskem pravorečnem posvetu, ki ga bomo podprli tudi z objavo zbornika. Naj sklenem z zahvalo organizacijskemu odboru, ki je nosil glavno breme priprave posveta, vam vsem pa želim uspešno delo, živahno diskusijo in dobre zaključke.

Akad. prof. dr. Peter Štih

POZDRAVNI NAGOVOR DIREKTORJA
ZNANSTVENORAZISKOVALNEGA CENTRA SAZU

Spoštovane kolegice, spoštovani kolegi,

veseli me, da se dialog o tem, kako jezikovni predpis približati vsem govorcem slovenščine –kljub nenaklonjenim okoliščinam – odvija na odprtem posvetu in z vso družbeno zavzetostjo in odgovornostjo. Še bolj pa me veseli, da se slovenščina priročnikov druge polovice 20. stoletja demokratizira in da ste jezikoslovke in jezikoslovci vse bolj vključujoči do nas obrobni narečnih in socialnih skupin, ki nismo imeli – nekateri pa še vedno nimajo – možnosti za izpolnitev vseh meril jezikovne čistosti in pravilnosti. Na ta način ne bomo oz. ne bodo več potisnjeni ob rob javne razprave o jeziku, ki naj bi tako ali tako bil odvisen predvsem od abstraktnega koncepta družbene konvencije.

Oboroženi s tem spoznanjem in naklonjeni vključevanju boste lažje premagovali na videz nezdržljive vizije in na prvi pogled izključujoče predloge. Togo vztrajanje pri eni rešitvi ali enostransko določanje jezikovne norme, na ta način lahko zamenja argumentirana diskusija, ki edina lahko pripelje do skupnih ali vsaj podobnih izhodišč.

To je še posebej pomembno v času, ki ga zaznamuje diskreditacija demokracije in načela enakih možnosti, o čemer sta razmišljala in pisala tudi Albert Einstein in George Orwell, ko sta se med drugim zavzemala za akademsko svobodo. Omenjena sem izbral zato, ker smo njuna najbolj odmevna besedila prav letos prevedli in izdali tudi v slovenščini. Podobno kot mnoge druge referenčne razprave klasičnega in sodobnega svetovnega kanona od Ksenofonta in Plinija Starejšega, preko Descartesa do Diderota in Kanta. Vsi ti in mnogi drugi so po zaslugi prevajalskega in uredniškega dela kolegic in kolegov iz ZRC izšle v slovenščini prvič prav v naši hiši.

V času negotovosti je to potrebno še posebej poudariti. Ne nazadnje na to v svojem pismu predsedniku slovenske vlade opozarja tudi 180 naših kolegic in kolegov z vsega sveta, ki se s svojimi podpisi zavzemajo za našo akademsko svobodo. Svobodo, ki jo je potrebno še posebej zavzeto braniti v razpravi o jeziku, ki mora biti resnično odprta za vse, ki se z njim sistematično ukvarjajo.

V upanju, da bo tudi vaš posvet, vključno z njegovimi rezultati, usmerjen v širjenje in ne v oženje javne razprave, vam želim uspešno srečanje.

Prof. dr. Oto Luthar

POZDRAVNI NAGOVOR DEKANA FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

Spoštovani predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, spoštovani direktor Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU, spoštovani predstojnik za slovenski jezik Frana Ramovša, spoštovani tajnik Razreda za filološke in literarne vede, spoštovane udeleženko in udeleženci, drage kolegice in kolegi,

ko sem včeraj prelistal zbornik povzetkov za današnji posvet, me je ob vprašanjih, ki jih boste danes naslovili, zajela nekakšna nostalgija. Spomnil sem se namreč na svojo radijsko šolo in na gospo Ajdo Kalan, ki je v začetku devetdesetih vodila Center za kulturo govora na Radiu Slovenija. Nam, mladim nadebudnim novinarjem, je – kar se tiče jezika – pogosto nagnala strah v kosti. Na koncu naših ustnic je bilo ves čas vprašanje: »Al' prav se reče ...?«, na koncu njenih – pravilni odgovori. Tudi pri dvojnicah nam je rada namignila, da je prva različica nekoliko bolj pravilna. *Cé*nter rečejo tisti, ki znajo, *cé*nter pa tisti, ki so moje ure prešpricali, se je nekoč pohecala.

Njena šola govora je bila daleč od današnjih na-učenca-usmerjenih didaktik. Bila je stroga šola, ki je zahtevala spoštovanje in trdo delo. Ampak ko si po letu dni izbivanja narečnih odtenkov iz svojega govora in skorajda filigranskega ukvarjanja s posameznimi vokali, za katere se je zdelo, da nikoli niso na pravem mestu in nikoli dovolj ozki ali ravno prav široki ... ko si torej po vseh teh urah, prebitih v majhni pisarni Ajde Kalan v prvem nadstropju Radia Slovenija tretja vrata levo ... prišel do končne avdicije in jo uspešno opravil, je bilo to svojevrstno zmagoslavje. Ta diploma je namreč odprla še zadnja vrata, ki jih kot radijski novinar želiš odpreti: to so vrata radijskega studia in mize, na kateri je mikrofona.

Ampak potem je v drugi polovici devetdesetih kar naenkrat na medijskem ozvezdju v Sloveniji zasijalo novih 88 radijskih postaj. Na teh postajah je bila pot do mikrofona bistveno krajša. Nič več se ni zdelo, da so vsi glasovi, ki prihajajo iz radijskega etra, enaki, in pravorečno normiranje je v javnem radijskem in tudi siceršnjem govoru vse bolj izgubljalo na pomenu. Seveda je to povezano tudi z odmiki od praks strogega predpisovanja in prepovedovanja v jeziku kot takem.

Te in druge spremembe zastavljajo številna pomembna vprašanja, o katerih boste govorili tudi na današnjem prvem slovenskem pravorečnem posvetu. Verjamem, da bodo vaši sklepi za obravnavo teh vprašanj v jezikovnih priročnikih taki, da bodo omogočali raznovrstnost in ohranjali ustvarjalni potencial, ki je skrit v stoterih različicah mojega jezika – tistega, ki je del moje identitete, moje predstave o samem sebi, tistega, ki ga govorim, in tistega, ki govori mene ... in o meni.

Želim vam uspešen posvet, v imenu Filozofske fakultete pa hvala organizatorjem za pripravo današnjega srečanja, za katerega sem prepričan, da ne bo zadnje. Hvala in srečno.

Prof. dr. Roman Kuhar

POZDRAVNI NAGOVOR PREDSTOJNIKA INŠTITUTA
ZA SLOVENSKI JEZIK FRANA RAMOVŠA ZRC SAZU

Spoštovane kolegice, spoštovani kolegi!

V imenu Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU vas lepo pozdravljam na prvem Slovenskem pravorečnem posvetu.

Najprej bi rad izrekel veliko zahvalo in hvaležnost organizacijskemu odboru: prof. dr. Marku Snoju, prof. dr. Jožici Škofic, prof. dr. Hotimirju Tivadarju in dr. Tanji Mirtič za ves trud pri organizaciji tega posveta.

Veseli me, da tudi z njim naš inštitut in z njim ZRC SAZU še jasneje utrjuje položaj osrednjega zbirališča vseh, ki razmišljajo o govorjenem slovenskem jeziku in ga raziskujejo.

Letošnje leto je bilo na tem področju za nas resnično uspešno. Uspelo nam je opremiti fonolaboratorij, ki omogoča metodološko in tehnično brezhibne raziskave. Vse sile zdaj namenjamo še dodatni programski opremitvi za fonolaboratorij ter izobraževanju z namenom, da bi ga čim bolje izkoristili.

Zavedamo se namreč, da so dobre slovaropisne in tudi normativne odločitve odvisne od kvalitetnih raziskav, ki segajo v preteklost in ki dobro raziščejo sodobno stanje. Za vse to pa se moramo tudi srečevati, se poslušati in se skušati razumeti. V času epidemije se tega morda zavedamo bolje kot kadar koli.

Z vprašanjem pravorečja sta po mojem mnenju povezani dve ključni vprašanji sodobnega slovaropisja in jezikoslovja.

Prvo vprašanje je, kaj je knjižni jezik. S tem vprašanjem se na inštitutu v zadnjem času poglobljeno raziskovalno ukvarjamo in upamo, da bomo lahko v naslednjih mesecih že pokazali kak rezultat našega dela.

Drugo, s prvim močno povezano vprašanje, pa je vprašanje avtoritete v sodobnem svetu, ki ga je močno zaznamoval nastop interneta. Če so bili jezikoslovci, slovarji in tudi inštitucije, kot so na primer ZRC SAZU, Filozofska fakulteta in Slovenska akademija znanosti in umetnosti še pred precej kratkim časom avtoritete same po sebi, v prihodnosti na to ne bo več mogoče računati.

Avtoriteta bomo v prihodnje zaupali, če se bodo sposobne prilagoditi hitremu svetu. Če bodo v nenehnem stiku z ljudmi in bodo sposobne hitrih reakcij

na podlagi dolgoročnega truda in raziskav. Sodobnim avtoritetam bo dovoljenih manj napak kot nekdanjim. Biti avtoriteta danes tudi ni več stanje, ampak stalna pot, ki vodi prek znanja, preverljivih podatkov, vsakodnevnega truda in doslednosti. Ljudje bodo znanosti zaupali samo, če jih bo znanost znala poslušati in nagovoriti. In če bomo seveda uspevali ljudi dobro izobraževati.

In prav pravorečje je eno od področij, kjer bo zaupanje med govorci in raziskovalkami ter raziskovalci ključno. Predpogoj za zaupanje pa je iskanje čim večjega konsenza v stroki in čim boljše posredovanje znanja in argumentov.

Starejša generacija, generacija naših učiteljev je tu padla na izpitu. Spori, ki so temeljili na osebnih antipatijah, so za več desetletij zaustavil napredek pri iskanju novih rešitev in novega razvoja. Zato je naša odgovornost zelo velika. Nesoglasij, ki izvirajo iz iskanja najboljših strokovnih rešitev, moramo biti veseli in v tistih, ki mislijo drugače, videti zaveznike pri iskanju skupnega cilja. Nesoglasij, ki so stvar subjektivne presoje, pa si preprosto ne moremo več privoščiti.

Zato sem toliko bolj vesel, da smo danes zbrani tukaj v tej virtualni galaksiji vsi, ki v srcu dobro mislimo o govorjeni slovenščini, vsi, ki prisegamo na moč soočanja argumentov in na moč dialoga.

Vsem skupaj želim prijeten in znanstveno bogat dan.

Izr. prof. dr. Kozma Ahačič

POZDRAVNI NAGOVOR TAJNIKA RAZREDA ZA FILOLOŠKE IN LITERARNE VEDE SAZU

Spoštovani gospod predsednik, spoštovani gospod direktor, spoštovani gospod dekan, spoštovani gospod predstojnik, spoštovani gostje, drage kolegice, dragi kolegi,

lepo pozdravljeni tudi v imenu organizacijskega odbora, ki ga sestavljamo Jožica Škofic, Tanja Mirtič, Hotimir Tivadar in jaz. Na današnji posvet, ki smo si ga zamislili pred dvema letoma, smo vas povabili, da skupaj pretresemo pereče teme sodobnega slovenskega pravorečja v dobri veri, da posvet ne bo zgolj eden preštevilnih dogodkov, temveč da je prvi v vrsti, ki bo s sklepi usmerjal našo kultivirano govorjeno besedo. Poleg temeljnega vprašanja, kaj je govorjeni knjižni jezik, sta danes na sporedu predvsem vprašanja o tonemskih in količinskih nasprotjih. Je to politično vprašanje, morda celo finančno? Po našem razumevanju ne, je predvsem strokovno, jezikoslovno, zato med povabljenimi razpravljavci ni niti politikov niti finančnikov, temveč smo se na posvetu zbrali strokovnjaki za glasoslovje in temu najbližje jezikovne ravnine.

Pred nami je 18 referatov 24 avtorjev in oblikovanje morebitnih sklepov ter samo en polurni premor, zato predlagam, da kar začnemo. Program, ki ste ga dobili v elektronski obliki, predvideva za vsak referat po 20 minut. Priporočamo, da predstavitev končate v 15 minutah in tako omogočite še 5-minutno razpravo. Vprašanja zastavljamo po vsakem posameznem referatu ustno tako, da se k besedi prijavimo z dvigom roke. Med poslušanjem referatov, prosim, izklopite zvok, da bo pretočnost boljša.

Izr. član SAZU prof. dr. Marko Snoj

Smiselna kodifikacija slovenskega pravorečja

Hotimir Tivadar in Luka Horjak

Izvleček

V prispevku so predstavljeni problemi trenutnega stanja kodifikacije pravorečja, to so heterogenost pravorečnih podatkov v normativnih priročnikih,¹ zastarelost fonološke teorije,² ki ne sledi novejšim raziskavam, ter odsotnost fonetičnih raziskav. Kot smiselna pot posodobitve kodifikacije pravorečja je predlagana utemeljitev norme na enotnem uravnoteženem korpusnem gradivu, dostopnem raziskovalcem za opravljanje različnih raziskav, hkrati pa je treba upoštevati rezultate obstoječih fonetično-fonoloških študij. Pravorečni podatki morajo biti razumljivi splošnemu uporabniku.

Ključne besede: fonetika, govorjeni knjižni jezik, slovenščina, pravorečje, kodifikacija

Abstract: Toward a sensible codification of Slovene standard pronunciation

The paper treats the current state of the codification of standard pronunciation, which refers to the heterogeneity of standard pronunciation data in normative handbooks, the antiquatedness of phonological theories that fail to follow recent research, as well as the lack of research on phonetics. As a sensible path towards modernizing the codification of standard pronunciation, it is proposed that the norm be based on a unified and balanced corpus that is available to researchers for study and experimentation, as well as that the results of existing phonetic and phonological studies be taken into account. Orthoepic data must be made accessible to the general user.

Keywords: phonetics, spoken standard, Slovene language, orthoepy, codification

0 Uvod

Kodifikacija sodobnega slovenskega pravorečja je stara vsaj toliko, koliko je star prvi obsežen slovar slovenskega jezika, tj. Pleteršnikov *Slovensko-nemški*

¹ Pripomba recenzenta in urednika, ki je avtorja nista upoštevala: Najava obravnave *heterogenosti pravorečnih podatkov* v normativnih priročnikih se v osrednjem besedilu ne uresniči, saj avtorja tam navajata primere, ki v normativnih priročnikih niso prikazani enako, npr. *Martin*, *Martin* in *Mártin*, *Láh* in *Láh* ter (tonemsko) *striček* in *striček*. Ti podatki niso *heterogeni* (podomačeno *raznovrstni* ali dobesedno prevedeno iz grščine *raznorodni*), saj vsi spadajo med podatke o naglasu. So pa različni, in sicer so različni iz raznih vzrokov in razlogov, ki so bili v strokovni literaturi deloma že opisani.

slovar, ki pri zapisu iztočnic, na katerih je označen tonemski naglas, daje prednost glasovni vrednosti in ne zapisu, npr. *məglà* 'megla', *stòl* 'stol', pri čemer

Odgovor avtorjev: Izraz heterogenost razumeva v pomenu 'neenotnost' (gl. *heterogen* v SSKJ), lahko pa to besedno zvezo zamenjamo tudi z različnost pravorečnih podatkov v normativnih priročnikih. Pravorečni podatki v obstoječih informativno-normativnih priročnikih, ki predstavljajo sodobno knjižno slovenščino, so pri nekaterih uslovarjenih geslih različni. Pri tem lahko izpostavimo npr. samo dolg naglas pri besedi *lah* v *Sinonimnem slovarju slovenskega jezika*, ki sicer temelji na podatkih *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ). V SSKJ omenjene besede ni, drugače pa je onaglašena v slovarskem delu *Slovenskega pravopisa* 2001. Meniva, da je to posledica pomanjkljivega znanstvenega raziskovanja govornega knjižnega jezika predvsem pred letom 2001. Ob tem naj omeniva še polemiko (prim. Šeruga Prek 2002; Tivadar in Jurgec 2003) ob izidu *Slovenskega pravopisa* 2001, ki je nastala ob normiranju drugačnega, enovariantnega, naglasa števnikov od dvanajst do devetnajst, kot jo je prej ustrezno opisoval *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. SP 2001 je namreč ukinil naglasni dvojnici, dejansko stanje v slovenskem prostoru pa je potem po gradivu za *Slovenski lingvistični atlas* raziskala Poklač (2003) in predstavila rezultate, utemeljene na realnem gradivu, in dokazala naglasno dvojnico, torej dvanájst in dvánajst. Z opozorilom na različno kodifikacijo govornega jezika sva se ozrla predvsem v preteklost, saj pri oblikovanju sodobnih kodifikacijskih priročnikov sedaj poteka usklajevanje med različnimi delovnimi skupinami preko normativnega protokola na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša, kar je korak v pravo kodifikacijsko smer.

- ² Pripomba recenzenta in urednika, ki je avtorja nista upoštevala: Tudi najava *zastarelosti fonološke teorije* se v osrednjem besedilu članka ne uresniči. Beseda tam teče o eksperimentalnofonetičnih raziskavah (in ne fonološkoteoretičnih problemih) govornega slovenskega knjižnega jezika. Fonološka teorija je teorija o fonologiji, torej o vedi, ki se posveča preučevanju fonemov, eksperimentalnofonetične raziskave pa so del fonetike, tj. vede, ki se posveča preučevanju glasov.

Slovenski normativni priročniki ne sledijo vsem eksperimentalnofonetičnim raziskavam predvsem iz fonoloških razlogov. Kolikostna razmerja, ki jih večina sodobnih eksperimentalnofonetičnih raziskav ne zaznava v zadostni meri, so namreč del fonološke strukture slovenskega (tudi knjižnega) jezika, ta pa je organsko povezana z drugimi ravninami, zlasti obliko- in besedotvorjem. Smiselna kodifikacija slovenskega pravorečja naj torej ne temelji zgolj na fonetičnih meritvah, temveč naj upošteva celotno jezikovno strukturo, v kateri so njene prvine medsebojno povezane in soodvisne. Povezava med (četudi le iz samoglasniške kakovosti abstrahiranim) fonološko kratkim *a* v besedi *brāt* in korensko naglašenim roditeljskim *bráta* ter korensko naglašenim izimenskim glagolom *brátiti -im* na eni strani (enako *zrāk* *zráka* – *zráčiti -im*, *obráz* – *áza* – *obráziti -im* idr.) in (četudi le iz samoglasniške kakovosti abstrahiranim) fonološko dolgim *a* v besedi *glás* z možnim roditeljskim *glasú* in priponsko naglašenim izimenskim glagolom *glasíti -im* (enako *snég* *sneǵá* – *snežiti -im*, *práh* *prahú* *prašíti -im* idr.) je celo brez upoštevanja tonematike ugotovljena z metodo sinhronega in ne diahronega jezikoslovja. Diahrono jezikoslovje le razloži, zakaj je tako.

Odgovor avtorjev: V sodobnem sinhronem jezikoslovju fonologiji empirične podatke, na podlagi katerih se oblikuje fonološka teorija, prispeva fonetika s svojo interdisciplinarno in na tehnološki razvoj vezano metodologijo (akustične meritve, ultrazvočne raziskave, elektropalatografija, labiografija ipd.). V tem članku predstavljena fonološka vprašanja in rešitve temeljijo na realnem izgovoru knjižnih govorcev in v tem smislu nadgrajujemo opis in kodifikacijo v aktualnih slovenskih priročnikih. Poleg izbora in osmiselnosti že narejenih raziskav sva v tem

<ɫ> zaznamuje izgovor [u].³ Nadalje se do prvega enojezičnega slovarja⁴ SSKJ pravorečje obravnava v pravopisnem priročniku, izjema je le leta 1946 izšlo *Slovensko pravorečje* Mirka Rupla. Trenutno pravorečne podatke iščemo v *Slovenskem pravopisu* 2001 (SP 2001), nastajajočem *ePravopisu* in novejših izdajah *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (predvsem v SSKJ² in v rastočem eSSKJ).

Omenjena slovarska dela so prosto dostopna na portalu *fran.si* Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša pri ZRC SAZU, ki jih tudi pripravlja in objavlja. Med njimi odkrijemo nekaj razlik pri kodifikaciji izgovora, oglejmo si tri primere:

- a) Za osebno lastno ime *Martin* SP 2001 predvideva naglas na drugem zlogu, naglašeni samoglasnik pa je lahko ali dolg ali kratek, nasprotno *ePravopis* ponudi možnost naglaševanja na prvem zlogu, če pa je ime naglašeno na zadnjem zlogu, je samoglasnik lahko dolg ali kratek.

SP 2001:	Martín -a in Martin -ína
ePravopis:	Mártin ¹ Mártina Martín ² Mártina in Martin Mártina

- b) V SP 2001 je pri leksemu *lah/Lah* v pomenu 'it. okupatorski vojak' oz. 'Italijan' naglašeni samoglasnik kratek, v *Sinonimnem slovarju slovenskega jezika* in *ePravopisu* pa dolg.

članku dodala še nekaj primerov, ki prikažejo nujnost sodobnih eksperimentalnofonetičnih meritev pri kodifikaciji slovenskega govorjenega knjižnega jezika. Prav tako so v članku predstavljeni podatki, pridobljeni na osnovi različnih novih fonetičnih analiz, imeli za nalogo preveriti aktualni fonološki sistem (npr. razlikovalnost kolikostnih nasprotij in tonemskega govora) slovenskega jezika. Fonološkost trajanja se glede na več raziskav različnih avtorjev na več vzorcih eksperimentalno ni potrdila (glej analizo minimalnih parov v Tivadar 2004a, 2004b; Jurgec 2011), kar pa v slovenskem jezikoslovju še ni bilo sprejeto. Glede tonemskega naglasa pa obstaja predvsem dvom v aktualnost kodificirane podobe v priročnikih v razmerju do sodobnega knjižnega govora in sprejemanja tonemskosti v sodobnem govoru (Srebot Rejec 2000, Šuštaršič-Tivadar 2005), zato so potrebne nadaljnje raziskave sodobnega javnega govora. V prispevku nisva podrobneje pisala o novih fonoloških teorijah. Še vedno prevladujoča fonološka teorija na Slovenskem temelji na strukturalizmu iz prve polovice 20. stoletja, v svetovnem merilu se je v 70. in 80. letih razvila generativna fonološka teorija (Chomsky in Halle 1968), danes pa je najbolj splošna optimalnostna teorija (gl. Prince in Smolensky 1993), ki za razliko od klasične generativne fonologije ne temelji na pravilih, ampak na omejitvah (z njo se od slovenskih fonologov ukvarja predvsem Peter Jurgec (prim. 2010)).

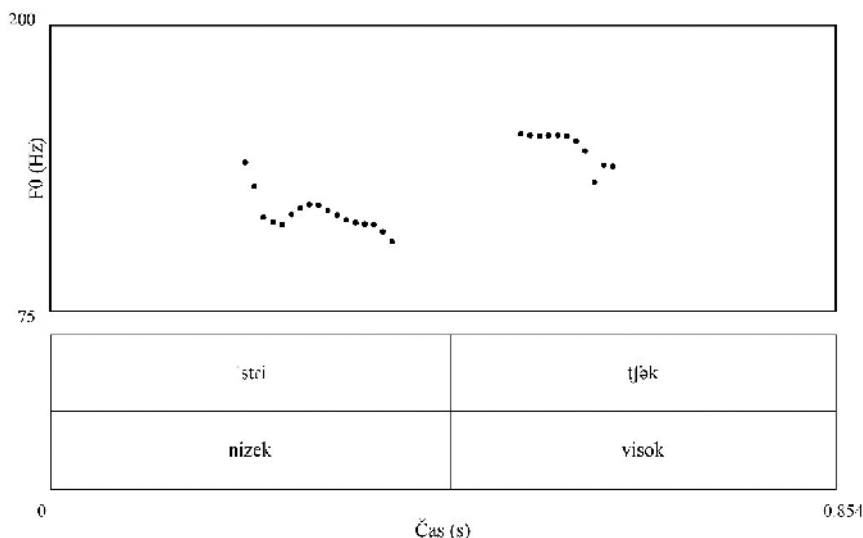
³ Delo je nastalo tudi v okviru raziskovalnega programa »Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave« (P6-0215), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

⁴ Kot prvi enojezični slovenski slovar lahko opredelimo Glonarjev enoavtorski slovar iz leta 1936, ki pa v veliki večini primerov ne prinaša pravorečnih informacij (Glonar 1936).

SP 2001: lăh lăha m, člov. (ă á)
 SP 2001: Lăh² Lăha m, preb. i. (ă á)
 Sinonimni: lăh -a m
 ePravopis: Lăh² Lăha

- c) Za tonemski način naglaševanja samostalnika *striček* je v eSSKJ predviden *akut* (enako tudi v SP 2001, kot zanimivost omenimo, da je bilo tako tudi že v Pleteršnikovem *Slovensko-nemškem slovarju*), v prvi in drugi izdaji SSKJ pa je kodificiran cirkumfleks. Omenimo še, da kodificirani akutirani /í/ v eSSKJ viden tudi na priloženem posnetku (gl. sliko 1).

eSSKJ: [stričək]
 SP 2001: striček -čka m, člov. (í)
 SSKJ, SSKJ²: striček -čka m (î)
 Pleteršnik: stričək, -čka, m. dem.

Slika 1: Potek osnovne frekvence (F_0) na posnetku pri geslu *striček* v eSSKJ. Videna je višja vrednost F_0 na drugem, tj. ponaglasnem zlogu, kot na prvem, naglasnem zlogu. Izrisano s programom Praat 6.1.27 (Boersma in Weenink 1992–2020).

Jezikoslovcem je razumljivo, da med različnimi leksikografskimi deli, ki imajo različno normativno težo, prihaja do razlik, moti nas pa dejstvo, da razlogi za posamezne spremembe oz. razlike glede na to, da slovarska dela nastajajo v isti instituciji, niso pojasnjeni, npr. pričakovali bi seznam študij, ki so bile opravljene pri določanju pravorečnih podatkov oz. so podlaga za spreminjanje že obstoječih. Manko opisa metodologije in raziskovalnih rezultatov daje občutek, da gre

za subjektivno presojo izbranih jezikoslovcev, ki pa nima znanstvene veljave. Splošnega uporabnika pa heterogenost normativnih podatkov zmede. Potrjuje se že večkrat izražena potreba po samostojnem pravorečnem priročniku (gl. Tivadar 2018, Tivadar in Jurgec 2003: 205), saj so trenutno podatki o izgovoru v aktualnih priročnikih neenotni, manjka pa tudi sodoben, na fonetiko oprt, opis fonološkega sistema knjižnega govornega jezika, kar običajno pravorečni priročniki prinašajo v uvodnem delu (prim. DAWB 2009, Duden 2015).

V pričujočem prispevku predstavljamo smernice za kodifikacijo pravorečja, ki sledi tehnološkemu in družbenopolitičnemu razvoju slovenskega jezika in celotne družbe. V prvem razdelku bo na kratko orisan razvoj instrumentalne fonetike na Slovenskem od njenih eksperimentalnih začetkov do sodobnih zanesljivih metod za raziskovanje in posledično kodifikacijo govornega jezika, v drugem razdelku sledi ovrednotenje trenutnega stanja kodifikacije govornega knjižnega jezika, v tretjem pa je predstavljena sodobna kodifikacijska smer.

1 Znanost o govoru in pravorečna norma: instrumentalne metode na Slovenskem

Znanost o govornem jeziku – fonetika oz. glasoslovje – lahko z različnimi metodami, ki so se razvile postopoma od manj zanesljivih eksperimentalno-fonetičnih poskusov s konca 19. stoletja, ponudi najboljši možen opis in prikaz govora oz. njegovih posameznih pojavov. Prva veja fonetike, ki je skušala podati odgovore na vprašanja v zvezi z nastankom govora, je bila artikulacijska fonetika. Prvi Slovenec, ki se je ukvarjal z njo, je bil Jakob Šolar (1896–1968). Ta je kot študent na Collège de France pri znamenitih profesorjih fonetike Jean-Pierru Rousselotu in Jeanu Poiroutu v fonetičnem laboratoriju z uporabo kimografa in s palatografijo skušal prikazati izgovor medsamoglasniških nosnikov /m/ in /n/. Zaradi vrste problemov glede nosnikov v slovenščini, ki jih omenja Fran Ramovš (1924: § 51–67), se je najprej lotil raziskovanja le-teh (Šolar 1928: 47). Obe tehniki sta bili analogni in nista omogočili kvantificiranja podatkov, zato jih je bilo zelo težko primerjati in interpretirati. V letih 1933–1937 se je France Bezljaj med študijem na Karlovi univerzi v Pragi v laboratoriju za eksperimentalno fonetiko pri prof. Josephu Chlumskem⁵ (1871–1939) seznanil z vrsto

⁵ Prof. Joseph Chlumský je študiral fonetiko v Parizu na Collège de France pri očetu Jean-Pierru Rousselotu (vir: https://ipac.svkkl.cz/ar1-kl/cs/detail/?zf=TF_US_A_U_KL&idx=kl_us_auth*p0200462, 1. 2. 2021), avtorju znamenitega dela *Principes de phonétique expérimentale* (1897, 1901–1908). Bezlajevo delo je bilo pripravljeno povsem v skladu s takratnimi svetovnimi trendi (skupaj z Bezljajem je raziskoval tudi naslednik Chlumskega Bohuslav Hála).

tedaj aktualnih metod eksperimentalne fonetike za raziskovanje artikulacije. Kot pomemben napredek omenimo uporabo rentgena (Bezljaj 1939: 6–9), ki je prva tehnika za vpogled v celotno dolžino govorne cevi, tako dobimo že zelo zgodaj prikaze izgovora slovenskih samoglasnikov na podlagi instrumentalnih meritev.

V 2. polovici 20. stoletja nato prevladuje izključno akustičnofonetična analiza, saj je v primerjavi z artikulacijskofonetičnimi metodami cenejša, neinvazivna in zdravju neškodljiva. Prvo raziskavo o formantni strukturi slovenskih samoglasnikov na podlagi izgovora ene govorke objavi Lehiste (1961), kasneje Toporišič (prim. 1975) objavi raziskavo, ki je zajela izgovor sedmih govorcev moškega spola in je bila opravljena predvsem na zagrebškem Inštitutu za fonetiko.⁶ Za njim se je z akustično metodo opisa slovenskih samoglasnikov lotila Tatjana Srebot Rejec (1988). Prehod na računalniško spektrogramsko analizo je omogočil opravljanje meritev na osebem računalniku, kar je še posebej v 90-ih letih 20. stoletja omogočil že omenjeni prosto dostopni program Praat (Boersma in Weenink 1992–2020). Instrumentalna akustična metoda je postala dostopnejša širšemu krogu raziskovalcev, zato se tudi število raziskav poveča.⁷ Kot pomembna dopolnitev akustične metode se dandanes uporablja spekter artikulacijskofonetičnih metod, ki v primerjavi s tistimi s konca 19. stoletja omogočajo kvantifikacijo podatkov in omogočajo opazovanje posameznih artikulacij (npr. elektropalatografija dotik jezika na nebu) ali pa celotne ustne votline (npr. ultrazvok) (prim. Horga in Liker 2016: 321–350). Z ultrazvočno metodo sta v raziskavi Kocjančič Antolík in Tivadar (2019) na vzorcu štirih govork in enega govorca opravila analizo položaja jezika pri slovenskih samoglasnikih, z ultrazvokom in z nosno masko narečne pojave analizira Jurgec (gl. 2019).

Slovenščina je bila takrat raziskovana povsem vzporedno s svetovnimi jeziki, vendar je bilo potem zaradi prekinitve sodelovanja s praško fonetično šolo tudi artikulacijsko raziskovanje slovenskega jezika prekinjeno vse do konca 20. stoletja (več o slovenskih stikih s praško fonetično šolo Tivadar 2014). Toporišič se je potem bolj usmeril na sodelovanje z zagrebško fonetično šolo (akad. prof. dr. Petar Guberina), kasneje je raziskoval še v Hamburgu, v 70-ih letih pa je fonetično-fonološko instrumentalno raziskovanje opustil in se preusmeril na druga jezikoslovna področja.

⁶ V letih 1962/63 je Toporišič v Hamburgu raziskoval knjižno tonemskost, a izsledkov nikoli ni objavil v samostojni monografiji (gl. Toporišič 1978: 123), ampak je to delo po delih vključeno v *Slovensko slovnico* (1976–2004) in tudi *Glasovno in naglasno podobo slovenskega jezika* (1978), pri čemer načeloma ni jasno razvidno, kateri del je nastal na podlagi hamburških analiz. Pri Toporišiču je prevladujoča slušna metoda in ocenjevanje idealnih govorcev ter shematska opredelitev fonetično-fonoloških lastnosti slovenskega knjižnega jezika.

⁷ Svoje raziskave o govornem standardni/knjižni slovenščini so od 90. let prejšnjega stoletja naprej objavili Rastislav Šuštaršič, Bojan Petek in Smiljana Komar, Drago Unuk, Melita Zemljak Jontes, Hotimir Tivadar, Peter Jurgec, Damjan Huber, Martina Ozbič, Jana Volk, Luka Horjak idr.

2 K aktualni kodifikaciji govorjenega jezika

Pri pripravi informativno-normativnih slovarjev na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša, v katerih so zajeti tudi pravorečni podatki, doslej niso uporabili instrumentalnih metod za ugotavljanje sodobnega stanja v govorjenem knjižnem jeziku in posledično za posodobitev njegove kodifikacije.⁸ Pri pripravi SSKJ (prim. Toporišič 1969) se tudi danes uporabljajo ankete (ankete so opravili že pri pripravi 1. knjige SSKJ, vodil jih je Jakob Rigler) oz. spletni perceptivni testi (prim. Mirtič 2019), morda prelomnico v raziskovanju pomeni v letu 2020 odprti (akustični) fonolaboratorij. Na neupoštevanje izsledkov sodobnih raziskav je bilo že nekajkrat opozorjeno (npr. Jurgec 2011, Horjak in Tivadar 2019), tukaj bomo predstavili vizijo kodifikacije sodobnega govorjenega jezika.

Čeprav je oblikovanje pravorečne norme kulturnospecifično (Glück idr.: 2016: 75), si lahko aplikacijo spoznanj fonetike in fonologije ogledamo na nemškem primeru kodificiranja pravorečja. Nemška sodobna pravorečna norma, kot je kodificirana v priročniku *Deutsches Aussprachewörterbuch* (v nadaljevanju DAWB 2009) temelji na empiričnih podatkih.⁹ DAWB je nastal po ponovni združitvi Nemčije, temelji pa na bogati, predvsem akustičnofonetični raziskovalni tradiciji nekdanjih vzhodnonemških univerz Jena in Halle. Pravorečni priročnik *Duden Das Aussprachewörterbuch* (Duden 2015), ki temelji predvsem na Siebsovi odrski izreki, kasneje pa so v koncept vstopile vzhodnonemške instrumentalne ugotovitve, z uvedbo regionalne variantnosti skuša uvesti svojo kodifikacijsko smer, ki temelji na izreki nešolanih govorcev. Toda vsaj v zadnji izdaji gesla, opremljena s podatki o regionalnosti posameznih variant, predstavljajo neznaten del geslovnika (gl. Horjak 2018: 77–78). Raziskovalno so se pravorečja lotili tudi v Avstriji, kjer je nastal slovar z obsežno prosto dostopno zbirko *Österreichisches Aussprachewörterbuch – Österreichische Aussprachedatenbank* (gl. Muhr 2007). Primerjava gesel Chemie ‘kemija’ in Anis ‘janež’ pokaže nekaj razlik. Ob tem

⁸ Za potrebe *Slovarja novejšega besedja slovenskega jezika* (SNB 2012) je Peter Jurgec poleg drugih raziskav (prim. Jurgec 2006) pripravil predlog uporabe mednarodne fonetične abecede za zapis izgovora (gl. Jurgec 2004), ki pa v končni izdaji slovarja SNB in posledično SSKJ² takrat ni bil uporabljen.

⁹ Slovar DAWB temelji na vzhodnonemškem slovarju *Wörterbuch der deutschen Aussprache* (1964) in drugi, razširjeni izdaji tega slovarja, *Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache* (1982). Podatki temeljijo na branem in spontanem govoru (gl. Seifert 2020: 364). Čeprav slovarski opis temelji predvsem na izreki radijskih in televizijskih napovedovalcev, so v teoretičnem delu izpostavljene tudi sociofonetične razlike pri izgovoru (prim. DAWB 2009: 98–120). Za novo kodifikacijo so bile opravljene akustičnofonetičnih raziskav (za seznam gl. DAWB 2009: 17).

je treba izpostaviti da vsi trije slovarji uporabljajo svojo varianto mednarodne fonetične abecede, ki je predstavljena v uvodnem delu slovarja.¹⁰

- Muhr 2007: **Chemie**; A ke'mi; D çe'mi; S çe'mi|ke'mi|çe'mi:
 DAWB 2009: **Chemie** çe'mi:
 Duden 2015: **Chemie** çe'mi; *md. vorw. nordd. auch:* fe..., fə..., *süd., österr. ke..., ke..., schweiz. çe..., ke..., xe..., auch:* ...ε...
- Muhr 2007: **Anis**; A 'anis
 DAWB 2009: **Anis** an'i:s
 Duden 2015: **Anis** *nordd./westmd. vorw.:* a'ni:s, *österr./ostmd./schweiz./südd. vorw.* 'a:nis, *auch:* 'anis

3 Kodifikacija in govorna realnost

Izgovor slovenskega knjižnega jezika se je v zadnjih petdesetih letih mdr. zaradi družbeno-političnega razvoja in velikega razmaha medijske krajine in javnega govorjenega jezika nasploh spremenil, zato bi bilo koristno s pomočjo sodobne fonetične in fonološke metodologije ter v skladu z razvojem sodobne lingvistike (npr. aplikativne normativistike) začeti kodifikacijsko prenovu.

Preden pa se prenove oz. nove kodifikacije pravorečne norme lotimo, se moramo vprašati, komu je pravorečje namenjeno. Opis norme mora biti prilagojen končnemu uporabniku, saj bo le tako kodifikacija lahko zaživela tudi v rabi. Potencialni uporabnik, ki bi ga zanimala pravorečna norma, je vsakdo, ki pri svojem delovanju uporablja govorjeni knjižni jezik v javnem in/ali uradnem govornem položaju, naj bo to politik ali političarka, radijska napovedovalka, učitelj matematike na osnovni šoli, sodnica na okrajnem sodišču ali zavarovalniški agent. Profil uporabnika, kot je razvidno iz nazornih primerov, je raznovrsten, zato od posameznikov ne smemo pričakovati, da bodo z naklonjenostjo prebiral zapletena in na abstraktnih predstavah jezikoslovcev osnovana pravorečna pravila. Sodobno pravorečje mora temeljiti na realnem sodobnem gradivu.

¹⁰ V slovarju *Österreichisches Aussprachewörterbuch* (Muhr 2007) so s simboli označene nacionalne standardne variante, tj. A (Avstrija), D (Nemčija), S (Švica); z navpično črto </> so označene izgovorne variante istega govorca, s poševnico </> pa varianti, ki se nista pojavili pri istem govorcu. Transkripcija v slovarju je narejena na podlagi izgovora modelnih govorcev, za vsako nacionalno varianto sta besede brala šolana govorka in govorec (gl. Muhr 2007: 12). Regionalni kvalifikatorji v slovarju Duden 2015 pomenijo: **Chemie** 'kemija' çe'mi; *srednjenemško predvsem, severnonemško tudi:* fe..., fə..., *južnonemško, avstrijsko ke..., ke..., švicarsko çe..., ke..., xe..., tudi:* ...ε...; **Anis** 'janež' *severnonemško/zahodnesrednjenemško predvsem.:* a'ni:s, *avstrijsko/vzhodnesrednjenemško/švicarsko/južnonemško predvsem* 'a:nis, *tudi:* 'anis.

Najprej je treba izdelati korpus posnetkov,¹¹ ki bodo osnova za raziskovalno delo fonetikov in jezikoslovcev. Pred oblikovanjem korpusa je vsaj načelno treba doseči konsenz, govor katerih govorcev lahko opredelimo kot knjižen oz. standarden. Pri tem je treba določiti demografske kriterije, kot so izobrazba, poklic, regionalna pripadnost in starost, ter govorne položaje, v katerih je govorjeni knjižni jezik pričakovan. Na podlagi enotnega gradiva bodo raziskave bolj preverljive in bodo imeli očitki o generalizaciji rezultatov raziskav manjšo veljavo. Zavedati se moramo namreč časovne dimenzije pri raziskavah govora, saj je fonetična obdelava gradiva tehnično zahtevna ter dolgotrajna. Vognini-Holbl idr. (2018: 31) pišejo, da ročna segmentacija govora traja 500-krat dlje kot trajajo obravnavani posnetki, samodejna računalniška segmentacija pa vsaj 5-krat dlje. Toda pri tem moramo poudariti, da ustreznega zanesljivega algoritma za slovenščino fonetiki še nimamo. In čeprav tak algoritem za posamezen jezik obstaja, je nujno ročno popravljanje segmentacije (Machač in Skarnitzl 2009: 2). Posledično bi se morala projekta sistematične preнове kodifikacije pravorečja lotiti večja skupina fonetikov, pri tem pa upoštevati že objavljene sodobne študije.

Že objavljene raziskave so namreč pokazale razhajanje med kodificirano pravorečno normo in realnim izgovorom govorcev v javnih in uradnih položajih, v katerih uporabljajo govorjeni knjižni jezik. Zaradi odsotnosti korpusa, namenjenega pravorečnim raziskavam, vsak raziskovalec po lastnih kriterijih izbere govorce in oblikuje raziskovalni korpus. Ob predstavitvi novih raziskovalnih rezultatov, ki temeljijo na meritvah realnega (iz)govora, se pojavijo očitki o neprimerljivosti rezultatov ali pa o majhnosti vzorca. Ob enotnem obsežnejšem korpusu bi se lahko tovrstnim očitkom izognili. Kljub različnim raziskovalnim korpusom in celo različnim opredelitvam standardnih govorcev in govork pa se je npr. na primeru vprašanja kolikostnih nasprotij med naglašeniimi samoglasniki izkazalo, da rezultati raziskav potrjujejo dejstvo, da statistične razlike med t. i. dolgimi in t. i. kratkimi naglašeniimi samoglasniki v resnici ni,¹² vsaj ne v tolikšni meri, da bi govorci to slušno prepoznali (gl. Tivadar 2004a), in kot se je to v slovarskih in slovničnih opisih na podlagi diahronije predpisovalo.¹³

¹¹ Obstaja nekaj korpusov govorjenih besedil za slovenščino, a ti niso prilagojeni fonetičnim raziskavam, zato jih doslej v fonetičnih raziskavah še nihče ni uporabil.

¹² Analiza rezultatov raziskav (Bezljaj 1939; Srebot Rejec 1988; Petek idr. 1996; Tivadar 2004b) je predstavljena v Jurgec (2011: 246–249).

¹³ Pripomba recenzenta in urednika, ki je avtorja nista upoštevala: Navajanje kolikostnih nasprotij v slovenskih slovarskih in slovničnih opisih nikoli ni temeljilo na ugotovitvah diahronnega jezikoslovja, temveč od Bohoriča prek Valjavca, Škrabca, Riglerja in Toporišiča pa vse do danes na dejanskem izgovoru, ki se v organskih govorih že dlje časa udejanja tudi ali samo v samoglasniški kakovosti, in na sistemskih povezavah z obliko- in besedotvorno ravnino. Večina tonemskih in netonemskih govorcev organskih govorov in knjižnega jezika namreč

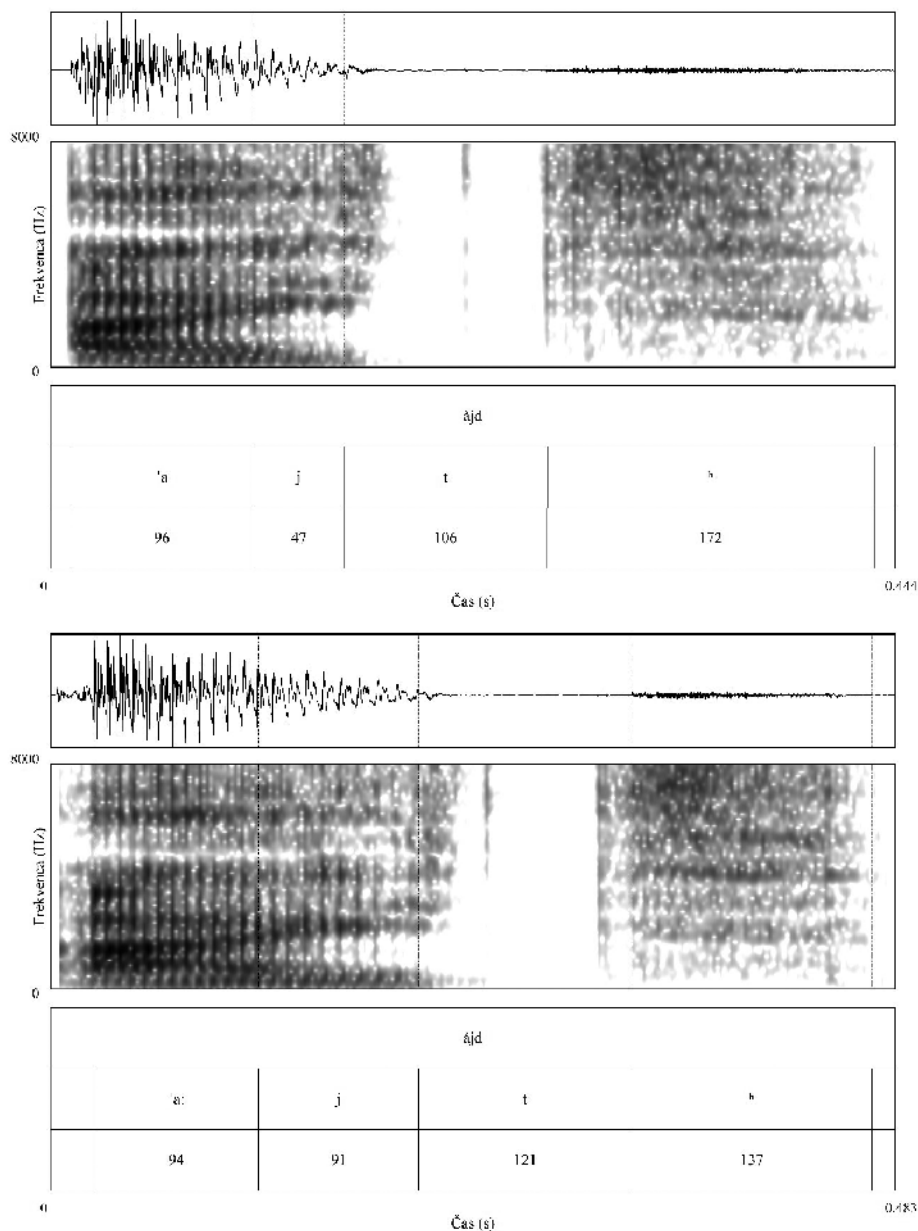
O tem sta sicer že pred več kot 50 leti pisala Toporišič (1967: 229) in Rigler (1968: 193–194).

To se pokaže tudi pri akustični analizi posnetkov rastočega slovarja eSSKJ, npr. na primeru izgovora besed *ajd* oz. *áj*d (gl. sliko 2), kjer je razlika med *à* in *á* 1 : 0,98, pri tem pa obstaja razlika v hitrosti artikulacije – beseda s kratkim samoglasnikom je izgovorjena hitreje kot beseda z dolgim samoglasnikom. (pri besedi *ajd* je hitrost artikulacije 12,048 segm./s, pri *áj*d pa 9,803 segm./s). Na vzorcu 75 posnetkov besed iz eSSKJ istega govorca je bilo izračunano, da artikulacijska hitrost znaša $8,898 \pm 1,565$ segmenta na sekundo oz. $3,622 \pm 0,947$ zloga na sekundo. Če primerjamo odstotni delež, ki ga v času izgovora posamezne besede zaseda samoglasnik, ugotovimo, da pri besedi *ajd* samoglasnik zaseda 38,55 % časa izgovora (96 ms od skupno 249 ms), pri besedi *áj*d pa 30,72 % (94 ms od skupno 327 ms), torej je glede na čas izgovora besede *à* celo daljši od *á*. Pri obeh izračunih čas trajanja aspiracije [h] ni bil upoštevan.¹⁴

tako ali drugače tudi fonetično razlikuje med glasoma *a* v oblikah *bràt*, *kràj*, *rjàv* na eni strani in *máj*, *mláj*, *spláv* na drugi. Enako velja za razlike med *bik*, *rit*, *miš* na eni strani ter *bíč*, *kíp* in *mír* na drugi. Pri besedah, v katerih je v času med Pleteršnikom in SSKJ prihajalo do sprememb v samoglasniški kolikosti in posledično kakovosti, je slednji navedel dvojnico: *ráj* in *ràj*; pri besedah, v katerih je bila sprememba že izvršena, pa je SSKJ navedel samo novejšo: *nevoščljív*. Pleteršnik ima namreč samo *ràj* in *nevoščljív*. Če bi slovenski slovarski in slovnčni opisi 20. in 21. stoletja navajali kolikostna nasprotja na podlagi diahronije, bi imeli v SSKJ *nevoščljív*, *míl*, *poklic*, *dlàn*, *hràm*, *bik*, *korák* ipd., besedi (tonemsko) *dédec* in *cvíček* pa bi bili v roditeljski zapisani kot *dêdca* oz. *cvîčka*.

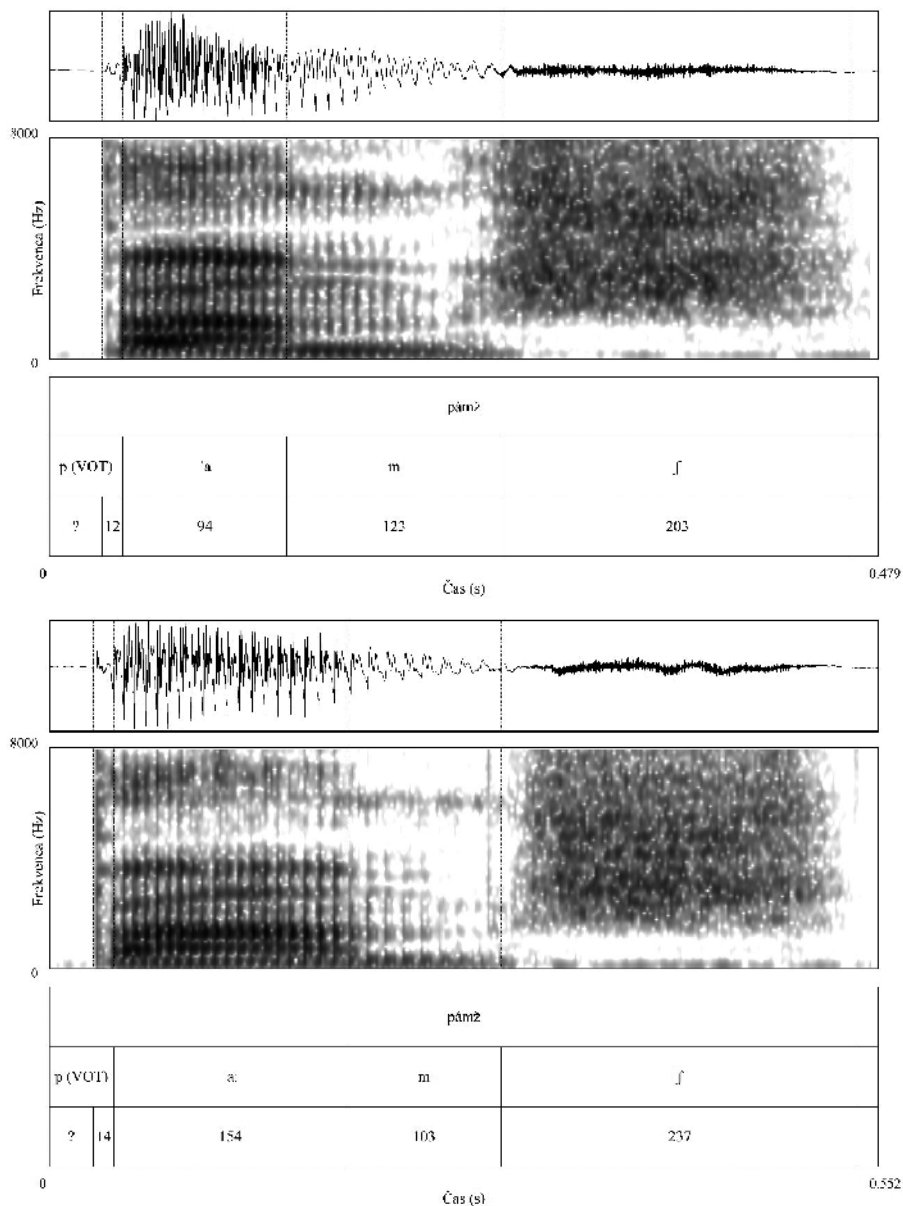
Odgovor avtorjev: Sodobno sinhrono jezikoslovje temelji na empiričnem zbiranju podatkov, ki jih na različne načine lahko kvantificiramo in statistično interpretiramo. Pri kodificiranju slovenskega govornega knjižnega so bile do leta 2001 v ospredju raziskave, ki so temeljile predvsem na individualnem slušnem vtisu in opisu glasoslovnega sistema na podlagi govora Ljubljane, utemeljenem na govoru osrednjeslovenskih narečij (Toporišičeva usmeritev od svojih začetkov fonetično-fonološkega raziskovanja in fonetične vadnice Slovenski jezik na pločama 1961 naprej). Pri opisu in kodifikaciji govornega knjižnega jezika pa nas mora zanimati realen, sodoben knjižni izgovor govorcev in govork slovenskega jezika, ki so ga že preučevale različne fonetične študije (akustične in perceptivne, navedene v članku) od konca osemdesetih let do danes, ki pa na osnovi realnih, merljivih podatkov niso potrdile kolikostne razlike, razen pri segmentu /a/, za katerega pa Jurgec (2011) v osrednjeslovenskem prostoru dokazuje, da gre za kakovostno razliko, ne kolikost, tj. za drug samoglasniški segment. Sodobne tehnične možnosti nam danes omogočajo lažje snemanje, instrumentalno analizo in tudi perceptivno preverjanje vseh značilnosti sodobnega govornega knjižnega jezika, zato bo možno vse fonološke parametre preveriti tudi v naslednjih letih.

¹⁴ Aspiracija oz. pridih je pojav, ki označuje proces izgovora soglasnikov – predvsem nezvnečih zapornikov, pri katerem so glasilke med izgovorom še razprte oz. se zaprejo z zakasnitvijo (Glück idr. 2016: 63; Toporišič 1992: 221). V nekaterih jezikih so aspirirani soglasniki del fonološkega inventarja (gl. Stevens idr. 2013: 434), za govorjeno knjižno slovenščino pa niso značilni, gre zgolj za fonetično realizacijo, ki nima fonološke vrednosti.

Slika 2: Segmentacija izgovornih variant besede *ajd*, zgoraj *ajd*, spodaj *ájd*.

Označeno je trajanje posameznega segmenta v ms. Formantne frekvence naglašene samoglasnika v besedi *ájd* so naslednje: $F_1 = 785$ Hz, $F_2 = 1510$ Hz, $F_3 = 2533$ Hz, $F_4 = 4014$ Hz, $F_0 = 136$ Hz; v besedi *ájd pa*: $F_1 = 876$ Hz, $F_2 = 1469$ Hz, $F_3 = 2557$ Hz, $F_4 = 4015$ Hz, $F_0 = 128$ Hz. Merjeni so trije nihaji stabilnega dela segmenta. Ob upoštevanju koartikulacije sta podatka zaradi enakega glasovnega okolja primerljiva.

Slika 3: Segmentacija izgovornih variant besede *pamž*, zgoraj *pāmž*, spodaj *pámž*. Označeno je trajanje posameznega segmenta v ms. Formantne frekvence naglašnega samoglasnika v besedi *pāmž* so naslednje: $F_1 = 679$ Hz, $F_2 = 1372$ Hz, $F_3 = 2636$ Hz, $F_4 = 3670$ Hz, $F_0 = 146$ Hz; v besedi *pámž*: $F_1 = 740$ Hz, $F_2 = 1376$ Hz, $F_3 = 2728$ Hz, $F_4 = 3646$ Hz, $F_0 = 123$ Hz. Trajanje zapore pri vzglasnem [p] ni mogoče določiti, lahko določimo samo čas do začetka zvenečnosti (angl. *voice onset time*, VOT). Merjeni so trije nihaji stabilnega dela segmenta. Ob upoštevanju koartikulacije sta podatka zaradi enakega glasovnega okolja primerljiva.

Lahko primerjamo tudi še druge primere, npr. primer *pàmž* in *pámž* (gl. sliko 3), kjer je razlika v trajanju med $\grave{a}$ in $\acute{a}$ 0,61 : 1, pri tem je hitrost artikulacije pri izgovoru *pàmž* višja (7,14 segm./s) kot pri *pámž* (6,07 segm./s). Pri tem čas izgovora [p] ni upoštevan, saj vemo le, koliko časa traja čas po odpravi zapore. V besedi *pàmž* naglašeni samoglasnik zaseda 22,38 % časa izgovora, v besedi *pámž* pa 31,17 %. Ob razliki v trajanju pa ne smemo spregledati razlike v kvaliteti samoglasnika, saj je vrednost prvega formanta F_1 , ki korelira z višino jezične ploskve, pri izgovoru besede *pámž* višja ($F_1 = 740$) kot pri *pàmž* ($F_1 = 679$). Nižja vrednost F_1 predstavlja drugačno kvaliteto samoglasnika, lahko gre za (neknjižno) redukcijo ali pa za drug samoglasniški segment, tj. / Λ /, o katerem je pisal že Jurgec (2011).

Ob vprašanju kolikostnih nasprotij v govorjeni knjižni slovenščini se zastavlja tudi vprašanje samoglasniške kakovosti, ki ga je odprl Jurgec leta 2011, ko je na podlagi fonetičnih meritev izgovora osrednjeslovenskih govorcev v fonološki sistem vpeljal deveti samoglasnik, tj. srednji nizki samoglasnik / Λ /, ki je sicer v klasičnem samoglasniškem sistemu slovenščine opisan kot kratki *a*. Morda je s tem povezana tudi kakovost samoglasnikov v besedi *àjd* oz. *ájd*, saj je F_1 pri *àjd* za 85 Hz nižji od F_1 pri *ájd*, kar posredno pomeni višji položaj jezika pri izgovoru naglašene samoglasnika pri *àjd* (gl. sliko 2). Vprašanje kakovosti je fonetično (ne pa toliko fonološko) povezano tudi z izgovorom nenaglašanih samoglasnikov, zlasti sredinskih / ϵ / in / ∂ /, saj se v govorjeni knjižni slovenščini, tudi na nacionalnem radiu, opaža ali redukcija polnih nenaglašanih samoglasnikov v centralni / ∂ / (gl. Horjak 2019) ali pa obratno, vokalizacija / ∂ / v / ϵ /, kar je morda povezano s pisno predlogo, npr. izgovor [slò'venets] namesto [slò'venəts]. Nakazuje se tudi tendenca centralizacije nenaglašanih samoglasnikov, ki se izgovorno bližajo središčnemu položaju v samoglasniškem trikotniku (Tivadar 2010) oz. celo polglasniku (Horjak 2019).

Pri vseh geslih, ki se začnejo na črko <ž> v eSSKJ in vsebujejo tudi posnetek (stanje 10. 11. 2020), smo preverili skladnost posnetka in kodificiranega tonema. Analiziranih je bilo 59 posnetkov. Ugotovili smo, da je izgovor pri vseh analiziranih besedah in njihovih stranskih oblikah skladen z zapisano kodifikacijo.¹⁵

¹⁵ Analiza je bila izvedena pri vajah predmeta SL2 Govorna tehnika, sodelovali so študentje: Anuška Anderlič Zakonjšek, Simon Rustia, Domen Šega in Miha Sever. Za pomoč se jim zahvaljujemo.

4 Sklepi za pravorečno delo v prihodnje

Glede na opravljeno kontrastivno analizo in nekatere nove meritve, ki smo jih predstavili v tem članku, lahko izpostavimo sledeče smernice za normiranje sodobnega slovenskega govornega jezika:

1. V slovenskem prostoru je variantnost netonemskega in tonemskega naglaševanja dejstvo, kar sta priznavala tako SSKJ² kot SP 2001. Tonemskost je nesporno del tudi knjižne izreke, prav tako pa je tudi netonemsko naglaševanje povsem enakovredna knjižna izreka. Edini problem, ki smo ga že izpostavili v natančni analizi fonetično-fonoloških normativnih načel pred leti (Tivadar 2012), je lahko neupoštevanje težje priučljivosti in celo zaznavanja tonemskosti s strani netonemskih govorcev (Šuštaršič in Tivadar 2005). Drugi problem pri izpostavljanju tonemskosti je označevanje tistih, ki ne obvladajo tonemskosti, za nižji nivo knjižnega jezika, s tem pa tudi sleherno ne dovolj osrednjeslovensko govorico oz. celo govorca kot manj knjižno usposobljenega (več o teh posrednih in neposrednih opredelitvah nekdanjih vodilnih jezikoslovcev v Tivadar 2012).

2. Razlikovanje po trajanju med naglašeni samoglasniki (dolgi in kratki naglašeni samoglasniki) je nesporno še aktualno kodifikacijsko pravilo, določeno na osnovi diahronega razvoja, ki je tudi podlaga sistemskemu opisu, in je postalo tradicija knjižnega jezika. Nezaznavanje in neuresničevanje kolikostnih opozicij je bilo v bližnji preteklosti dokazano na različnih metodoloških osnovah in gradivih tako pri tonemskem kot pri netonemskem govoru (Srebot Rejec 2000, Tivadar 2004a, 2004b, 2010, Jurgec 2011). Pri učenju osnov tako pri slovenščini kot prvem kot tudi drugem jeziku se je razlikovanje kvantitetnih opozicij tudi na podlagi mnenja recenzentov pokazalo kot manj pomembno in zelo težko smiselno uresničljivo (glej rešitev glede kvantitetnih opozicij Tivadar in Batista 2019). Za nadaljnje učenje in dejansko uveljavljanje kvantitetnih opozicij naglašanih samoglasnikov bo treba opraviti še več raziskav, ki bodo to nerazlikovanje potrdile ali ovrgle, in potem pripraviti, če se to razlikovanje v sodobnem javnem govoru potrdi, tudi primerne vaje. Verjetno pa bo tudi pri tej prvini potrebna variantnost, ki pa je slovenskemu jeziku v bistvu inherentna zaradi njegove zgodovinsko-geografske govorne raznolikosti.

Kodifikacija govornega jezika ob teh dveh vprašanjih je zelo zahteven proces, saj je slovenski jezik narečno in družbeno zelo raznolik. Zato je treba pri kodifikaciji težiti k čim širši sprejemljivosti tako kodificiranega govornega jezika, ki se ga bodo govorniki lahko priučili in s sproščenostjo uporabljali. Tolerantnost do sočloveka in upoštevanje različnosti uporabnikov in raziskovalcev pa mora biti osnovna usmeritev. Samostojni pravorečni priročnik je zato nujnost (več o tem gl. Tivadar 2018). Toda sodobno pravorečje mora biti postavljeno na prave temelje in narejeno za uporabnika slovenskega jezika, ki želi v javnosti

govoriti kakovostno, razumljivo in artikulirano ter seveda sproščeno, saj bo le tako tudi dovolj prepričljiv.

Literatura

Bezljaj 1939 = France Bezljaj: *Oris slovenskega knjižnega izgovora*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani, 1939.

Boersma in Weenink 1992–2020 = Paul Boersma, David Weenink: Praat: doing phonetics by computer. Version 6.1.27. Dostopno na: <https://www.fon.hum.uva.nl/praat/>, 25. 2. 2021.

Chomsky in Halle 1968 = Noam Chomsky, Morris Halle: *The Sound Pattern of English*. New York et al.: Harper & Row, 1968.

DAWB 2009 = Eva-Maria, Krech idr.: *Deutsches Aussprachewörterbuch*. Berlin/New York: de Gruyter, 2009.

Duden 2015 = Stefan Kleiner idr.: *Duden Das Aussprachewörterbuch*. 7. izdaja. Berlin: Duden, 2015.

ePravopis = *Slovar slovenskega pravopisa*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

eSSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016–*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

Glonar 1936 = Joža Glonar: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1936.

Glück idr. 2016 = Helmut Glück, Michael Rödel (ur.): *Metzler Lexikon Sprache*. 5. izdaja. Stuttgart: Metzler, 2016.

Horga in Liker 2016 = Damir Horga, Marko Liker: *Artikulacijska fonetika: Anatomija i fiziologija izgovora*. Zagreb: Ibis grafika, 2016.

Horjak 2018 = Luka Horjak: Izgovor slovenskih besed v nemških pravorečnih slovarjih. *Zbornik prispevkov s simpozija 2017: Škrabčevi dnevi 10*. Nova Gorica: Založba Univerze, 2018. 76–88.

Horjak 2019 = Luka Horjak: Akustična analiza polglasnika: ob osemdesetletnici izida orisa slovenskega knjižnega izgovora Franceta Bezlaja. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. 39–47.

Horjak in Tivadar 2019 = Luka Horjak, Hotimir Tivadar: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govornega jezika. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. 151–158.

Jurgec 2004 = Peter Jurgec: Fonologija v slovarju novejšega besedja. *Jezikoslovni zapiski* 10/2 (2004). 89–101.

Jurgec 2006 = Peter Jurgec: O nenaglašenih /e/ in /o/ v standardni slovenščini. *Slavistična revija* 54/2 (2006). 173–185.

Jurgec 2010 = Peter Jurgec: O prihodnosti fonologije slovenščine in v Sloveniji. *Izzivi sodobnega jezikoslovja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 13–34.

Jurgec 2011 = Peter Jurgec: Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59/3 (2011). 243–268.

Jurgec 2019 = Peter Jurgec: Glasoslovne raziskave slovenskih narečij na Univerzi v Torontu. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. 59–69.

Kocjančič Antolík in Tivadar 2019 = Tanja Kocjančič Antolík, Hotimir Tivadar: Ultrazvočni pogled na artikulacijo slovenskih samoglasnikov. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. 59–69.

Lehiste 1961 = Ilse Lehiste: The phonemes of Slovene. *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 4 (1961). 48–66.

Machač in Skarnitzl 2009 = Pavel Machač, Radek Skarnitzl: Principles of Phonetic Segmentation. Praha: Epocha.

Mirtič 2019 = Tanja Mirtič: Glasoslovne raziskave pri pripravi splošnega razlagalnega slovarja. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. 81–90.

Muhr 2007 = Rudolf Muhr: *Österreichisches Aussprachewörterbuch – Österreichische Aussprachedatenbank*. Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2007.

Petek idr. 1996 = Bojan Petek, Rastislav Šuštaršič in Smiljana Komar: An acoustic analysis of contemporary vowels of the standard Slovenian language. *Proceedings ICSLP 96: Fourth International Conference on Spoken Language Processing, October 3–6, Philadelphia, PA, USA*, Newark, DE, 133–136.

Pleteršnik = Maks Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

Poklač 2003 = Saša Poklač: O naglaševanju števnikov dvanajst in petnajst v slovenskih narečjih (po gradivu za SLA). *Jezikoslovni zapiski* 9/2 (2003). 93–110.

Prince in Smolensky 1993 = Alan Prince, Paul Smolensky: *Optimality Theory: constraint interaction in Generative Grammar*. Malden: Wiley-Blackwell, 1993.

Ramovš 1924 = Fran Ramovš: *Historična gramatika slovenskega jezika: II. Konzonantizem*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1924.

Rigler 1968 = Jakob Rigler: Problematika naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13/6 (1968). 129–199.

Seifert 2020 = Jan Seifert: Normierung der Aussprache (Orthoepie). *Handbuch Sprachkritik*. Stuttgart: Metzler, 2020.

Sinonimni = Jerica Snoj, Martin Ahlin, Branka Lazar, Zvonka Praznik: *Sinonimni slovar slovenskega jezika*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

SNB 2012 = *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

SP 2001 = *Slovenski pravopis 2001*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

Srebot Rejec 1988 = Tatjana Srebot Rejec: *Word accent and vowel duration in Standard Slovene: an acoustic and linguistic investigation*. München: Otto Sagner, 1988.

Srebot Rejec 2000 = Tatjana Srebot Rejec: Ali je današnja knjižna slovenščina še tonematična? *Razprave. Razred za filološke in literarne vede*. Ljubljana: SAZU. 51–66.

SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

Stevens idr. 2013 = Kenneth N. Stevens, Helen M. Hanson: Articulatory–Acoustic Relations as the Basis of Distinctive Contrasts. *The Handbook of Phonetic Sciences*. Second Edition. Hoboken: Wiley-Blackwell, 2013. 424–453.

Šeruga Prek 2002 = Cvetka Šeruga Prek: Izgovorni in naglasni problemi *Slovenskega pravopisa 2001*. *Nova revija* 21/239–240. 26–30.

Šolar 1928 = Jakob Šolar: Slovenska medvokalna nosnika m in n. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 7/1 (1928). 47–65.

Šuštaršič in Tivadar 2005 = Rastislav Šuštaršič, Hotimir Tivadar: Perception of tonemicity in Standard Slovene. *Govor* 22/1 (2005). 23–35.

Tivadar 2004a = Hotimir Tivadar: Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave: na primeru analize fonoloških parov. *Jezik in slovstvo* 49/2. 17–36.

Tivadar 2004b = Hotimir Tivadar: Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52/1 (2004). 31–48.

Tivadar 2010 = Hotimir Tivadar: Normativni vidik slovenščine v 3. tisočletju – knjižna slovenščina med realnostjo in idealnostjo. *Slavistična revija* 58/1 (2010). 105–116.

Tivadar 2012 = Hotimir Tivadar: Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost. *Slavistična revija* 60/4 (2012). 587–601.

Tivadar 2014 = Hotimir Tivadar: Vpliv praške fonetične šole na razvoj slovenske fonetike in fonologije. *Sto let slovenistiki na Univerzité Karlově v Praze: pedagogové a vědci ve stínu dějin*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2014. 214–224.

Tivadar 2018 = Hotimir Tivadar: Slovensko pravorečje kot samostojna kodifikacijska knjiga? *Slavia Centralis* 11/2 (2018). 158–171.

Tivadar in Batista 2019 = Hotimir Tivadar, Urban Batista: *Fonetika I*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.

Tivadar in Jurgec 2003 = Hotimir Tivadar, Peter Jurgec: Podoba govorjenega slovenskega knjižnega jezika v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51/2 (2003). 203–220.

Toporišič 1967 = Jože Toporišič: Predvidljivost slovenske knjižne samoglasniške kolikosti in kakovosti. *Jezik in slovstvo* 12/8 (1967). 229–236.

Toporišič 1969 = Jože Toporišič: Ankete za določitev naglasnega mesta ter kakovosti in kolikosti naglašenega samoglasnika. *Jezik in slovstvo* 14/8 (1969). 249–260.

Toporišič 1975 = Jože Toporišič: Formanti slovenskega knjižnega jezika. *Slavistična revija* 23/2 (1975): 153–196.

Toporišič 1978 = Jože Toporišič: *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Obzorja, 1978.

Toporišič 1992 = Jože Toporišič: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Vagnini-Holbl idr. 2018 = Constanza Vagnini-Holbl in Christoph Draxler: Comparing acoustic measurements from manual and automatic segmentations. *14. Tagung Phonetik und Phonologie im deutschsprachigen Raum: Book of Abstracts*. Dunaj: Universität Wien/Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2018. 31–32.

POVZETEK

Slovenska pravorečna norma je trenutno kodificirana v različnih slovarskih priročnikih (SP 2001, SSKJ², ePravopis, eSSKJ), a med njimi obstaja kar nekaj razlik. Jezikovni uporabniki pričakujejo sodobne in realne pravorečne podatke, zato je treba oblikovati smernice za prenovitev kodifikacije govornega knjižnega jezika in posledično začeti pripravljati tudi samostojen pravorečni priročnik. Kot primer pravorečnega normiranja na podlagi fonetičnih in fonoloških raziskav je v tem članku omenjen nemški način kodifikacije izgovora standardne nemščine. Slovenske eksperimentalnofonetične raziskave s Šolarjem (kimograf, palatograf) in Bezlajem (mdr. rentgen) segajo v 1. polovico 20. stoletja in so bile zelo sodobne, v koraku s tedanjimi raziskovanji drugih jezikov. Metode so bile manj zanesljive in se jih ni dalo kvantificirati, zato v 2. polovici 20. stoletja prevladujejo akustičnofonetične raziskave, od 90. let prejšnjega stoletja pa so akustičnofonetične analize mogoče na osebem računalniku, zato se število raziskovalcev in s tem tudi raziskav poveča. V zadnjem desetletju so prisotne tudi artikulacijske raziskave.

Za prenovljeno kodifikacijo govornega knjižnega jezika je treba narediti obsežen korpus, oblikovan po demografskih kriterijih, opraviti dodatne fonetično-fonološke raziskave in upoštevati že večkrat potrjene rezultate preteklih raziskav, npr. o kolikostnih nasprotjih naglašanih samoglasnikov. Upoštevati je treba inherentne lastnosti slovenščine, tj. geografsko in družbeno raznolikost slovenskega jezika, in zato enakovredno obravnavati tako netonemski kot tonemski način naglaševanja. Značilnosti govornega knjižnega jezika, ki so izpričane v vplivnih javnih besedilih vplivnih javnih govorcev, morajo biti natančno opisane. Ob izpričani variantnosti mora biti to tudi vključeno v kodifikacijo govornega jezika. Osnovna usmeritev normiranja govornega jezika pa mora biti čim širša sprejemljivost in uresničevanje zapisane kodifikacije.

Normativna merila in pravorečni izzivi pri prenovi pravopisa

Helena Dobrovoljc in Tina Lengar Verovnik

Izvleček

V prispevku so prikazane okoliščine, ki so pripeljale do t. i. kodifikacijske dvotirnosti v sodobni slovenistiki. Predstavljeni so mehanizmi za preseganje razlik in nakazani so problemi, s katerimi se sooča Pravopisna komisija pri SAZU in ZRC SAZU pri pripravi pravil za izreko imen iz drugih jezikov.

Ključne besede: knjižni jezik, norma, kodifikacija, pravorečje, pravopis, teorija knjižnega jezika,

Abstract: Normative criteria for standardization challenges in the revision of the orthography

The paper treats the circumstances that have led to a “dual-track” codification of modern Slovene. Mechanisms for overcoming differences have presented and issues are indicated that the Orthographic Commission of the SASA and the SRC SASU must face in the preparation of rules for the pronunciation of names in other languages.

Keywords: standard language, norm, codification, orthoepy, orthography, standardization theory

0 Uvod: norma in predpis (kodifikacija) v jezikoslovju

Sestavljavci normativnih slovarskih del po letu 2014 se pri svoji dejavnosti srečujejo z dediščino, ki izhaja iz kodifikacijske neenotnosti slovarjev druge polovice prejšnjega stoletja, različnih normativnih naziranj, hkrati pa tudi zelo laičnih pogledov na jezikovno normo in predpis.¹ Izenačevanje jezikoslovne norme in predpisa (kodifikacije) v nestrokovnih okoljih najverjetneje izhaja iz pojmovanja norme na področju prava, saj sta tam izraza norma in pravilo sopomenki (PTS 2018). V jezikoslovju namreč razmerje med normo in predpisom ni prekrivno: norma je kolektivna jezikovna navada, uveljavljena v jezikovni skupnosti, predpis ali kodifikacija pa ta norma postane šele z zapisom v priročnikih knjižnega

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnih programov *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju* P6-0038 in *Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave* P6-0215, ki ju financira ARRS.

jezika (zato v Lengar Verovnik 2004 tudi par »rabna norma« ali »predpisana norma«). Med pravnim in jezikoslovnim pojmovanjem norme in predpisa pa je razlika tudi v sankcioniranju zaradi neupoštevanja ali kršenja predpisa, saj je kazensko sankcioniranje sestavni del pravne normativne zakonodaje. Razlikovanja, ki izhaja iz teorije knjižnega jezika, se jasneje zavedajo v vseh skupnostih s primerljivim razmerjem do knjižnega jezika in njegove kodifikacije. Slovaški jezikoslovec Eugen Pauliny (1912–1983) je upoštevanje jezikovnih norm v 70. letih prepustil »prostovoljni discipliniranosti nosilcev knjižnega jezika« z mislijo: »Jezikoslovec predpisovalec je strokovni svetovalec, ki mu uporabniki knjižnega jezika verjamejo zaradi njegove strokovnosti. Kljub svoji avtoriteti strokovnjak ne more sprejemanja svojih stališč izsiliti niti z bičem niti s pištolo« (Pauliny 1979: 47–48, nav. po: Ondrejovič 1999: 72). Na Slovenskem se podobna zmernost lahko razbere že po izidu prvega jezikoslovnega kodifikacijskega priročnika, deloma zaradi zavedanja, da tudi knjižni jezik korak za korakom prehitava svoj opis, deloma zaradi prepričanja, da je popolna uveljavitev jezikovnih določil pravopisa neuresničljiva: »Pravopisec mora biti zadovoljen že, če se njegovih načel poprime znatna večina pišočega naroda« (Štrekelj 1911). Že od Breznik-Ramovševih pravopisov SP 1935 in SP 1937 ter odmevnih kritik pa velja, da je treba tudi kodifikacijski proces opreti na raziskovalne temelje in iskati normativno veljavo predvsem v argumentativni in ne položajni ali družbeni moči.

1 Kodifikacijska dvotirnost

Inherentna lastnost priročnikov, ki informirajo o knjižnem jeziku, je normativnost (Nebeská 1989). Na Slovenskem je vrednotenje jezikovih prvin glede na sprejemljivost ali zaznamovanost v knjižnem jeziku predstavljeno v normativnih priročnikih, tj. slovarju knjižnega jezika, pravopisu, ki podaja nabor dogovornih in sistemskih pravil o vprašanih zapisa, in v slovnica. Za slovensko pravorečje, tj. sistem načel, ki usmerjajo knjižni govor, že več kot sedem desetletij (od Ruplovega *Pravorečja* 1946) ni specializiranega priročnika, zato so pravorečna načela razdrobljena po vseh prej naštetih priročnikih, posledično tudi različno interpretirana in integrirana v vsakokratni svojstveni koncept konkretnega priročnika. Poleg pravorečne priročniške nespecializiranosti pa se že od sedemdesetih let 20. stoletja srečujemo s t. i. kodifikacijsko dvotirnostjo, ki izvira tako iz različnega pojmovanja narave knjižnojezikovnega opisa (opisovalnost – predpisovalnost) kot tudi iz različnih jezikoslovnih osnov (mladogramatiki – strukturalisti).

Že v šestdesetih letih se je z »vertikalnim jezikovnim pritiskom« (Lenček 1996: 36) oziroma zniževanjem ravni knjižnega jezika kot posledice dejstva, da

je kar naenkrat uradno in javno pisanje postalo domena tudi jezikovno manj ali celo nespecializiranih uporabnikov, pojavila tudi »bojazen«, da se knjižni jezik ne bo uravnaval le po načelih etimološke, zgodovinske in jezikovnosistemske pravilnosti, temveč tudi po drugih – družbenih načelih. Čeprav se v slovenističnem jezikoslovju v razpravah o usmerjanju knjižnega jezika o tem pojavu še ni razpravljalo kot o sociolingvističnem fenomenu, pa se je v neskladju med normativno logiko upoštevanja zgolj »zgodovinskih avtorjev« in sistemskim pogledom na jezik že kazal trk dveh nazorov, ki je postal neizogiben dejavnik pri nadaljnjih razpravah o normativnosti oziroma kodifikaciji knjižnega jezika. Spomnimo na znamenito misel akademika Josipa Vidmarja, ki je leta 1964 v uvodnik *Jezika in slovestva* zapisal (str. 35):

En Prešernov ali Župančičev zapis, ki vsebuje neko jezikovno rabo, nam mora biti tehtnejši od velikega števila zapisov ljudi, pa če hočete tudi pisateljev, ki v svojem pisanju ne kažejo tako slabih ali neslovenskih jezikovnih oblik z oceno, da so »pogovorne«, se mi zdi nezadostno. Treba jih je obsoditi tako v pismu kakor v govoru. Mislim, da to spada med dolžnosti današnjih jezikovnih skrbnikov.

Navedek odraža subjektivno naklonjenost do simbolnih vrednot slovenstva, hkrati pa kaže tudi željo imenovanega, da se jezik usmerja v skladu s subjektivnimi občutenji in vrednotami družbeno priznanih nosilcev knjižnega jezika. Vsekakor je bila ta drža v nasprotju z vzpostavljanjem vesplošne družbene egalitarnosti, kar ponuja z današnje perspektive oceno, da je izobraženska ali akademska elita v jeziku prepoznala sredstvo za vzpostavljanje lastne hierarhije. Po drugi strani se je ista elita na institucionalni ravni odločila obračunati s predvojno meščansko ali malomeščansko nobleso oz. njenimi pravorečnimi koreninami, saj je z zapisom *v*-ja v izglagolskih tvorjenkah z obrazili *-lec*, *-lka*, *-lski*, *-lstvo* (reforma *Slovenskega pravopisa* 1962 je znana pod imenom *bravec – bralec*) želela zajezi neprimerno elkarsko izreko (Dobrovoljc 2018).

Normativnonazorska neskladja v slovenističnem prostoru je nakazovala že Toporišičeva kritika *Slovenskega pravopisa* 1962 (*Popravljen slovenski slovnica*, Toporišič 1965), v kateri je poudarjena težnja po opisu, ki bi ustrezal predvsem jezikovnemu sistemu, torej odmik od presoje jezikovnih prvin glede na jezikovni izvor. Da bo zavezanost idealiziranemu jezikovnemu sistemu za opis knjižnega jezika naloga, ki bo razdvojila jezikoslovce, je v nadaljevanju nakazala polemika ob izidu prvega zvezka SSKJ (1970) med Riglerjem kot predstavnikom kolektiva na Inštitutu za slovenski jezik SAZU in Toporišičem kot avtorjem individualne znanstvene slovnice.² Največja razlika med obema akterjema (in nazoroma) je

² Šlo je predvsem za različnost normativnih usmeritev glede **pisne podomačenosti prevzetih besed** (zapiranje zeva – *socialen/socijalen*, izgovor samoglasnika *i* kot *j* – *bianko/bjanko*;

bila v predstavi, kakšen naj bi bil slovar kot normativni priročnik: naj bo bolj zavezan gradivu, temelječemu na izpisih iz del slovenskega leposlovja in publicistike ter strokovnih del (SSKJ, Uvod), in prikazuje knjižnojezikovne možnosti opisno ali pa naj prikazuje predvsem s perspektive zavezanosti jezikovnemu sistemu, kar je Toporišič (1971) pričakoval predvsem glede prevzemanja in pisanja skupaj oziroma narazen (Rigler 1971), čeprav v svoji slovnici tako ostrih normativnih odločitev ni niti zagovarjal niti udejanjil (Dobrovoljc 2016).

Tudi nova pravopisna pravila, ki jih je Pravopisna komisija SAZU (pod Toporišičevim vodstvom) predstavila leta 1990, so bila predstavljena v duhu kolektivnih dogovorov in opisovanja prevladujoče pisne prakse. O opazni in za uporabnike moteči kodifikacijski dvotirnosti je mogoče govoriti šele potem, ko je izšel leta 2001 *Slovenski pravopis* s ponatisnjenimi pravopisnimi pravili in slovarjem. V slovarju se je namreč ob neutemeljenem in nepotrebnem sklicevanju na »bolj predpisovalno naravo« pravopisnega slovarja (najverjetneje po zgledu starejših pravopisov 1920, 1950)³ predpisovanje radikaliziralo: če so pravila na nekaterih področjih knjižno normo prikazovala kot ohlapnejšo (izgovor črke ⟨l⟩ z dvoglasniško dvoustnično varianto [u] ali kot zvočnik [l]; možnost nepreglašenega obrazila v besedah tipa *radio*, *Ohio*, *trio*; polglasniški izgovor končaje v skandinavskih imenih – *Andersen*, *Jensen*, *Ibsen*), je v slovarju kot knjižnojezikovno sprejemljiva pogosto izbrana le ena, čeprav ne edina možnost. Zaostreno glede na leksikalno analizo gradiva je bil prikazan tudi občnoimenski fond, zlasti normativni sopomenski sistem. Tako so enakovredne sopomenke iz SSKJ v pravopisnem slovarju postale nadrejene ali »bolj navadne«, še zlasti če sta bili prvini v sopomenskem paru označeni z razmerjem domače – tuje. Normativno sopomensko usmerjanje je torej temeljilo na – evfemistično povedano – popreprostenih jezikovnokulturnih načelih, skozi katera se je prevzete izraze odsvetovalo, četudi zanje ni bilo funkcijsko ustreznih domačih sopomenk. Pravopisni slovar je vplival na številne pisce in lektorje, t. i. sopomenskost kot pojmovna obogatitev slovenščine (Vidovič Muha 2000: 166–168) pa je bila potisnjena v ozadje.

Med pravopisnim slovarjem in SSKJ se je tako ustvarila dvotirnost zlasti na področju slovničnega opisa in pravopisnih usmeritev, medtem ko sta bila

zapis dvoglasniške variante zvočnika v pred samoglasnikom – *gauda/gavda*), **pisanja skupaj ali narazen** (pridevniške zloženke za barve – *temnosiv* / *temno siv* ali zveze s prislovom – *družbenokoristen* / *družbeno koristen*; pri medponskoobrazilnih zloženkah tipa *golf igrišče* / *golfgrišče*), **pisanja sklopov** (*bog ve* / *bogve*; *ta dva* / *tadva*); **rabi začetnice** pri izlastnoimenskih pridevniki v stalnih zvezah zaradi spremenjenega pogleda na vrstnost (*Avgijev/avgijev hlev*; *Pitagorov/pitagorov izrek*) ipd.

³ O zastarelem načinu normiranja z normativnimi grafičnimi znamenji, ki jih »slovensko jezikoslovje oz. slovenska jezikovna kultura ne pozna že štirideset let – od SP 1962, ko ga je s predstavljivo ustreznega področja rabe presegel SSKJ«, tudi Vidovič Muha (2003: 118–119).

pomenska razlagalnost in prikaz kolokabilnosti v slovarjih odvisna od usmeritve slovarja in ju intepretiramo kot informativno slovarsko informacijo – neodvisno od vrednotenja, ali je uslovarjeni pomen zaznan v knjižnem jeziku ali ne. Ob že opisanih normativnonazorskih razhajanjih so med slovarjema očitne razlike tudi na slovničnih področjih, tj. pri (a) besednovrstnem umeščanju leksike (členek in povedkovnik); (b) skladenjskem prevzemanju leksikalnih zvez dveh samostalnikov, od katerih prvi prevzema pridevniško funkcijo (*tenis igrišče* – *tenisigrišče*); (c) označevanju prirednosti v vezalnih zloženkah tipa *arteriovenski* – *arterijsko-venski* (tj. pridevniških zloženkah z okrajšano prvo sestavino) (Weiss 2003); (č) zapisu začetnice in definiranju stvarnih lastnih imen;⁴ (d) uslovarjanju glede na iztočnico neosnovnih enot, ki jih raba ne uresničuje, so pa potencialno mogoče;⁵ (e) naglasnih in izgovornih posebnostih, npr. kvaliteta samoglasnikov *o* in *e* (*bosa nova*, *faraonka*), branje po črki in neupoštevanje izvirne izreke (*Braillov*, *marseljeza*), naglasno mesto (*dvanajst*, *košarka*), izreka zvočniških variant (*gasilec*, *bralstvo*) ipd.

2 Preseganje nasprotij

Z vstopom v novo tisočletje je kodifikacija dobila novo razsežnost in se približala realnosti, saj so se raziskave dinamike sistema slovenskega knjižnega jezika zaradi digitaliziranega pisnega gradiva, zbranega v korpusnih in drugih elektronskih zbirkah, lahko oprle na empirično preverljive podatke, pri raziskovanju pa so bila v ozadje potisnjena dejstva, kdo je neko besedo zapisal, kakšen je njegov družbeni položaj in kakšna je njegova jezikovna izobrazba. V središče preučevanja jezikovnih navad je tako prišlo jezikovno dejstvo in njegova vloga/funkcija v besedilu.

V slovenski normativni leksikografiji se je novemu vrednotenju jezikovnih pojavov prva približala druga izdaja SSKJ (2014; dalje SSKJ2), ki je narasla za dodatek leksike iz *Slovarja novejšega besedja* (2013; dalje SNB). Leksika SNB

⁴ SSKJ pri definiranju stvarnih lastnih imen izhaja iz pravil SP 1962, zato opisne zveze, ki so hkrati ime poimenovane danosti in njen vsebinski opis, piše z malo začetnico, SP 2001 pa z veliko (*kitajski zid*, *rapalska pogodba*).

⁵ SSKJ izhaja iz gradiva, zato ne uslovarja v njem neregistriranih enot, ki nastanejo ob spreminjanju glagolskih oblik (spregatve) ter tvorbi oblik iz sedanjskih in nedoločniških osnov (velelnik, deležnik, deležje, glagolnik), medtem ko je v SP 2001 navajanje vseh potencialnih možnosti del osnovne informacije o leksemu. Enako so v SP 2001 uslovarjene potencialne besedotvorne možnosti pri tvorbi feminativov, ki so sicer dobrodošla informacija, a zaradi nepreverjenosti v gradivu tudi zastarela (povzeta po SSKJ: *ris* – *risa* namesto *risinja*) ali neoobstoječa (*zemljepiska*).

je bila prva opisana na osnovi korpusnega gradiva, z vidika normativnosti pa je bila ovrednotena šele ob vključitvi v drugo izdajo SSKJ, torej v slovar »knjižnega jezika«. S te perspektive je bila druga izdaja SSKJ prvo normativno slovarsko delo pri nas, ki se je oprlo na novejšo, tj. raznoliko korpusno gradivo. Po teh načelih sta pripravljena tudi dva rastoča slovarja knjižnega jezika – novi SSKJ, imenovan eSSKJ (2014–), in kot razširitev nastajajočih pravopisnih pravil tudi novi pravopisni slovar *ePravopis* (2014–), ki sta začela na portalu Fran izhajati letno, takoj po objavi SSKJ2.

Sinhrona priprava obeh slovarskih del, ki se sicer v zasnovi razlikujeta glede na obvestilnost, najbolj pa glede na gradivske ponazoritve (SSKJ ponazarja najbolj značilno rabo leksemov v knjižnem jeziku, *ePravopis* pa razširja pravopisna pravila in se osredinja na mesta, pri katerih se pojavljajo normativne zadrege), obvezuje sestavljavce k poenotenju rešitev na vseh prekrivnih področjih: pri zapisu, izgovoru, naglasu, slovnični umestitvi in slovničnih kategorijah. Slovarski skupini sta postopek uskladitve poimenovali »normativni protokol« (Gliha Komac idr. 2015: 17). V njem se ravnata po enotnih načelih glede norme, ki je pojmovana kot »kolektivno soglasje glede rabe jezikovnih sredstev, ki jih v družbi uporabljamo kot naraven rezultat interakcije različnih [...] dejavnikov« (Dobrovoljc 2014: 45), to družbeno soglasje pa je preverjeno s kodifikacijskimi ali normativističnimi merili dejanske rabe, sistemskosti, izročila in gospodarnosti (Gliha Komac idr. 2015: 17). V konceptu obeh slovarjev knjižnega jezika je vsebovano »preudarno normativno vrednotenje, ki vključuje zavračanje neproduktivnih, purističnih teženj [...], neusklajenih z jezikovno rabo« (n. d.).

Delo pri *ePravopisu*, ki mora izhajati iz sočasno nastajajočih pravopisnih pravil *Pravopisa* 8.0, pa zahteva še nekoliko natančnejšo opredelitev internega normativnega protokola, ki se razlikuje glede na delovno fazo in vrsto jezikovnega pojava. Izhajajoč iz že omenjenih meril, sledimo Daneševi (1977) hierarhiji, v kateri je primarna (1) jezikovna ustaljenost (konvencija, kolektivna navada), sledi ji (2) aktualna raba (z upoštevanjem tipov diskurza in funkcionalnih potreb skupnosti), na tretjem mestu je (3) ocena stopnje skladnosti z obstoječim jezikovnim sistemom.

Pri pripravi pravopisnih posodobitev nas gradivo samo sili k preizpraševanju, torej k ponovni presoji že opisanega in iskanju novih, še neuveljavljenih vidikov, predvsem pa nazorskih usmeritev, zaradi katerih bi nastajajoči opis knjižnega jezika lahko usmerili v bolj univerzalno ali bolj ekskluzivistično smer. Seveda je taka dihotomija prisotna v veliko okoljih v evropskem prostoru. Zlasti pri slovanskih jezikih, ki so pred dvema stoletjema vzpostavili svoje knjižne jezike kot nacionalne identitetne simbole (Lenček 1996: 18) in se spopadajo s podobnimi težavami (Dolník 2010):

- (a) Na eni strani se vzpostavlja tradicionalno prepričanje, da je knjižni jezik (edina) konstitutivna sila naroda, zato tudi največja narodna vrednota in ga je treba v regulirani konservativni obliki tudi ohranjati – vsaj v knjižnojezičkovnem opisu, če je že v realnosti ušel z vajeti.⁶ Pogosto, piše Dolnik (2010), se ta ideja vzdržuje skozi jezikoslovno elito, ki je zasedla kodifikacijsko pozicijo moči v želji po ohranjanju lastne hierarhije jezikovnih vrednot in s te pozicije neguje sindrom stalne ogroženosti jezika ali njegovih posebnosti ter ga z različnimi intervencijami aktualizira.
- (b) Na drugi strani tega čustvenega elitizma je sodobnejši in racionalnejši informativni servis, ki namesto restriktivnih intervencij ponuja odkrito in z raziskavami podprto komunikacijo o pojavih na področju knjižnega jezika. V ospredju tega naziranja je transparentno usmerjanje knjižnega jezika v skladu z zgoraj opisanimi Daneševimi merili (1977), ob upoštevanju jezikovnih navad vseh, ki imajo »intenco« sporazumevati se knjižno, pa tudi skrb za vzpostavljanje orodij, ki uporabnike opolnomočijo za ustrezne jezikovne izbire, jim pomagajo krepiti jezikovno samozavest in spodbujajo rabo jezika v vseh položajih.

Sodeč po obdobju zadnjih desetih let, je slovenistična stroka pri posodobitvi priročnikov že izbrala pot, ki uspešno poudarja, da se moramo izogibati nevarnemu zatekanju k t. i. čustvenemu ali zdravorazumskemu utemeljevanju jezikovnih pojavov, pri katerem ima vsak posameznik svoj bolj ali manj zdrav razum ali svojo resnico, in se vrnemo k metodološko utemeljenim znanstvenim merilom, ki jih narekuje oprijemljiva teorija knjižnega jezika. Kot že rečeno, pa je pri kodifikaciji govorjenega jezika težav še nekaj več kot pri pisanem jeziku. Kako jih bomo reševali?

3 Kodifikacija govorjenega jezika – splošno

3.1 Kateri govorjeni jezik kodificirati?

Vprašanje kodifikacije govora je bilo že na začetku prejšnjega stoletja, ko je z ženevsko lingvistično šolo prišlo do jasnejšega ločevanja med sinhronim in diahronim, povezano z dvomi o tem početju. Ne le, da je že sama kodifikacija govora vprašljiva, problem nerazjasnenosti nekaterih vprašanj govorjenega jezika je pereč tudi zato, ker se je temu vprašanju v preteklosti namenjalo premalo

⁶ O tem že Urbančič (1987) ob kriterijih jezikovne pravilnosti (str. 79).

pozornosti, da bi lahko dovolj dobro pripravljeni vstopili v 21. stoletje, ko je govorni jezik zaradi digitalnih medijev vseprisoten, raznolikost govora pa toliko bolj očitna.

O kompleksnosti izraznih sistemov jezika ter o razmerju med pisnimi in govornimi (pod)sistemi je že leta 1965 pisala Breda Pogorelec (1965: 132), ki je opozarjala:

[P]ozabljam, da knjižnega jezika pravzaprav nikjer neposredno ne govorimo v takšni podobi, kot je zapisan, da ga le beremo.

Vedno znova se je pojavljalo in se še pojavlja tudi vprašanje, do kolikšne mere je prosto tvorjeni govorni knjižni jezik lahko podvržen kodifikaciji in v katerih segmentih; ter obratno: ali lahko branje – in morda zgolj branje oziroma reproduktivni govor – označujemo kot knjižni govor. Za Urbančiča (1987: 105) je govorni knjižni jezik »glasno brana ali na pamet naučena realizacija pisanega knjižnega jezika«; Tivadar (2008: 6) nasprotno piše, da je treba pri opredeljevanju govornega knjižnega jezika težišče premakniti z branega na nebrani govor.

Brani govor je zagotovo kategorija govora, ki je bila v slovenskem prostoru do konca prejšnjega stoletja deležna največ jezikoslovne obravnave. Ker gre pri branju za približevanje temu, kar Skubic (2005) opredeljuje kot standardni jezik,⁷ so okvirne opredelitve zanj podane v temeljnih normativnih priročnikih. Po drugi strani pa je bilo (in je še vedno) kodificiranje govornega knjižnega jezika gradivsko slabo podprto, pogosto oprto na subjektivne oziroma osebne izkušnje jezikoslovcev, ki so odvisne od posameznikovega posluha, od narečnega ali regionalnega izhodišča, od tega, v kateri socialni zvrsti se najpogosteje sporazumeva, in tudi od tega, v kolikšni meri komunicira ali se posvetuje z ljudmi iz drugih okolij. Vse naštetu vpliva na občutenje posameznih oblik kot knjižno sprejemljivih, drugih kot nesprejemljivih ... In na dejstvo, da se je tudi danes veljavnemu SP 2001 še očitalo oblikovanje knjižnega jezika po načelu dobrega avtorja oz. dobrega govorca (o tem npr. Tivadar in Jurgec 2003).

⁷ Avtor ga veže na pojem jezikovne standardizacije: nanaša se deloma na pomen, predvsem pa na standardizacijo jezikovnega izraza. »V postopku standardizacije se predpiše izrazna podoba, optimizirajo slovnici sredstva ter fiksirajo pomeni besed. Glavni kodifikacijski priročniki so torej pravopis/pravorečje, slovnica in pravopisni slovar, ki določajo merila pravilnosti v okviru standardiziranih besedil. Produkt standardizacije je urejen jezik, očiščen nedoslednosti v pisavi/izreki, slovnicih dvoumnosti in redundanc ter motečih polisemij. Njegova vsebina je torej pretežno znotrajjezikovna in se nanaša na produkt prizadevanj standardizacije, postopka, katerega namen je jezik karseda poenotiti v formi in diverzificirati v funkcijski zmožnosti – predvsem za tvorbo z različnih vidikov zahtevnejših žanrov« (Skubic 2005: 46–47).

Trenutno imamo stanje, v katerem se govorci slovenščine ne glede na narečno osnovo ne čutijo sposobni obvladovanja govorjene knjižne slovenščine. Lundberg (2010) je raziskoval govor posameznikov oziroma njihovo od govorne situacije odvisno prehajanje med narečjem in knjižnim jezikom (slednjega je v vprašalniku opisal s »kakor se govori npr. v televizijskih informativnih oddajah«). Nihče od njegovih anketirancev ni za nobeno od navedenih situacij ocenil, da v njej uporablja ravno takšen jezik, kar niti ni presenetljivo. Knjižnojezikovni standard, sploh govorni, namreč v življenju večine govorcev slovenščine predstavlja zgolj ideal oziroma težišče, h kateremu se po najboljših močeh in znanju nagibamo v bolj formalnih situacijah. Poleg tega Stabej (2007: 20) opaza, da dobivajo regionalno obarvane govorice v lokalnih okoljih prestižnejši položaj, v javnem pa postajajo vsaj »nevtralnejše oziroma bolj pričakovane, ali z drugimi besedami, nemoteče in zato družbeno nesankcionirane v vseslovenski govorni situaciji«. Drugod (Stabej 2008) v kontekstu raziskovanja govorjenega (knjižnega) jezika predlaga iskanje tipičnega, torej standardnega pri večini govorečih oziroma pri posameznih (pod)skupinah govorcev v določenem času in prostoru. Tehnično je ugotavljanje tega, kaj je »običajno jezikovno vedénje v tipičnih sporazumevalnih okoliščinah« (2008: 97), z razvojem korpusnega jezikoslovja po njegovem prepričanju postalo povsem realno dosegljiv cilj. Več težav Stabej povezuje z razvojem teoretskega (jezikoslovnega) mišljenja, ki bi si moralo najprej sploh prizadevati za celovitost in preverljivost jezikovnih opisov, ob tem pa postati tudi spoznavno prožnejše, kakor je (bilo).

3.2 Pravopisni slovar, pravopisna pravila in pravorečje

Predstavljena izhodišča najbrž zadostno pojasnjujejo, zakaj se pri pripravi *ePravopisa*, tj. slovarskega dela *Pravopisa 8.0*, in pri predstavitvi pravorečnih načel v pravopisnih pravilih srečujemo s težavami, ki izhajajo iz pomanjkanja celovite teoretične obravnave slovenskega pravorečja, ki bi temeljila na sodobnem in relevantnem gradivu. D. Verdonik je že leta 2014 napovedala, da bo zaradi pomanjkanja korpusnega gradiva treba ostati pri mnogih teoretičnih oziroma sistemskih rešitvah. To se danes kaže kot velik problem, saj te rešitve niso več nujno v skladu s sodobno kultivirano⁸ govorno prakso in jih je treba pred aplikacijo na slovarsko gradivo nujno preveriti.

⁸ Kultiviranost je opredeljena kot v SSKJ, in sicer gre za jezik, ki ima lastnosti, ustrezajoče splošno veljavnim načelom, normam, pravilom. Prav zaradi že opisane kodifikacijske dvo-
tirnosti se pojmovanje kultiviranosti lahko od jezikoslovca do jezikoslovca razlikuje.

Ob naslonitvi na že omenjenena Daneševa kodifikacijska merila (1977) se ob govorjenem jeziku zastavljajo konkretna vprašanja, ki jih v pravopisni skupini povzemamo z naslednjimi izhodišči:

- (1) Če se sprašujemo o jezikovni ustaljenosti, moramo odgovoriti na **vprašanje referenčne jezikovne skupine** za ugotavljanje norme govorjenega knjižnega jezika. Kot raziskovalni izziv si postavljamo usmeritev od regionalnih meril (nekdaj je bil to osrednjeslovenski prostor⁹) k skupnostnim merilom (Lengar Verovnik 2015), saj poskušamo opazovati jezikovno skupnost tudi z drugih vidikov: izobrazbenega, interesnega, poklicnega, generacijskega ipd.
- (2) Spremljanje **jezikovne rabe** ob pomoči specializiranih jezikovnotehnoloških orodij je merilo, ki ga za govor težko ali skorajda nemogoče izpolnimo. V času, ko smo nenehno obdani z javno govorjeno besedo, bi bilo treba v izhodišče premisleka o pravorečnih raziskavah postaviti vprašanje, v katerih diskurzih se knjižni jezik udejanja, kje in kdaj je pričakovan (nujen, obvezen). Umanjkanje **korpusa govorjenega jezika**, v katerem bi bili zajeti ti raznoliki diskurzi, je delno mogoče reševati z anketnimi raziskavami, pri katerih pa se pojavlja več problemov, predvsem (ne)razlikovanje med branim (reproduktivnim) in prosto tvorjenim, a vendarle knjižnim jezikom in pa pomanjkanje védenja o sociolingvističnem ozadju anketirancev.
- (3) Težave pri tretjem, **jezikovnosistemskem merilu** so povezane z zastarelostjo jezikovnega opisa – zlasti umanjkanjem znanstvene slovnice in aktualnih raziskav. Odstopanja od aktualne norme so pri tistih, ki uresničujejo predpisano, namreč že precej opazna – tako pri občno- kot pri lastnoimenski problematiki, kjer se očitno oblikuje že poseben fonološki podsistem.

Na Slovenskem je pravopis tudi priročnik za prevzemanje imen iz drugih jezikov. Najtrši zalogaj na tem področju je zagotovo odločitev o njihovi govorni realizaciji. Če se je pravopisje doslej ob srečevanju z novimi ali prevzetimi prvinami opiralo na določilo, da so vse prevzete besede izgovorno podomačene, torej da dojemamo jezikovni sistem kot kalup, v katerega te besede namestimo na sistemsko pripravljena mesta, pa danes ugotavljamo:

- da je ta kalup tog in že nekaj desetletij neprilagojen dejstvu, da besed ne prevzemamo več iz ali prek sosednjih, stičnih jezikov, katerih zakonitosti poznamo bolje kot pri oddaljenih evropskih, tudi neevropskih jezikih;

⁹ Podrobneje o regionalnih merilih pri uravnavanju knjižnega jezika in njegove norme npr. Lenček (1996), ki zagovarja tezo, da je jedro knjižnega jezika navadno v tistih narečjih, ki so geografsko najbolj oddaljena od močnih ali sorodnih sosednjih knjižnih jezikov, kar je slovenske slovnice odpeljalo na »področje Alp« (n. d. 34).

- da ta kalup preprosto ne predvideva nekaterih položajev (v nadaljevanju bodo opisani) in nas tako sili, da razcepljeno vzdržujemo v priročnikih drugačno podobo govornega jezika, kot jo v rabi uresničujemo. Zdi se, da lahko idealizirani sistem vzdržujemo le pod pogojem, da problematičnih besed ne bomo obravnavali.

3.3 Novosti in problemi pri pravorečnem opisu lastnoimenske leksike

Po izidu SP 2001 so njegovi ocenjevalci opozarjali na mnoge načelne in posamične pomanjkljivosti v pravorečnem opisu, kot ga je prinesel slovar. Od splošnih je izstopala ugotovitev, da je priročnik obšel uveljavljeno kultivirano rabo, kar je pod vprašaj postavljalo živost in realnost v njem predstavljene pravorečne norme (podrobneje gl. v Lengar Verovnik 2015). Čeprav so se kritike dotikale tudi lastnoimenske leksike (npr. ob vprašanjih slovarske predstavitve izgovornih podatkov ter obsega in nabora tovrstnega besedja), pa so avtorji ob zgoraj izpostavljeni ugotovitvi o neskladnosti s sodobno normo, kot se je oblikovala v kultivirani rabi, merili zlasti na kodifikacijo občnoimenske leksike. Pri tem so kot izhodišče pogosto jemali podatke v SSKJ-ju, bodisi kot bolj ali kot manj skladne s sodobnim pravorečjem – seveda zlasti na točkah, kjer se je pravopisni slovar od teh rešitev oddaljil.

Kot rečeno, splošni in pravopisni slovar danes nastajata sočasno, zato se v procesu t. i. normativnega protokola (gl. zgoraj) tudi pravorečne rešitve za občnoimensko leksiko sproti usklajujejo ob gradivskem naboru za oba priročnika in ob anketnih pravorečnih preverbah med jezikovnimi uporabniki. Pri prenovi pravopisnih pravil in pripravi pripadajočih slovarskih gesel za *ePravopis* pa se pogosteje kot z občnoimensko srečujemo z lastnoimensko leksiko, za katero je pravopisni slovar (v nasprotju s splošnim) tudi specializiran. Ob pripravi dose-danjih prenovljenih pravopisnih poglavij se je – zlasti ob poglavjih »Prevzete besede in besedne zveze« ter »Slovnični oris za pravopis« – pokazalo, da se pri tej podmnožici besedja glede na predhodne opise kažejo nekatere novosti, hkrati pa tudi ugotavljamo, da so določene rešitve ob dotoku vedno novih prevzetih lastnih imen nezadostne.

V nadaljevanju so predstavljeni problemi, ki smo jih doslej evidentirali ob gradivskih raziskavah za prenovu pravopisnih pravil in slovarske rešitve v *ePravopisu*. Delno smo črpali iz Dobrovoljc idr. (2021), kjer so navedene še podrobnejše utemeljitve za prevzeta imena.

3.3.1 Novi položaji v sistemu

(1) Uveljavljanje sprememb pri kvaliteti samoglasnikov *e* in *o*

Načelo iz SP 2001 (člen 222), da sta prevzeta naglašena *e* in *o* praviloma ozka (z dvema predvidljivima izjemama: *e* pred *j* in *r* ter *o* pred *v*), v rabi pri prevzemanju imen iz širše znanih jezikov (predvsem angleščine, za izglasne nosnike pa tudi francoščine) ni zdržalo (o imenih *Verlaine* in *Pétaine* že Šeruga Prek 2001), prim. tudi *Freud*, *Mont Everest*, *John*. Pod vplivom tujih jezikov sta tako *o* in *e* pogosto široka zlasti zato, da sta bliže izvirnemu izgovoru, npr. *rap* [rêp], *Papin* [papên].

(2) Dvoglasniška in polglasniška naglašena izglasja v prevzetih imenih

Pri angleških imenih, ki se končajo s pisnim sklopom *oe* (*Monroe*, *Joe*), se čedalje pogosteje uveljavlja izvirni dvoglasniški izgovor, npr. *Joe* [džó/džôu], ki pa je zaradi uveljavljenega podaljševanja osnove *z j* zaenkrat še pretežno omejen na imenovalniške oblike, zato *Joeja* [džója] in *Joejev* [džójev-].¹⁰ Odstopanja od pravil SP 2001 so tudi pri polglasniku v zadnjem naglašenem zlogu, npr. pri kitajskih imenih: *Yan Lianke* [ján ljênkə], *Yan Liankeja* [ján ljênkəja]. Slovenščini sistemsko to ni tuje, saj se ravna po zgledu črkovalnih kratic tipa SSKJ [səsəkəjə], SSKJ-ja [səsəkəjəja], polglasniška končnica pa se tako pridružuje drugim naglašenim samoglasniškim končnicam pri samostalniki moškega spola, katerih osnova se pri sklanjanju podaljšuje *z j*.

(3) Polglasnik

Pri polglasniku prihaja glede na SP 2001 do sprejemanja polglasniškega izgovora tudi v korenskih položajih oziroma tam, kjer ga ne dokazuje izpadanje (*Aachen*, rod. ed. *Aachna* [áhən]), npr. tudi v nezadnjih zlogih *Melbourne* [mêlbərn]. Pri prevzemanju t. i. zaokroženih glasov pa prihaja še do drugih sprememb. Prva je izgovor črke *ö* pred soglasnikom *r*. V nekaterih starejših prevzetih besedah se ga je izgovarjalo s širokim *e*, npr. *Förster* [fêrster]. Ker pa je tak izgovor zelo oddaljen od izvirnega izgovora (npr. v nemščini, turščini), se je v tem položaju začel pojavljati tudi polglasniški izgovor, npr. *Jörg* [jêrg-] in [jêrg-].

¹⁰ Podrobneje o problemu tudi v Jezikovni svetovalnici ob vprašanju, kako sklanjati ime *Joe Biden* (Dobrovoljc 2020).

3.3.2 Nerešeno v jezikovnem sistemu

(1) Kvaliteta nenaglašanih samoglasnikov *e* in *o* ter stranski naglas

Ob vprašanjih o kakovosti nenaglašanih *e* in *o*, ki je bilo izpostavljeno že v nekaterih kritikah SP 2001 (npr. Kocjan Barle 2002), se odpira tudi vprašanje t. i. stranskega naglasa. Z njim oziroma z naglaševanjem, ki ima manjšo jakostno moč, bi se dalo v slovenskem jeziku pojasnjevati ozkost nenaglašanih *e*-jev in *o*-jev (Weiss 2020) v večzložnih besedah (*Washington, Andersen*) in črkovalnih kraticah (*ADHD*). V SNB (2013), drugi izdaji SSKJ2 (2014) in pri kraticah v *ePravopisu* sta taka *e* in *o* označena s piko pod samoglasnikom: CD-ja [...] [çedé -êja].

(2) Kolikost naglašanih samoglasnikov

Glede kolikosti naglašanih samoglasnikov opazamo v knjižnem jeziku več tipov govorne realizacije kratko naglašanih samoglasnikov, in sicer (a) izenačevanje kratkih in dolgih samoglasnikov (*Kempčàn/Kempčán, Krpàn/Krpán*); (b) reduciranje do polglasnika (zgled za to so posnetki izreke v eSSKJ: *modras, bahat, uhat* ipd.);¹¹ (c) izgovor kratkih glasov pri govorcih, ki uresničujejo kračine tudi v svojem narečnem govoru.

Zlasti pri govorcih, ki poudarjajo obvladovanje kračin ali pri katerih je tako razlikovanje podprto v domačem (narečnem) govoru, opazamo tudi osrednje-slovensko pogovorno reduciranje do polglasnika, npr. [krpən]. Ker velja tovrstni izgovor za neknjižnega, se zdi smiselno uvesti neobveznost kratkega izgovora, saj bi se s tem izognili hiperkorekciji, ki vodi v pretirano krajšanje.

(3) Zvočnik v pred samoglasnikom v prevzetih besedah

Ob pripravi poskusne preglednice za prevzemanje iz španščine se je pokazalo, da sledenje dosedanjim pravilom za podomačevanje zvočnika v španska imena preveč odtuji od izvirnega izgovora. Bolj smiselno bi bilo dopustiti tudi izgovor dvoustnične dvoglasniške variante pred samoglasnikom, npr. *Juan* [hván] ali [huán]. Tovrstna dvojnica pa odpira nadaljnje vprašanje, ki zaenkrat še ni rešeno, in sicer o smiselnosti različne govorne realizacije parov imen, pri katerih je ime države (v slovenščini pisno podomačeno) enako imenu glavnega mesta (v slovenščini pisno podomačeno le izjemoma), npr. *Gvatemala* [gvátemala] nasproti *Guatemala* [gvátemala] ali [guátemala].

¹¹ Pridobljeno na naslovu <https://www.fran.si/201/esskj-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika>; gesla *bahat, modras, uhat*. Dostop 10. 2. 2021.

3.3.3 Oblikopisni problemi

(1) Preglaševanje prevzetih imen na govorjeni *c*

Ob skladenjski rabi prevzetih imen se pojavljajo nerešena ali pa v ozadje potisnjena oblikoglasna vprašanja, ki se zaradi večje pisne nespremenljivosti tujih imen in težnje po ohranjanju izvirnega zapisa pojavljajo tudi kot oblikopisna. Pisci v slovenščini namreč očitno in vztrajno zavračajo nekatera priporočila SP 2001. Npr. svojilnega pridevnika iz imena *Cavazza* ne pišejo s črko *č*, kot *Cavačev*; podobno svojilnih pridevnikov pri imenih *Keats* in *Yeats* ne izgovarjajo izrazito kot [kíčev-] in [jêjčev-], temveč je zapis (*Keatsov*, *Yeatsov*) tako dominanten, da vpliva na nepreglašenost pri izgovoru svojilnega pridevnika. Natančen pregled izjem in gradivske raziskave kažejo na nesmiselnost ohranjanja brezizjemnega preglasa tudi pri tujih imenih, kot je *Leibniz*, če ga ne uresničujemo niti pri nekaterih občnih besedah in imenih v knjižnem govoru (npr. *Racov*, *mucin*, *Acov*, *Bracov*).

(2) Preglas pri angleških in francoskih imenih na nemi *-e*

Podobno je nedosledno tudi zapisovanje preglašenih obrazil in končnic pri imenih in poimenovanjih na končni nemi *-e* iz angleščine in francoščine tipa *George* – *Georgeev*, *new age* – *newageevski*. Smiselno je uvajanje dvojnice z nepreglašeno pisno končnico oz. obrazilom, tj. *Georgeev/Georgeov*, *newageevski/newageovski*.

Izven zgornjih sklopov se umešča spoznanje, da se v knjižni rabi vse bolj upošteva demokratično načelo osebnostne identifikacije pri dopuščanju izgovornih (bodisi regionalnih bodisi rodbinskih) variant osebnih imen in priimkov: *Jêrnej* – *Jernêj*, *Alêš* – *Áleš*, *Álojz* – *Alójz*, *Mártin* – *Martín*, *Támara* – *Tamára* ...; *Kôvačič* – *Kováčič*, *Rámšak* – *Ramšák*, *Péterka* – *Petêrka*; *Novák* – *Nôvak*, *Fúrlán* – *Fúrlan*, *Vršič* – *Vršič*, *Pléterski* – *Pletêrski* ... (Tivadar 2015).

4 Sklep

Ob aktualizaciji priročnikov knjižnega jezika se izkazuje, da se govorjena slovenščina ne spreminja le po svoji naravni poti – kot posledica raznolikosti narečij in pokrajinsko oziroma regionalno obarvanih variant govora, temveč prihaja do razlik in težav pri poučevanju in interpretaciji priročnikov tudi zaradi očitnega razhajanja pri tem, ali naj se pri kodifikaciji govora upošteva tako brani kot prosto govorjeni (knjižni) jezik.

Poleg v prispevku opisanih težav pri podomačevanju imen iz drugih jezikov se sodelavci pri normativnih priročnikih srečujemo tudi s »tradicionalnimi težavami« ob opisu občne leksike, na katere so zlasti radijski govorci (Šeruga Prek 2001) opozarjali po izidu SP 2001, saj se je že tedaj izkazovalo, da je razlika med prevladujočo rabo in kodifikacijo velika. Gre za vprašanja o variantah fonema /v/ – zlasti v izglagolskih izpeljankah, ki označujejo vršilca dejanja ali nosilca stanja (*igralka – kadilka*), in tudi v drugih položajih (*ob pol dveh*); o samoglasniških premenah pri kratko naglašanih *o*-jih (*nastòp – nastópa*, npr. *smučarski nastopi skupin*, nasproti *prenòs – prenôsa*); o premičnem naglasu pri deležnikih (*nagradíti – nagrádil*); o naglasu pri glagolih, ki zaradi predpone ne spremenijo naglasnega mesta ... Našteta in tudi druga neskladja, ki jih zaradi omejitev ni mogoče podrobno predstaviti (*književen – knjižéven*, *Brník – Brnik*, *Begúnje – Bégunje*, *dvánajst – dvanájst ...*), vodijo k zaključku, da je pravorečje na razpotju, ki zahteva odločitev vseh, ki se s kodificiranjem govorjene knjižne slovenščine ukvarjajo: ali se bo pravorečju namenilo več pozornosti in potrebnih raziskav, ki bodo temeljile na gradivu aktualnih govorcev knjižne slovenščine, ali pa bo treba kodifikacijske priročnike na tej ravni sprostiti in mehanično prilagoditi realizacijskim možnostim – v skladu s sinhrono dinamiko sistema knjižnega jezika. Ob tem naj opozorimo, da je pri kodifikaciji sodobnega knjižnega jezika merilo zgodovinske in etimološke upravičenosti le eno od izhodišč. Sporadične raziskave jezikovnih prvin, značilnih za knjižni jezik, kažejo, da so sistemske meje danes drugače kot leta 1977 ali 2001 in da se je na nekaterih mestih jezikovni sistem ustalil drugače od pričakovanj ali smernic pretekle kodifikacije.

Želimo si, da bi pravorečni posvet, za katerega upamo, da ni zadnji, zastavil pot do reševanja predstavljenih in še drugih vprašanj, ki jih vsi, ki se posredno ali neposredno ukvarjamo s pravorečjem, imamo, odsevajo pa jih tudi razlike v aktualnih priročnikih. Po drugi strani pa nas izkušnje iz preteklosti učijo, da se je s sprostivitvijo gledališča kot nosilne kulturne ustanove počasi sprostil tudi odrski govor. Enako se je zgodilo in se še dogaja tudi z medijskim govorom. Učinkovita pot do poslušalca je namreč povezana z naravnim jezikom, jezikom, ki ga ta pozna in ni izumetničen.

Literatura

Daneš 1977 = František Daneš: K dvěma základním otázkám kodifikace. *Naše řeč* (1977). 3–13.

Dobrovoljc 2014 = Helena Dobrovoljc: Normativna informacija v slovarju. *Jezikoslovni zapiski* 20/1 (2014). 43–57.

Dobrovoljc 2016 = Helena Dobrovoljc: Normativne prekrivnosti in razhajanja Toporišičeve slovnice in pravopisa: (ob ločilih in nedoločnih števnikih). V: Kržišnik, Erika (ur.), Hladnik, Miran (ur.). *Toporišičeva Obdobja*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016, 413–420.

Dobrovoljc 2018 = Helena Dobrovoljc: O rafinirani izreki kot sredstvu družbenega razslojevanja v Bleiweisovih novicah in Slovenskem narodu. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja*. 55/4 (2018). 906–927, 962.

Dobrovoljc 2020 = Helena Dobrovoljc: *Sklanjanje imena Joe Biden*. Jezikovna svetovalnica, <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/4782/sklanjanje-imena-joe-biden>. Dostop 25. 2. 2021.

Dobrovoljc idr. 2021 = Helena Dobrovoljc, Tina Lengar Verovnik, Marta Kocjan Barle, Hottimir Tivadar, Peter Weiss, Nataša Jakop: *Komentar k poglavju »Prevzete besede in besedne zveze«*. *Spletišče pravopisne komisije pri SAZU in ZRC SAZU*. Ljubljana. 2021. <https://pravopisna-komisija.zrc-sazu.si/Pravopis80/Prevzetebesedeinbesednezveze>, dostop 25. 2. 2021.

Dolnik 2011 = Juraj Dolnik: *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Vydavateľstvo: VEDA, 2011.

ePravopis 2014 – = *Slovar slovenskega pravopisa*. Spletni rastoči slovar na www.fran.si, dostop 25. 2. 2021.

eSSKJ 2016 – = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Spletni rastoči slovar na www.fran.si, dostop 25. 2. 2021.

Gliha Komac idr. 2015 = Nataša Gliha Komac, Nataša Jakop, Janoš Ježovnik, Simona Klemenčič, Domen Krvina, Nina Ledinek, Tanja Mirtič, Andrej Perdiš, Špela Petric, Marko Snoj, Andreja Žele: *Novi slovar slovenskega knjižnega jezika – predstavite temeljnih konceptualnih izhodišč*. V: Marušič, Franc (ur.), Mišmaš, Petra (ur.), Žaucer, Rok (ur.). *Škrabčevi dnevi 9*. Nova Gorica: Založba Univerze v Novi Gorici, 2016, 16–33.

Lenček 1996 = Rado Lenček: *Izbrane razprave in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica.

Lengar Verovnik 2004 = Tina Lengar Verovnik: Norma knjižne slovenščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001. *Družboslovne razprave XX* (2004). 241–258.

Lengar Verovnik 2015 = Tina Lengar Verovnik: Pravorečje v pravopisnem slovarju in ob njem. V: Dobrovoljc, Helena (ur.), Verovnik, Tina (ur.): *Pravopisna razpotja*. Ljubljana: Založba ZRC. 95–107.

Lundberg 2010 = Grant Lundberg: Dialect usage in Slovenia. *Slovene Studies* 32/1–2. 43–66.

Kocjan Barle 2002 = Slovenski pravopis 2001 med znanostjo in (ne)uporabnostjo. *Nova revija* 21/239–240 (2002), str. 11–25.

Ondrejovič 1999 = Slavo Ondrejovič: Eugen Pauliny ako sociolingvista. *Slovenská reč*. 65–83.

Pogorelec 1965 = Breda Pogorelec: Vprašanja govorjenega jezika. V: France Vurnik (ur.): *Jezikovni pogovori*, 132–156. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1965.

PTS 2018 = *Pravni terminološki slovar*. <https://doi.org/10.3986/9789610501732>, dostop 3. 3. 2021.

Rigler 1971 = Jakob Rigler: H kritikam pravopisa, pravorečja in oblikoslovja v SSKJ. *SRL* 19/4 (1971). 433–462.

Skubic 2005 = Andrej Ermenc Skubic: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba, 2005.

SNB 2013 = *Slovar novejšega besedja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2013.

SP 2001 = *Slovenski pravopis*. Ljubljana: SAZU – ZRC SAZU – Založba ZRC, 2001.

SSKJ (1970–1991, 2014) = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU (izd.) – Državna založba Slovenije (zal.).

Stabej 2007 = Marko Stabej: Jaz v nas. Nekaj tez o jeziku, identiteti in jezikoslovju na Slovenskem. V: Irena Novak Popov (ur.): *Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. 43. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 13–24.

Stabej 2008 = Marko Stabej: Kako pa govoriš!? (Spis o normi in normalnem). V: P. Vitez (ur.): *Spisi o govoru*, 2008, 87–100. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.

Štrekelj 1911 = Karel Štrekelj: *O Levčevem slovenskem pravopisu in njega kritikah. Opomnje o slovenskem glasoslovju in rabi nekaterih oblik in besed*. Ljubljana: Samozaložba, 1911.

Tivadar in Jurgec 2003 = Hotimir Tivadar, Peter Jurgec. Podoba govorjenega slovenskega knjižnega jezika v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51/2. 203–220.

Tivadar 2008 = Hotimir Tivadar: *Kakovost in trajanje samoglasnikov v govorjenem knjižnem jeziku*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2008.

Tivadar 2015 = Hotimir Tivadar: Razmerje med domačim in tujim v govorjenem knjižnem jeziku 3. tisočletja. V: Jesenšek, Marko (ur.): *Leopold Volkmer: prvi posvetni pesnik na slovenskem Štajerskem*. Zora. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 139–149, 2015.

Toporišič 1965 = Jože Toporišič: Popravljen slovenski slovnica 10/6–7. *JiS*. 209–217.

Toporišič 1971 = Jože Toporišič: Pravopis, pravorečje in oblikoslovje v Slovarju slovenskega knjižnega jezika I. *SRL* 19/1. 55–75, 222–229.

Toporišič 1976 (1984, 1991, 2000) = Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja, 1976.

Urbančič 1987 = Boris Urbančič: *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1987.

Verdonik 2014 = Darinka Verdonik: Mesto govora v slovarju slovenskega jezika. *Novi slovar za 21. stoletje: e-zbornik s Posveta o novem slovarju slovenskega jezika na Ministrstvu za kulturo*, 12. februar 2014.

Vidmar 1964 = Josip Vidmar: Uvodnik. *Jezik in slovstvo* 9/2–3 (1964). 33–35.

Vidovič Muha 2000 = Ada Vidovič Muha: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: govorica slovarja* (Razprave Filozofske fakultete). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.

Vidovič Muha 2003 = Ada Vidovič Muha: Kaj je novega v knjižnem jeziku?. *Slavistična revija* 51/2 (2003). 117–122.

Weiss 2003 = Peter Weiss. Slovenski pravopis 2003 – priručnik na stranpotih slovenskega jezika. V: Jesenšek, Marko (ur.). *Perspektive slovenistike ob vključevanju v Evropsko zvezo*, (Zbornik Slavističnega društva Slovenije 14). Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 2003, 201–206.

Weiss 2020 = Peter Weiss. *Naglaševanje črkovalnih kratic v slovenščini*. V: 1. slovenski pravorečni posvet : zbornik povzetkov: Ljubljana, 15. december 2020. <https://www.sazu.si/uploads/files/zbornik/Zbornik712.pdf>, dostop 20. 2. 2021.

POVZETEK

Na Slovenskem so normativne smernice predstavljene v slovarjih knjižnega jezika, pravopisu, ki podaja nabor dogovornih in sistemskih pravil o vprašanjih zapisa, ter v slovnica. Za pravorečje, tj. sistem načel, ki usmerjajo knjižni govor, nimamo specializiranega priročnika, zato so ta načela razdrobljena po naštetih virih in različno integrirana v koncepte konkretnih priročnikov. Poleg tega se zadnjih nekaj desetletij zaradi nasprotujočih si napotkov v normativnih priročnikih srečujemo s t. i. kodifikacijsko dvotirnostjo, ki uporabnike usmerja k različnim pisnim in govornim realizacijam.

Da bi razlike v opisih knjižnojezikovne norme lažje presegli, so se v večjih jezikovnih skupnostih z več jezikoslovnimi središči že zgodaj izoblikovala še danes aktualna univerzalna kodifikacijska merila, s katerimi presojamo »knjižnost« jezikovnih prvin ali sredstev. Po praški šoli knjižnega jezika se kot hierarhično najpomembnejše merilo postavlja (1) ustaljenost (konvencija, kolektivna navada), sledita (2) aktualna raba (z upoštevanjem tipov diskurzov in funkcionalnih potreb skupnosti) ter (3) ocena stopnje skladnosti z jezikovnim sistemom. Ob jezikovni ustaljenosti se za ugotavljanje norme govorjenega knjižnega jezika poudarja zlasti vprašanje referenčne jezikovne skupine, ob kateri se od regionalnih meril (osrednje-slovenski prostor) usmerjamo k sociološkim merilom, saj poskušamo opazovati jezikovno skupnost tudi skozi družbeni prerež. Medtem ko je pri zapisanem jeziku še mogoče spremljati dejansko jezikovno rabo ob pomoči specializiranih jezikovnotehnoloških orodij, pa je pri govoru merilu težko ali skorajda nemogoče zadostiti. Umanjkanje korpusa govorjenega jezika, v katerem bi bili zajeti raznoliki diskurzi, poskušamo reševati z anketnimi raziskavami, pri katerih pa je v ospredju več problemov, predvsem razlikovanje med branim (reproduktivnim) in prosto tvorjenim, a vendarle knjižnim jezikom. Jezikovnosistemsko merilo je povezano z raziskavo opaznih odstopanj od dosedanjih normativnih napotkov, ki jih opazujemo ob prenovi pravopisnih pravil. Gre za mesta, pri katerih (a) v slovenski sistem sprejemamo nove položaje (npr. dvoglasniška in polglasniška naglašena izglasja v prevzetih imenih); (b) se srečujemo z nerešenimi jezikovnosistemskimi vprašanji (npr. sekundarnim ali stranskim naglasom v večzložnih besedah), (c) skušamo upoštevati demokratično načelo osebnostne identifikacije (pri dopuščanju izgovornih variant osebnih imen).

V prispevku so prikazana mesta, ki jih je treba na novo pregledati, ob tem pa preučiti, ali je mogoče vsa prevzeta lastna imena umestiti v sistem knjižnega jezika ali pa se bo ob tujih imenih izoblikoval poseben podsistem, ki ga del govorcev knjižnega jezika pri svojih javnih nastopih že uresničuje.

Odpiranje pravorečnih vprašanj pri pripravi rastočega slovarja eSSKJ

Tanja Mirtič

Izveček

V prispevku so predstavljena pravorečna vprašanja, ki jih odpiramo pri pripravi novega splošnega razlagalnega slovarja eSSKJ. Pri nekaterih izpostavljenih problematikah so nakazane tudi sodobne razvojne tendence, ki jih ugotavljamo zlasti s spletnimi anketnimi raziskavami.

Ključne besede: pravorečje, glasoslovje, splošni razlagalni slovar, naglasno mesto, tonemski naglas

Abstract: Raising orthographical questions in the preparation of the growing electronic edition of the Dictionary of Standard Slovene

The paper presents orthographic questions that we raise in the preparation of a new general defining dictionary of Slovene, the *eSSKJ* (E-Dictionary of Standard Slovene). In some of the issues raised we point out contemporary trends that have emerged most notably in the course of online surveys.

Keywords: orthography, phonology, general defining dictionary, place of stress, tonemic stress

1 Uvod

V Leksikološki sekciji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša nastaja novi razlagalni slovar eSSKJ, t. i. tretja izdaja *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*.¹ Slovar se izdeluje povsem na novo na sodobnem gradivu. Gre za spletni rastoči slovar, ki se postopno dodaja na slovarski portal Fran, kar pomembno vpliva tudi na način obravnave glasoslovnih značilnosti slovenskega knjižnega besedja, saj pri pripravi slovarja odpiramo zelo raznovrstna pravorečna vprašanja.²

¹ Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS, in v okviru aplikativnega podoktorskega projekta *Rastoča baza pravorečnih težav* (Z6-1890) ter aplikativnega projekta *OptiLEX* (L7-9406), ki ju delno financira ARRS.

² Poleg posameznih glasoslovnih vprašanj tudi vprašanja razmejitve med knjižnim jezikom in drugimi pojavnimi oblikami (govorjenega) jezika, vprašanja odnosa med govornim in zapisanim jezikom, opredelitev govornega knjižnega jezika ipd.

Težje pa ob zahtevnem leksikografskem procesu izvajamo celostne raziskave posameznih glasoslovnih problematik, pri čemer dodatni problem predstavlja dejstvo, da je treba skoraj vse problemske sklope razreševati od besede do besede. Raziskovanje otežuje tudi pomanjkanje relevantnega gradiva, saj za govorno knjižno slovenščino (še) nimamo zbirke govornih besedil, ki bi bila primerna za raziskovanje sodobnega knjižnega govora. Za pridobivanje glasoslovnih podatkov zato uporabljamo zlasti metodo anketiranja (prim. Mirtič 2019).³

Glasoslovne podatke v eSSKJ najdemo na več mestih. Slovarski sestavek uvaja jakostno onaglašena iztočnica v osnovni obliki, sledi zapis prve stranske (jakostno onaglašene) oblike in besednovrstna opredelitev. V zaglavju so prikazane tudi morebitne izgovorne dvojnice (npr. samostalnik *túkan* oz. *tukán*, prim. eSSKJ).⁴ V izhodiščnem slovarskem prikazu je jakostno onaglašeni izgovor naveden v poenostavljeni slovarski transkripciji, tj. tradicionalni slovenski slovarski transkripciji, ki jo imenujemo *Riglerjeva transkripcija*. S klikom na ikono zvočnika lahko uporabnik dostopa tudi do zvočnih posnetkov knjižne izreke.

Glasoslovne podatke prinaša tudi razdelek *Izgovor in oblike*, ki vsebuje zapis izgovora iztočnice v Riglerjevi transkripciji in mednarodni fonetični abecedi IPA. Zapis izgovora je v tem razdelku onaglašen tako jakostno kot tonemsko. Izpisan je izgovor osnovne oblike, izgovor prve stranske oblike pa je naveden le tam, kjer v izglasju osnovne prihaja do premene po zvonečnosti ali položajnih sprememb fonema v ali *l*. Sledi navedba pregibnostno-naglasnih vzorcev, ki so prikazani pri vseh pregibnih besednih vrstah in so onaglašeni tako tonemsko kot jakostno. Navedeni so tudi neonaglašeni pregibnostni vzorci. V pregibnostno-naglasnih vzorcih so prikazane vse sistemsko mogoče oblike (prim. Gliha Komac idr. 2015, eSSKJ).

2 Odprta pravorečna vprašanja

V prispevku bo nadalje prikazanih nekaj konkretnih pravorečnih vprašanj, ki so se oblikovala ob pripravi prvih prirastkov slovarja eSSKJ.⁵

³ Posvečamo se zlasti raziskavam občnoimenskega besedja. Lastna imena nimajo slovarskega pomena, zato v eSSKJ praviloma niso vključena (prim. Gliha Komac idr. 2015.: 9)

⁴ Tonemske naglasne dvojnice so torej navedene le v razdelku *Izgovor in oblike*.

⁵ Prvi slovenski pravorečni posvet je bil posvečen zlasti splošnim pravorečnim temam in problematiki kolikosti in tonemskosti sodobne slovenščine.

2.1 Naglasno mesto

Problematika naglasnega mesta je zelo široka. Zajema tako prevzete kot domače besede, in sicer vse besedne vrste. Lahko jo sicer deloma obravnavamo po določeni tipologiji (npr. glede na posamezne končaje oz. besedotvorna obrazila), vendar je treba tudi znotraj posameznih tipov praviloma raziskovati od besede do besede (npr. *gíbon/gibón*, *rádon/radón*, *argón/árgon*), pri tem pa ohranяти sistemsko naravo knjižnega jezika, čeprav se v pregibnostno-naglasnih vzorcih določene naglasne možnosti lahko uporabljajo različno. Tovrstni primer je, v strokovni literaturi večkrat izpostavljeno opuščanje mešanega naglasnega tipa, denimo pri samostalniki prve ženske sklanjatve (nekdanji praslovanski naglasni tip *c* in *b*, prim. Stang 1957).⁶ To problematiko izpostavlja že J. Toporišič (prim. Toporišič 1978) in dodaja, da so pri takih samostalnikih dvozložne končnice dlje časa naglašene kot enozložne (torej mešani naglasni tip pogosteje uporabljamo v orodniku množine /za gorámi/ kot denimo v orodniku ednine /za goró/). V spletni anketni raziskavi, kjer je sodelovalo 432 respondentov, smo želeli to domnevo preveriti. Samostalnik *gora* smo uporabili v nekaj povedih in respondente prosili, da izberejo možnost, ki se jim bolj sprejemljiva v knjižni izreki. Izsledki ankete so predstavljeni v spodnji preglednici.

Poved, uporabljena v raziskavi	Izsledki spletne raziskave			
Prišli smo do krasnega jezera, ki je bilo skrito <u>za gorami</u> na severu države.	za gôrami	30 %	za gorámi	66 %
Vas leži <u>pod goro</u> , ki je najvišja v regiji.	pod gôro	92 %	pod goró	6 %
Odgovorni razmišljajo, kam <u>z gorami</u> odpadkov.	z gôrami	89 %	z gorámi	9 %
Pred davnimi časi je za devetimi <u>gorami</u> živel prijazen princ.	za devetimi gôrami	3 %	za devetimi gorámi	95 %

Preglednica 1: Izsledki spletne anketne raziskave.

Hipotezo, ki jo je navedel J. Toporišič, lahko potrdimo, saj je dvozložna končnica *-ami* pogosteje naglašena kot enozložna končnica *-o*. Pri leksemu *gora* v pomenu *vzpetina zemeljskega površja* se je za naglas na prvem zlogu dvozložne končnice odločilo 66 % respondentov, medtem ko je naglas na končnici *-o* izbralo le 6 % respondentov. Ko besedo *gora* uporabimo z rodilnikom v pomenu *velika količina, množina*, jo praviloma naglasimo na prvem besednem zlogu. Za naglaševanje na prvem besednem zlogu se je namreč odločilo 89 % respondentov. V stalni zvezi

⁶ Na tovrstno problematiko me je opozoril P. Weiss, za kar se mu zahvaljujem.

za *devetimi gorami* praviloma uporabljamo naglas na končnici, kar potrjuje tudi naša spletna raziskava, saj je tak naglas izbralo 95 % respondentov.

Z zgoraj obravnavanim primerom želimo prikazati, da naglasnomestna problematika v sodobnem govorjenem knjižnem jeziku ni omejena le na nekaj pogosto izpostavljenih besed (npr. *aneks*, *dvanajst*, *košarka*), ampak je zelo kompleksen pojav, ki nam ob pozornem opazovanju in raziskovanju lahko razkrije pomembne tendence slovenske knjižne izreke. O pomembnosti besednega naglasa piše tudi J. Rigler, ki obenem poudarja, da je to eno »najbolj zapletenih vprašanj v našem pravorečju« (Rigler 1957: 305).

2.2 Kakovost naglašanih *e* in *o*

V sodobni knjižni slovenščini se spremembe pojavljajo tudi pri kakovosti naglašanih *e* in *o*, ki sta lahko v slovenskem knjižnem jeziku široka (odprta) ali ozka (zaprta) (prim. Mirtič 2019). Veliko je tudi besedja, kjer se po najnovejših raziskavah v sodobni rabi pojavljata obe možnosti izgovora kot enakovredni, in sicer tako domače besedje (npr. *podlesek*), kot tudi besedje, prevzeto iz drugih jezikov (npr. *covid-19*, *doajen*, *center*) oz. iz narečij v knjižni jezik (npr. *mohant*).

Ob pripravi slovarja ugotavljamo, da se pri nekaterih samostalniki uveljavlja ozki samoglasnik *e* oz. *o* (npr. *kegelj*, *glorija*), pri drugih široki (npr. *bober*, *bokser*, *bor*,⁷ *vretenčar*, *kopenski*, *tesla*, *osmerek*). Uveljavljanje širokih samoglasnikov je pogostejše, pri čemer bi kazalo poudariti, da se je ta razvojna težnja kazala že pri pripravi prve izdaje SSKJ. J. Rigler pojasnjuje, da sta bila široka *e* in *o* funkcionalno manj obremenjena, zato se je njuna pogostost začela povečevati (Rigler 1968: 194).

Vse pogostejše je tudi izgubljanje kakovostne premene v pregibanju samostalnikov tipa *obvod obvoda*, ki odražajo praslovanske trizložne samostalnike naglasnega tipa *a* z naglasom na zadnjem zlogu osnove. V slovenščini se namreč tovrstni samostalniki nadaljujejo kot v imenovalniku ednine eno- oz. dvoizložni samostalniki z nepremičnim naglasom na edinem oz. zadnjem zlogu akutirane osnove ter z različno kolikostjo in kakovostjo samoglasnika v raznih sklonskih oblikah (Šekli 2003: 34). V spletni anketni raziskavi, kjer smo respondente prosili, naj presodijo, kako bi orodniško obliko leksema *obvod* izgovorili v govorjenem knjižnem jeziku (npr. v nastopih pred širšo publiko), se je 73 % respondentov odločilo za široki samoglasnik *o* (z *obvôdi*), 25 % respondentov pa za ozki *o* (N= 500).⁸

⁷ V pomenu »element, ki nastopa v obliki zelo trdih kristalov ali sivega prahu« (eSSKJ).

⁸ Prodiranje širokih samoglasnikov pri tipu *prihòd prihôda*, *vodovòd vodovôda* je izpostavil že J. Rigler (1980: 118).

2.3 Izgovor črke *l*

Izgovor črke *l* je vedno zavzemal posebno mesto pri proučevanju slovenske knjižne izreke (prim. Rigler 1980, Dobrovoljc 2018). Določene tendence so bile ugotovljene že pri pripravi SSKJ (npr. da se »pri pogostih besedah in pri ljudeh navadno govori bolj *u* in pri redkejših in predmetih – spet samo navadno – bolj *l*«, Rigler 1980: 116). Problematika je v sodobni rabi zelo kompleksna. Pri pripravi eSSKJ smo do zdaj obravnavali okoli 20 takih samostalnikov. Ugotavljamo, da se v sodobni knjižni slovenščini izgovor z *l* krepi, znotraj tovrstnih samostalnikov pa se nakazuje oblikovanje različnih skupin. Pri nekaj raziskanih samostalniki prevladuje izgovor z *l*, čeprav gre za vršilce dejanja (npr. *samohranilec*, *samohranilka*, *čistilka*, *čistilec*). Pri samostalniki, ki ne označujejo vršilcev dejanja (npr. *ščipalnik*, *požiralnik*, *cedilka*), navadno prevladuje izgovor z *l*, vendar ne povsod. Denimo samostalnik *poganjalček* na podlagi izsledkov naših raziskav izkazuje pogostejši izgovor z dvoustničnim *u* (70 % respondentov bi besedo izgovorilo z dvoustničnim *u*), samostalnika *prerokovalec* in *sekalec* pa kažeta približno enakovredno rabo obeh izgovornih možnosti, medtem ko pri samostalniki *glodalec*⁹ nekoliko prevladuje dvoustnični izgovor. eSSKJ tako kot SSKJ tudi pri tem vprašanju v izhodišču »poskuša po svojih močeh, ki so seveda časovno, personalno in gmotno močno omejene, slovenski knjižni jezik prikazati čim bolj objektivno, takega, kakršen je« (Rigler 1980: 115), pri čemer je eden od pomembnejših korakov ugotavljanje sodobne rabe.

2.4 Polglasnik

Problematika polglasnika se pri pripravi slovarja kaže predvsem v povezavi z naglaševanjem samostalnikov tipa *megla*, *bezeg*, *bet* in morebitnim prehodom polglasnika v osnovi v široki samoglasnik *e*. S spletno anketno raziskavo smo raziskali dva taka samostalnika, in sicer samostalnika *megla* in *bet*. Pri samostalniki *megla* se je za končniški naglas odločilo 21 % respondentov, naglas na osnovi je izbralo 41 % respondentov, 34 % respondentov pa bi etimološki polglasnik zamenjalo s širokim (akutiranim) *e* (*mêgla*). Ta pojav je še pogostejši pri v imenovalniku ednine enozložnem samostalniki *bet*, kjer se je 78 % respondentov odločilo za vokalizacijo polglasnika v osnovi in umik naglasa v stranskosklonski obliki. Pri pogosto rabljenih enozložnicah se etimološki polglasnik v osnovi še vedno ohranja (npr. *dež*, *pes*), pogosto pa prehaja v široki *e* v nadaljnjih tvorjenkah, kot so denimo *dežnik*, *dežnikarica*, *pesjak*. Na prehajanje

⁹ Samostalnik *glodalec* ima tudi pisno dvojnico *glodavec*.

polglasnika v samoglasnik *e* je opozarjal že J. Rigler (1973): »[...] slej ko prej [...] bo verjetno treba dovoliti tudi za polglasnik izgovor z *e* še v več primerih«. Nagibati se moramo k sistemskim rešitvam, pri čemer se je vendarle treba zavedati, da govorci različno občutijo in uporabljajo z zgodovinskorazvojnega stališča podobne lekseme (npr. *megla* : *steza* : *deska* : *steklo*).¹⁰ Problematika polglasnika se odpira tudi pri nekaterih prevzetih besedah, kjer v sodobni jezikovni praksi pogosto opazimo neskladje z obstoječim sistemom govornega knjižnega jezika. Denimo samostalniki, kot so *heker*, *blogger*, se pogosto izgovarjajo s polglasnikom v osnovi v vseh oblikah¹¹ – ta polglasnik v odvisnih sklonih ne odpade, temveč pride zgolj do podaljšave z *j* pri pregibanju. Problematično je zlasti besedje tipa *bager bagra/bagerja*, kjer se pojavljata obe možnosti.¹² Na spremembe v zvezi s polglasnikom v knjižni izreki opozarja že B. Urbančič v delu *O jezikovni kulturi* (1987: 112), kjer ugotavlja, da se pri samostalnikih na *-ec* in *-ece* vse pogosteje uveljavlja izgovor s širokim *e* (npr. *konec*, *zvonec*; *gnezdece*, *mestece*).¹³

2.5 Večnaglasnice

Vprašanje števila naglasov pri tvorjenkah je v slovenskem govornem knjižnem jeziku že zelo dolgo prisotno, odpiramo ga tudi ob pripravi novega razlagalnega slovarja eSSKJ. Pojavlja se vprašanje, ali so leksemi, kot so denimo *porobeton*, *železobeton*, *vetrocvetka*, *gigabajt* dvonaglasni ali enonaglasni. Če predpostavljamo, da je navedeno besedje dvonaglasno, se zastavlja vprašanje, kateri naglas v besedi je primarni in kateri sekundarni. Če predpostavljamo, da je navedeno besedje enonaglasno, je treba razložiti pojavljanje nenaglašenih ozkih *e* in *o* (kot ostanek nekdanjega naglasa?).¹⁴

¹⁰ Posamezni samostalniki z etimološkim polglasnikom v osnovi v sodobni slovenščini doživljajo različen razvoj, kar je pogosto zelo idiolektalno obarvano oz. odvisno od izvirne narečne skupine govorca.

¹¹ Za potrditev izgovora teh samostalnikov bi bile potrebne eksperimentalnofonetične raziskave. Veliko tovrstnih zgledov je tudi pri lastnoimenski prevzeti leksiki (npr. *Hofer*, *Cooper*).

¹² Polglasnik je tukaj najverjetneje prevzet skupaj z besedo.

¹³ Pri samostalnikih z obrazilom *-ec* za zvočnikom tovrstno tendenco opaža tudi M. Snoj (ustno). Po hitri poizvedbi med govorci slovenščine se nakazuje povezanost pojava z izvirno narečno skupino govorca.

¹⁴ Problematični primeri z nenaglašenim ozkim *o* so tudi leksemi *faraon*, *faraonka*, *faraonov*. Tovrsto problematiko izkazujejo tudi kratice.

2.6 Kolikost naglašanih samoglasnikov

Vprašanje »kako daleč iti s priznanjem, da se v slovenščini izgublja kvantiteta«, je bilo aktualno že pri pripravi prve izdaje SSKJ (Rigler 1968). Danes si zastavljamo podobna vprašanja, sodobno jezikovno stanje pa kaže, da je pri obravnavi kolikosti sodobne slovenščine potrebna posebna previdnost, saj moramo tudi pri tem segmentu zagotoviti, da se bodo s knjižno izreko lahko identificirali vsi uporabniki slovenščine, obenem pa ohraniti naglasni in samoglasniški sistem slovenskega knjižnega jezika, ki je tesno povezan z obliko- in besedotvorjem.

2.7 Tonemski naglas

Tonemskost je pogosto opredeljena kot pomembna posebnost slovenskega knjižnega jezika (npr. Dular 1990). Današnji odnos do tonemskosti lahko ponazorimo z dvema citatoma. Prvi citat je iz članka *Eksperimentalnofonetične raziskave slovenskega knjižnojezikovnega glasovja in tonemskosti* J. Toporišiča:

»Raziskovalci glasovne podobe slovenščine, ki tonemskosti ne obvladajo ali celo ne zaznavajo oz. prepoznavajo, so res reveži« (Toporišič 2003: 131).¹⁵

Drugi citat je zapis anonimnega recenzenta enega od mojih prispevkov, in sicer kot odziv na podatek, da sta analizirane povedi v perceptivnem testu, ki sicer ni bil namenjen raziskovanju tonemskosti, brala tonemska govorca.

»Zakaj taka odločitev? V celotni slovenski šolski vertikali, v nacionalnih medijih, gledališčih ... se uči skoraj izključno jakostno naglaševati, tonemsko naglaševanje pa v teh situacijah javnega knjižnega govora velja za »zaznamovano« (npr. govorec, ki govori tonemsko in bi želel delati na nacionalni RTV SLO, se mora »znebiti« svojega tonemskega naglasa)«.

Iz obeh citatov je čutiti izključevalno težnjo (tako do raziskovalcev kot govorcev slovenskega knjižnega jezika), ki je v popolnem nasprotju s siceršnjo povezovalno vlogo knjižnega jezika. Za opis in razvoj slovenščine pa bi bilo najboljše preseči take načine delovanja, saj knjižna slovenščina pozna, kot navaja tudi SP 2001, dva enakovredna načina naglaševanja (SP 2001: §622). Tonemsko naglaševanje je obvestilno bogatejše, vendar tonemsko ne govorijo vsi slovensko govoreči. Tonemski naglas v knjižnem jeziku izkazuje svoje specifičnosti, saj nanj vpliva tudi govorni položaj govorca. Pri branju oz. ubesedovanju, ki je pretežno vezano na knjižno predlogo, je tonematika običajno manj izrazita, saj

¹⁵ Na ta citat opozarja tudi H. Tivadar (2012: 596).

je bolj (samo)nadzorovan.¹⁶ Pri spontanem knjižnem govoru oz. govoru, kjer prevladuje realizacija brez knjižne predloge, je tonemski naglas navadno bolj izrazit. Potrebujemo nove raziskave tonemskosti sodobne (knjižne) slovenščine (npr. glede realizacije tonemov v posameznih zvrsteh slovenščine, percepcije tonemov, sprejemljivosti tonemskega in netonemskega govora pri govorcih slovenščine), vendar je gorenjsko-dolenjski tip knjižne tonematike, ki ga je v SSKJ vpeljal in kodificiral J. Rigler, temelj, na katerem lahko gradimo naprej.¹⁷ Za splošni razvoj tonemskega naglasa je pomembno tudi, da se nanj opozarja na vseh stopnjah šolanja.

Tehnološki razvoj danes ponuja vse več dostopnega gradiva za ponazarjanje tonemskega naglaševanja.¹⁸ Na slovarskem portalu Fran so denimo v novem razlagalnem slovarju eSSKJ na voljo zvočni posnetki knjižnega izgovora, ki jih bere tonemski govorec z gorenjsko tonemsko osnovo.¹⁹ Primerjalno je na istem portalu mogoče najti zvočne posnetke narečnih tonemov (ziljsko narečje), in sicer v *Slovarju oblačilnega izrazja ziljskega govora v Kanalski dolini* (Kenda-Jež 2019). Tonemski naglas bo predstavljen tudi na nastajajočem šolskem portalu Franček, kjer bo poleg izgovora naravnega tonemskega govorca na voljo tudi sintetični izgovor, ki ni tonemski.²⁰ Na spletnem kanalu *Youtube*²¹ so na voljo številni posnetki slovenskih pripovedk in drugih besedil, ki jih berejo tonemski govorniki.²² Tonemske posnetke posameznih besed je mogoče najti na interaktivni spletni strani *Forvo*,²³ ki omogoča snemanje in predvajanje izgovora različnih besed v različnih jezikih sveta. Tudi v govorjenih besedilih denimo na spletnem portalu RTV Slovenija²⁴ je mogoče poslušati tonemski (in jakostni) izgovor v različnih govornih položajih.

¹⁶ Ta opažanja bi bilo treba tudi eksperimentalnofonetično raziskati.

¹⁷ Riglerjeva dela temeljijo na starejših raziskavah (M. Pleteršnik, M. Valjavec, S. Škrabec).

¹⁸ Na pomanjkanje kakovostnih učnih gradiv z zvočnimi posnetki opozarjata L. Horjak in H. Tivadar (2019: 153)

¹⁹ Do leta 2020 smo zvočne posnetke snemali na Glasbenonarodopisnem inštitutu ZRC SAZU, od sredine leta 2020 pa jih snemamo v Fonolaboratoriju Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.

²⁰ Na portalu Franček (<https://www.franček.si/>) bo uporabljen sintetizator govora, ki je skupno delo podjetij Alpineon in Amebis ter IJS in Fakultete za elektrotehniko Univerze v Ljubljani (<https://ebraltec.si/>).

²¹ <https://www.youtube.com/>

²² Npr. pripovedka Martin Krpan, ki jo bere Stane Sever.

²³ <https://forvo.com/>

²⁴ <https://www.rtvsllo.si/>

2.7.1 Tonemski naglas samostalnikov *čmrlj*, *arnika*, *šoja*, *kočnik* in *invalidnina*

Tonemski naglas v sodobnem knjižnem jeziku ne izginja, temveč se spreminja, tako kot se spreminjajo tudi druge glasovne značilnosti slovenščine. Pri pripravi slovarja eSSKJ z metodo anketiranja ugotavljamo sodobne tendence tonemskega naglaševanja. V nadaljevanju navajamo izsledke kratke anketne raziskave tonemskega naglasa pri petih samostalniki. V anketi je sodelovalo šest tonemskih govorcev.²⁵

	SSKJ ²	R 1	R 2	R 3	R 4	R 5	R 6
čmrlj	čmrlj	čmrlj	čmrlj	čmrlj	čmrlj	čmrlj	čmrlj
arnika	árnika	árnika	árnika	árnika	árnika	árnika	árnika
šoja	šója	šója	šója	šója	šója	šója	šója
kočnik	kôčnik	kôčnik	kôčnik	kôčnik	kôčnik	kôčnik	kôčnik
invalidnina	invalidnina	invalidnina	invalidnina	invalidnina	invalidnina	invalidnina	invalidnina

Preglednica 2: Izsledki anketne raziskave.

Samostalnik *čmrlj* ima v prvi in drugi izdaji SSKJ navedeno akutirano osnovo, danes pa se pri delu govorcev (zlasti pri govoricah z dolensko tonemsko osnovo) vključuje tudi v cirkumfektirano paradigmo. Deloma podobna tendenca je izkazana tudi pri samostalniki *šoja*, saj se je beseda začela vključevati med cirkumfektirane osnove. Areal cirkumfektiranih osnov je nekoliko ožji in drugačen kot pri samostalniki *čmrlj*. Pri samostalniki *arnika*, ki ima v doslednejših jezikovnih priročnikih zabeleženo cirkumfektirano osnovo, novejša raziskava kaže, da se je pri delu govorcev beseda začela vključevati tudi med akutirane osnove (zlasti med govorce z dolensko tonemsko osnovo). Samostalnik *kočnik*, ki je v SSKJ izkazoval dvojnični tonemski naglas, je danes prešel med samostalnice s cirkumfektirano osnovo. Pri vseh tvorjenkah s pripono *-ina*, ki izražajo pristojbine, nadomestila, denarne prispevke ipd. (npr. *invalidnina*), pa se tudi v naših raziskavah potrjuje, da govorce z dolensko tonemsko osnovo tovrstne besede izgovarjajo z akutom, govorce z gorenjsko tonemsko osnovo pa s cirkumfleksom. Respondent, ki živi na stičišču treh narečnih skupine (dolenske, gorenjske in rovtarske), leksem *invalidnina* izgovarja s cirkumfleksom.

²⁵ Trije respondenti imajo dolensko tonemsko osnovo, dva gorenjsko, eden pa prihaja z območja, na katero vpliva tako gorenjsko, dolensko kot tudi rovtarsko narečje.

Tudi v kontekstu tonemskega naglasa je zelo pomembno, da se jezik opiše, tak, kot je – seveda z upoštevanjem sistemskosti knjižnojezikovne norme. Pretirani posegi v jezikovno prakso in življenjski ritem jezika imajo lahko negativne posledice za sam razvoj (knjižnega) jezika. Tudi zanemarjanje tonemskih nasprotij lahko jeziku veliko vzame (npr. melodičnost, jasnost), tonemskemu govorcu pa naravnost, spontanost.

3 Namesto sklepa

Nerešena glasoslovna vprašanja, ki se pojavljajo pri vseh pomembnih glasoslovnih značilnostih govorjene knjižne slovenščine, kažejo na velik zaostanek pri temeljnih raziskavah knjižne slovenščine (prim. Mirtič 2018). Marsikatero vprašanje, ki se sicer pojavlja tako v jedrnem besedju jezika kot tudi pri (novejšem) prevzetem besedju, ostaja v knjižni slovenščini nerešeno že dlje časa. Prikaz nerešenih pravorečnih vprašanj v prispevku ni izčrpen, izpostavljenih je le nekaj problematik, ob pripravi slovarja se odpirajo še številna druga vprašanja (npr. izgovor fonema *v* v različnih položajih, izgovor prevzetih besed, prilikovanja, problematika zeva, izgovor pripornika *s* v nekaterih prevzetih besedah, izgovor kratic ...).

Pri raziskovanju sodobnega govorjenega knjižnega jezika je treba izhajati iz sodobnega jezikovnega stanja, pri čemer pa je treba upoštevati, da sta sinhrono in diahrono jezikoslovje z vidika raziskovanja in poučevanja komplementarna vidika, saj nekaterih pojavov, ki so del sodobnega knjižnega govora, ne moremo razložiti (oz. ugotoviti) zgolj z metodami sinhronega jezikoslovja, spet drugih pa ne zgolj z metodami diahronega. Ustrezno ravnovesje in razumevanje sodobnega stanja lahko torej dosežemo le ob upoštevanju obeh vidikov in ob zavedanju obstoja jezikovnega sistema in strukture.

Sodobna knjižna slovenščina potrebuje nove glasoslovne raziskave, nikakor pa ne začenjamo s točke nič, saj govorjeni knjižni jezik danes živi, se razvija in uspešno opravlja vse svoje pomembne vloge. Dobro osnovo za nove raziskave predstavlja opis govorjenega jezika v SSKJ, ki ga je na podlagi svojih in starejših raziskav izdelal J. Rigler (prim. SSKJ),²⁶ saj je pri svojem delu upošteval

²⁶ Sheme, ki jih je izdelal Rigler, predstavljajo najtemeljitejši naglasni in oblikovni popis slovenskega knjižnega jezika v drugi polovici 20. stoletja. Podatki v shemah izhajajo iz naglasnih sprememb, zato oblikoslovne sheme ne prinašajo vseh posebnosti. Vse tipe v shemah lahko poiščemo na osnovi podatkov, zapisanih v posameznih slovarskih sestavkih, nekatere izjeme pa so navedene le v zaglavju slovarske iztočnice (prim. SSKJ, Uvodna poglavja, Mirtič 2015: 25).

tako sodobni jezikovni razvoj, zgodovinskorazvojne jezikovne ugotovitve kot tudi zakonitosti slovenskega glasoslovnega sistema. Premalokrat se izpostavlja, da je bil opis govorjenega knjižnega jezika v SSKJ stvaren, sodoben in izdelan na realnem gradivu. Neka mera abstrakcije pa je pri opisu knjižnega jezika neizbežna, prav tako kot je neizbežno in povsem sprejemljivo tudi odstopanje uporabnikov slovenskega knjižnega jezika od pravorečne norme.

Literatura

Dobrovoljc 2018 = Helena Dobrovoljc: O rafinirani izreki kot sredstvu družbenega razslojevanja v Bleiweisovih Novicah in Slovenskem narodu. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 55/4 (2018). 906–927, 962.

Dular 1990 = Janez Dular: O slogovnih razsežnostih tonemskega naglaševanja v slovenščini. *Razprave, Razred za filološke in literarne vede* 13 (1990). Ljubljana: SAZU, 143–151.

eSSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016–*, www.fran.si, dostop 16. 4. 2021.

Forvo = *Forvo, all the words in the world. Pronounced*, www.forvo.com, dostop 16. 4. 2021.

Franček = Franček, www.francek.si, dostop 16. 4. 2021.

Gliha Komac idr. 2015 = Nataša Gliha Komac idr: Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. <https://www.fran.si/novi-sskj>, dostop 16. 4. 2021.

Kenda-Jež 2019 = Karmen Kenda-Jež, *Slovar oblačilnega izrazja zilijskega govora v Kanalski dolini*, www.fran.si, dostop 16. 4. 2021.

Mirtič 2015 = Tanja Mirtič: Pregibnostno-naglasni vzorci knjižne slovenščine. *Doktorska disertacija*. Ljubljana, 2015.

Mirtič 2018 = Tanja Mirtič: Pravorečna problematika s splošnoslovaropisnega vidika. *Slavia Centralis* 11/2 (2018), str. 172–184.

Mirtič 2019 = Tanja Mirtič: Glasoslovne raziskave pri pripravi splošnega razlagalnega slovarja. H. Tivadar (ur.). *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest. Obdobja* 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, str. 81–90.

Rigler 1957 = Jakob Rigler: K našemu pravorečju. *Jezik in slovstvo* 2/7 (1957). 305–308.

Rigler 1968 = Jakob Rigler: Problematika naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13/6 (1968). 192–199.

Rigler 1973 = Jakob Rigler: Prislov »sem« in vprašanje polglasnika. *Jezik in slovstvo* 18/5 (1973). 1. str. ov.

Rigler 1980 = Jakob Rigler: O izgovoru črke l v SSKJ. *Slavistična revija* 28/1 (1980). 114–120.

RTV Slovenija = *RTV Slovenija*, www.rtvlo.si, dostop 16. 4. 2021.

SP 2001 = *Slovenski pravopis 2001*. www.fran.si, dostop 16. 4. 2021.

Stang 1957 = Christian Schweigaard Stang: *Slavonic accentuation*. Oslo 1957.

SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, www.fran.si, dostop 16. 4. 2021.

SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, www.fran.si, dostop 16. 4. 2021.

Šekli 2003 = Matej Šekli: Odrazi praslovanskih oblikotvornih naglasnih tipov samostalnikov moške o-jevske sklanjatve v (knjižni) slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 9/2. 29–50.

Tivadar 2012 = Hotimir Tivadar: Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost. *Slavistična revija* 60/4. 587–601.

Tivadar in Horjak 2019 = Hotimir Tivadar, Luka Horjak: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govorjenega jezika. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.

Toporišič 1978 = O stilni rabi naglasnega mesta. *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Založba Obzorja. 310–314.

Toporišič 2003 = Jože Toporišič: Eksperimentalnofonetične raziskave slovenskega knjižno-jezikovnega glasvoja in tonemskosti. *Slavistična revija* 51, posebna št. (2003). 119–140.

Urbančič 1987 = Boris Urbančič: *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1987.

YouTube = *YouTube*, www.youtube.com, dostop 16. 4. 2021.

POVZETEK

V prispevku so predstavljena pravorečna vprašanja, ki so se oblikovala ob pripravi prvih prirastkov novega splošnega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika eSSKJ. Izpostavljena je problematika naglasnega mesta, kakovosti naglašanih *e* in *o*, izgovor črke *l*, problematika polglasnika, večnaglasnic, kolikosti naglašanih samoglasnikov in tonemskega naglasa. Ob kratki predstavitvi posameznih problemskih sklopov in navedbi sodobnih tendenc so omenjeni tudi izsledki raziskav, ki jih izvajamo ob pripravi slovarja. Podrobneje sta predstavljeni dve anketni raziskavi, in sicer raziskava naglasnega mesta samostalnika ženskega spola *gora* in raziskava tonemskega naglasa samostalnikov *čmrlj*, *arnika*, *šoja*, *kočnik* in *invalidnina*. V nadaljevanju je opozorjeno tudi na problematični odnos do tonemskega naglasa, ki se pogosto pojavlja tudi med raziskovalci slovenskega govorjenega knjižnega jezika. V zaključnem delu besedila je izpostavljena pomembnost tako sinhronih kot diahronih raziskav slovenskega govorjenega knjižnega jezika.

O slovenskem pravorečju – z vidika načrtovanja statusa in korpusa slovenskega (knjižnega) jezika

Nataša Gliha Komac

Izvleček

Slovenski jezik je prehodil pot kodifikacije in se s statusom uradnega jezika uveljavil kot državni jezik. Z njim se identificira slovenska država, v slovenskem jeziku se predstavljamo pripadniki slovenske jezikovne skupnosti in v slovenskem jeziku se sporazumevamo nje-govi uporabniki. Slovenski knjižni jezik sicer ima temeljne kodifikacijske priročnike, a čas in okoliščine ustvarjajo nove sporazumevalne možnosti in priložnosti, drugačne jezikovne potrebe in rabe. Prav zato je za ohranjanje in širjenje jezika vedno koristen sistematičen uvid v rabo in premislek o obstoječih opisih.

Ključne besede: sociolingvistika, jezikovna politika, jezikovno načrtovanje, knjižni jezik, kodifikacija

Abstract: On Slovene orthoepy from the perspective of status and corpus planning of standard Slovene

The Slovene language has pursued a course of codification and implemented its status as a state language. The language is identified with the state of Slovenia and the Slovene language represents the members of the Slovene linguistic community as well as serves as its means of communication by its users. While the Slovene standard language has basic codification handbooks, time and circumstances have created new means of communication and opportunities for alternative language needs and uses. For this reason in the preservation and enlargement of the language it is always useful to have systematic insight into its use and deliberation about existing descriptions of it.

Keywords: sociolinguistics, language policy, language planning, standard language, codification

Slovenski (knjižni) jezik ima danes tako sporazumevalno kot identifikacijsko in povezovalno vlogo.¹ Pri tem knjižni jezik razumemo kot družbeno zvrst, ki ima z vidika jezikovne skupnosti dogovorjeno obliko, način zapisa in izgovora, torej je kodificirana in do neke mere že regulirana ter opisana v različnih priroč-nikih (pravopis, pravorečje, slovnica in slovar), hkrati pa je z vidika jezikovne skupnosti prepoznana kot nevtralna, nezaznamovana, primerna za opravljanje

¹ Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038 Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju (2019–2021), ki ga financira ARRS.

vseh, tudi najzahtevnejših in najbolj prestižnih funkcij, tj. za formalno sporazumevanje in rabo v izpostavljenih, javnih govornih položajih, za različne javnosti.

Praksa in pravica, da se lahko na območju države, v kateri živimo, sporazumevamo npr. v slovenskem jeziku, ni samoumevna. Je rezultat različnih družbenih in zgodovinskih okoliščin ter prizadevanj pronicljivih posameznikov in njihovih podpornikov, ki so v imenu slovenske jezikovne skupnosti in z njeno podporo v prostoru in času uspeli slovenski jezik ustrezno popisati in opisati ter ga tako s kodifikacijo kot kanonom najrazličnejših besedilnih vrst umestiti v širši (evropski) prostor ter mu prek prestiža, pridobljenega tudi s političnim posredovanjem in gospodarsko močjo, predvsem pa z njegovo rabo v različnih družbenih vlogah in besedilnih vrstah zagotovili priložnosti in možnosti za rabo na vseh temeljnih področjih človekovega življenja in delovanja.

1 O družbenosti slovenskega jezika

Danes je slovenski jezik uradni jezik Republike Slovenije (RS; od 1. 1991 hkrati državni jezik),² na določenih območjih zunaj RS pa ima slovenščina status manjšinskega jezika, npr. na Tržaškem, Goriškem in Videmskem (Kanalska dolina, Rezija, Nadiške in Terske doline) v Italiji, na avstrijskem Koroškem in Štajerskem, v Porabju na Madžarskem in na območju severne Istre, reškega zaledja, Gorskega Kotarja, Med(ži)murja, Obkolpja in Obsotelja na Hrvaškem. Slovenščina je od leta 2004 eden izmed 24 uradnih jezikov Evropske unije, kar pomeni, da predstavniki naše države v slovenskem jeziku lahko nastopajo tudi v mednarodnih stikih.³

² Postopno uveljavljanje slovenskega jezika v uradni rabi je trajalo vse do konca 19. stoletja, pri čemer je »oficialno priznanje slovenskega jezika kot enega od jezikov v Avstriji pospešilo potrebna prizadevanja za polno uveljavitev njegovega statusa in udejanjanje v življenju« (Pogorelec 1996: 44). V Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (1918–1929) oz. poznejši Kraljevini Jugoslaviji (1929–1945) je bil slovenski jezik eden izmed treh uradnih jezikov (kot tak je opredeljen npr. v Vidovdanski ustavi 1921), v času NOB je bil mdr. celo poveljevalni jezik slovenske vojske (za razliko od Jugoslovanske ljudske armade (JLA), kjer je bila jezik poveljevanja vse do njenega razpada srbohrvaščina). V povojni Demokratični federativni Jugoslaviji (10. 8.–29. 11. 1945) oz. Federativni ljudski republiki Jugoslaviji (1945–1963) in poznejši Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ; 1945–1991) ima slovenščina ves čas status enega izmed uradnih jezikov tudi na zvezni ravni, npr. v poslovanju zveznih ustanov in uradov, ki pa si je na območju Republike Slovenije znova postopoma utrl pot v vse domene javnega in formalnega sporazumevanja, npr. še za začetek 60. let prejšnjega stoletja niso bili samoumevni slovenski podnapisi v kinematografih, 15. 4. 1968 je bilo mogoče prvič prisluhniti TV Dnevniku v slovenskem jeziku.

³ Slovenija jeseni 2021 prevzema predsedovanje Evropski uniji in zanimivo bo opazovati, kako bodo ta kontekst predstavniki slovenske javnosti izkoristili kot priložnost za rabo in utrjevanje

Z Ustavo RS, z Zakonom o javni rabi slovenščine, Zakonom o uporabi slovenskega znakovnega jezika ter različnimi področnimi zakoni, npr. Zakonom o medijih, Zakonom o državni upravi idr., je zagotovljeno sporazumevanje v slovenskem jeziku na vseh področjih javnega življenja v Republiki Sloveniji,⁴ tj. v vzgoji in izobraževanju, v javni upravi in sodstvu, v medijih, na področju kulture, v gospodarstvu, v politiki in v znanosti.

V državah pogodbenicah Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih (ELRMJ),⁵ tj. v Avstriji, na Madžarskem in na Hrvaškem, so na določenih območjih, kjer ima slovenščina status manjšinskega jezika, prav tako (po različnih stopnjah zaščite, ki jo je vnaprej določila država pogodbenica) predvideni njen razvoj, raba in ohranjanje. Podobno zavezujejo Okvirna konvencija Sveta Evrope za varstvo narodnih manjšin, bilateralni sporazumi z Italijo, Avstrijo, Madžarsko in Hrvaško ter ustavni in drugi zakonski in programski dokumenti posamezne države. K posebni skrbi za slovenski jezik v sosednjih državah in po svetu se je Republika Slovenija zavezala tudi z Zakonom o odnosih Republike Slovenije s Slovenci zunaj njenih meja (9., 32., 33., 35. člen).

Ohranjanje jezikovne raznolikosti in različnosti je v sodobni družbi vrednota, a morda sta prav zaradi skušnjave samoumevnosti toliko bolj pomembna sprotno spremljanje uporabnosti aktualnih jezikovnih opisov ter praks in stališč uporabnikov po eni ter razmislek o nadaljnjem načrtovanju statusa in korpusa slovenskega jezika po drugi strani. In sicer tako v različnih mednarodnih kot nacionalnih strateških dokumentih (ustava, zakoni, programski dokumenti),⁶ mdr. npr. v nacionalni resoluciji o nacionalnem programu za jezikovno politiko, na katero npr. čakamo od l. 2018,⁷ kot tudi v njenem udejanjanju, tj. tako na

védjenja in znanja o slovenskem jeziku. Ob zadnjem predsedovanju je npr. izšla dvojezična slovensko-angleška promocijska knjižica *O slovenskem jeziku / On Slovene* (Kalin Golob, Komac in Logar 2007, 2008) s priročnim slovarčkom osnovnih sporazumevalnih obrazcev v slovenskem jeziku.

⁴ Poleg slovenščine sta na dvojezičnih območjih na slovenski Obali in v Prekmurju uradna jezika italijanščina oz. madžarščina, poseben status ima romščina.

⁵ ELRMJ je dokument, ki je nastal pod okriljem Sveta Evrope, politične organizacije, katere namen je spodbujati demokracijo, človekove pravice in vladavino prava po vsej Evropi.

⁶ Sistematičen pregled predpisov in programskih dokumentov (ter njihovih prednosti in slabosti), ki urejajo rabo slovenskega jezika v RS in v sosednjih državah, je predstavljen v monografiji *Pravna ureditev in programski dokumenti o jezikovni rabi in praksah jezikovnih uporabnikov v Republiki Sloveniji in uporabnikov slovenskega jezika v sosednjih državah* (Gliha Komac in Kovač 2018).

⁷ Vlada RS je na svoji redni seji 12. 3. 2021 sprejela besedilo predloga *Resolucije o nacionalnem jezikovnem programu za jezikovno politiko 2021–2025* (ReNPJP2021-25) in ga posredovala Državnemu zboru v obravnavo in sprejem.

ravni statusa in korpusa slovenskega jezika kot pri prenašanju znanja in vedenja o slovenskem jeziku nasploh.

Tradiciji opisovanja knjižnega jezika v slovenskem jezikovnem prostoru sledimo že od 16. stoletja dalje (prim. Ahačič 2007, 2012). V prispevku zato govorimo o konceptu knjižnega jezika kot vseslovenskega standarda, ki ga na vseh področjih (javnega) udejstvovanja in v zelo različnih družbenih vlogah v vseh besedilnih vrstah lahko uporabljamo vsi uporabniki slovenskega jezika.

Družbeno življenje se v času in prostoru spreminja, spreminjajo se družbeni odnosi, posledično pa se spreminjajo jezikovne potrebe, rabe in prakse jezikovnih uporabnikov. V kontekstu odgovorne in smiselne jezikovne politike se te spremembe spremlja ter postopoma, ko se izkažejo kot dovolj utrjene, uveljavljene in razširjene, tudi kodificira, tj. se jih popiše v temeljnih jezikovnih priročnikih, kot so slovarji, slovnice, pravorečni in pravopisni priročniki, ter s tem usmerja nadaljnjo jezikovno rabo. Prav zato pa so za sprejemanje osrednjih strateških jezikovnopolitičnih dokumentov in pripravo temeljnih jezikovnih opisov izjemnega pomena sprotne jezikoslovne raziskave tako posameznih jezikovnih pojavov in rab kot tudi interdisciplinarno naravnane socioligvistične raziskave (na mikro in makro ravni), ki se osredinjajo na jezikovne prakse, potrebe in stališča jezikovnih uporabnikov.⁸

2 Vloga raziskovalcev jezikoslovcev v kontekstu jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja

Če *politiko* nasploh razumemo kot »urejanje družbenih razmer, odločanje o njih s pomočjo države in njenih organov«, kot razlaga SSKJ², *jezikovno politiko* lahko razumemo kot »urejanje družbenih razmer na področju jezika (/ov) ter jezikovnih rab in praks, odločanje o njih s pomočjo države in njenih organov«. Kot opozori B. Pogorelec (1996: 41–42), gre pri *jezikovni politiki* za »javno prizadevanje, uveljavljanje določil jezikovnega načrtovanja z razširjanjem vsakovrstnih informacij o položaju jezika, njegovih vlogah in podobi«, ki se poleg jezikovnih praks uporabnikov po različnih področjih udejstvovanja in (aktualnih) jezikovnih opisih na formalni ravni kaže v predpisih in programskih dokumentih.

⁸ Primer celostne analize jezikovnih potreb, praks in stališč jezikovnih uporabnikov je bil npr. raziskovalni projekt *Jezikovna politika Republike Slovenije in potrebe uporabnikov* (Ahačič idr. 2017), katerega »osrednji namen je bil popis aktualnih potreb jezikovnih uporabnikov na ozemlju RS in uporabnikov slovenskega jezika v sosednjih državah in drugod po svetu« (Gliha Komac 2018: 7).

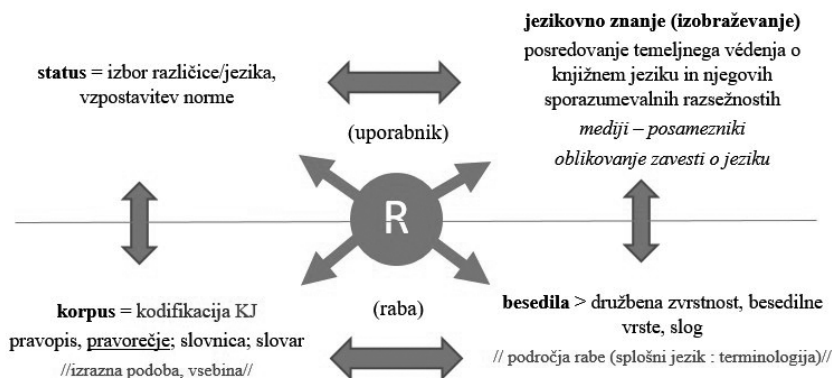
V povezavi s teorijo knjižnega jezika se na Slovenskem ne moremo izogniti problematiki jezikovne kulture, kot je razumljena »teoretično podprta nega knjižnega jezika (njegova kultivacija), katere cilj je vsestransko razvit, ustaljen in enoten knjižni jezik ter jezikovna kultura tistih, ki ga uporabljajo« (Kalin Golob 2008: 72).

Osrednji jezikovnonačrtovalni dejavnosti, torej načrtovanje statusa in korpusa nekega jezika, pa tudi razvijanje jezikovnega znanja, v vsakem primeru vključujejo tako funkcije kot oblike jezika (na ravni splošnega jezika in terminologije). A tako kot so razvijanje jezikovnih znanj in jezikovne samozavedi ter jezikovne prakse uporabnikov tesno povezani s položajem in vlogo nekega jezika oziroma njegove različice v družbi ter posledično z razpoložljivimi jezikovnimi opisi in smernicami za rabo, tudi jezikovno znanje, jezikovna samozaved in prakse jezikovnih uporabnikov po različnih področjih pomembno vplivajo na jezikovne opise (jezikovni korpus) in njegov status. Jezikoslovec se zaveda sestavljenosti celotnega procesa in glede na specializacijo prepozna svojo vlogo; poleg profesionalne specializacije in področja prav kompleksnost celotnega procesa jezikovnega načrtovanja kaže, kako pomembni sta vloga in odgovornost jezikoslovca pri soustvarjanju širšega družbenega življenja, ki se odvija in uresničuje prek sporazumevanja.

Ključna odločitev, kjer (vsaj do neke mere) sovpadeta dejavnost jezikoslovcev in dejavnost jezikovnih odločevalcev – politikov, je kodifikacija, tj. postopek standardizacije (različice) jezika v temeljnih kodifikacijskih priročnikih, s katero opisi jezikovnih rab, ki jih pripravijo jezikoslovci, prek družbenega konsenza strokovne in širše javnosti⁹ postanejo t. i. kodificirana norma in smernice za nadaljnje prakse jezikovnih uporabnikov. Tovrstni opisi so smiselni in uporabni le, kadar jih podpirata tako aktualna jezikovna politika (jezik ima v družbi določen status) kot izobraževalni sistem ter se udeležujejo v rabi in jo hkrati odražajo.

S spreminjanjem družbenih, ekonomskih in političnih okoliščin se v času in prostoru status in korpus jezika (in njegovih različic) spreminjata, zato je pomemben del jezikovne politike in jezikovnega načrtovanja spremljanje aktualnosti in uporabnosti obstoječih oz. razpoložljivih opisov *jezikovnih rab* ter dejanskih potreb, praks in stališč *jezikovnih uporabnikov*. Predmet jezikovnih opisov in jezikovnega načrtovanja v ožjem pomenu so tako predvsem jezikovne rabe, pri tem pa so jezikovni opisi dejansko uporabni, če izhajajo iz spremljanja praks, stališč in potreb jezikovnih uporabnikov.

⁹ Primer iskanja tovrstnega konsenza je npr. sprejemanje novih pravopisnih pravil, ko sta bili do 15. 4. 2021 v javni razpravi poglavji Velika in mala začetnica ter Prevzete besede in besedne zveze.

Slika 1: Raziskovalci jezikoslovci in jezikovno načrtovanje
(prirejeno po Pogorelec 1996: 43).

V ospredju slehernega jezikovnega načrtovanja v širšem pomenu sta tako načrtovanje jezikovnega statusa in korpusa, pri čemer pa je treba načrtovati, razvijati in skrbeti tudi za jezikovno izobraževanje, tj. za posredovanje temeljnih védenj in znanj o in v knjižnem jeziku ter o njegovih sporazumevalnih razsežnostih. Pri tem je ključna vloga različnih pomembnih posameznikov, skupin in ustanov, ki »ustvarjajo družbena razmerja v formalnem sporazumevanju in tako udeležujejo jezikovno normo, kakor se je izoblikovala za formalne potrebe določene družbe« (Pogorelec 1996: 45), in sicer na vseh področjih javnega delovanja. Celoten sistem, tako z vidika statusa kot korpusa, v času sodobnih tehnologij nujno podpira premišljena (jezikovna) infrastruktura.

Jezikoslovci v teh procesih nastopamo v najmanj v dveh vlogah: pri **načrtovanju jezikovnega statusa** imamo kot poznavalci jezikovne stvarnosti, torej potreb in stališč jezikovnih uporabnikov, zlasti svetovalno vlogo, pri **načrtovanju jezikovnega korpusa** pa je naša vloga ključna, in sicer gre za: (a) oblikovanje korpusa (jezikovni opisi in širša infrastruktura), (b) razvijanje strategij za posredovanje tega korpusa jezikovnim uporabnikom oz. različnim javnostim, ki tako korpus (kot tudi njegov status) udeležujejo in hkrati soustvarjajo, in (c) vplivanje na zavest o jeziku in njegovih različicah ter na vsebino in obliko zapisanih in govorjenih besedil po različnih področjih (javnega) življenja.

2.1 Načrtovanje slovenskega knjižnega jezika

Osrednji predmet jezikovnega načrtovanja je vedno standard. V skladu s tradicijo (slovarskih) opisov slovenskega jezika, npr. v zadnjem času SSKJ, SP 2001, SNB, eSSKJ, in še vedno aktualno teorijo zvrstnosti (prim. Gliha Komac in Žele 2019,

Gruden 2021, Gliha Komac in Race idr. 2021) v slovenskem jezikovnem prostoru kot standard razumemo slovenski knjižni jezik.¹⁰ Gre za jezikovno različico, ki je primarno (ne pa le in zgolj) zapisana in je (bila) podvržena različnim stopnjam jezikovnega reguliranja, usmerjanja in kodifikaciji, npr. v slovnici, slovarju. Z vidika jezikovne skupnosti oz. njenih jezikovnih uporabnikov je prepoznana kot statusno višja, prestižnejša različica, primerna za rabo in opravljanje t. i. visokih, prestižnih funkcij (Holmes in Wilson 2017: 82), ki jim tako zaradi statusne kot simbolne vloge pripisujemo visoko stopnjo formalnosti ter posledično določeno mero jezikovne kultiviranosti ter družbene nezaznamovanosti oblik in izrazja. Knjižni jezik sicer lahko uporabljamo v vseh besedilnih vrstah, tj. v praktičnosporazumevalnih, strokovnih, medijskih, umetnostnih in uradovnih besedilih, in podvrstah oz. v zelo različnih tipih besedil.

Če pogledamo s sociolingvistične perspektive in jezikovnega načrtovanja, sta v ospredju raziskovanja knjižnega jezika dva vidika: (a) spremljanje praks, potreb in stališč jezikovnih uporabnikov in (b) opisovanje jezika in jezikovnih rab, torej oblike in vsebine, pri čemer jezikoslovci s svojimi raziskavami in opisi vplivamo in sooblikujemo siceršnjo jezikovno politiko. Razumljivo je, da se v državah, ki se identificirajo z jezikom (in slovenski jezik je eden konstitutivnih elementov Republike Slovenije), v ospredje postavlja t. i. temeljne jezikoslovne raziskave, a pri tem ne gre zanemariti bolj uporabnostno naravnanih interdisciplinarnih pristopov, npr. sociolingvistike, pragmatolingvistike, psiholingvistike in drugih področij.

Pri proučevanju pravnega urejanja sporazumevanja ter zlasti jezika in njegove rabe v posameznem okolju v siceršnjem kontekstu slovenske jezikovne politike smo npr. ugotavljali, da

/p/ravo in politika s svojimi programskimi dokumenti /sicer/ lahko opredelita splošne temelje, izhodišča in okvire ter določita temeljne usmeritve, nikakor pa ne moreta natančno in celovito urediti vseh konkretnih situacij in odnosov v komunikacijskih procesih na vseh področjih ter predvideti razvoja in potreb. Služiti morata funkciji in razvoju jezika in komunikacije ter ju ne smeta omejevati in zavirati, saj to pomeni le večanje prepada med normativnim in stvarnim. Zelo podrobna in rigidna pravna ureditev (npr. rabe jezikov in jezikovnih praks v RS) – kadar predstavlja oviro dinamičnim praksam in razvoju ter ni skladna s specifično družbeno situacijo in odnosi – se lahko izkaže za neproduktivno ali celo škodljivo, predvsem pa ne more uresničiti usmerjevalne in razvojne funkcije (Gliha Komac in Kovač 2018: 14–15).

Tega se moramo zavedati tudi v zvezi z jezikovnimi opisi in smernicami, ki jih prinašajo kodifikacijski priročniki, kot so pravopis, pravorečje, slovnice in

¹⁰ Za podrobnejši pregled standardizacije slovenščine in potrebo po vedno novem premišljanju jezikovne kodifikacije slovenskega knjižnega jezika (ter razmerju med opisom in predpisom) prim. npr. Dular 1988, Pogorelec 1996, Legar Verovnik 2004, Nečak Lük 2017, Dobrovoljc 2018.

slovarji. Pri njihovi pripravi imamo jezikoslovci kot profesionalni poznavalci jezikovnega sistema ter jezikovnih rab in praks z različnih zornih kotov, tako z diahronega kot s sinhronega vidika, zelo pomembno in odgovorno vlogo, ne smemo pa pri tem pozabiti na jezikovne uporabnike ter njihova stališča in jezikovne prakse. Kodifikacijski priročniki so namenjeni predvsem jezikovnim uporabnikom, saj naj bi omogočili in zagotovili čim bolj učinkovito in kakovostno sporazumevanje ter posledično udejstvovanje in soustvarjanje družbenega življenja slehernemu jezikovnemu uporabniku.

3 Vloga pravorečja v kontekstu razvijanja slovenskega knjižnega jezika

Knjižni jezik se uresničuje po dveh kanalih, pisnem in govornem, zato je smiselno spremljanje in načrtovanje obeh poti njegovega uresničevanja oz. udejanjanja. Osrednja pozornost slovenskega jezikoslovja zadnjih desetletij je bila namenjena zlasti opisom zapisanega knjižnega jezika (pogosto izhajajoč tudi iz dobesednega razumevanja knjižnega jezika kot jezika knjige), vendar s(m)o se njegovi raziskovalci in uporabniki razlik med govorjenim in zapisanim knjižnim jezikom – gotovo tudi zaradi neposredne izkušnje iz svojih jezikovnih praks in rab, ki smo jih lahko spremljali – ves čas zavedali in svoje dvome in vprašanja bolj ali manj uspešno razreševali zlasti s pomočjo SSKJ-ja in SP 2001. V posameznih strokovnih skupinah in zainteresiranih sredinah se odvijajo zelo specializirana izobraževanja in usposabljanja (npr. v okviru Izobraževalnega središča RTV Slovenija, Centra za kulturo govora pri Radiu Slovenija), nastajajo pa tudi različni specializirani opisi posameznih rab, kot je npr. spletna podstran Pravilna izgovarjava Društva napovedovalcev Slovenije. Aktualnost problematik, povezanih s knjižno izreko, izkazujejo tudi posamezni jezikovni kotički, kolumne in razmišljanja različnih jezikoslovcev po različnih medijih (npr. v različnih tiskanih medijih, kot so *mdr.* Delo, Družina, Primorske novice in Primorski dnevnik, na nacionalnem radiu in televiziji v oddajah, kot sta npr. *TV Dobro jutro*, *Kiks*, na radiu *Trst A ipd.*) ter vrsta vprašanj v Jezikovni svetovalnici Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, povezanih prav s t. i. knjižno izreko.

Razpoložljivi korpusi slovenskega jezika in gradiva zaenkrat omogočajo lažjo sledljivost in opisovanje zlasti zapisanega jezika, za katerega se pogosto »zdi«, da usmerja in predpostavlja rabo govorjenega knjižnega jezika oz. da se nekatera »pravila« enostavno prezrcalijo na govorno uresničevanje knjižnega jezika.¹¹ A podrobno raziskovalno spremljanje jezikovnih praks in rab ter izražene potrebe

¹¹ Pri tem ne izključujem »vezi s /.../ pisno komponento knjižnojezikovne norme« (Tivadar 2019: 300), zgolj opozarjam na njeno nesamoumevnost.

jezikovnih uporabnikov, in sicer tako specializiranih, npr. radijskih voditeljev, igralcev, učiteljev, kot tudi splošnih, kažejo, da je dejanska raba veliko bolj kompleksna, da govorjeni (knjižni) jezik pravzaprav »živi svoje življenje« in da zahteva svoje opise in smernice. Spremembe se torej še kako intenzivno dogajajo v govorjenem sporazumevanju v knjižnem jeziku, ki je lahko zelo nadzorovano in zvesto pisni predlogi (seveda s točno določenimi dogovorjenimi načini govornega uresničevanja) ali bolj spontano, sicer v zelo formalnih okoliščinah, a npr. kot neposreden in spontan trenutni odziv na zastavljeno vprašanje, postavljeno trditev. Sodobni družbeni mediji gotovo omogočajo veliko hitrejšo, bolj množično in lažjo dostopnost ter širjenje zapisane besede posameznika, posredno pa verjetno tudi večji vpliv govorjene besede na zapisano, mdr. z brisanjem meje oz. občutka za razlikovanje med javnim in zasebnim; če je z nastopom tiska postala lažje in širše dostopna zlasti informacija, sta se s sodobnimi družbenimi mediji okrepila predvsem moč in glas posameznika, tako po vsebini kot tudi po obliki oz. izrazni podobi. Prav zato so meje med zapisanim in govorjenim jezikom občasno celo bolj zamegljene in jih je – tudi zaradi vloge knjižnega jezika kot vseslovenske izrazne oblike –, tako na ravni zapisanega kot govorjenega jezika, nujno in smiselno opisovati in ohranjati.

V času sodobnih tehnologij in družbenih omrežij tako vse bolj znova stopa v ospredje raziskovalne pozornosti tudi govorjeni (knjižni) jezik,¹² ki kliče po ustaljeni in vsaj do neke mere predvidljivi rabi, katere kodifikacija naj bo prilagojena času in okoliščinam. Tudi vseslovenska raziskava potreb jezikovnih uporabnikov v okviru raziskovalnega projekta Jezikovna politika Republike Slovenije in potrebe uporabnikov (Ahačič idr. 2017: 21) je pokazala, da so obstoječi opisi slovenskega pravorečja relativno skromni (Ruplovo Pravorečje iz l. 1946, opisi izreke v SSKJ oz. v delno prenovljenem in dopolnjenem SSKJ² oz. v SP 2001 ter priročnik E. Antončič in C. Šeruga Prek iz l. 2007) in kličejo po posodobitvi oz. ponovnem premisleku obstoječih opisov in kodifikacije (npr. Ledinek 2018, Lengar Verovnik 2018, Mirtič 2018, Šorli in Ledinek 2017, Tivadar 2018, 2019, Žavbi Milojevič 2018 idr.). Pri tem je poleg zgodovinskega razvoja in geografske komponente nezanemarljivo spremljanje uresničevanja govorjenega knjižnega jezika po različnih področjih ter praks, stališč in potreb uporabnikov, saj bodo le tako smernice pravorečnega priročnika – tudi z družbenim konsenzom – lahko zaživele v praksi.

¹² Vsebinsko in problemsko zastavljene problematike sodobne govorjene slovenščine, s katerimi se soočajo slovenski mediji, so bile npr. v kontekstu razprave o novi medijski zakonodaji z različnih vidikov predstavljene na celodnevnom posvetu *Mediji in govorjena slovenščina* v organizaciji ZRC SAZU Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša v atriju ZRC SAZU 25. septembra 2020.

Smiselno se torej zdi spremljati uporabno vrednost aktualnih jezikovnih opisov, saj o njihovi uporabnosti in udejanjanju odločajo jezikovni uporabniki. Opisi so lahko z vidika jezikoslovca izjemno natančni in povedni, tudi sistemsko razdelani, a v temeljnih kodifikacijskih priročnikih so vendarle namenjeni predvsem jezikovnim uporabnikom ter njihovem kakovostnemu in učinkovitemu sporazumevanju.¹³ Ob pripravljanju kodifikacije (torej tudi pri pripravljanju in morebitnem prenavljanju pravorečnih opisov) je nujno premisliti in raziskati tudi potrebe, prakse in stališča jezikovnih uporabnikov, tako splošnih kot specializiranih, saj bodo le tako opisi rabe uporabni in bodo pripomogli k večji razumljivosti ter učinkovitemu prenašanju in izmenjavanju sporočil, in sicer tako z vidika kodifikacije in jezikovnih opisov kot tudi z vidika infrastrukture in jezikovnotehnološke podpore.

Osrednja vloga jezikoslovcev, tudi na področju pravorečja, je pripraviti jezikovne opise in smernice (upoštevaje tako tradicijo kot tudi aktualno rabo in potrebe jezikovnih uporabnikov), ki bodo prenosljivi v prakso in dostopni različnim skupinam uporabnikov slovenskega jezika, tudi najbolj ranljivim, hkrati pa bodo omogočali oz. zagotavljali učinkovito in hitro sporazumevanje v konkretnem prostoru in času ter se bomo lahko z njimi poistovetili in »jih vzeli za svoje« in jih smiselno vključili v svoje siceršnje repertoarje vsi uporabniki slovenskega jezika. Pri tem velja za začetek izhajati iz potrebe po temeljnih jezikovnih priročnikih in opisih, saj kot je pokazala empirična raziskava med uporabniki (Ahačič idr. 2017: 79), uporabniki »med infrastrukturnimi enotami, ki jih najpogosteje uporabljajo in najbolj pogrešajo, še vedno navajajo temeljne jezikovne priročnike«.

4 Namesto sklepa

Glede na v prispevku predstavljena izhodišča sem pred posvetom imela predvsem dvojne pričakovanj, in sicer da bo posvet prinesel:

- (1) vpogled v obstoječo infrastrukturo slovenskega govornega knjižnega jezika (vključno z jezikovnotehnološkimi viri in pripomočki) s soočenjem pogledov, mnenj in spoznanj o potrebah po prevetritvi aktualne pravorečne kodifikacije z identifikacijo problemov in predlogi rešitev; ter

¹³ Pri tem presojo glede razlikovanja med napakami, ki jih razumem kot posledico neznanja, in jezikovnimi odstopanji kot posledico poznavanja stilistike in morebitno načrtno kršenje kodifikacije v določenem tipu besedila predpostavljam kot del strokovne oz. profesionalne usposobljenosti oz. védenja jezikoslovca.

- (2) načrtovanje nadaljnega kontinuiranega spremljanja jezikovnih praks (na primeru analize konkretnih besedil) ter potreb in stališč jezikovnih uporabnikov na področju govornega jezika s poudarkom na občutljivih mestih, ki jih bodo kot problematične izpostavili strokovnjaki, poznavalci posameznih področij.

Na posvetu smo prisluhnili zanimivim referatom z različnih področij in izpostavljenih je bilo kar nekaj vprašanj in pogledov, ki kličejo po prevetritvi aktualne pravorečne kodifikacije. Poveden je bil zlasti izjemen odziv širše strokovne javnosti, ki je spremljala celoten posvet, referati, vprašanja in odzivi so opozorili na različne zorne kote, s katerih je mogoče razmišljati o slovenskem pravorečju, predstavljeni so bili praktični primeri soočanja z različnimi pravorečnimi problematikami, razreševanje jezikovnotehnoloških vprašanj s področja pravorečja in soočanje z njimi, zastavljenih pa je bilo tudi kar nekaj vprašanj. Izrečeno in predstavljeno torej s perspektive raziskovalca jezikoslovca kliče po skrbno načrtovanem in premišljenem nadaljnjem raziskovanju in spremljanju izkazanih oz. izpričanih problematik, in sicer tako z raziskavami kot tudi z znanstvenimi in strokovnimi dogodki različnih zainteresiranih javnosti, katerih rezultati naj sproti odsevajo rabo in se udeležujejo v aktualnih pravorečnih opisih in priročnikih ter smiselno usmerjajo rabo slovenskega knjižnega jezika. Pri tem naj se – v koraku s časom in razvojem sodobnih tehnologij – ne pozabi na vlogo in pomen infrastrukture, ki naj jezikovne opise ter z njimi jezik in nasploh dejavno soustvarjanje družbenega življenja naredi čim bolj dostopno vsem skupinam jezikovnih uporabnikov, tudi najbolj ranljivim skupinam. Seveda pa zgolj z dobro voljo, smelimi načrti, odličnimi opisi ter takšnimi in drugačnimi v mednarodnem kontekstu primerljivimi dosežki in presežki raziskovalcev jezikoslovcev brez širše družbene podpore in slovenskemu jeziku naklonjenih jezikovnopolitičnih odločevalcev ne bo šlo.

Literatura

Ahačič 2007 = Kozma Ahačič: *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Ahačič 2012 = Kozma Ahačič: *Zgodovina misli o jeziku na Slovenskem: katoliška doba (1600–1758)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

Ahačič idr. 2017 = Kozma Ahačič idr.: *Ciljni raziskovalni projekt Jezikovna politika Republike Slovenije in njenih uporabnikov (raziskovalno poročilo)*. Ljubljana.

Dobrovoljc 2018 = Helena Dobrovoljc: Normativni opis in jezikovna standardizacija v aktualnem jezikovnopolitičnem okviru – dokumenti in realnost. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 200–223.

Dular 1988 = Janez Dular: Med jezikovno politiko in jezikovno kulturo. 24. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ljubljana, 1988: Filozofska fakulteta. 31–40.

eSSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016–*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

Gliha Komac 2018 = Nataša Gliha Komac: Jezikovna politika Republike Slovenije in potrebe uporabnikov. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 7–15.

Gliha Komac in Kovač 2018 = Nataša Gliha Komac, Polonca Kovač (ur.): *Pravna ureditev in programski dokumenti o jezikovni rabi in praksah jezikovnih uporabnikov v Republiki Sloveniji in uporabnikov slovenskega jezika v sosednjih državah in po svetu*. Ljubljana, 2018: ZRC SAZU.

Gliha Komac in Race idr. 2021 = Nataša Gliha Komac, Duša Race idr.: *Družbene zvrsti in besedilne vrste v slovenskem jeziku*. Delovno gradivo za slovarski portal Franček. Ljubljana, 2021.

Gliha Komac in Žele 2019 = Nataša Gliha Komac, Andreja Žele: Socialnozvrstno označevanje v nastajajočem splošnorazlagalnem slovarju. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest. Obdobja* 38. Ljubljana, 2019: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Gruden 2021 = Ana Gruden: Pojmovanje socialne zvrstnosti pri govorcih slovenščine in vpliv šolanja. *Sociolingvistično iskrenje*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2021, 13–33.

Holmes in Wilson = Janet Holmes, Nick Wilson: *An Introduction to Sociolinguistics*. Fifth Edition. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge.

Kalin Golob, Komac in Logar 2007, 2008 = Monika Kalin Golob, Nataša Komac in Nataša Logar: *On Slovene / O slovenskem jeziku*. Ljubljana: Evropski parlament, Informacijska pisarna za Slovenije; Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Služba Vlade Republike Slovenije za evropske zadeve, 2007, 2008.

Kalin Golob 2008 = Monika Kalin Golob: *Jezikovnokulturni pristop h knjižni slovenščini*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2008.

Ledinek 2018 = Nina Ledinek: Slovenska jezikovna struktura kot jezikovnopolitično vprašanje: potrebe in pričakovanja jezikovnih uporabnikov. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 185–199.

Lengar Verovnik 2004 = Tina Lengar Verovnik: Norma knjižne slovenščine med kodifikacijo in jezikovno rabo v obdobju 1950–2001. *Družboslovne razprave* XX (2004), 46/47. 241–258.

Lengar Verovnik 2018 = Tina Lengar Verovnik: Jezikovna uredniška politika in slovenski radijski mediji. *Slavia Centralis* XI (2018). 144–157.

Mirtič 2018 = Tanja Mirtič: Pravorečna problematika s splošnoslovaropisnega vidika. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 172–184.

Nečak Lük 2017 = Albina Nečak Lük: Slovene language status planning. *Revista de llengua i dret / Journal of Language and Law* 67 (2017). 55–69.

Pogorelec 1996 = Breda Pogorelec: Jezikovno načrtovanje in jezikovna politika pri Slovencih med 1945 in 1995. *Jezik in čas*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996: 41–61.

SNB 2012 = *Slovar novejšega besedja slovenskega jezika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.

SP 2001 = *Slovenski pravopis 2001*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja, www.fran.si, dostop 25. 5. 2021.

Šorli in Ledinek 2017 = Mojca Šorli in Nina Ledinek: Language policy in Slovenia : language users' needs with a special focus on lexicography and translation tools. *Electronic lexicography in the 21st century: proceedings of eLex 2017 Conference*, 19–21 September 2017, Leiden, The Netherlands. Brno: Lexical Computing, 2017. 377–394.

Tivadar 2018 = Hotimir Tivadar: Slovensko pravorečje kot samostojna kodifikacijska knjiga. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 158–171.

Tivadar 2018 = Hotimir Tivadar: Protestantska knjižna tradicija in normiranje slovenskega (govorjenega) jezika. *Slavia Centralis* XII/1 (2019). 299–311.

Žavbi Milojević 2018 = Nina Žavbi Milojević: Jezik (govor) v slovenskih gledališčih in jezikovna politika. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 132–143.

POVZETEK

Slovenski knjižni jezik je prehodil kompleksno pot kodifikacije in se s statusom uradnega jezika dokončno uveljavil kot državni jezik na območju Republike Slovenije. Z njim se danes identificira slovenska država, v slovenskem jeziku se predstavljamo pripadniki slovenske jezikovne skupnosti in s slovenskim jezikom oz. v slovenskem jeziku se sporazumevamo uporabniki slovenskega jezika. Slovenski knjižni jezik ima temeljne kodifikacijske priročnike, a čas in okoliščine ustvarjajo nove sporazumevalne možnosti in priložnosti, drugačne jezikovne potrebe in rabe. Za ohranjanje in širjenje jezika je zato vedno znova potreben sistematičen uvid v rabo in stanje ter strokovni premislek o obstoječih opisih oz. njihovi prenovitvi.

Jezikovna politika vključuje tako načrtovanje jezikovnega statusa kot tudi njegovega korpusa. Z zagotavljanjem statusa je razumljeno omogočanje rabe izbranega jezika ali jezikov na vseh področjih javnega življenja: v vzgoji in izobraževanju, na sodiščih in v javni upravi, v medijih, kulturi in gospodarstvu. Načrtovanje korpusa pomeni vsako načrtno prizadevanje za ohranjanje oz. spreminjanje strukture knjižnega jezika, kar je povezano zlasti z vzpostavljanjem opisov knjižnega jezika, govornega in zapisanega, ki se kaže v t. i. kodifikacijskih priročnikih: slovarju, slovnici, slogovnih priročnikih, v slovenskem jezikovnem prostoru tudi pravopisu in pravorečju. Odločitve o statusu in opisi jezikovnega korpusa pa vedno usmerjajo in določajo razvijanje in uveljavljanje določenega koda in jezikovnih izbir, in sicer tako sam jezikovni pouk kot tudi jezikovne prakse na vseh drugih področjih javne rabe.

Glede statusa slovenskega (knjižnega) jezika v Republiki Sloveniji ni dvomov. Enega večjih izzivov pa predstavlja opredelitev in iskanje podobe knjižnega jezika – kar zadeva tako družbeno kot besedilno zvrstnost –, kjer se prav na področju govorne slovenščine dogajajo največje spremembe. Pri čemer pri iskanju poti med predpisovanjem in opisovanjem ne smemo pozabiti, da je to sicer tako moja kot tvoja in njena, a vendarle in predvsem naša slovenščina.

Geneza naglasnih sistemov slovenskega jezika in njihova standardizacija v knjižni slovenščini

Matej Šekli

Izvleček

V prispevku je uvodoma naglasoslovje postavljeno v kontekst jezikoslovne teorije in metodologije. V osrednjem delu je pregledno prikazana geneza, nastanek naglasnih sistemov slovenskega jezika (geolekta). Predstavljene so najpomembnejše regularne in analoške naglasne spremembe od praslovanščine do posameznih slovenskih narečnih krajevnih govorov ter oblikovanje vzorčnih pregibalnih in besedotvornih naglasnih tipov. V zaključnem delu sta osvetljena proces standardizacije naglasnega sistema knjižne slovenščine (sociolekta) in družbene razsežnosti kodifikacijske pravorečne norme. Podan je še razmislek o poučevanju naglasa na različnih ravneh izobraževanja.

Ključne besede: naglasoslovje, naglasne spremembe, standardizacija, slovenska narečja, slovenski knjižni jezik

Abstract: The development of Slovene accent systems and their standardization

The contribution first locates accentology in the context of linguistic theory and methodology. The focus is then shifted to the description of the historical formation of Slovene accentual systems, drawing on the most representative examples of regular and analogically-conditioned accent changes that occurred between Proto-Slavic and the individual local dialects of Slovene and which surface in the typology of paradigmatic and word-formational accentual patterns of these particular linguistic systems. The concluding section critically reviews the process of standardization of the accentual system of standard Slovene (to be understood, in this context, as a sociolect) and sheds some light on the social dimensions of the accentological aspect of received pronunciation, as well as providing an insight into the strategies of didactic approach to its acquisition at different stages of education.

Key words: accentology, accent change, standardization, Slovene dialects, Slovene standard language

1 Naglasoslovje: opisovanje in pojasnjevanje naglasa

Naglasoslovje (akcentologija) je jezikoslovna poddisciplina znotraj glasoslovja (fonetike in fonologije), ki raziskuje besedni naglas (akcent). Naglas, natančneje naglasni sistem katerega koli jezikovnega sistema lahko sestavljajo: 1) naglasne prvine: naglasno mesto (ikt), zložniška oz. samoglasniška kolikost (silabemska oz. vokalna kvantiteta), tonem (tj. fonologizirani ton z nepredvidljivo razvrstitvijo

znotraj naglasnega sistema, ki je posledično pomenskorazločevalen); 2) naglasni tipi in njihovi naglasni vzorci (akcentske paradigme), ki jih določa razvrstitev naglasnih prvin znotraj oblikovnih vzorcev; to so fleksijski (pregibalni, pregibnostni, oblikospreminjevalni) ter derivacijski, tj. oblikotvorni in besedotvorni naglasni tipi.¹ Naglasni sistem je torej razumljen ne samo kot sistem naglasnih prvin, temveč tudi kot razvrstitev le-teh znotraj naglasnih tipov in njihovih naglasnih vzorcev.²

Podobno kot ostale jezikoslovne poddiscipline tudi naglasoslovje naglasni sistem posameznega jezikovnega sistema opisuje, tj. odgovarja na raziskovalno vprašanje *Kako je?*, in pojasnjuje, tj. odgovarja na raziskovalno vprašanje *Zakaj je tako?*. Na prvo vprašanje odgovarja t. i. opisno (deskriptivno) jezikoslovje. Pri odgovarjanju na drugo pa si diametralno nasproti stojita t. i. zgodovinsko (historično) in t. i. tvorbeno (generativno) jezikoslovje; v središču pozornosti prvega je namreč jezik, v fokusu drugega pa rojeni govorec tega jezika (predvsem govorec v ožjem smislu, a tudi poslušalec).

Z opisovanjem jezikovnega stanja (na vseh ravneh jezikovnega sistema) in obenem s pojasnjevanjem njegove geneze, nastanka, se opisno in zgodovinsko jezikoslovje povezovalno ukvarjata od svojih znanstvenih začetkov v začetku 19. stoletja, in sicer to drugo v okviru (zgodovinsko)primerjalnega jezikoslovja neke skupine sorodnih jezikov ter iz tega izvirajočih in s tem ves čas tesno povezanih zgodovinske slovnice, dialektologije in etimologije vsakega posameznega od teh sorodnih jezikov.³ Ta opisno-zgodovinski teoretično-metodološki pristop

¹ Tričlenska delitev oblikovnih vzorcev izhaja iz moskovske jezikoslovne šole, njen avtor je Filipp Fëdorovič Fortunatov / Филипп Фёдорович Фортунатов (1848–1914), ki je znotraj oblikovnega sistema razlikoval tri ravnine, in sicer rus. словоизменение, формообразование, словообразование (prim. Ahmanova 1966: 423–425, 502). To delitev je v slovensko slovenistično jezikoslovje uvedel Jože Toporišič (1926–2014), ki je pojme Fortunatova poslovenil kot *oblikospreminjevalni, oblikotvorni in besedotvorni vzorci* (prim. Toporišič ¹1976: 194–196, 1992: 8–9, 153–154, ⁴2000: 257–258).

² Tovrstno razumevanje naglasnega sistema je bilo v drugi polovici 20. stoletja poimenovano kot *glasoslovni in oblikoslovni pristop v naglasoslovju*. Terminološki besedni zvezi sta prilagojeni po terminologiji moskovske naglasoslovne šole (rus. фонетическая концепция в акцентологии, морфологическая концепция в акцентологии) (Illič-Svityč 1967: 79–81).

³ Za začetnika primerjalnega jezikoslovja (indoevropskih jezikov) veljata danski jezikoslovec Rasmus Kristian Rask (1787–1832) s svojim delom *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* 'Raziskava o izvoru starega nordijskega ali islandskega jezika' (delo je bilo na natečajni razpis Danske akademije znanosti poslano leta 1814 in je v knjižni obliki izšlo čez štiri leta (København, 1818), ki velja za zameetek primerjalne slovnice indoevropskih jezikov, ter nemški jezikoslovec Franz Bopp (1791–1867) s svojim delom *Über das Conjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenen der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache* 'O spregatvenem sistemu sanskritskega jezika v primerjavi s tistim v grškem, latinskem, perzijskem in germanskem jeziku' (Frankfurt

temelji na opazovanju dejanskega, z (zgodovinskim, narečnim in vsem drugim) jezikovnim gradivom dokumentiranega jezikovnega stanja in spreminjanja v času, prostoru in družbi. Geneza jezikovnih pojavov (na diahroni ravni) se tako posredno odraža v njihovi tipologiji (na sinhroni ravni).⁴

Temu »empiričnemu«, »analitičnemu«, »induktivnemu« teoretično-metodološkemu pristopu se je v drugi polovici 20. stoletja v jezikoslovju (ponovno) pridružil še en, zelo »racionalistični«/»mentalistični«, »sintetični«, »deduktivni« teoretično-metodološki pristop (ki je v zgodovini evropskega jezikoslovja kraljeval v času daleč pred 19. stoletjem), namreč tvorbeno, tudi pretvorbeno-tvorbeno (transformacijsko-generativno) jezikoslovje, ki pa jezik osvetljuje s stališča miselnih (mentalnih, kognitivnih) procesov rojenega govorca jezika in si za nalogo zastavlja vzpostavitev vrojene »univerzalne slovnice naravnega človeškega jezika«.⁵ Kot je razvidno iz razprav tovrstne teoretično-metodološke usmeritve, predmet jezikoslovnega preučevanja ni toliko jezikovno gradivo samo kolikor govorčevi miselni procesi, ki naj bi se dogajali v njegovih možganih pri pretvarjanju »univerzalne«, globinske jezikovne strukture (ang. deep structure) (transformacija) pri nastajanju (generiranju) »partikularne«, površinske jezikovne strukture (ang. surface structure) konkretnega jezikovnega sistema.

Pri tem kopernikanskem obratu v pogledu na naravni človeški jezik v drugi polovici 20. stoletja, ki je »sedimentacijo« znanja zamenjal s »tektonskimi prelomi« le-tega, se seveda zastavlja vprašanje, ali naj bo predmet jezikoslovnega preučevanja dokumentirana jezikovna dejanskost ali dojemanje te jezikovne dejanskosti s strani »naivnega govorca« in posledično jezikoslovca. Kako npr. interpretirati oblike tipa sln. *měřil*, *merílo* in *merílec*? Dokumentirana jezikovna dejanskost znotraj opisnega in zgodovinskega jezikoslovja pokaže, da je prvo tvorni pretekli deležnik na *-*lb* (psl. **měriti* 'meriti', **měrilb* 'tak, ki je meril' > stesl. *měriti* 'meriti', *měrilb* 'meril', češ. *měřit*, *měřil*, sln. *měriti*, *měřil*), drugo izglagolski samostalni s pripono *-*dlo* in besedotvornim pomenom orodje (v večjem delu južno- in vzhodnoslovanskega, ne pa tudi zahodnoslovanskega

na Majni, 1816). Za zgodovino primerjalnega jezikoslovja ter razvoj njegove teorije in metodologije prim. Pedersen 1931.

⁴ Na povezanost geneze in tipologije jezikovnih pojavov je eksplicitno opozorjeno npr. v delih Ferdinanda de Saussurja (1857–1913), denimo pri poimenovanju litovskih naglasnih tipov: »On peut seulement s'efforcer de trouver des sigles appropriés, qui tout en indiquant avec précision l'accent moderne, rappellent constamment ce qu'était cet accent dans le premier système« (Saussure 1896: 158).

⁵ Za začetnika tvorbenega jezikoslovja velja ameriški jezikoslovec Noam Chomsky (1928) s svojim delom *Syntactic Structures* (Berlin, 1957). O teoretičnih izhodiščih in metodologiji te vrste jezikoslovnih raziskav tudi na slovenskem jezikovnem gradivu prim. Golden 1996 (2000).

jezikovnega prostora se je prvotni soglasniški sklop *dl* poenostavil v *l* (psl. **měridlo* 'to, s čimer se meri' > stcsl. *měřilo* 'tehtnica', češ. *měřidlo*, sln. *merilo*),⁶ tretje pa prvotno lahko **-v-ьcb* (tip sln. *pevec*, *delavec*, *gledavec*, *poslušavec*, *prodajavec* (BSKJ16S, Plet.), prim. tudi nar. sln. *plesavec* = rezijansko (Solbica/Stolvizza) *p'lěsavec*), **-l-ьcb* (tip sln. *prišlec*, *umrlec*, *gnilec*, *osamelec*, *pogorelec*, *prebivalec*) ali **-dl-ьcb* (tip sln. *tkalec*),⁷ pri čemer je v knjižni slovenščini v drugi polovici 19. stoletja prišlo do zgodovinsko »neupravičene«, poleg tega pa še nedosledne posplošitve zapisa (!) prvotnega osrednjeslovenskega glasovnega zaporedja [ʏc] z <lc> (po knjižni hrvaščini je to pravopisno rešitev uvedel Fran Levstik leta 1862),⁸ za nedosledno novoknjižno posplošitev pisave z *-l-* prim. knj. sln. *pevec*, *pivec*, *klavec*, *delavec* – *prišlec*, *umrlec*, *gnilec*, *osamelec*, *pogorelec*, *prebivalec* – *tkalec* – *gledalec*, *poslušalec*, *prodajalec* (SSKJ⁽²⁾). Pogled »naivnega govorca« in generativnega jezikoslovca pa obliki *merilo* in *merilec* nasprotno zelo preprosto razume kot izpeljani iz deležnika na *-l* (sln. *meril* → *merilo*, *merilec*).⁹ Četudi bi želeli zanemariti vse védenje, ki ga imamo o izvoru obravnavanih oblik (vprašanje je, ali bi bilo to početje do že ustvarjenega znanja pošteno), in bi tvorbeno interpretacija hipotetično pojasnila nastanek izpeljank npr. tipa *merilo* v sodobni (knjižni) slovenščini in drugih nezahodnoslovanskih jezikih (sln. *merilo*, hrv. *mjerilo*, srb. *мерило*, mak. *мерило*, blg. *мерило*, rus. *мерило*, ukr. *мірило*), nikakor ne bi mogla pojasniti stanja v zahodnoslovanskih jezikih (dluž. *měridlo*, gluž. *měřidlo*, češ. *měřidlo*; slš. *meradlo* je iz sorodnega glagola *merat*). To pomeni, da tvorbeno jezikoslovna interpretacija v tem primeru

⁶ Vondrák 1924: 569–572, Sławski 1974: 113–114, Bajec 1950: 27–31.

⁷ Samostalniki z glasovnim zaporedjem [ʏc] v slovenščini so različnega izvora: 1) prvotno iz pridevnika na **-vь* (pridevniki s pripono **-vь* so izsamostalniški in izglagolski; za prvo prim. sln. *kóza* → *kozāv*) izpeljani samostalniki s pripono **-ьcb* in besedotvornim pomenom nosilec lastnosti (psl. **dělati* 'delati' → **dělavь* 'tak, ki dela; delaven' → **dělavьcb* 'tisti, ki je delaven'), zaradi vzporedne besedotvorne motiviranosti tudi iz glagola po morfemski reanalizi reinterpretirani kot iz prehodnih glagolov izpeljani samostalniki z zloženo pripono **-v-ьcb* in besedotvornim pomenom vršilec dejanja (psl. **dělav-ьcb* 'tisti, ki je delaven' → **děla-vьcb* 'tisti, ki dela' > stcsl. *dělati* 'delati', *dělavь* 'delaven', *dělavьcb* 'delavec', sln. *dělati*, **dělav* → *dělaven*, *dělavec*); 2) prvotno iz tvornega preteklega deležnika na **-lь* neprehodnih glagolov premikanja in stanja izpeljani samostalniki s pripono **-ьcb* (psl. **prijiti* 'priti', **prišьdlь* 'tak, ki je prišel' → **prišьdlьcb* 'tisti, ki je prišel; prišli' > stcsl. *přiti* 'priti', *prišьlь* 'prišel', *prišьlьcb* 'tujec', sln. *přiti*, *přišel*, *přišlec*); 3) prvotno iz samostalnikov na **-dlo* izpeljani samostalniki s pripono **-ьcb* in besedotvornim pomenom opravkar / nosilec povezave (psl. **tkati* 'tkati' → **tkadlo* 'to, s čimer se tke' (> sln. *tkálo* 'statve') → **tkadlьcb* 'tisti, ki je v zvezi s tem, s čimer se tke' > češ. *tkadlec*, sln. *tkálec*).

⁸ Za oblikovanje pripon *-vəc* in *-ləc* v ljudski in knjižni slovenščini prim. Bajec 1950: 110–111, glede pravopisne in pravorečne problematike s stališča jezikovne kulture pa Bezljaj 1967: 65–67 in Urbančič 1973: [157–173].

⁹ Prim. Marvin 2002: 98–104, Simonović 2020: 105.

nima pojasnjevalne zmožnosti niti znotraj skupine slovanskih jezikov, kaj šele znotraj »univerzalne slovnice naravnega človeškega jezika«.

1.1 Naglas v opisnem in zgodovinskem jezikoslovju

Naloga opisnega in zgodovinskega naglasoslovja je torej opisati neki naglasni sistem in pojasniti njegovo genezo, nastanek, in sicer nekega geolekta (zemljepisne jezikovne različice) po regularnih (besednomestnih, kolikostnih in tonemskih) naglasnih spremembah ter po analoških naglasnih spremembah, ki so nastale po znotrajvzorčnih in medvzorčnih analoških izravninah (t. i. intraparadigmatska in interparadigmatska analogija), kot tudi nekega sociolekta (družbene jezikovne različice) v okviru standardizacije in odmikanja od nje. Znanstveno raziskovanje jezika (in s tem tudi naglasa) skuša torej predmet svojega preučevanja zaobjeti čim bolj celostno; jezik preučuje v času, prostoru in družbi, zanimajo ga torej časovne, zemljepisne in družbene jezikovne različice. Glede na izvor v jezikovnem gradivu strogo ločuje med podedovanim in prevzetim ter ljudskim in učenim, knjižnim, standardiziranim. Za pojasnjevanje slovenskega naglasa so pomembni (zgodovinsko)primerjalno jezikoslovje slovanskih jezikov ter zgodovinska slovnica, dialektologija in etimologija slovenskega jezika.

1.1.1 Primerjalno jezikoslovje slovanskih jezikov

Naloga (zgodovinsko)primerjalnega jezikoslovja slovanskih (baltskih in indoevropskih) jezikov je na osnovi primerjalnega gradiva iz slovanskih jezikov rekonstruirati praslovanski naglasni sistem (notranja/interna rekonstrukcija praslovanskega naglasnega sistema) ter pojasniti njegovo genezo, nastanek, v razmerju do (vzporednega prabaltskega oz. vmesnega prabaltoslovanskega in) izhodiščnega praindoevropskega naglasnega sistema (zunanja/eksterna rekonstrukcija praslovanskega naglasnega sistema).

Znanstveni začetki tega raziskovanja segajo v drugo polovico 19. stoletja. Težišče tega je bilo, poleg opisovanja posameznih naglasnih sistemov, s primerjalno metodo in zgodovinsko metodo oz. metodo rekonstrukcije ugotavljati regularne naglasne spremembe in formulirati naglasna pravila oz. zakone, od katerih so nekateri (v nekoliko dopolnjeni formulaciji) še vedno veljavni. Najpomembnejši naglasni zakoni tega »klasičnega« naglasoslovja so npr. (za orientacijo so navedene letnice najpomembnejši objav) Fortunatova (1880), Leskienov (1881), dva Saussurjeva (1894, 1896), Hirtov (1895), Šahmatova (1901), Meilletov (1902), Vasiljeva in Dolobka (1905, 1927), Ivšičev (1911), Bulahovskega (1921).

Pri tem je bilo v opisnem naglasoslovju baltskih in slovanskih jezikov ter v primerjalnem naglasoslovju najprej baltskih in nato še slovanskih jezikov za napredek v raziskavah odločilno preučevanje naglasa znotraj naglasnih tipov in njihovih naglasnih vzorcev.¹⁰ Z opazovanjem naglasnih prvin znotraj slednjih so se ugotovljale naglasne spremembe in postavljala naglasna pravila. To je v nekaterih primerih celo s samo strukturalno metodo (brez primerjalne metode in zgodovinske metode oz. metode rekonstrukcije) omogočalo notranjo rekonstrukcijo starejšega naglasnega stanja (prim. Leskienov zakon (1881) in drugi Saussurjev zakon (1896)).¹¹

V primerjalnem naglasoslovju slovanskih (in baltskih) jezikov velik prelom pomeni delo norveškega jezikoslovca Christiana Schweigaarda Stanga (1900–1977) *Slavonic accentuation* ‘Slovansko naglasoslovje’ (1957), v katerem je avtor med drugim ovrgel hipotezo, da drugi Saussurjev naglasni zakon (1896) velja tudi za praslovansčino, ter predvsem rekonstruiral praslovanske pregibalne naglasne tipe (a, b, c). V postangovskem obdobju osrednji model rekonstrukcije in pojasnjevanja geneze praslovanskega (in prabaltoslovanskega) naglasnega sistema predstavljajo dela moskovske naglasoslovne šole od konca 50. let 20. stoletja, katere osrednja avtorja sta Vladimir Antonovič Dybo / Владимир Антонович Дыбо (1931) in Vladislav Markovič Illič-Svityč / Владислав Маркович Иллич-Свитыч (1934–1966).¹² Moskovska naglasoslovna šola v svoj teoretično-metodološki sistem vgrajuje relevantna spoznanja »klasičnega«, predstangovskega naglasoslovja in izhaja iz Stangovega dela. Dybo in Illič-Svityč sta pojasnila nastanek stangovskih praslovanskih pregibalnih naglasnih tipov. Izhajajoč iz slednjih pa je Dybo rekonstruiral še praslovanske besedotvorne naglasne tipe (a', a''; A, B, C, D, E, F, G). Ti so namreč pogojeni z glasovnimi lastnostmi

¹⁰ Litovski jezikoslovec Friedrich Kurschat / Pridrikis Kuršaitis (1806–1884) je v litovskem jeziku (v tedanji Vzhodni Prusiji) odkril tonemski naglas (tonema na dolgih zložnikih je poimenoval *geschliffene Betonung* in *gestoßene Betonung*) ter natančno opisal naglasne tipe in njihove naglasne vzorce v posameznih pregibalnih vzorcih, ki jih je označil kot Ia (*diēvas* ‘bog’), Ib (*pōnas* ‘gospod, gospodar’), IIa (*kēlmas* ‘deblo, steblo’), IIb (*výras* ‘mož, moški, soprog’) (Kurschat 1849, 1870–1883, 1876).

¹¹ Ferdinand de Saussure je Kurschatove litovske naglasne tipe interpretiral zgodovinskojezikoslovno s strukturalno metodo in ugotovil, da sta kljub različnemu tonemu v korenu glede na prvotno naglasno mesto izvorno identična naglasna tipa Ia in IIa (*diēvas* = *kēlmas*) (prvotno mobilni naglasni tip) ter Ib in IIb (*pōnas* = *výras*) (prvotno nemobilni naglasni tip), kar mu je omogočilo formulacijo t. i. Saussurjevega zakona o pomiku naglasnega mesta s prabaltskega cirkumflekiranega oz. kratkega zložnika na neposredno sledeči prabaltski akutirani zložnik znotraj fonetične besede v litovščini (Saussure 1896). Natančneje o strukturalni metodi v primerjalnem jezikoslovju na primeru rekonstrukcije prabaltskih naglasnih tipov prim. Šekli 2010.

¹² Za temeljna dela moskovske naglasoslovne šole prim. Dybo 1958, 1981, 2000, Illič-Svityč 1963, Dybo idr. 1990, 1993.

besedotvornega predhodnika (ki se odražajo v njegovem pregibalnem naglasnem tipu) in besedotvornega morfema (vrsta začetnega zložnika pri priponah). Bistvo teoretično-metodološkega pristopa moskovske naglasoslovne šole je torej upoštevanje tako regularnih naglasnih sprememb kot analoških izravnav, ki so izoblikovale t. i. morfonologizirane naglasne tipe in njihove vzorce. Najpomembnejše poznejše Dybojevo sintetično delo na tem področju ima zelo pomenljiv naslov, namreč *Морфологизованные парадигматические акцентные системы: Типология и генезис* 'Morfonologizirani paradigmatski naglasni sistemi: tipologija in geneza' (2000). Moskovski naglasoslovni model pa v primerjalnem naglasoslovju ni edini.¹³

1.1.2 Zgodovinska slovnica, dialektologija in etimologija slovenskega jezika

Zgodovinska slovnica, dialektologija in etimologija slovenskega jezika imajo nalogo na osnovi dognanj primerjalnega jezikoslovja slovanskih (baltskih in indoevropskih) jezikov pojasniti nastanek naglasnih sistemov slovenskega jezika od praslovanščine do posameznih slovenskih narečnih krajevnih govorov ter določiti narečno podstavo naglasnega sistema knjižne slovenščine, ki je bila izbrana v procesu standardizacije.

Dogajanje v primerjalnem jezikoslovju druge polovice 19. stoletja se je odrazilo tudi v opisnem in zgodovinskem naglasoslovju slovenskega jezika tedanjega časa, ki je bilo v koraku z dogajanjem na tem področju. Tonema oz. tonemska nasprotja na dolgih samoglasnikih oz. zložnikih v slovenskem jeziku je bil že prej odkril Valentin Vodnik (1758–1819) in ju predstavil v svoji slovnici *Pifmenoft ali Grammatika sa Perve Shole* (1811).¹⁴ Temelje znanstvenemu (opisnemu in zgodovinskemu) naglasoslovju slovenskega jezika pa je postavil Stanislav Škrabec (1844–1918). Njegova študija *O glasu in naglasu našega knjižnega jezika v izreki in pisavi* (1870) lahko velja za prvo opisno in (zgodovinsko)primerjalno študijo slovenskega naglasa. V njej je Škrabec slovenski naglasni sistem opisal ter ga

¹³ Med odmevnimi modeli geneze prabaltoslovanskega naglasnega sistema so poleg Dybojevega in Illič-Svityčevega vsaj še Kortlandtov (Kortlandt 1975), Klingenschmittov (Klingenschmitt 1990) (ki je integriran v Snoj ²2003 (³2016)), Rasmussenov (Rasmussen 1992).

¹⁴ »Dolgi [glafniki] fo dvojni, eni *predtégneni* drugi *zatégneni*. Sa njih raslozhenje imamo dva majhina snamia imenovana Vdarja; eden je *teshik vdâr* (') ktiriga stavimo na predtégnene glafnike; ino na fhrok è ino ô; Drugi je *ojfter vdar* (') koga stavimo na sategnene glafnike, ino na tefen é ino ó: a je dolg ino predtegnen v'befédah: *dân vrât*; dolg ino satégnen pa je v'befédah: *dân vrât*, kadar rezhem; *jutrifhni dân nam kruh fhe ni dân*; *ga popade sa vrât ino nefé do vrât*« (Vodnik 1811: 4).

primerjal s čakavskim in (novo)štokavskim (primerjalna metoda), pri čemer je pravilno predpostavil, da je čakavski naglas bolj arhaičen, slovenski in (novo)štokavski pa sta bolj inovativna, pri čemer je (novo)štokavski bolj inovativen od slovenskega (zgodovinska metoda).¹⁵ Posamezna naglasoslovna vprašanja je pozneje obravnaval tudi na platnicah verskega mesečnika *Cvetje z vertov sv. Frančiška*, ki ga je v Gorici izdajal v obdobju 1880–1915, predvsem v razpravah Nekoliko slovenske slovnice za pokušino (Cvetje XII/1–12 (1893), XIII/1–12 (1894), XIV/1, 3–5 (1895)), Valjavčev »Prinos k naglasu u (novo)slovenskem jeziku« in prihodnja slovenska slovnica (Cvetje XIV/7–10, 12 (1895), XV/1 (1896)) ter Novi slovar (namreč Pleteršnikov) (Cvetje XIV/11–12 (1895)). Za naglasoslovca z največjim opusom tistega časa upravičeno velja Matija Valjavec (1831–1897), ki je v svojem monumentalnem delu *Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku* (Zagreb, 1878–1895) v 25 knjigah s povzetkom v študiji *Glavne točke v naglasu književne slovenštine* (Zagreb, 1897) na 98 straneh predstavil naglas posameznih pregibalnih in oblikotvornih vzorcev.

Škrabčeva in Valjavčeva naglasoslovna spoznanja so svoje mesto našla najprej v opisnem slovarju, nato pa še v opisni slovnici slovenskega knjižnega jezika. Maks Pleteršnik (1840–1923) jih je namreč upošteval pri standardizaciji (tonemskega) naglasa v svojem *Slovensko-nemškem slovarju* (Ljubljana 1894, 1895), Anton Breznik (1881–1944) pa pri obravnavi (tonemskih) naglasnih tipov znotraj posameznih pregibalnih in oblikotvornih vzorcev v svoji *Slovenski slovnici za srednje šole* (Celovec, ¹1916, Celje, ⁴1934), in sicer tako pri imensko-zaimenskih besednih vrstah kot pri glagolu. Ta način obravnave paradigmatskega naglasa se je ohranil v *Slovenski slovnici* štirih avtorjev (Ljubljana, 1956), le da so podali samo jakostnega in ne tudi tonemskega. V *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (Ljubljana, 1970–1991) in *Slovenski slovnici* Jožeta Toporišiča (Maribor, ¹1976, ⁴2000) sta prikazana tako jakostni kot tonemski naglas v pregibanju in oblikotvorju, toda z rahlim preobratom v opisu naglasa glagola (v SSKJ tudi imen in zaimka). Presenetljivo je, da se je za spoznanje bolj »atomistična« obravnava naglasa predvsem glagola pojavila v zadnji tretjini 20. stoletja, in to pri t. i. strukturalističnih jezikoslovcih.¹⁶

¹⁵ Škrabec je pozneje strnil: »O razmeri mej našim in starim hervaškim naglaševanjem: [...] Naša slovenščina je v tej reči nekako v sredi med čakavščino in štokavščino« (Cvetje XIII/5 (1894)).

¹⁶ Medtem ko so v Breznikovi slovnici ter t. i. slovnici štirih naglasni tipi in njihovi naglasni vzorci glagola obravnavani znotraj posameznih oblikovnih vzorcev, tj. po v slavistiki uveljavljeni delitvi slovanskega glagola na vrste in razrede – v prvem delu s tonemskim (Breznik ¹1916: 121–143), v drugem z jakostnim (Bajec, Kolarič, Rupel, [Šolar] 1956: 184–202) naglaševanjem –, ga Jakob Rigler in Jože Toporišič »obrnjeno« obravnavata po naglasnih tipih. Breznikova delitev je torej: I./1. *sěsti sědem, gǫsti gǫdem, plěsti plětem*; I./2. *lěsti lězem*,

Zgodovinskojezikoslovno raziskovanje slovenskega naglasa vključuje naglasne spremembe od praslovanščine do slovenščine, rekonstrukcijo izhodiščnega splošnoslovenskega naglasnega sistema ter naglasne spremembe od zgodnje slovenščine (ok. 1000–1200), skupnega izhodišča vseh slovenskih krajevnih govorov, do posameznih slovenskih narečnih ploskev, narečij in krajevnih govorov. Klasična dela na tem področju so prispevali predvsem Fran Ramovš (1890–1952), Tine Logar (1916–2002) in Jakob Rigler (1929–1985).¹⁷ Pri tem so (bile) zgodovinska slovnica, dialektologija in etimologija slovenskega jezika ves čas v stiku s primerjalnim jezikoslovjem slovanskih (baltskih in indoevropskih) jezikov, ki z novimi odkritji izboljšuje rekonstrukcijo naglasa praslovanskega besedja znotraj pregibalnih in besedotvornih naglasnih tipov ter njihovega odražanja v slovenščini.¹⁸ Ta dopolnjujoče zasnovan trden teoretično-metodološki temelj se je izkazal za zelo tvornega pri zasnovi in izdelavi fonoloških opisov slovenskih krajevnih govorov, vključenih v mreži jezikovnih atlasov OLA (*Общеславянский*

*trésti trésem, nésti nésem; I./3. pléti, skúbsti skúbem (plévem), grébsti grébem; I./4. séči, vléči vlěčem, péči pečem; I./5. žéti žánjem, kléti kólnem / načéti načněm; I./6. mléti mějlem, dréti dérem; I./7. býti býjem, víti víjem, znáti znám, péti pójem; II. věniti věnem, (po)tegníti -těgnem, geniti gánem; III./1. štéti štějem; III./2. vídeti vídim, klečáti klečím, želéti želím; IV. mísliti míslim, motíti mótim, podíti podím; V./1. dělati dělam, stopáti stópam, končáti končám; V./2. mázati mážem, dremáti drěmljem, česáti čěšem; V./3. bráti bérem, kováti kújem; V./4. sejáti sějem; VI. věrovati věrujem, kupováti kupŭjem; VII. býti sēm, jěsti jēm, dáti dām, vědeti věm. Nasprotno pa je Rigler v razdelkih Sheme za dinamični naglas in oblikoslovje ter Sheme za tonemski naglas in oblikoslovje v Uvodu v Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ 1970: XXIX–XLIV) naglas glagola prikazal takole: I. naglas je na istem zlogu nedoločnika in sedanjika: A. naglas ni neposredno pred -ti in -m (*okopávati okopávam, rísati ríšem – tískati tískam, péstovati péstujem – dělati dělam, mísliti míslim*), B. naglas je neposredno pred -ti in -m (*ravnáti ravnám, iměti imām, směti smēm – kričáti kričím, dušíti duším, vrtěti vrtím – strěti strēm, žgáti žgēm*), C. naglas je neposredno pred -ti oziroma -či in ne neposredno pred -m (*bíti býjem, štěti štějem, krásti krádem – grísti grízem, píti pījem, bráti bérem*), Č. naglas ni neposredno pred -ti in je neposredno pred -m (*vědeti věm, povědati povēm*), II. naglas je na različnih zlogih v samem nedoločniku ali v nedoločniku in sedanjiku (*sejáti sějem, kupováti kupŭjem, skočíti skōčím, razuměti razŭmem – zídáti zídám, kováti kújem, nosíti nōsim, hotěti hōčem*). Podobno je ravnal Toporišič v svoji slovnici (Toporišič ¹1976: 302–306, 311–324, ⁴2000: 364–368, 373–383, 383–387), a je ta način prikazovanja naglasa glagola v razdelku Glagolski oblikotvorni naglasni tipi v Pravilih Slovenskega pravopisa 2001 dopolnil s paradigmatskim na primeru glagolov na -i-ti -i-m (in glagola *bíti*) (SP 2001: 221–222) (I. *měriti mērím*, II. A *prosíti/prosíti prósím*, II. B *krožíti/krožíti/krōžiti krōžím*, III. A *kosíti/kosíti kosím*, III. B *poglobíti/poglobíti poglobím*). Ta zadnji način se nadaljuje tudi v poznejših delih o naglasu slovenskega glagola (prim. Šekli 2005, Mirtič 2015).*

¹⁷ Prim. Ramovš 1936, 1950, 1951, Rigler 1963, 1967, 1970, 1971, 1977, 1978, Logar 1974, 1981.

¹⁸ Za rekonstrukcijo naglasa praslovanskega besedja prim. Marko Snoj in Metka Furlan v Bezljaj 1995, 2005 ter Snoj ²2003 (³2016), za rekonstrukcijo naglasa izhodiščnega splošnoslovenskega besedja Furlan 2013, za prvotni naglas zemljepisnih imen pa Snoj 2009, substratnih (podplastnih) Repanšek 2016.

лингвистический атлас ‘Slovanski lingvistični atlas’) in SLA (*Slovenski lingvistični atlas*), saj opisane krajevne govore s tem postavljajo v širši kontekst slovenskega jezika, kot tudi slovanske jezikovne veje oz. skupine indoevropske jezikovne družine.¹⁹

1.2 Naglas v tvorbenem jezikoslovju

V okviru tvorbenega jezikoslovja je tudi obravnava slovenskega naglasa teoretično-metodološko podobna zgoraj predstavljenim besedotvornim obravnavam. Kot v drugih jezikoslovnih poddisciplinah se tudi v naglasoslovju popolnoma ignorira vse dosedanje pojasnjevalne ugotovitve, ne da bi se prej dokazalo njihovo znanstveno nerelevantnost. Med metodološkimi pomanjkljivostmi tvorbenega načina pojasnjevanja naglasnega stanja je (poleg površinskega poznavanja »partikularnega« jezikovnega gradiva in selektivne izbire samo takega, ki potrjuje zagovarjano »univerzalno« jezikoslovno tezo) treba omeniti vsaj naslednje: 1) upoštevanje samo naglasnega mesta ter neupoštevanje tudi samoglasniške kolikosti in tonemskega naglasa, posledično pa tudi vpetosti naglasnih prvin v pregibalne in besedotvorne naglasne tipe (tako je npr. pomembna razlika med naglasnima tipoma pridevnikov sln. *stār stāra stāro* in *mlād mlāda mlādo/mladō* povsem zanemarjena); 2) pojasnjevanje naglasnih pojavov ne kot glasovno pogojenih (glasovna pogojenost naglasnih pojavov doslej ni bila ovržena), temveč oblikovno ali celo »globinsko« skladenjsko pogojenih;²⁰ 3) posledično povezovanje naglasnega mesta izpeljanke izključno z različnimi tipi besedotvornih morfemov, konkretno pripon (ne pa tudi z naglasnimi lastnostmi besedotvornega predhodnika), ki se tako delijo na »stress-preserving« in »stress-shifting«.²¹ Prvine naglasa so torej obravnavane precej izolirano, »atomistično« in niso umeščene v širši kontekst obravnavanega naglasnega sistema. V primerjavi z zgodovinskojezikoslovnimi

¹⁹ Standardizirani model fonološkega opisa, ki vključuje nabor, razvrstitev in izvor glasovnih prvin na segmentni in nadsegmentni ravni, je bil izdelan v okviru opisno- in zgodovinskojezikoslovne interpretacije gradiva za OLA, pri čemer sta bila idejna nosilca zasnove Tine Logar in Jakob Rigler (FO 1981). Naprej ga je razvijala naslednja generacija slovenskih dialektologov (prim. Škofic 1997, Smole 1998, Kenda-Jež 1999), pozneje z aplikacijo spoznanj glasoslovno-oblikoslovnega pristopa moskovske naglasoslovne šole na slovenskem narečnem gradivu (prim. Šekli 2007a, Mirtič 2013, Gostenčnik 2014, Ježovnik 2014).

²⁰ »I shall defend the claim that participial nominalizations such as (1b) [plavalec] and (2b) [odprtje (razstave)] display phenomena that are syntactic in nature. My claim will be that the differences in the stress pattern between the two nominalizations and the participles they are derived from are a result of differences in the structure of these two nominalizations« (Marvin 2002: 82). Podobno tudi v Simonović 2020.

²¹ Prim. Simonović 2020: 103.

je pojasnjevalna zmožnost tvorbenih obravnav slovenščine na področju naglasa za zdaj še precej skromna, zelo pomanjkljiva, pogosto popolnoma napačna (drug vidik k nekaterim tvorbenim razlagam je predstavljen npr. v 2.4.2).

2 Geneza naglasnih sistemov slovenskega jezika²²

Naglasni sistemi slovenskih narečnih krajevnih govorov so se izoblikovali iz praslovanskega po popraslovanskih (južnoslovanskih in širše) ter splošno- in nesplošnoslovenskih naglasnih spremembah, ki so praslovanske pregibalne in besedotvorne naglasne tipe predručile v slovenske, kot tudi po znotrajvzorčnih in medvzorčnih analoških naglasnih spremembah. V nadaljevanju so predstavljene najpomembnejše slovenske regularne naglasne spremembe ter posledično oblikovanje značilnih pregibalnih in besedotvornih naglasnih tipov v slovenščini kot tudi nekaterih analoških naglasnih sprememb znotraj teh. Skladno z glasoslovno-oblikoslovnim pristopom je tako naglas umeščen v pregibalne in besedotvorne naglasne tipe. V ospredju prikaza so predvsem naglasne spremembe v gorenjščini in dolenjščini, ki se odražajo tudi v knjižnem jeziku. Ob robu je na kratko v pretres vzeta tudi problematika t. i. daljšanja kratkih naglašanih samoglasnikov v zadnjem ali edinem zlogu.

2.1 Slovenske regularne naglasne spremembe

Najpomembnejše slovenske regularne naglasne spremembe so: 1) naglasno-mestne: a) splošnoslovenski naglasni pomik tipa psl. **sěno* (c) > sln. **sěno* (knj. *senô*); psl. **prěso* (c) > sln. **prosô* (knj. *prosô*) (10./11. stoletje); b) splošnoslovenski naglasni umik tipa psl. **světā* (b) > **světā* > sln. **světa* (knj. *svěča*); psl. **zakōn* (a'') > **zākōn* > sln. **zákon* (knj. *zákon*) (12. stoletje); c) nesplošnoslovenski naglasni umik tipa psl. **ženā* (b) > sln. **ženā* > *ženā* > *žēna* (knj. *žēna*); psl. **kozā* (b) > sln. **kozā* > *kozā* > *kōza* (knj. *kóza*); psl. **medvěďb* (a'') > sln. **medvěď* > *medvěď* > *mědved* (knj. *médved*); psl. **potōkъ* (a'') > sln.

²² Na osnovi v dveh stoletjih akumuliranega védenja, predstavljenega v razdelkih pod naslovom Naglas v opisnem in zgodovinskem jezikoslovju, ter deloma na osnovi na novo zbranega slovenskega narečnega gradiva so nastajali avtorjevi prispevki o slovenskem naglasu (prim. Šekli 2003, 2004, 2005, 2006, 2007b, 2008, 2011), ki so deloma dobili sintetično obliko v monografskih publikacijah (Šekli 2014, 2018). V pričujočem razdelku Geneza naglasnih sistemov slovenskega jezika so na izbranih primerih pregledno prikazana spoznanja opisnega in zgodovinskega naglasoslovja slovenskega jezika ter (zgodovinsko)primerjalnega naglasoslovja slovanskih jezikov. Natančnejše o posamezni problematiki v navedenih delih.

**potòk* > *potòk* > *pòtok* (knj. *pótok*); psł. **jęzýkъ* (F) > sln. **jezik* > *jezik* > *jèzik* (knj. *jèzik*); psł. **špsědъ* (a'') > sln. **špsěd* > *sosěd* > *sòsed* (knj. *sósed*); psł. **bogătъ* (F₂) > sln. **bogăt* > *bogăt* > *bogat* (knj. *bógat*) (od 15. stoletja naprej); č) nesplošnoslovenski naglasni umik tipa psł. **mъglâ* (b) > sln. **măglâ* > *măglâ* > *màgla* (knj. *meglâ* [măglâ] / *mègla* [màgla]); psł. **stъbъrъ* **stъbъrâ* (B) > sln. **stabâr* **stabrà* > *stabâr* *stabrà* > *stàbâr* *stàbra* (knj. *stebër* *stebërâ* [stəbər stəbərâ] / *stèber* *stèbra* [stəbər stəbra]) (od 17. stoletja naprej); 2) kolikostne: a) splošnoslovensko krajšanje nenaglašanih dolgih zložnikov: psł. Gsg **zakòna* > **zākòna* > sln. **zakòna*; b) nesplošnoslovensko daljšanje slovenskih kratkih (akutiranih) naglašanih zložnikov v nezadnjih zlogih tipa psł. **vôrna* (a) > sln. **vràna* > Z in J sln. *vràna* (knj. *vrána*); psł. Gsg **râka* (a) > sln. **râka* > Z in J sln. *râka* (knj. *ráka*); sln. Gsg **zakòna* > Z in J sln. **zakóna* (knj. *zakóna*); sl. Gsg **medvêda* (a'') > sln. **medvêda* > Z in J sln. **medvêda* (knj. *medvêda*); psł. Gsg **potòka* (a'') > sln. **potòka* > Z in J sln. **potòka* (knj. *potòka*); psł. Gsg **jęzýka* (F) > sln. **jezika* > Z in J sln. *jezika* (knj. *jezika*); psł. Gsg **špsěda* (a'') > sln. **špsěda* > Z in J sln. **špsěda* (knj. *sosěda*) (13.–14. stoletje); 3) tonemska: metatonija akuta na kračini v cirkumfleks na kračini: psł. **rākъ* (a) > sln. **rāk* > *rāk* (knj. *rāk*); psł. **kòňъ* (b) > sln. **kòň* > *kòň* (knj. *kòňj*).

2.2 Praslovanski pregibalni naglasni tipi v slovenščini

Praslovanski pregibalni naglasni tipi so bili s praindoevropskega stališča pogojeni glasovno, in sicer z glasovnimi lastnostmi korena (praindoevropska fonološka (ne)naglašenost in kolikost korenskega zložnika), s praslovanskega gledišča pa (po fonologizaciji pra(balto)slovanskih tonemov in morfonologizaciji naglasa znotraj pregibalnih in besedotvornih vzorcev) slovarsko (leksikalno). Odražanje praslovanskih pregibalnih naglasnih tipov v slovenščini je prikazano na značilnih zgledih samostalnikov moške o-jevske sklanjatve: 1) praslovanski naglasni tip a: psł. **rākъ* **rāka* (a) > sln. **rāk* **rāka* > *rāk* *rāka*; psł. **větrъ* **větra* (a) > sln. **větār* **větra* (> **větār* **větra* = psł. **sědlъ* **sědla* (a) > sln. **sědəl* **sědla* > *sēdel* *sédla* [sědɛɹ]) ≥ *větār* *větra*; 2) praslovanski naglasni tip b: psł. **pъsâ* **pъsâ* (b) > sln. **pàs* **pъsâ* > *pēs* *pъsâ* [pəs]; psł. **kòňъ* **kòňâ* (b) > sln. **kòň* **kòňâ* > *kòňj* *konjâ* > *kòňj* *kòňja*; psł. **odrъ* **odrâ* (b) > sln. **òdar* **odrâ* > **òdar* **odra* (> **òdar* **odra* = psł. **mòglъ* **moglâ* (b) > sln. *mógel* *moglâ* > *mógel* *mógla* [móɣɛɹ]) ≥ *òdar* *ódra*; psł. **česnъ* **česnâ* (b) > sln. **čēsən* **česnâ* > **čēsən* **česna* (> **čēsən* **česna* = psł. **něslъ* **neslâ* (c) > sln. *něsel* *neslâ* > *něsel* *nésla* [něsɛɹ]) ≥ *čēsən* *česna*; psł. **klŭčъ* **klučâ* (b) > sln. **klŭč* **klučâ* > *ključ* *ključa*; 3) praslovanski naglasni tip c: psł. **dъnъ* **dъne* (c) > sln. **dân* **dnē* > *dân* *dnē*; psł. **nōsъ* **nōsa*, **jъz* *nosa* (c) > sln. **nōs* **nosâ*, **iz* *nōsa* > *nōs*

nosû, iz *nôsa*, prim. 2.4.1); psl. *zôbъ *zôba, *ôtbъ zôba (c) > sln. *zôbъ *zôbâ, *ot zôba > zôb zobâ, od zôba, prim. 2.4.1).

2.3 Praslovanski besedotvorni naglasni tipi v slovenščini

Praslovanski besedotvorni naglasni tipi (a', a"; A, B, C, D, E, F, G) so bili (tudi s pra(balto)slovanskega vidika) pogojeni glasovno, in sicer z glasovnimi lastnostmi tako besedotvornega predhodnika kot tvorjenke. Glasovne lastnosti besedotvornega predhodnika se odražajo v njegovem pregibalnem naglasnem tipu (ki ga določajo fonološka (ne)naglašenost ter kolikost in tonem korenskega zložnika). Glasovne lastnosti tvorjenke določajo pri izpeljankah s predpono in zloženkah metatonija cirkumfleksa v akut (zelo verjetno povezana z večzložnostjo osnove), pri izpeljankah pa glasovne lastnosti pripone, ki so fononoško naglašene ali nenaglašene in se začenjajo na različne zložnike (izpeljanke s priponami na polglasnik *-b-/*-b-, na kratki samoglasnik *-e-/*-o-, na staroakutirani dolgi samoglasnik *-ŭ-, na nestaroakutirani dolgi samoglasnik *-ŭ-).

Praslovanski naglas izpeljank s predpono in zloženek je ponazorjen na primeru izglagolskih tvorjenk z metatonijo akuta v cirkumfleks: 1) kračina v glagolskem korenu: psl. *tekti, 2sg praes. *tečěšb (c) (> sln. tečī tečēs > téci téčeš) → psl. *tòkъ *tòka (c) > sln. tōk, Npl tokōvi : psl. *potekti, 2sg. praes. *potečěšb (c) (> sln. potečī potečēs > potēci potēčeš) → psl. *potòkъ *potòka (a") > sln. potōk potōka > pótok potōka; psl. *vezti, 2sg praes. *vezěšb (c) (> nar. sln. *-vestī *-vezěš > -vésti -vézeš 'peljati') → psl. *vòzъ *vòza (c) > sln. vōz vozâ, Npl vozōvi : psl. *kolovòzъ *kolovòza (a") > sln. kolovōz kolovōza (≥ kolovōz kolovōza, prim. 2.4.1); 2) dolžina v glagolskem korenu: psl. *vrtěti, 2sg praes. *vrtišb (c) (> sln. vrtēti vrtiš) → psl. *vôrtъ *vôrtâ (c) > sln. vrât vratû, Npl vratōvi : psl. *ob(v)ôrtъ *ob(v)ôrtâ (a") > sln. obrât obrâta (≥ obrât obrâta, prim. 2.4.1).

Odražanje praslovanskih besedotvornih naglasnih tipov izpeljank je prikazano na zgledu izpeljank s fonološko naglašenima priponama na staroakutirani dolgi samoglasnik *-ŭca in *-ŭti (tonem je označen samo v primeru, ko je naglasno mesto na priponi): 1) besedotvorni predhodnik pregibalnega naglasnega tipa a: psl. *rŭba, Asg *rŭbq (a) (> sln. rība rībo) → psl. *rŭbica (A) > sln. rībica; psl. *mŭra, Asg *mŭrq (a) (> sln. mēra mēro) → psl. *mŭrica (A) > sln. mērica / psl. *mŭriti (2sg praes. *mŭrišb) (a/A) > sln. mēriti (mēriš); 2) besedotvorni predhodnik pregibalnega naglasnega tipa b: psl. *rĕkâ, Asg *rĕkq (b) (> sln. rēka rēko) → psl. *rĕčŭca (F₁) > sln. rečīca; psl. *ženâ, Asg *ženq (b) (> sln. ženâ ženō, prim. 2.4.2) → psl. *ženŭca (F₁) > sln. ženīca / psl. *ženŭti (2sg praes. *ženŭšb) (b/F₁) > sln. ženīti (žēniš); 3) besedotvorni predhodnik pregibalnega naglasnega tipa c: psl. *golvâ, Asg *golvq, *vŭb golvq (c) (> sln. glāva glavō, v

glâvo, prim. 2.4.1) → psl. **golvíca* (F₂) > sln. *glavíca*; psl. **nogà*, Asg **nògø*, **nâ nogø* (c) (> sln. *nóga nogô*, *na nôgo*, prim. 2.4.1) → psl. **nožíca* (F₂) > sln. *nožíca*; psl. **sûxъ* **suxà* **sûxo*, **nâ suxo* (c) (> sln. *sûh súha suhò*, *na súho*, prim. 2.4.1) → psl. **sušícá* (F₂) > sln. *sušíca* / psl. **sušíti* (2sg praes. **sušíšĭ*) (c/F₂) > sln. *sušíti* (*sušíš*).

2.4 Znotrajvzorčna in medvzorčna analogija

Analoške jezikovne spremembe so znotrajvzorčne (intraparadigmatske) in medvzorčne (interparadigmatske). To velja tudi za analoške naglasne spremembe. Pri znotrajvzorčni analogiji prihaja do analoških izravnav znotraj enega naglasnega vzorca, pri medvzorčni pa se vplivanje dogaja med različnimi naglasnimi vzorci (znotraj istega ali različnih oblikovnih vzorcev) v okviru t. i. sorazmerja štirih členov (pogoj za delovanje katerega je glasovni, oblikovni ali pomenski stik, tj. enaka oblika v obeh oblikovnih vzorcih, vplivajočem in vplivanem).²³ Tako znotrajvzorčne kot medvzorčne analoške naglasne spremembe so naglasnomestne (pogosto skupaj s kolikostnimi in tonemskimi), kolikostne (ki se predvsem pri sredinskih samoglasnikih odražajo tudi v samoglasniški kakovosti) in tonemske ter se pojavljajo v vseh tipih oblikovnih vzorcev (pregibalni, oblikotvorni, besedotvorni).

2.4.1 Znotrajvzorčne analoške izravnave

Znotrajvzorčne analoške izravnave so (prikazane na zgornjem vzorčnem prikazu pregibalnih in besedotvornih naglasnih tipov), npr.: 1) naglasnomestne: sln. *nôs*, *nosû*, iz *nôsa* ≥ *nôs*, *nosû*, iz *nosû* / *nôs*, *nôsa*, iz *nôsa*; *zôb*, *zobâ*, od *zôba* ≥ *zôb*, *zobâ*, od *zobâ* / *zôb*, *zôba*, od *zôba*; *glâva glavô*, v *glâvo* ≥ *glâva glavô*, v *glavô* / *glâva glâvo*, v *glâvo*; *nôga nogô*, *na nôgo* ≥ *nôga nogô*, *na nogô* / *nôga nógo*, *na nógo*; *sûh súha suhò*, *na súho* ≥ *sûh súha suhò*, *na suhò* / *sûh súha súho*, *na súho*); 2) kolikostne: sln. **òdər* **odrà* > **ódər* **òdra* ≥ *ódər ódra*; **čèsən* **česnà* > **čèsən* **čèsna* ≥ *čèsən čèsna*; 3) tonemske: sln. **vêtər* **vètra* ≥ *vêtər vètra*.

Zelo pogoste so naglasnomestne analoške izravnave znotraj posameznih oblikovnih vzorcev (kjer je to možno, je najprej prikazano regularno in nato

²³ Sistematični vrsti analogije sta izravnava (ang. levelling) in sorazmerje štirih členov (ang. four-part analogy) (Hock 1991: 167–189).

v nasprotju s tem še izravnano naglasno stanje), npr.:²⁴ 1) samostalniki moške o-jevske sklanjatve: a) izpeljanke iz sestavljenih glagolov in zloženke: psl. *zakònb *zakòna (a'') > sln. *zákon zakóna* : psl. *pritòkb *pritòka (a'') > sln. *pritok pritòka ≥ pritòk pritòka; psl. *potòkb *potòka (a'') > sln. *potòk potòka* > *pótok potòka*; psl. *sqšědb *sqšěda (a'') > sln. *sosěd sosěda* > *sósed sosěda*; psl. *medvědb *medvědi (a'') > sln. *medvěd medvěda* > *médved medvěda* : psl. *poxòdb *poxòda (a'') > sln. *pohòd pohòda* > *póhod pohòda ≥ pohòd pohòda; psl. *perxòldb *perxòlda (a'') > sln. *prehlàd prehlàda* > *préhlad prehlàda ≥ prehlàd prehlàda; psl. *potrěsb *potrěsa (a'') > sln. *potrěs potrěsa* > *pótres potrěsa ≥ potrěs potrěsa; b) izpeljanke: psl. *božítb *božíta (F₂) > sln. *božič božica* > *bóžič božica* : psl. *końítb *końíta (F₁) > sln. *konjč konjica* > *kónjič konjica ≥ konjč konjica; psl. *gordítb *gordíta (F₂) > sln. *gradič gradiča* > *grádič gradiča ≥ gradič gradiča;²⁵ psl. *živòtb *životà (B) > sln. *život *životà ≥ živòt životà > živòt životà; 2) pridevniki: psl. *vysòkb *vysokà *vysokò (B) > sln. *visok *visokà *visokò ≥ visòk visokà visokò > visòk visòka visòko; psl. *zelènb *zelenà *zelenò (B) > sln. *zelèn *zelenà *zelenò > zelèn zelenà zelenò > *zélen zeléna zeléno ≥ zelèn zeléna zeléno; psl. *pijànb *pijána *pijáno (F₂) > sln. *pijàn *pijána *pijano > pijàn pijána pijano > *píjan pijána pijano ≥ pijàn pijána pijano; psl. *bogàtb *bogàta *bogàto (F₂) > sln. *bogàt *bogàta *bogàto > bogàt bogàta bogàto > bógat bogàta bogàto ≥ bogàt bogàta bogàto; psl. *kosmàtb *kosmàta *kosmàto (F₁) > sln. *kosmàt *kosmàta *kosmàto > kosmàt kosmàta kosmàto > *kósmat kosmàta kosmàto ≥ kosmàt kosmàta kosmàto; 3) tvorni pretekli deležnik na *-lb: psl. *česàlb *česàla *česàlo (b/F₁) > sln. *česàl *česàla *česàlo > česàl česàla česàlo > česàl česàla česàlo : psl. *jiskàlb *jiskàla *jiskàlo (b/F₁) > sln. *jiskàl *jiskàla *jiskàlo > iskàl iskàla

²⁴ V (nekaterih zemljepisno obrobni) slovenskih narečnih krajevnih govorih, ki imajo naglas tipa *ženà, kozà, medvěd, potòk, jezik, sosěd, božič, česàl, česàt*, je (z izjemo tipov *pritòk, živòt, visòk*, ki so tudi tu analoški) naglasno mesto v obravnavanih tipih (*pohòd, prehlàd, potrěs, konjč, gradič, zelèn, pijàn, bogàt, kosmàt, iskàl, darovàl, iskàt*) regularno, v (gorenjskih in dolenskih) krajevnih govorih (podstavi knjižnega naglasa), ki imajo naglas tipa *žéna, kóza, médved, pótok, jézik, sósed, bóžič, česàl, česàt*, pa v vseh primerih drugotno po znotrajvzorčni izravnavi. Naglas v krajevnih govorih s še mlajšim naglasnim umikom tipa *visòk* > *visok* oz. *pijàn* > *pijan* tu ni prikazan.

²⁵ Gledano zgodovinskojezikoslovno je težnja, da se naglasni arhaizem ohranja v starejših tvorjenkah, v katerih je lahko prišlo do pomenskega prenosa (sln. *médved medvěda* *'tisti, ki je med' ≥ 'medved', *bóžič božica* *'majhen bog' ≥ 'božič'), medtem ko se je naglasna inovacija (naglasnomestna izravnavo) zgodila v mlajših tvorjenkah z razvidnim besedotvornim pomenom (sln. *potrěs potrěsa* 'to, da potrese', *konjč konjica* 'majhen konj'), pričakovana. Prim. minimalni par sln. *ótok* 'del kopnega sveta, obdan z vodo' : *otòk* star. 'oteklina' (oboje s pomenskim prenosom).

iskálo > **iskal iskâla iskálo* ≥ *iskâl iskâla iskálo*; psl. **darovǣlb* **darovǣla* **darovǣlo* (F) > sln. **darovǣl* **darovǣla* **darovǣlo* > *darovǣl darovǣla darovǣlo* > **daróval darovǣla darovǣlo* ≥ *darovǣl darovǣla darovǣlo*; 4) *namenilnik*: psl. **česǣtb* (b/F₁) > sln. **česǣt* > *česǣt* > *česat* : psl. **jiskǣtb* (b/F₁) > sln. **jiskǣt* > *iskǣt* > **iskat* ≥ *iskǣt*.

2.4.2 Medvzorčne analoške izravnave

Samostalniki praslovanske *ā*-jevske sklanjatve pregibalnega naglasnega tipa b (po večini s kračino v korenu) so v osrednjeslovenskih narečjih (kar se odraža tudi v slovenskem knjižnem jeziku), ne pa tudi v nekaterih zemljepisno obrobnihih narečjih, prešli v oblikotvorni naglasni tip c. Po naglasnem tipu psl. **nogǣ*, Asg **nǫgǫ* (c) > sln. *nogǣ nogǫ* > *nóga nogǫ* se je namreč prvotni naglasni tip psl. **ženǣ*, Asg **ženǫ* (b) > sln. *ženǣ ženǫ* (> *žéna žéno*), ki se ohranja ponekod na zemljepisnem jezikovnem obrobju, predruščil v naglasni tip *žéna ženǫ*. Tip *nóga nógo* oz. *žéna žéno* v nekaterih osrednjih slovenskih narečjih (zelo pogost je tudi v knjižni slovenščini) je posledica še mlajše znotrajvzorčne naglasno-mestne izravnave.

Besedotvorni naglasni tip praslovanskih izpeljank na *-*išče* tipa psl. **řěpa*, Asg **řěpǫ* (a) (> sln. *řépa řépo*) → psl. **řěpišče* (A) > sln. *řépišče* (Plet.) se je izravnal po tipu psl. **ognǣ* **ognǫ* (b) (> sln. *ogǣnj ognǣ* [ogǣnʲ] > *ógenj ógnja* [ógǣnʲ]) → psl. **ognǣšče* (F₁) > sln. *ognǣšče* oz. psl. **kosǣ*, Asg **kǫsq* (c) (> sln. *kosǣ kosǫ* > *kósa kosǫ* ≥ *kósa kóso*) → psl. **kosǣšče* (F₂) > sln. *kosǣšče*, zaradi česar je (vsaj v sodobnem knjižnem jeziku) pripona -*išče* naglašena (sln. *řépišče* ≥ *repǣšče*; psl. **bǫlto* (a) (> sln. *bláto*) → psl. **bǫltišče* (A) ≥ sln. *blatǣšče*). Podobno fonološko naglašenost imajo v sodobni knjižni slovenščini npr. tudi pripona -*ína* (po tipih psl. **novǣ* **novǣ* **novǫ* (b) (> sln. *nǫv nóva nóvo*) → psl. **novǣina* (F₁) > sln. *novǣina* in psl. **pǫlnǣ* **pǫlnǣ* **pǫlnǫ*, **nǣ polno* (c) (> sln. *plǣn plǣna planǫ*, *na plǣno* ≥ *plǣn plǣna plǣno*, *na plǣno*) → psl. **pǫlnǣina* (C) > sln. *planǣina* tudi tip psl. **stǣrb* **stǣra* **stǣro* (a) (> sln. *stǣr stǣra stǣro*) → psl. **stǣrina* (A) ≥ sln. *starǣina*) ter zaporedje pripon (sufiksadni konglutinat) s pripono -*lo* tipa -*í-lo*, -*é-lo*, -*á-lo* (po tipih psl. **nosǣti*, 2sg praes. **nǫsǣšb* (b/F₁) (> sln. *nosǣti*, *nǫsǣš*) → **nosǣdlo* (F₁) > sln. *nosǣlo* in psl. **cǣdǣti*, 2sg praes. **cǣdǣšb* (c/F₂) (> sln. *cedǣti*, *cedǣš*) → **cǣdǣdlo* (F₂) > sln. *cedǣlo* tudi tip psl. **mǣriti*, 2sg praes. **mǣrišb* (A) (> sln. *mǣriti*, *mǣriš*) → psl. **mǣridlo* (A) ≥ sln. *merǣlo*; po tipih psl. **česǣti*, 2sg praes. **čǣšǣšb* (b/F₁) (> sln. *česǣti*, *čǣšǣš*) → **česǣdlo* (F₁) > sln. *česǣlo* in psl. **nakovǣti*, 2sg praes. **nakujǣšb* (c/F₂) (> sln. *nakovǣti*, *nakujǣš*) → **nakovǣdlo* (F₂) > sln. *nakovǣlo* tudi tip psl. **řǣzati*, 2sg praes. **řǣžǣšb* (A) (> sln. *řǣzati*, *řǣžǣš*) → psl. **řǣzadlo* (A) ≥ sln. *rezǣlo*).

Prvotna razlika med besedotvornima naglasnima tipoma psl. **stār̥b* **stāra* **stāro* (a) 'star' (> sln. *stār stāra stāro*) → psl. **stārostb* (A) 'to, da je staro' > sln. *stārost* ^{lat.} 'senectus' in psl. **mōldb* **moldā* **mōldo* (c) 'mlad' (> sln. *mlād mlāda mladō* ≥ *mlād mlāda mlādo*) → psl. **mōldostb* (C) 'to, da je mlado' > sln. *mladōst* ^{lat.} 'iuventus' teži k analoški izravnavi po glasovni kontaminaciji²⁶ brez pomenskih sprememb (sln. *mladōst* → *stārost* ≥ *starōst*), veliko mlajše pa so ponovne tvorbe²⁷ brez naglasne razlike in seveda s še razvidnim besedotvornim pomenom (sln. *stār* → *stārost* 'to, da je staro', *mlād* → *mlādost* 'to, da je mlado').

2.4.3 Daljšanje kratkih naglašanih zložnikov v zadnjem ali edinem zlogu?

Pri t. i. daljšanju kratkih naglašanih zložnikov v zadnjem ali edinem zlogu se zastavlja vprašanje, ali gre pri tem za glasovno spremembo, tj. za regularno kolikostno naglasno spremembo (prim. dolge odraze dvofonemskih zaporedij slovanskih zlogotvornih jezičnikov **r*, **l* ponekod v osrednjih narečjih: psl. **dǫlgb* **dǫlga* **dǫlgo* (a) > sln. **dǫlg* **dǫga* **dǫgo* > *dǫlg dǫlga dǫlgo* > *dǫlg dǫlga dǫlgo*; psl. **mǫrk̥b* **mǫrka* **mǫrko* (a) > sln. **mǫrk* **mǫrka* **mǫrko* > *mǫrk mǫrka mǫrko*), ali pa imamo morda opravka (tudi) z analoško izravnavo znotraj pregibalnih in oblikotvornih vzorcev (ali za dodatno poenostavitev naglasnega stanja pri prehodu iz neknjižnih jezikovnih različic v zborni knjižni jezik).

Pri odrazih praslovanskih samostalniki *i*-jevske sklanjatve naglasnega tipa a z osnovo ne na soglasniški sklop (ne)zvočnik + zvočnik se poleg regularnih odrazov (psl. **mǫšb* **mǫši* (a) > sln. *mǫš mǫši*) v stranskosklonskih oblikah pojavljajo tudi oblike z nepričakovanim cirkumfleksom na dolžini (psl. **nǫtb*

²⁶ Kontaminacija (ang. contamination) je vrsta analogije, pri kateri ena od dveh pomensko sorodnih besed postane glasovno ali oblikovno bolj podobna drugi (Hock 1991: 197–199). Primeri kontaminacije so dokumentirani tako v zgodovini slovanskih jezikov (ie. **neun̥tis* : **dekn̥tis* ≥ psl. **devetb* = **desetb*; psl. **vę(d)n̥ti* : **s̥xn̥ti* > blg. *вѣнал* : *с̣хнал* ≥ *вѣхнал* = *с̣хнал*) kot slovenščine, kjer do medsebojnega vplivanja lahko prihaja v parih kot **r̥oka*/**noga* (psl. **r̥okā* : **nogā* > sln. **r̥oka* : **nogā* > *r̥oka* : *noga* > *r̥oka* = *noga* / *r̥oka* = *noga*), **l̥ēvb*/**desn̥b*, **star̥b*/**moldb*, **s̥cati*/**s̥rati* ipd.

²⁷ Ponovna tvorba (ang. recomposition) je vrsta analogije, pri kateri je neka oblika tvorjena ponovno (Hock 1991: 199–202) ter posledično izkazuje mlajšo, pogosto analoško izravnavo glasovno podobo, neredko pa tudi iz pomenov posameznih morfemov sestavljivi, še neleksikalizirani pomen. Npr., v delu slovenščine (ki je narečna podstava knjižnega jezika) je prvotni primernik (psl. **stār̥b* **stāra* **stāro* (a) 'star' → **stār-ěj̥b(š)-* (A) 'bolj star' >) sln. *stārej̥ši* > *stāriši* > *stār̥ši* doživel oženje pomena in leksikalizacijo v smeri **starejši* ≥ 'moški in ženska v odnosu do svojega otroka', zato je bil primernik tvorjen ponovno, in sicer je po oblikotvornem naglasnem tipu (psl. **nov̥b* **novā* **novó* (b) 'nov' → **nov-ěj̥b(š)-* (F₁) 'bolj nov' >) sln. *nověj̥ši* naglašena tudi ponovna tvorba sln. *starěj̥ši*.

**nīti* (a) ≥ sln. *nīt nīti*, psl. **rītъ* **rīti* (a) ≥ sln. *rīt rīti*), ki ga je možno interpretirati z analoško izravnavo po oblikah z odrazom popraslovanskega novega cirkumfleksa na dolžini, npr. v orodniku ednine (psl. **mŷъjъ* > sln. *mīšjo*, psl. **nītъjъ* > sln. *nītjo*, psl. **rītъjъ* > sln. *rītjo*). Zastavlja se vprašanje, kako pri samostalnikih moške o-jevske sklanjatve ob regularnem odrazu (psl. **rākъ* **rāka* (a) 'rak' > sln. *rāk rāka*; psl. **kōnъ* **koŋa* (b) > sln. *kōnj konjā* > *kōnj kōnja*) interpretirati dvojnično nepričakovano različico s cirkumfleksom na dolžini (psl. **mākъ* **māka* (a) > sln. *māk māka* ≥ *māk mākā*; psl. **nasměxъ* **nasměxa* (a'') ≥ sln. *nasměh nasměha* ≥ *nasměh nasměha*; psl. **gvōzdъ* **gvozdъ* (b) > sln. *gōzd gozdā* > *gōzd gōzda* ≥ *gōzd gōzda*): s podaljšavo kratkega cirkumfleksa v zadnjem ali edinem zlogu in posplošitvijo tega v ostale sklonske oblike (sln. *māk* > *māk*, *nasměh* > *nasměh*, *gōzd* > *gōzd*), s posplošitvijo tonema iz oblik z odrazom (analoškega) popraslovanskega novega cirkumfleksa (npr. v mestniku ednine s končnico -u: sln. *rāku* : *rāk*, *kōnju* : *kōnj*, toda *māku* → *māk*, *nasměhu* → *nasměh*,²⁸ *gōzdu* → *gōzd*)²⁹ ali kako drugače.

Naglas oblike tvornega preteklega deležnika na -e-l (pri čemer je -e- lahko del korena ali nedoločniška pripona), kjer se poleg pričakovanega odraza tipa *seděl* pojavlja tudi odraz z dolžino tipa *sedēl*, pa je najverjetneje treba razlagati z analoško izravnavo, na kar bi v nekaterih tipih kazal tudi nepričakovani (dvojnični) cirkumfleks na dolžini v obliki srednjega spola ednine (psl. **měllъ* **mělla* **měllo* (b-a) > sln. *mlěl mlēla mlēlo* ≥ *mlěl mlēla mlēlo*; psl. **žělъ* **žěla* **žělo* (b-a) > sln. *žěl žēla žēlo* ≥ *žěl žēla žēlo*; psl. **grělъ* **grěla* **grělo* (a) > sln. *grěl grēla grēlo* ≥ *grěl grēla grēlo*; psl. **smělъ* **směla* **smělo* (F) > sln. *směl smēla smēlo* ≥ *směl smēla smēlo*; s predhodno naglasnomestno izravnavo še tip psl. **umělъ* **uměla* **umělo* (b/F₁) > sln. **uměl* **uměla* **umělo* > *uměl umēla umēlo* > *úmel umēla umēlo* ≥ *uměl umēla umēlo* ≥ *uměl umēla umēlo*; psl. **sědělъ* **sěděla* **sědělo* (c/F₂) > sln. **sěděl* **sěděla* **sědělo* > *seděl sedēla sedēlo* > **sédel sedēla sedēlo* ≥ *seděl sedēla sedēlo* ≥ *seděl sedēla sedēlo*).

²⁸ Pri izpeljankah iz sestavljenih glagolov tipa sln. *nasměh/nasměh* je lahko prišlo do medvzorčne analoške izravnave po izkorenskih glagolih iz istega korena tipa (psl. **směxъ* (c) >) sln. *směh*, Gsg *směha*.

²⁹ V primerih tipa sln. *gōzd/gōzd* in *dvōr/dvōr* je lahko prišlo do daljšanja kratkega samoglasnika v položaju pred zvočnikom ali priporniškim nezvočnikom v zadnjem zlogu (in do analoške izravnave v celotni pregibalni vzorec). Do tovrstnega daljšanja je prišlo npr. regularno v čakavščini in sporadično v štokavščini (psl. **dŷmъ* **dŷma* (a) > sln. *dīm dīma*, nštok. *dīm dīma*, čak. *dīm dīma*; psl. **mōrzъ* **mōrza* (a) > sln. *mrāz mrāza*, nštok. *mrāz mrāza*, čak. *mrāz mrāza*; psl. **krājъ* **krāja* (a) > sln. *krāj krāja*, nštok. *krāj krāja*, čak. *krāj krāja*).

3 Standardizacija slovenskih naglasnih sistemov v knjižni slovenščini

Naglasni sistemi slovenskega jezika, tj. slovenskih narečnih krajevnih govorov, so bili pri naglasni kodifikaciji knjižne slovenščine standardizirani abstrahirano, in sicer na osnovi osrednjih narečij, gorenjščine in dolenjščine. V nadaljevanju je naprej definiran knjižni/standardni jezik in predstavljen koncept standardizacije kot jezikovne abstrakcije, nato je prikazan proces kodifikacije slovenskega knjižnega naglasnega sistema ter družbene razsežnosti na ta način vzpostavljene pravorečne norme. Sledi še sklepni razmislek o njenem poučevanju na različnih ravneh izobraževanja.

3.1 Knjižni/standardni jezik in standardizacija

Knjižni/standardni jezik³⁰ je v odnosu do drugih jezikovnih različic možno definirati z različnih jezikoslovnih vidikov, in sicer geneo-, tipo- in sociolingvistično,³¹ pri čemer se prva dva nanašata na knjižni jezik sam (tj. na njegovo fenomenologijo in ontologijo), tretji pa na njegovo funkcijo. Geneolingvistično (genetsko jezikoslovno), tj. glede na genezo, nastanek, je knjižni jezik standardizirana (kodificirana, normalizirana) različica jezika. Tipolingvistično (tipološko jezikoslovno), tj. glede na lastnosti, knjižni jezik definira predvsem sistemskost kodifikacijske jezikovne norme. Sociolingvistično (družbenostno jezikoslovno), tj. glede na funkcije pri besednem sporazumevanju v družbi, so zanj med drugim značilne njegova široka funkcijskozvrstna razčlenjenost oz. polnofunkcionalnost (razvite ima vse funkcijske zvrsti, tj. praktičnosporazumevalni, publicistični, strokovni in umetnostni jezik) ter njegovi družbeni vlogi – povezovalna (znotraj jezikovne skupnosti) in predstavniška (predvsem navzven jezikovne skupnosti) –,³² iz

³⁰ V tem prispevku sta terminološki stalni besedni zvezi *knjižni jezik* in *standardni jezik* razumljeni sopomensko (pridevnik *knjižni* ni razumljen samo v etimološkem pomenu 'tak, ki ima zvezo s knjigo', temveč kot del leksikaliziranega večbesednega leksema), zato se (zaradi njegove uveljavljenosti) dalje uporablja termin *knjižni jezik*. Večbesedni leksemi za to družbeno jezikovno različico tudi v drugih slovanskih jezikih vsebujejo pridevnike s pomenoma 'knjižni/literarni' oz. 'standardni' (*hrvatski standardni jezik*, *сръпски књижевни језик*, *македонски литературен/стандарден јазик*, *български книжовен език*, *русский литературный язык*, *беларуская літаратурная мова*, *українська літературна мова*, *polski język literacki*, *kaszëbszczi lëteracczi jãzëk*, *dolnoserbska spisowna rëc*, *hornjoserbska spisowna rëc*, *český spisovný jazyk*, *slovenský spisovný jazyk*).

³¹ Za delitev idiomov prim. Brozović 1970, za delitev jezikoslovja na tri temeljne veje pa Brozović 1996.

³² Teorija knjižnega jezika, ki so jo konec 20. let in v 30. letih 20. stoletja izdelali jezikoslovci praške jezikoslovne šole (prim. Havránek 1963a, 1963b, 1969, Jedlička 1965) in je v svojem

česar izhaja med drugim tudi obvezujoč odnos jezikovne skupnosti do njegove kodifikacirane jezikovne norme.

Gledano fenomenološko in ontološko je knjižni jezik torej standardiziran. Standardizacija (kodifikacija, normalizacija) je zavesten kulturni, »umetni« poseg v jezikovni sistem, pri katerem t. i. organski idiom postane neorganski. Ta proces vključuje narečno podstavo, tj. stvarno izhodišče knjižnega jezika, ki doživi standardizacijo in t. i. civilizacijskojezikovno nadgradnjo oz. t. i. kultiviranje.³³ Glede na narečno podstavo ločimo vsaj dva načina standardizacije. Na eni strani je podstava knjižnega jezika lahko v začetku neki krajevni govor ali neko narečje (navadno izstopajoče zaradi kulturnega prestiža ali političnega vpliva njegovih nosilcev), od katerega se knjižni jezik v procesu vedno večje standardizacije postopoma osamosvaja. Primer za to je knjižna slovenščina druge polovice 16. stoletja, katere osnova je bila tedanja dolensščina, pri čemer je že Trubar odpravljajl nekatere dolenske glasovne lastnosti in jezik kultiviral.³⁴ Po drugi strani pa je podstava knjižnega jezika lahko že v začetku rezultat standardizacijskih postopkov, in sicer kot nastane kot kompromis med stanjem v različnih narečjih oz. njihovih krajevnih govorih ali kot abstrakcija njihovega stanja. Tako je bila restandardizirana knjižna slovenščina v drugi polovici 19. stoletja.

Standardizacijo tega drugega tipa do neke mere tipološko lahko primerjamo z rekonstrukcijo v primerjalnem jezikoslovju. Pri tem rekonstruirane oblike – metodo rekonstrukcije je v svojih delih prvi dosledno uvedel nemški jezikoslovec August Schleicher (1821–1868) – ne razumemo kot v točno določenem času, prostoru in družbi dejansko obstoječe jezikovne stvarnosti, temveč le kot abstrakcijo realizacije njenih kontinuantov.³⁵ Npr., rekonstruirana oblika psl.

bistvu še vedno veljavna, za definicijo te družbene jezikovne razlike upošteva samo sociolingvistični vidik, ne pa tudi geneo- in tipolingvističnega, zato sama po sebi še ni zadostna.

³³ Za tîrmin *narečna podstava* prim. Toporišič 2000: 797, za tîrmin *civilizacijskojezikovna nadgradnja* (hrv. *civilizaciono-jezična nadgradnja*) pa Brozović 1978: 17.

³⁴ »Kakor kaže prav vsak knjižni jezik tendenco, da postane umljiv čim večjemu številu dialektov, pa mora zato iz svojega sestava koncedirati drugemu dialektičnemu sestavu zdaj ta, zdaj oni člen, tako je bilo tudi s Trubarjevim jezikom, ki je bil za vso dobo druge polovice 16. stoletja slovenski knjižni jezik. Bila mu je gorenjščina iz Ljubljane dobro znana, razliko med njo in dolensjščino je dobro čutil in jo zavestno odstranjeval; *ei* : *e* predstavlja težnjo unificiranja zaznatnih dialektičnih diferenc« (Ramovš 1936: 187–188).

³⁵ »We have to held to a full belief in the utility of reconstructions *as formulas*. The formula **ekwo-s* tells us at a glance, for instance, a great many things about the forms of the word for horse in the various Indo-European languages [...]. In the same way the formula with its five characters tells us many things about the presumable development of the other languages that it would take much longer to express in words. But if we are asked wheher **ekwo-s* is identical with the pronunciation of the noun which the linguistic ancestors of our race used thousands of years ago in their original home, we must reply only that we cannot be sure« (Pedersen 1931: 268).

*vorna v tej glasovni podobi zelo verjetno ni nikoli in nikjer obstajala – fonetično je bila namreč najverjetneje realizirana kot [*uārnā] –, zato jo je treba razumeti kot abstraktni, fonološki zapis dejansko zgodovinsko izpričanih oblik po metatezi likvid *varna*, *vrona*, *vrana*, *vorona*. Podobno tudi standardizirano obliko razumemo kot abstrakcijo konkretnih realizacij v posameznih nestandardiziranih jezikovnih različicah. Tako npr. oblika knj. sln. *brāt*, Gsg *brāta* v neknjižnih govorih lahko dejansko odraža realizacijo *brāt brāta* ali pa tudi ne in jo zato razumemo tudi kot abstrakcijo realizacij kot *brāt brāta*, *brāt brāta*, *brāt brāta*, *brāt brōta* ipd., pri čemer je bistveno, da so različne glasovne realizacije abstrahirane v razmerju /ä/ : /á/. To pa ne pomeni, da je standardizacija rekonstrukcija v pomenu, v kakršnem jo razumemo v primerjalnem jezikoslovju, ali da gre pri tem za kak diahroni pristop v kodificiranju, saj standardizacija praviloma ne abstrahira jezikovnega stanja izpred stoletij, temveč v sedanjosti.

3.2 Standardizacija naglasnega sistema slovenskega knjižnega jezika

Naglasni sistem slovenskega knjižnega jezika je bil na podlagi spoznanj znanstvenega naglasoslovja (svojega časa) doslej celostno standardiziran dvakrat, prvič v drugi polovici 19. in drugič v drugi polovici 20. stoletja. Spoznanja v naglasoslovnih razpravah Stanislava Škrabca in Matije Valjavca so bila upoštevana pri kodifikaciji naglasa v Pleteršnikovem slovarju in Breznikovi slovnici (prim. 1.1.2). V slednjih je bil med drugim npr. upoštevan tudi Škrabčev predlog, da se v knjižni slovenščini razlikuje tolikšno število dolgih naglašanih sredinskih samoglasnikov, kolikršno se pojavlja v dolenjščini,³⁶ in sicer pri sprednjih sln. *ē/*ĕ- : *ē/*ĕ-/*ē/*ĕ- : *ēŸ > dol. sln. *eĭ* : *ie* : (*ĭ*)*e* (psl. *svētŷ (c) > dol. sln. *svĕit*, psl. *lĕto (a) > dol. sln. *lĕitu* : psl. *lĕdŷ (c) > dol. sln. *lĕd*, psl. *žĕnŷskŷjŷ (D) > dol. sln. *žĕnski*, psl. *pĕtŷ (c) > dol. sln. *pĕt*, psl. *glĕdati (a/A) > dol. sln. *gliĕdati* : psl. *ženā (b) > dol. sln. *ž(i)ĕna*) in pri zadnjih sln. *ō : *ō-/*ō/*ō- : *ōŸ > dol. sln. *u* : *uo* : (*u*)*o* (psl. *bōgŷ (c) > dol. sln. *būg* : psl. *kōŷskŷjŷ (D) > dol. sln. *kuōŷski*, psl. *mōžŷ (c) > dol. sln. *mūož* : psl. *kozā (b) > dol. sln. *k(u)óza*). Te različne kakovosti sredinskih samoglasnikov, ki so delno pogojene z različnim naglasom, pa v slovarju in slovnici niso zapisane v dolenjski, temveč v abstraktni standardizirani glasovni podobi s posebnimi naglasnimi in podvrstičnimi znamenji (*svĕt*, *lĕto* : *lĕd*, *žĕnska*, *pĕt*, *glĕdati* : *žĕna*; *bōg* : *kōŷski*, *mōž* : *kóza*), ki se za vsakdanji pisni jezik seveda niso uporabljali. Ta dolenjski samoglasniški sistem je bil pozneje poenostavljen po gorenjščini v smislu

³⁶ Cvetje XII/2 (1893).

razlikovanja samo dveh kakovosti dolgih naglašenih sredinskih samoglasnikov (*svět, létō, lēd, žēnska, pēt, glédati* : *žēna; bōg, kōnjski, mōž* : *kóza*).

Gledano zgodovinsko je vsak jezik prvotno govorjen in šele drugotno zapisan. Začetniki različnih knjižnih jezikov so svojo materinščino najprej govorili, npr. Konstantin Solunski (826/827–869) tedanjo vzhodno južno slovanščino iz Soluna in okolice, Dante Alighieri (1265–1321) tedanjo toskansko srednjo italijanščino, Martin Luther (1483–1546) tedanjo saško zgodnjo novo visoko nemščino, Primož Trubar (1508–1586) tedanjo dolensko južno slovenščino. Šele nato so ta jezik zapisali, pri tem pa še kultivirali in že nekoliko tudi standardizirali, s čimer so postavili temelje knjižnih jezikov svojih jezikovnih prostorov, v konkretnih primerih stare cerkvene slovanščine ter knjižne italijanščine, nemščine in slovenščine. Medtem ko je bil slovenski jezik druge polovice 16. stoletja prvotno govorjen in drugotno zapisan, pa za restandardizirano knjižno slovenščino druge polovice 19. stoletja, ki je na pisni (!) ravni v svojem bistvu enaka še danes, velja obratno. Najprej je tam okrog let 1848–1851 prišlo do oblikovanja njene pisne podobe z abstrakcijo konkretnih realizacij v posameznih zemljepisnih jezikovnih različicah (nove oblike, enoglasniški sistem dolgih naglašenih samoglasnikov po gorenjščini, neupoštevanje moderne vokalne redukcije ipd.), šele nato pa se je začelo razmišljati o njeni govorjeni podobi (prim. Škrabčevu razpravo iz leta 1870).

Slovenski knjižni jezik, ki ga uporabljamo danes, je torej drugotno govorjeni. Njegova glasovna podoba niti v drugi polovici 19., niti v drugi polovici 20., niti v prvi polovici 21. stoletja nima svoje govorne podlage v nobenem konkretnem krajevnem govoru (govor Ljubljane ni podstava zborne knjižne slovenščine;³⁷ nekateri avtorji menijo, da ima nenarečni govor v Ljubljani vpliv na nenarečni govor drugod),³⁸ temveč izhaja iz njegove abstraktne standardizirane pisne podobe. Zbornemu pisnemu knjižnemu jeziku se zato v govoru najbolj približuje

³⁷ Teza, da narečna podstava Trubarjevega knjižnega jezika ni bila dolensjščina, temveč ljubljanski govor 16. stoletja kot prehodni govor med dolensjščino in gorenjščino z značilnima odrazoma sln. **ě/*ĕ-*, **ō > J sln. *ei, *ou >* (dolenjsko **ei, *ū* : ljubljansko ***ē, **ū* : gorenjsko **ē, *ō*) (Rigler 1968: 14–16), je po Schmidtovi valovni teoriji (Schmidt 1872: 27) teoretično možna, a se zdi gradivsko nepodprta in zato zgodovinskojezikoslovno neprepričljiva.

³⁸ »Ker je Ljubljana glavni intelektualni center Slovencev, prodirajo norme knjižnega izgovora, kakor je običajen v Ljubljani, tudi v govor inteligence s perifernih okolišev, kjer je narava akcenta drugačna in kjer se je moderna vokalna redukcija razvijala v drugačni smeri« (Bezljaj 1939: 5). Vsekakor pa se ločuje med ljubljanskim narečjem, pogovornim in zbornim jezikom (Rupel 1948: 19), natančneje tudi med ljubljanskim narečjem in ljubljanskim pokrajinskim pogovornim jezikom (Toporišič ¹1976: 18–19, ⁴2000: 22). Prim. tudi: »Splošno- in knjižno-pogovorni jezik je nekaka manj popolna uresničitev stroge zborne norme, ker se bolj kakor zborni opira na navadno vsakdanjo občevalno govorico nenarečno govorečih ljudi na celotnem slovenskem ozemlju, posebno pa v njegovem osredju, tj. v Ljubljani in njenem bolj ali manj urbaniziranem širšem okolju« (Toporišič ⁴2000: 16 (¹1976: 12)).

brani zborni knjižni jezik (pravorečno izšolanega govorca), ki je najbolj natančno definirana različica govorjenega zbornega jezika in je orientacijska točka, ki se ji govorci v za to primernem govornem položaju – predvsem pri branju, včasih pa tudi v spontanem govoru – v skladu s kodikacijsko pravorečno normo skušajo zavestno čim bolj približati. Povsem razumljivo je torej, da raziskave na področju eksperimentalne fonetike, ki so v opisnem jezikoslovju slovenskega jezika prisotne od prve polovice 20. stoletja – utemeljitelj raziskav na tem področju je France Bezljaj (1910–1993) s svojo monografijo *Oris slovenskega knjižnega izgovora* (Ljubljana, 1939) –, ne morejo meriti dejanskosti abstraktne kodificirane pravorečne norme pri rojenih govornikih, temveč le približevanje tej oz. oddaljevanje od te.³⁹

Prikazani teoretičnojezikoslovni pristop k standardizaciji knjižnega naglasa z abstrakcijo stanja v konkretnih govorih se je v drugi polovici 20. stoletja nadaljeval pri standardizaciji *Slovarja slovenskega knjižnega jezika*, ki ga je teoretično-metodološko zasnoval Jakob Rigler, pri čemer je bil v primeru pojavljanja tonemskih dvojnic v različnih narečjih dopolnjen z uporabnojezikoslovnim pristopom, izvedenim s pomočjo anket pri »tonemskih knjižnih govornikih« iz Ljubljane in okolice, govor katerih naj bi odražal tudi dejansko rabo med izobraženci.⁴⁰ To je v knjižno normo uvedlo nekatere nesistemske rešitve (npr. Plet. *hlěv* : SSKJ *hlěv*, pri čemer se v osrednjeslovenskih neknjižnih različicah v tem pomenu pojavlja izposojenka *štála*).

3.3 Družbene razsežnosti pravorečne norme slovenskega knjižnega jezika

Standardizacija naglasnega sistema knjižne slovenščine (tudi iz druge polovice 20. stoletja) torej temelji na znanstveno relevantnem teoretičnojezikoslovnem pristopu, ki upošteva splošno sprejete znanstvene ugotovitve naglasoslovja in dejansko jezikovno stanje v neknjižnih jezikovnih različicah, a ga zaobjame na abstrakten način, zaradi česar deluje vključujoče in povezovalno, je sistemska in sistematična. Težava pa ne tiči v sami normi, temveč v njeni percepciji znotraj slovenske jezikovne skupnosti. Širša javnost norme namreč pogosto ne razume kot orientacijske točke, temveč jo absolutizira ter iz nje lahko dela sredstvo jezikovnega elitizma na eni strani in včasih celo jezikovne »represije« na drugi, reakcija česar pa so celo v delu jezikoslovja lahko pobude po njeni spremembi;

³⁹ »Največja težava je bila v tem, da slovenščina še nima ustaljenega književnega izgovora« (Bezljaj 1939: 5).

⁴⁰ Prim. Rigler 1970, 1971, 1978.

v tovrstnem diskurzu se pojavljajo pojmi kot demokratizacija, jezikovni opis namesto jezikovnega predpisa, dejanska raba, upoštevanje potreb uporabnika, poenostavljanje norme ipd.

V jezikovnih okoljih z daljšo tradicijo knjižnega jezika in bolj sproščenim odnosom do kodifikacijske pravorečne norme so diskusije o jezikovni pravilnosti ter dihotomiji med sistemom in rabo po večini stvar preteklosti. Zrele sodobne jezikovne skupnosti v okviru zahodne civilizacije nedoseganja stoodstotne realizacije predpisane zborne knjižne izreke praviloma (niti formalno niti neformalno) ne sankcionirajo (več), hkrati pa njena nestoodstotna realizacija ni vzrok za restandardizacijo. Marsikateri govorec knjižne italijanščine npr. v položajih, v katerih se pričakuje »zborna izreka«, v svojem govoru ne realizira toskanske distribucije kakovostnih nasprotij sredinskih samoglasnikov, ki so predpisani za knjižno normo (lat. *viginti* > it. *vénti* 'dvajset' : lat. *ventī* > it. *vènti* 'vetrovi'; lat. *butte(m)* > it. *bótte* 'sod' : stfrc. *boter* → it. *bottàre* → *bòtte* 'udarci').⁴¹ To pa ne pomeni, da je zaradi tega govorec kakorkoli sankcioniran ali pa da se zaradi te jezikovne rabe v knjižnem jeziku odpravita fonemski nasprotji /e/ : /ɛ/ in /o/ : /ɔ/. Podobno marsikateri govorec avstrijske različice knjižne nemščine npr. v spontanem govoru v javnem diskurzu »zborne« *a*-jevske samoglasnike izgovarja zaokroženo (do zaokroženja *a*-jevskih samoglasnikov je v bavarski srednji visoki nemščini prišlo okoli leta 1200; to glasovno spremembo odražajo tudi (bavarsko)srednjevisokonemške izposojenke v slovenščini, npr. srvn. *rāthūs* (> nem. *Rathaus*) : bav. srvn. [**rōthous*] → sln. *rôtovž* star. 'mestna hiša'), tj. namesto zbornega nem. *m[a]chen* izgovori pogovorno *m[ā]chen* 'delati, počenjati, narediti', kljub temu pa kodifikacijski priročniki ohranjajo pravorečno normo z izgovorom nezaokroženega *a*. Ti samo opozarjajo na nekatere posebnosti avstrijskega (in južnonemškega) izgovora v primerjavi z »zbornim« (nem. <gehen> *geh[e]n* : *geh[ə]n* 'iti'; <Chirurg> [*k*]irurğ : [ç]irurğ 'kirurg'; sovpad zvenceh in nezvenceh soglasnikov nem. <baden> *ba[t]en* 'kopati se' = <baden> *ba[t]en* 'prosili so' – prvotno nasprotje se odraža v nasprotju nenapeto proti napeto).⁴²

Za razliko od nakazanih dveh primerov pa del slovenskega slovenističnega (opisnega) jezikoslovja (predvsem tistega, ki se ukvarja z eksperimentalno fonetiko) standardizirane pravorečne norme knjižnega jezika ne razume (več) kot abstrakcije, temveč kot nekaj objektivno danega (objektivna jezikovna dejanskost je seveda samo (ne)realizacija kodificirane norme s strani govorcev) ter zato pri

⁴¹ Zingarelli 2013: passim.

⁴² Prim. razdelek Merkmale des österreichischen Deutsch 'Značilnosti avstrijske nemščine' v dodatku slovarja *Österreichisches Wörterbuch* 'Avstrijski slovar' (Fussy, Steiner 2012: 871–873).

govorcih izmerljivega in pri poslušalcih slušno zaznavnega.⁴³ Odmik izmerjenega oz. slušno zaznanega od zborne knjižne izreke oz. umanjkanje njene popolne realizacije se lahko razume kot spremembo govorne norme, ki jo je po možnosti treba celo na novo opisati in kodificirati.⁴⁴ Past tovrstnega razmišljanja je lahko, da nadvse potrebne in koristne eksperimentalnofonetične raziskave niso v funkciji preverjanja (ne)realizacije kodificirane pravorečne norme ter poučevanja (na)glasoslovja in pravorečja, temveč postanejo dokazi za (ne)obstoje opazovane glasovne oz. naglasne prvine v knjižnem jeziku. Če se pri tovrstnih raziskavah uporablja jezikovno gradivo (pravorečno nešolanih) govorcev, ki si ne prizadevajo govoriti zborna, je ugotovljenih odmikov od zborne pravorečne norme lahko še več.⁴⁵ Ob tem pa je treba poudariti, da se po stoletju in pol uveljavljanja zborne izreke (in posledičnega postopnega približevanja zemljepisnih narečij knjižnemu jeziku) govoreni knjižni jezik še nikoli ni bil tako množično uporabljan in realiziran tako blizu predvideni kodifikacijski pravorečni normi, kot je danes (prim. Škrabčevu razpravo iz leta 1870 o stanju tedanjega govornega knjižnega jezika).

Jezikoslovci lahko ne upoštevajo dejstva, da je standardizacija glasovne in naglasne podobe knjižne slovenščine do neke mere še vedno abstrakcija, ter se odločijo za »tektonskoprelomni« način popolnoma novega načina kodifikacije slovenskega knjižnega naglasa v okviru eksperimentalne fonetike. V tem primeru morajo aktualni standardizirani naglasni sistem popolnoma zavreči ter začeti *a nihilo*, tj. opraviti celostno merjenje vseh prvin naglasnega sistema (naglasno

⁴³ V okviru eksperimentalnofonetičnih raziskav slovenskega knjižnega jezika se torej pojavljata dva različna vidika, in sicer merjenje jezikovne dejanskosti, tj. (ne)realizacije standardizirane norme pri govornikih (fonetične meritve), in merjenje zaznavanja te jezikovne dejanskosti (perceptivni testi). Za razliko od prvega se zdi drugi vidik bolj oddaljen od jezikovne dejanskosti, saj temelji na subjektivnih zaznavah jezikovne dejanskosti s strani poslušalca.

⁴⁴ Nekatere eksperimentalnofonetične raziskave niso nastale z namenom spreminjanja kodifikacijske pravorečne norme (prim. Bezljaj 1939, Srebot-Rejec 1988, Petek, Šuštaršič, Komar 1996), druge pa. »Prav gotovo je tukaj še posebej v ospredju podoba govornega jezika in njegovo slušno sprejemanje, ki posledično vpliva tudi na vrednotenje in normiranje jezika« (Tivadar 2004b: 17). Prim. tudi predlog ukinitve prikaza kratkih naglašanih samoglasnikov: »Glede na sodobnejše raziskave [...] v slovenščini razlikujemo med dolgimi, tj. naglašeni samoglasniki, in kratkimi, tj. nenaglašeni samoglasniki [...], zato za splošno rabo predlagamo uporabo krativca le pri naglašenem polglasniku, ki je vedno kratek (pàs, tàmà), medtem ko se vsi drugi kodifikacijsko (slovar, pravopis) kratki samoglasniki podaljšajo (obrâz, sìt, kùp, mordà, kàj; prihòd, mèt, Odisèj; pàs, tàmà => obráz, síť, kúp, mordá, káj; prihòd, mêt, Odisèj)« (Tivadar, Batista 2019: 25). Brez podatka o tonemskem naglasu ni jasno, ali gre (z izjemo nepregibnega *mordà*) v navedenih primerih dejansko za podaljšavo kratkega samoglasnika (*kùp *kùpa), za analoško izravnavo po neenozložnih oblikah z akutom (*kùp *kùpa) ali cirkumefleksom (*kùp *kùpa) ali za kaj povsem drugega (prim. 2.4.3).

⁴⁵ Prim. izmeritev devete samoglasniške kakovosti (delno reducirani kratki naglašeni *a* v tipu *brăt*) v knjižni slovenščini v Jurgec 2011.

mesto, zložniška kolikost, tonem; naglasni vzorci; stavčnofonetične prvine). Zaradi variabilnosti realizacije predvidene zborne izreke od govorca do govorca ta pristop lahko radikalno spremeni podobo glasovnega in naglasnega sistema knjižnega jezika ter ga naredi nepreglednega in posledično celo neuvsvojljivega,⁴⁶ kar bi imelo zelo negativne posledice pri usvajanju (na)glasoslovja in pravorečja.

3.4 Poučevanje naglasa

Poučevanje naglasa je izjemnega pomena za razumevanje in usvajanje kodifikacijske pravorečne norme. Spoznanja (na)glasoslovnih raziskav se glede na cilje izobraževanja v različnem obsegu občutljivo prenašajo v pedagoško prakso znotraj poučevanja (na)glasoslovja in pravorečja, in sicer tako na osnovno-, srednje- in visokošolski ravni kot tudi pri poučevanju pravorečja nasploh. Zastavlja se vprašanje, katera (na)glasoslovna spoznanja vgraditi v jezikovni in jezikoslovni pouk. Na osnovno- in srednješolski ravni ter pri poučevanju praktičnega pravorečja na strokovni ravni se zdi smiselno izhajati iz odgovorov na raziskovalno vprašanje *Kako je?*, na visokošolski ravni, na kateri se pričakuje tudi znanstvena raven, pa tudi iz odgovorov na vprašanje *Zakaj je tako?*. Na vseh teh ravneh je v skladu z nivojem zahtevnosti smotrno postopati vključujoče in celostno, tj. zaobjeti glasoslovni (prvine naglasa) in oblikoslovni (naglasni tipi in njihovi naglasni vzorci) ter besedilni (besedni naglas v besedilu, prvine stavčne fonetike) pristop ter pri opisu naglasnega sistema in njegovega pojavljanja v besedilu postopati »od spodaj navzgor« (prvine naglasnega sistema, pregibalni in besedotvorni naglasni tipi, prvine besedilne fonetike), pri delu z besedilom pa »od zgoraj navzdol«.⁴⁷

⁴⁶ Šolski primer popolne zmede v kodifikacijski pravopisni in pravorečni normi sodobne knjižne slovenščine sta zapis in izgovor glasu [u] v tako jasnem primeru, kot je pripona -[u]c- izglasolskih samostalnikov s pomenom vršilec dejanja. Medtem ko je bilo v slovenskem knjižnem jeziku druge polovice 16. stoletja stanje jasno (prim. 1), je po jezikoslovno neutemeljenem zapisovanju knjižnega jezika v drugi polovici 19. stoletja sodobno stanje, ki sledi tedanji in poznejši rabi (prim. Rupel 1946: 40–45), nesistemsko in zato zelo težko usvojljivo (npr. *Gsg pevca, pivca, delavca* [u]c : *gledalca, poslušalca, prodajalca* [u]c : *plesalca, gnilca, pogorelca, prebivalca, tkalca* [u]c/[c] : *čistilca, čitalca, gasilca, osamelca* [lc/u]c; ob *dajalca* [u]c celo *delodajalca* [u]c/[c] (SSKJ⁽²⁾) – označevalnika *in* in *tudi*, ki stvari še bolj zapleteta, sta tu zanemarjena).

⁴⁷ Pri poučevanju praktičnega pravorečja na strokovni ravni se glasoslovni pristop dopolnjuje s prvinami oblikoslovnega v smislu opozarjanja na naglas znotraj nekaterih pregibalnih vzorcev (Šeruga Prek, Antončič 2003: 99–134). Na univerzitetni ravni je (zaenkrat v prvem delu objavljenih didaktičnih gradiv) glasoslovni vidik zreduciran na minimum (8 strani), pri čemer se pojavlja samo opis brez pojasnjevanja, oblikoslovni vidik umanjka, poudarek pa je predvsem na delu z besedili (Tivadar, Batista 2019: 19–26).

Eksperimentalnofonetične raziskave pa dodatno lahko prispevajo k usvajanju pravorečja in (na)glasoslovja, tudi v okviru t. i. korektivne fonetike (nem. korektive Phonetik).

Poučevanje naglasa na univerzitetni ravni bi v skladu z zgoraj povedanim pri utrjevanju naučenega ob besedilih lahko vsebovalo naslednje zaporedne korake, npr.: *Besedilo najprej poslušajte, nato pa ga preberite na glas, pri čemer bodite pozorni na prvine besedilne fonetike, Katero vlogo imajo v besedilu npr. premori in katero stavčni poudarki?, Besedilo onaglasite, tj. določite besedni naglas; postavite naglasna znamenja za jakostni oz. tonemski naglas, Pregibne besedne vrste uvrstite v pregibalni oz. besedotvorni naglasni tip, Iz katerih praslovanskih virov so nastali ti naglasni tipi?, Katere besede v besedilu imajo npr. koliko-stn(o-kakovostn)e premene samoglasnikov in kako so te premene nastale? ...*

Vključujoči in celostni pristop pri poučevanju naglasa bistveno olajša usvajanja razvrstitve nadsegmentnih prvin (naglasnomestne in kolistne premene ter pojavljanje tonemov), kot tudi segmentnih prvin (pojavljanje ozkih in širokih *e* in *o* ter polglasnika) v posameznih oblikah znotraj naglasnih vzorcev. Izključno glasoslovni, oblikoslovni ali besedilni pristop brez umestitve naglasnih lastnosti obravnavane oblike v okviru naglasnega tipa in besedila lahko vodi v »atomizirano« obravnavo. Poleg tega je pomembno, da poučevanje naglasa poteka sproščeno, da se kodifikacijsko jezikovno normo dojema kot orientacijo, ki se ji govorec približuje, da se učečemu opisuje in pojasnjuje, ne pa zapoveduje in/ali se ga celo kaznuje.

Literatura

Ahmanova 1966 = Ольга Сергеевна Ахманова: *Словарь лингвистических терминов*. Москва: URSS, 1966 (2007).

Bajec 1950, 1952, 1952, 1959 = Anton Bajec: *Besedotvorje slovenskega jezika: I. Izpeljava samostalnikov, II. Izpeljava slovenskih pridevnikov, III. Zloženke, IV. Predlogi in predpone*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede, Državna založba Slovenije, 1950, 1952, 1952, 1959.

Bajec, Kolarič, Rupel, [Šolar] 1956 = Anton Bajec, Rudolf Kolarič, Mirko Rupel, [Jakob Šolar]: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1956.

Bezljaj 1939 = France Bezljaj: *Oris slovenskega knjižnega izgovora*. Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani 17, Filološko-lingvistični odsek 5. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani, 1939.

Bezljaj 1967 = France Bezljaj: *Eseji o slovenskem jeziku*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1967.

Bezljaj 1976, 1982, 1995, 2005, 2007 = France Bezljaj: *Etimološki slovar slovenskega jezika*. I: A–J (1976); II: K–O (1982); III: P–S (1995), dopolnila in uredila Marko Snoj in Metka Furlan;

IV: Š–Ž (2005), avtorji gesel France Bezljaj, Marko Snoj in Metka Furlan, ur. Marko Snoj in Metka Furlan; V: *Kazala* (2007), izdelala Marko Snoj in Simona Klemenčič. Ljubljana: Mladinska knjiga, SAZU.

Breznik ¹1916, ²1921, ³1924, ⁴1934 = Anton Breznik: *Slovenska slovnica za srednje šole*. Celovec: Družba sv. Mohorja, ¹1916; Prevalje: Družba sv. Mohorja, ²1921; Prevalje: Družba sv. Mohorja, ³1924; Celje: Družba sv. Mohorja v Celju, ⁴1934.

Brozović 1970 = Dalibor Brozović: *Standardni jezik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest, suvremena zbilja*. Zagreb: Matica hrvatska, 1970.

Brozović 1978 = Dalibor Brozović: Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu*. Ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1978. 9–83.

Brozović 1996 = Dalibor Brozović: Sociolingvistika prema genetskoj in tipološkoj lingvistici. *Suvremena lingvistika* 41–42/1–2 (1996). 87–94.

BSKJ16S = Kozma Ahačič, Andreja Legan Ravnikar, Majda Merše, Jožica Narat, France Novak: *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.

Dybo 1958 = Владимир Антонович Дыбо: О древнейшей метатонии в славянском глаголе. *Вопросы языкознания* 6 (1958). 55–62.

Dybo 1981 = Владимир Антонович Дыбо: *Славянская акцентология*. Москва: Издательство «Наука», 1981.

Dybo 2000 = Владимир Антонович Дыбо: *Морфонологизованные парадигматические акцентные системы: Типология и генезис*. Москва: Языки русской культуры, 2000.

Dybo idr. 1990 = Владимир Антонович Дыбо in drugi: *Основы славянской акцентологии*. Москва: Издательство «Наука», 1990.

Dybo 1993 = Владимир Антонович Дыбо in drugi: *Основы славянской акцентологии: Словарь*. Москва: Издательство «Наука», 1993.

Furlan 2013 = Metka Furlan: *Novi etimološki slovar slovenskega jezika: Poskusni zvezek*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Založba ZRC, 2013.

Fussy, Steiner 2012 = Herbert Fussy, Ulrike Steiner (ur.): *Zur deutschen Sprache in Österreich. Österreichisches Wörterbuch*. Wien: Österreichischer Bundesverlag Schulbuch, ⁴²2012. 867–873.

Golden 1996 (2000) = Marija Golden: *O jeziku in jezikoslovju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno in splošno jezikoslovje, 1996 (2000).

Gostenčnik 2014 = Januška Gostenčnik: Primerjava govora Babnega polja in Ravnic v luči starejših in mlajših slovenskih jezikovnih sprememb. *Jezikoslovni zapiski* 20/2 (2014). 25–36.

Havránek 1963a = Bohuslav Havránek: Funkce spisovného jazyka. *Studie o spisovném jazyce*. Praha, 1963. 11–18.

Havránek 1963b = Bohuslav Havránek: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. *Studie o spisovném jazyce*. Praha, 1963. 30–59.

Havránek 1969 = Bohuslav Havránek: Teorija knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo* 14/7 (1969). 196–204.

Hock 1991 = Hans Henrich Hock: *Principles of historical linguistics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, ²1991.

Illič-Svityč 1963 = Владислав Маркович Иллич-Свитыч: *Именная акцентуация в балтийском и славянском. Судьба акцентуационных парадигм*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1963.

Illič-Svityč 1967 = Владислав Маркович Иллич-Свитыч: Сравнительная грамматика славянских языков. *Советское языкознание за 50 лет*. Москва, 1967. 73–87.

Jedlička 1965 = Alois Jedlička: Teorija praške šole o knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 10/6–7 (1965). 186–192.

Ježovnik 2014 = Janoš Ježovnik: Izvor poimenovanj za orodja in hišne pripomočke v terskem narečju. *Jezikoslovni zapiski* 20/2 (2014). 37–52.

Jurgec 2011 = Peter Jurgec: Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59/3 (2011). 149–161.

Kenda-Jež 1999: Karmen Kenda-Jež: Fonološki opis govora kraja Cerkno (OLA 6, SLA 166). *Jezikoslovni zapiski* 5 (1999). 207–234.

Klingenschmitt 1990 = Gert Klingenschmitt: Die Bedeutung des Slovenischen für die Rekonstruktion der urslavischen Akzentverhältnisse. Izroček: *Lingvistični krožek*, Ljubljana, 22. 10. 1990.

Kortlandt 1975 = Frederik Kortlandt: *Slavic accentuation: A study in relative chronology*. Lisse: The Peter de Ridder Press, 1975.

Kurschat 1849 = Friedrich Kurschat: *Beiträge zur Kunde der litauischen Sprache. Zweites Heft: Laut- und Tonlehre der litauischen Sprache*. Königsberg, Berlin, 1849.

Kurschat 1870–1883 = Friedrich Kurschat: *Wörterbuch der litauischen Sprache: I. Deutsch-Litauisches Wörterbuch 1–2, II. Litauisch-Deutsches Wörterbuch*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1870, 1874, 1883.

Kurschat 1876 = Friedrich Kurschat: *Grammatik der litauischen Sprache*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876.

Logar 1974 = Tine Logar: Pregled zgodovine slovenskega jezika. *Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1974. 103–113.

Logar 1981 = Tine Logar: Izhodišni splošnoslovenski fonološki sistem. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 29–33.

Marvin 2002: Tatjana Marvin: *Topics in the Stress and Syntax of Words*. MIT Working Papers in Linguistics. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology, 2002.

Miklosich 1875 = Franz Miklosich: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: II. Stammbildungslehre*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1875.

Mirtiĉ 2013 = Tanja Mirtiĉ: Naglasne znaĉilnosti samostalnikov moške o-jevske sklanjatve v govoru vasi Dolnje in Gorenje Mraševo. *Jezikoslovni zapiski* 19/2 (2013). 179–191.

Mirtiĉ 2015 = Tanja Mirtiĉ: *Pregibnostno-naglasni vzorci knjiŹne slovenŹĉine*. Doktorska disertacija. Ljubljana, 2015.

Pedersen 1931 = Holger Pedersen: VII. The methods of comparative linguistics: A survey of their development. *Linguistic Science in the nineteenth Century: Methods and Results*. Cambridge, 1931. 240–310. Ponatis v: *The Discovery of the Language: Linguistic Science in the nineteenth Century*. Cambridge, 1952.

Petek, ŒuštarŒiĉ, Komar 1996 = Bojan Petek, Rastislav ŒuštarŒiĉ, Smiljana Komar: An Acoustic Analysis of Contemporary Vowels of the Standard Slovenian Language. *Proceedings ICSLP 96: Fourth International Conference on Spoken Language Processing, October 3–6, 1996, Philadelphia, PA, USA*, 1996. 133–136.

Pirnat 1984 = Marta Pirnat: Tvorbena naglasoslovna tonemska teorija ob samostalniŒkih izpeljankah s Œibkimi priponskimi obrazili. *Slavistiĉna revija* 32/3 (1984). 257–275.

Plet. = Maks PleterŒnik: *Slovensko-nemŒki slovar* I–II. Ur. Metka Furlan. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, InŒtitut za slovenski jezik Frana RamovŒa ZRC SAZU, 1894–1895 (2006).

RamovŒ 1936 = Fran RamovŒ: *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I. Ljubljana: Akademski zaloŹba, 1936.

RamovŒ 1950 = Fran RamovŒ: Relativna kronologija slovenskih akcentskih pojavov. *Slavistiĉna revija* 3 (1950). 16–23.

RamovŒ 1951 = Fran RamovŒ: Osnovna ĉrta v oblikovanju slovenskega vokalizma. *Slavistiĉna revija* 3–4 (1951). 1–9.

Rasmussen 1992 = Jens E. Rasmussen: Die Vorgeschichte der baltoslavischen Akzentuierung: Beiträge zu einer vereinfachten Lösung. *Indogermanisch, Slawisch und Baltisch*. Materialien des vom 21.–22. September 1989 in Jena in Zusammenarbeit mit der Indogermanischen Gesellschaft durchgeföhrt Kolloquiums. Herausgegeben von B. Barschel, M. Kozianka und K. Weber. *Slavistische Beiträge* 285. München, 1992. 173–200.

RepanŒek 2016 = Luka RepanŒek: *Keltska dedišĉina v toponimiji jugovzhodnega alpskega prostora*. Zbirka *Linguistica et philologica* 33. Ljubljana: ZaloŹba ZRC, 2016.

Rigler 1963 = Jakob Rigler: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavistiĉna revija* 14/1–4 (1963). 25–78.

Rigler 1967 = Jakob Rigler: Pripombe k Pregledu osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavistiĉna revija* 15/1–2 (1967). 129–152.

Rigler 1968 = Jakob Rigler: *Zaĉetki slovenskega knjiŹnega jezika*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Razred za filoloŒke in literarne vede, InŒtitut za slovenski jezik, 1968.

Rigler 1970 = Jakob Rigler: Akcentske variante I. *Slavistiĉna revija* 18 (1970). 5–15.

Rigler 1971 = Jakob Rigler: Akcentske variante II. *Slavistiĉna revija* 19 (1971). 1–12.

Rigler 1977 = Jakob Rigler: K problematiki daljŒanja starega akuta. *Slavistiĉna revija* 25 (1977). 83–99.

- Rigler 1978** = Jakob Rigler: Akcentske variante III. *Slavistična revija* 26 (1978). 365–374.
- Rupel 1946** = Mirko Rupel: *Slovensko pravorečje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.
- Saussure 1896** = Ferdinand de Saussure: Accentuation lituanienne. *Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde. Beiblatt zu den Indogermanischen Forschungen* VI (1896). 157–166.
- Schmidt 1872** = Johannes Schmidt: *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar: Hermann Böhlau, 1872.
- Simonović 2020**: Marko Simonović: Categories, root complexes and default stress: Slovenian nominalizations revisited. *Linguistica* 60/1 (2020). 103–117.
- Sławski 1974, 1976, 1979** = Franciszek Sławski: Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego. *Słownik prasłowiański I–III*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1974, 1976, 1979. 43–141, 13–60, 11–19.
- Smole 1998** = Vera Smole: Fonološki opis govora vasi Šentrupert (SLA 262). *Jezikoslovni zapiski* 4 (1998). 73–88.
- Snoj ²2003 (³2016)** = Marko Snoj: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, ²2003 (³2016).
- Snoj 2009** = Marko Snoj: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- SP 2001** = *Slovenski pravopis*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2001.
- Srebot-Rejec 1988** = Tatjana Srebot-Rejec: *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene: An Acoustic and Linguistic Investigation*. Slavistische Beiträge 226. München: Verlag Otto Sagner, 1988.
- SSKJ** = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* I–V. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 1970, 1975, 1979, 1985, 1991.
- SSKJ²** = *Slovar slovenskega knjižnega jezika* I–II. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014.
- Stang 1957** = Christian Schweigaard Stang: *Slavonic accentuation*. Oslo: I Kommissjon Hos H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), 1957.
- Šekli 2003** = Matej Šekli: Odrazi praslovanskih oblikotvornih naglasnih tipov samostalnikov moške o-jevske sklanjatve v (knjižni) slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 9/2 (2003). 29–50.
- Šekli 2004** = Matej Šekli: Naglas izsamostalniških izpeljank s priponskim obrazilom -ar(j)- v (knjižni) slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 10/2 (2004). 47–72.
- Šekli 2005** = Tonemski naglasni tipi glagola v (knjižni) slovenščini. *Jezikoslovni zapiski* 11/2 (2005). 31–62.
- Šekli 2006** = Matej Šekli: Naglas samostalnikov tipa *ključ ključa* pri Valjavcu in Škrabcu ter v slovenskem knjižnem jeziku in slovenskih krajevnih govorih. *Jezikoslovci in njihova dela v Škrabčevih očeh. Škrabčeva misel V: zbornik s simpozija 2005*. Ur. Jože Toporišič. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 2006. 145–160.

Šekli 2007a = Matej Šekli: Fonološki opis govora vasi Jevšček pri Livku nadiškega narečja slovenščine. *Jezikoslovni zapiski* 13/1–2 (2007). 409–427.

Šekli 2007b = Matej Šekli: Končniški in mešani naglasni tip samostalnikov *a*-jevske sklanjatve v nadiškem narečju slovenščine. *Slavistična revija* 55/1–2 (2007). 133–145.

Šekli 2008 = Matej Šekli: Naglasni sestav govora vasi Jevšček pri Livku nadiškega narečja slovenščine v luči relativne kronologije slovenskih naglasnih pojavov. *Škrabčeva misel VI: zbornik s simpozija 2007*. Ur. Jože Toporišič. Nova Gorica, 2008. 19–36.

Šekli 2010 = Matej Šekli: Aktualizacija strukturalne metode v sodobnem primerjalnem jezikoslovju. *Izzivi sodobnega jezikoslovja*. Ur. Vojko Gorjanc, Andreja Žele. Zbirka Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010. 157–175.

Šekli 2011 = Matej Šekli: Predzgodovina praslovenskega naglasnega sistema v luči moskovske naglasoslovne šole. *Jezikoslovni zapiski* 17/2 (2011). 7–40.

Šekli 2014 = Matej Šekli: *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov 1: Od praindoevropsčine do praslovanščine*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014 (2016).

Šekli 2018 = Matej Šekli: *Tipologija lingvogenez slovanskih jezikov*. Zbirka Linguistica et philologica 37. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.

Šeruga Prek, Antončič 2003 = Cvetka Šeruga Prek, Emica Antončič: *Slovenska zborna izreka: priručnik z vajami za javne govorce: knjiga in zvočna zgoščenka*. Maribor: Aristej, 2003.

Škofic 1997 = Jožica Škofic: Fonološki opis govora Kroke (SLA 202). *Jezikoslovni zapiski* 3 (1997). 175–189.

Škrabec 1870 = Stanislav Škrabec: O glasu in naglasu našega knjižnega jezika v izreki in pisavi. *Programm des Kaiserl. Königl. Gymnasiums zu Rudolfswerth (Novo mesto)*. Novo mesto, 1870. 3–42. Ponatis v: Škrabec 1998: 11–59.

Škrabec 1880–1915 = Stanislav Škrabec: *Jezikoslovna dela* 1–4. Ponatis platnic časopisa Cvetje z vertov sv. Frančiška 1880–1915. Ur. Jože Toporišič. Nova Gorica, 1994, 1994, 1995, 1998.

Tivadar 2004a = Hotimir Tivadar: Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52/1 (2004). 31–48.

Tivadar 2004b = Hotimir Tivadar: Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave (na primeru analize fonoloških parov). *Jezik in slovstvo* 49/2 (2004). 17–36.

Tivadar, Batista 2019 = Hotimir Tivadar, Urban Batista: *Fonetika 1*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.

Toporišič ¹1976 (⁴2000) = Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja, ⁴2000 (¹1976).

Toporišič 1978 = Jože Toporišič: *Glasovna in naglasna podoba slovenskega knjižnega jezika*. Maribor: Obzorja, 1978.

Toporišič 1988 = Jože Toporišič: Tvorbeni model slovenskega knjižnega naglasa. *Slavistična revija* 36/2 (1988). 133–180.

Toporišič 1992 = Jože Toporišič: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Urbančič 1973 = Boris Urbančič: »Bravec« kot pravopisni in pravorečni problem. *O jezikovni kulturi*. Ljubljana: Delavska enotnost, ¹1973 (³1987). 157–173. [Strani so citirane po izdaji ³1987.]

Valjavec 1878–1895 = Matija Valjavec: *Prinos k naglasu u (novo)slovenskom jeziku*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjige XLIII, XLV–XLVIII, LVI, LVII, LX, LXIII, LXV, LXVII, LXVIII, LXXI, LXXIII, LXXIV, LXVI, LXVII, XCIII, XCIV, CII, CV, CXI, CXVIII, CXIX, CXXI. Zagreb, 1878–1895.

Valjavec 1897 = Matija Valjavec: *Glavne točke v naglasu književne slovenštine*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga CXXXII. Zagreb, 1897.

Vondrák 1924 = Wenzel Vondrák: *Vergleichende Slavische Grammatik I: Lautlehre und Stammbildungslehre*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, ²1924 (¹1906).

Zingarelli 2013 = Nicola Zingarelli: *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli, 2013.

POVZETEK

Znanstveno naglasoslovje ima pri preučevanju slovenskega jezika tradicijo od druge polovice 19. stoletja, pri čemer se opisno in zgodovinsko jezikoslovje ves čas tvorno povezujeta in dopolnjujeta. Opisno naglasoslovje opisuje naglasne sisteme slovenskih narečnih krajevnih govorov in (ne)realizacijo kodificirane naglasne norme slovenskega knjižnega jezika, od prve polovice 20. stoletja tudi v okviru eksperimentalnofonetičnih raziskav. Zgodovinsko naglasoslovje, ki temelji na dognanjih (zgodovinsko)primerjalnega jezikoslovja slovanskih (balskih in indoevropskih) jezikov ter zgodovinske slovnice, dialektologije in etimologije slovenskega jezika, pa uspešno pojasnjuje izvor naglasnih sistemov slovenskega jezika, in sicer krajevnih govorov po regularnih in analoških naglasnih spremembah ter knjižnega jezika v okviru njegove standardizacije. Standardizirana glasovna in naglasna podobna sodobne knjižne slovenščine je bila v času svojega nastanka v drugi polovici 19. stoletja abstrakcija konkretnih realizacij v posameznih neknjižnih jezikovnih različicah in je tudi po okrog 150 letih samostojnega življenja kodifikacijske pravorečne norme do neke mere takšna še danes. V okviru naglasoslovja slovenskega jezika je potrebno še veliko postoriti tako na področju raziskovanja kot poučevanja naglasa. Zdi se, da na raziskovalnem področju primanjkuje predvsem intradisciplinarnosti, tj. povezovanja in medsebojnega oplajanja različnih teoretičnih modelov in metodoloških pristopov (opisno, zgodovinsko, tvorbeno jezikoslovje). Pri poučevanju (na)glasoslovja in pravorečja pa je treba spoznanja (na)glasoslovnih raziskav občutljivo prenesti v pedagoško prakso. Na osnovno- in srednješolski ravni ter pri poučevanju praktičnega pravorečja na strokovni ravni se zdi smiselno izhajati iz odgovorov na raziskovalno vprašanje *Kako je?*, na visokošolski ravni, na kateri se pričakuje tudi znanstvena raven, pa tudi iz odgovorov na vprašanje *Zakaj je tako?*. Na univerzitetni ravni je smotrno postopati vključujoče in celostno, tj. zaobjeti glasoslovni (prvine naglasa) in oblikoslovni (naglasni tipi in njihovi naglasni vzorci) ter besedilni (besedni naglas v besedilu, prvine besedilne fonetike) pristop kot tudi t. i. korektivno fonetiko.

Zrele sodobne jezikovne skupnosti v okviru zahodne civilizacije kodifikacijsko jezikovno normo dojemajo kot orientacijsko točko, ki se ji govorci v za to primernem govornem položaju skušajo zavestno čim bolj približati, ne pa kot absolutna, ki lahko postane sredstvo jezikovnega elitizma in celo jezikovne »represije«. Je slovenska jezikovna skupnost zrela za takšen odnos do pravorečne norme svojega knjižnega jezika?

Izbor fonetično uravnoteženih besedilnih predlog za bazo branega govora

Jerneja Žganec Gros in Boštjan Vesnicher

Izvleček

Predstavljamo postopek izbire povedi besedilnih predlog za brani del govorne baze, ki bo posnet v projektu Razvoj slovenščine v digitalnem okolju. Predlagani postopek izbire fonetično uravnotežene podmnožice povedi iz večje množice povedi je mogoče uporabiti tudi v jezikoslovnih raziskavah. Predvsem v raziskavah, ko želimo vnaprej zasnovati take raziskovalne podatke, da bo njihova n-gramska porazdelitev odražala izbrano referenčno oziroma ciljno porazdelitev.

Ključne besede: govorne tehnologije, govorne baze, besedilne zbirke, izbira povedi

Abstract: The choice of phonetically balanced templates for a database of read speech

We present a process for the selection of sentences of text templates for the reading portion of a speech database recorded as part of the project Development of Slovene in a Digital Environment (Razvoj slovenščine v digitalnem okolju). The process proposed for the choice of a phonetically balanced subset of sentences from a larger corpus of sentences can also be used in linguistic research. This applies particularly to research projects in which it is desirable to establish data such that their n-gram distribution will reflect the selected referential or target distribution.

Keywords: speech technology, speech database, text collections, selection of sentences

1 Uvod

Pri razvoju govornih tehnologij igrajo govorne baze ključno vlogo pri učenju in preizkušanju akustičnih modelov, tako razpoznavalnikov, kot tudi sintetizatorjev govora.¹ Še zlasti pri samodejnem razpoznavanju govora želimo, da so te baze čim večje. Pri zasnovi in izgradnji govorne baze moramo imeti v mislih

¹ Razvojno raziskovalno delo je bilo financirano v okviru projekta Razvoj slovenščine v digitalnem okolju (RSDO) s strani Republike Slovenije in Evropske unije iz Evropskega sklada za regionalni razvoj, in sicer v okviru »Operativnega programa za izvajanje evropske kohezijske politike v obdobju 2014–2020«. Samodejno pretvorbo besedil v fonetični prepis smo izvedli s postopki in jezikovnimi viri, ki so bili razviti v projektu OptiLEX (L7-9406), ki ga delno sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

namen in vrsto uporabe končnega razpoznavnika govora. Iz tega izhaja, kakšne govorne podatke je priporočljivo zajeti v govorno bazo za uspešno učenje akustičnega modela.

V prispevku opisujemo postopek izbire povedi pri zasnovi besedilne zbirke za snemanje baze *branega* govora v projektu Razvoj slovenščine v digitalnem okolju (RSDO), ki jo lahko uporabimo za učenje splošnega razpoznavnika govora.

2 Zasnova govorne baze

Izdelava govornih baz predstavlja časovno potratno in drago opravilo, zato je potrebno velikost baz omejiti na še sprejemljivo. Na srečo povezava med velikostjo učne govorne baze in zanesljivostjo razpoznavanja ni linearna, ampak se približuje logaritemski (Moore 2003), kar pomeni, da se od določene velikosti povečevanje učne govorne baze, ki je zajeta pod enakimi akustičnimi pogoji, ne izplača več. Wu je denimo s sodelavci pokazal, da lahko z učenjem razpoznavnika govora, ki temelji na prikritih Markovovih modelih, z ustrezno izbrano podmnožico povedi iz velike govorne baze dosežemo primerljive rezultate, kot če razpoznavnik učimo na celotni množici povedi iz govorne baze (Wu 2007).

Zato je **skrbna izbira povedi**, ki predstavljajo besedilne predloge za bazo *branega* govora, ob omejenih virih, s katerimi navadno razpolagamo pri pridobivanju novih jezikovnih virov, še toliko bolj pomembna.

3 Izbira povedi za govorno bazo

Povedi, ki jih bodo govorci posneli in bodo vključene v govorno bazo, lahko izberemo kar *naključno* iz besedilne zbirke kandidatov za povedi, kot denimo v projektu Mozilla Common Voice (MCV 2021).

Vendar to ni najbolj optimalno (van Santen 2007, Wu 2007), kar so pokazali med drugim tudi v študiji (Gouvêa 2011), kjer so primerjali vpliv različnih kriterijev za izbiro učnih podatkov na pravilnost prepoznave glasov. Raziskava je pokazala, da dobimo najboljše rezultate, kadar se porazdelitev *n*-gramov v izbranih podatkih dovolj dobro ujema s porazdelitvijo *n*-gramov testnih podatkov. Do podobnih ugotovitev sta v sorodni raziskavi prišla Kleynhans in Barnard (Kleynhans 2015). Za osnovne fonetične enote sta uporabila trifone. Kot glavni zaključek sta izpostavila, da je ujemanje z »naravno« oz. dejansko porazdelitvijo najbolj merodajen kriterij za izbiro povedi.

Zastavi se vprašanje, kako iz večje množice povedi izbrati tako *podmnožico* povedi, ki bo po nekem izbranem kriteriju predstavljala optimalno izbiro.

Izkaže se, da je problem optimalne izbire povedi zelo podoben problemu pokritja množice (Cormen 1990) oz. njegovi različici – problem maksimalnega pokritja množice (angl. maximum coverage problem). Ker vemo, da se ta problem uvršča v razred problemov, za katere ne poznamo učinkovitega algoritma, se moramo zadovoljiti z aproksimativnim algoritmom v obliki t. i. požrešne metode. Osnovna zamisel je preprosta. Pričnemo s prazno množico izbranih povedi, nato v vsakem koraku iz celotne množice izberemo glede na trenutno stanje najbolj optimalno poved in jo dodamo v množico izbranih povedi.

3.1 Kriteriji za izbiro povedi

Predpogoj za optimalno izbiro povedi je, da določimo *kriterij*, po katerem izbiramo povedi. V splošnem želimo v govorno bazo vključiti povedi tako, da bo zastopanost fonetičnih enot v zbirki bodisi čim bolj enakomerna (fonetično bogata) ali pa da se bo čim bolj ujemala z dejansko frekvenčno porazdelitvijo teh enot v naravnem govoru, kar pomeni, da bo fonetično uravnotežena. Prvi kriterij je bolj primeren pri izbiri povedi za sintezo govora, drugi pa za povedi za prepoznavo govora.

V literaturi je možno zaslediti precej raziskav, ki se ukvarjajo s podobno tematiko (van Santen 1997, Chiragkumar 2015, Muljono 2020, Polat 2020). Predlagani postopki za izbiro povedi so precej podobni, razlikujejo se v podrobnostih. Večina postopkov začne s prazno množico izbranih povedi in nato v vsakem koraku iz celotne množice v izbrano množico doda tisto poved, ki je v trenutnem stanju glede na izbrani kriterij najbolj ustrezna (Black 2001). Nekateri uberejo drugačno taktiko in namesto postopnega dodaja povedi najprej v množico izbranih povedi uvrstijo vse povedi in nato postopoma povedi iz te množice odstranjujejo, dokler ne dosežejo zastavljene velikosti množice izbranih povedi (Rojc 2000).

Obstaja še tretja strategija – izbira parov. Tu v vsakem koraku izberemo prvo poved iz množice *izbranih* povedi, drugo pa iz množice *vseh* povedi in ju zamenjamo, če je zamenjava ugodna (Kawai 2000).

3.2 Postopek za izbiro povedi za govorno bazo

V projektu RSDO smo imeli nalogo, da iz velike množice povedi, ki obsega več milijonov povedi, izberemo ciljno število povedi za besedilne predloge brane-ga govora. Za izbiro povedi predlagamo postopek, ki predstavlja modifikacijo postopka z izbiro parov.

Ker povedi izbiramo iz zelo obsežne množice povedi, v posameznem koraku ne moremo preveriti vseh povedi, zato v začetnem koraku povedi v množico izbranih povedi izberemo naključno. Nato v vsakem koraku izberemo naključni par povedi (prvo poved iz množice *izbranih* povedi, drugo poved iz množice *vseh* povedi) in zamenjavo opravimo le v primeru, ko se to glede na izbrani kriterij izplača. To pomeni, da se po menjavi vrednost kriterijske funkcije poveča.

In kako ugotovimo, da se v posamezni iteraciji algoritma zamenjava povedi izplača? Spomnimo se, da iščemo tako množico povedi, v kateri bo porazdelitev trifonov čim bolj podobna dejanski porazdelitvi trifonov v opazovanem jeziku. To pomeni, da moramo med seboj primerjati dve verjetnostni porazdelitvi.

V matematični statistiki si pri tem pomagamo s t. i. relativno entropijo, ki jo poznamo tudi pod imenom Kullback-Leiblerjeva divergenca. To divergenco si lahko predstavljamo kot mero, ki pove, kako se prva verjetnostna porazdelitev razlikuje od druge – referenčne. Kadar je vrednost divergence enaka nič, sta obe porazdelitvi identični. Pri opazovanju časovnih zaporedij se ta divergenca poenostavi v Jensen-Shannonovo divergenco, ki smo jo izbrali v postopku izbire povedi kot mero podobnosti. Jensen-Shannonova divergenca predstavlja zglajeno in simetrično izpeljanko omenjene bolj znane Kullback-Leiblerjeve divergence.

Pomembna značilnost predlaganega postopka za izbiro povedi je v tem, da vrednost kriterijske funkcije monotonno narašča k lokalnemu optimumu, zato lahko postopek prekinemo v poljubnem trenutku. S tem namenom spremljamo vrednost kriterijske funkcije, torej Jensen-Shannonove divergence, in ko se njena vrednost ustali, postopek ustavimo. Iskana podmnožica ustreznih povedi je izbrana.

4 Izbira povedi za RSDO bazo branega govora

Predstavljeni postopek smo uporabili za izbiro povedi za besedilne predloge za brani del govorne baze, ki bo posneta v projektu RSDO. Za učenje razpoznavnalnika govora je v projektu RSDO predvideno, da bomo za vsakega izmed 1000 govorcev posneli pol ure branja besedilnih predlog, ki bodo sestavljene iz izbranih povedi.

Celotna zbirka besedil Gigafida, z nekaj manj kot 60 milijonov povedi, je predstavljala referenčno množico povedi $S_{Referenčna}$, na kateri smo pridobili podatke o referenčni statistični porazdelitvi glasov. Kandidate za povedi za besedilne predloge oz. povedi za ciljno zbirko povedi $S_{Izbrana}$ za besedilne predloge pa smo zaradi licenčnih omejitev lahko izbirali le iz množice $S_{Celotna}$, ki je predstavljala

10 % delež prirastka korpusa Gigafida 2.0 glede na korpus Gigafida 1.0. Ta del besedilnega korpusa bo lahko objavljen pod licenco CC-BY 4.0.

Govorni posnetki v RSDO bazi branega govora bodo opremljeni z besedilnim prepisom, ki ga predstavljajo kar povedi iz besedilnih predlog za branje, zato smo izbor povedi omejili na take, ki se po izgovoru čim bolj ujemajo z grafemskim zapisom.

Zato smo v prvi fazi avtomatsko izločili povedi z besedami, pri katerih se izgovor razlikuje od zapisa, npr. okrajšave, kratice, številke, tuje besede, tuja lastna imena ipd. Prav tako smo poskusili samodejno detektirati in izločiti povedi, ki vsebujejo sovražne, žaljive, spotikljive ali kako drugače sporne vsebine oziroma jezikovne napake. Množica tako pridobljenih povedi predstavlja množico $S_{Celotna}$. Naš cilj je bil iz zbirke povedi $S_{Celotna}$ izbrati toliko povedi $S_{Izbrana}$, da bodo v brani obliki ob povprečni hitrosti govora predstavljale približno 500 ur branega govora.

Informacijo o dejanski (frekvenčni) porazdelitvi fonetičnih enot v naravnem govoru smo ocenili na podlagi fonetičnega prepisa celotne zbirke besedil Gigafida 2.0. Pretvorbo v fonetični zapis smo izvedli s pomočjo samodejnega postopka za grafemsko-fonemsko pretvorbo. Iz fonemskih prepisov vseh povedi smo izračunali *referenčno* porazdelitev trifonov, ki smo jo v postopku uporabili pri merjenju podobnosti med izbrano množico povedi $S_{Izbrana}$ in referenčno množico povedi $S_{Referenčna}$.

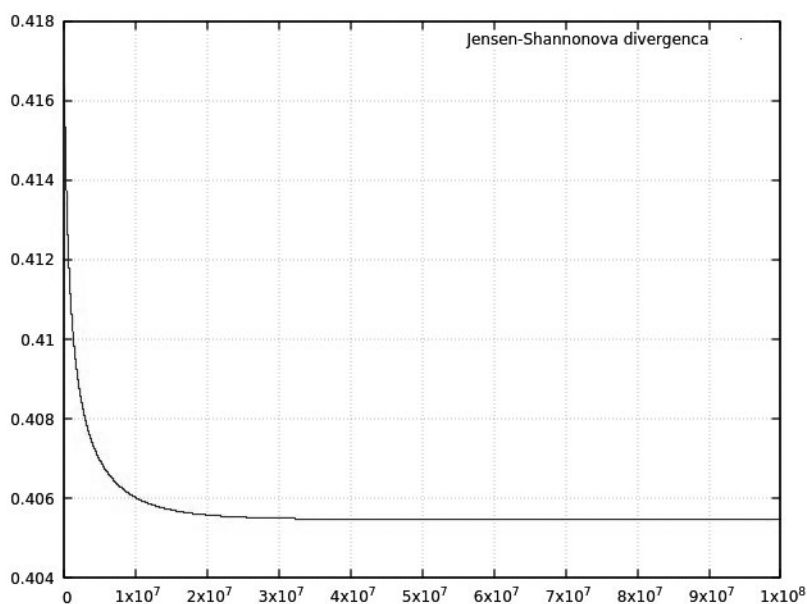
Ker se predlagani algoritem lahko zaustavi v lokalnem optimumu, bi bilo možno, da bo vrednost kriterijske funkcije precej odvisna od začetne naključne izbire povedi množice $S_{Izbrana}$, ki jo izberemo ob inicializaciji v prvem koraku postopka za izbiro povedi. Da bi to preverili, smo postopek večkrat ponovili z različno inicializacijo. Izkazalo se je, da je vrednost kriterijske funkcije konvergirala proti vrednostim, ki se med seboj niso bistveno razlikovale. To pomeni, da so dobljene množice $S_{Izbrana}$ glede na dani kriterij precej enakovredne.

To smo potrdili z eksperimenti, v katerih smo opazovali potek vednosti kriterijske funkcije ter velikosti končne izbrane množice povedi v odvisnosti od števila iteracij postopka. Na sliki 1 je prikazan potek kriterijske funkcije v odvisnosti od števila iteracij postopka za izbiro povedi. Vidimo, da v prvem delu vrednost hitro pada, nato pa se ustali.

Vrednost kriterijske funkcije (Jensen-Shannonove divergence) izraža, kako dobro se porazdelitev trifonov v izbrani množici ujema s porazdelitvijo trifonov v referenčni množici. Ujemanje med obema porazdelitvama lahko prikažemo tako, da porazdelitvi predstavimo grafično.

Na sliki 2 je porazdelitev trifonov v referenčni množici prikazana s svetlo sivo krivuljo. Porazdelitev trifonov v naključno izbrani množici, ki smo jo uporabili za inicializacijo optimizacijskega postopka, je prikazana s temno

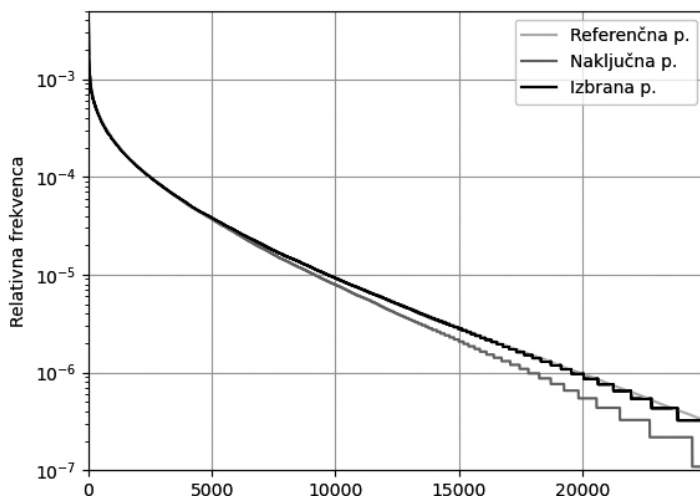
sivo krivuljo. Krivulje smo narisali tako, da smo za vsako množico posebej izračunali relativne frekvence posameznih trifonov in te relativne frekvence uredili po padajoči vrednosti. Porazdelitev trifonov v izbrani množici povedi $S_{Izbrana}$, ki smo jo izbrali s predlaganim postopkom izbire povedi, pa je prikazana s črno krivuljo.

Slika 1: Vrednost kriterijske funkcije (Jensen-Shannonove divergence) v odvisnosti od števila iteracij postopka za izbiro povedi.

Lahko vidimo, da se po ustavitvi optimizacijskega postopka porazdelitev trifonov v izbrani množici zelo dobro prilega porazdelitvi referenčne množice, medtem ko je prileganje pri naključno izbrani množici precej slabše. Razlika je izrazitejša na desnem delu grafa, ki ustreza manj pogostim trifonom. To pomeni, da z naključno izbiro preferiramo pogostejše trifone, medtem ko predlagani postopek izbire povedi tako, da je ujemanje dobro po celotni krivulji, torej tudi pri bolj redkih trifonih.

Pred dokončno uvrstitvijo povedi med kandidate za branje so bile vse povedi še ročno pregledane. V tem procesu so bile izločene povedi, ki vsebujejo sovražne, žaljive, spotikljive ali kako drugače sporne vsebine oziroma jezikovne napake.

Slika 2: Ujemanje porazdelitev trifonov v opazovani množici povedi z referenčno porazdelitvijo trifonov. Porazdelitev trifonov v referenčni množici je prikazana s svetlo sivo krivuljo. Porazdelitev trifonov v naključno izbrani množici, ki smo jo uporabili za inicializacijo optimizacijskega postopka, je prikazana s temno sivo krivuljo. Porazdelitev trifonov v izbrani množici povedi, ki smo jo izbrali s predlaganim postopkom izbire povedi, je prikazana s črno krivuljo.

5 Sklep

Izdelava govorne baze za namen učenja samodejnih razpoznavalnikov govora predstavlja časovno potratno in drago opravilo, zato je potrebno zasnovi govorne baze posvetiti precejšnjo pozornost. Iz obsežne zbirke besedil smo morali izbrati povedi, ki bodo v prebrani obliki prispevale ciljno količino govornih posnetkov.

Postavi se vprašanje, kako iz velikega števila povedi izbrati tiste povedi, ki bodo najbolj primerni za konkreten namen. Kaj pomeni primernost? Če imamo dve enako veliki podmnožici povedi, s katerima naučimo dva razpoznavalnika govora, lahko rečemo, da je bolj primerna tista množica, pri kateri dobimo boljši rezultat razpoznavanja.

Ker je tak kriterij primernosti preveč nepraktičen, da bi ga lahko neposredno uporabili, je bilo potrebno poiskati bolj praktičen nadomestni kriterij. Kot nadomestni kriterij smo izbrali ujemanje porazdelitve trifonov med celotno množico povedi $S_{Referenčna}$, ki jo imamo na voljo, in izbrano množico povedi $S_{Izbrana}$. Predpostavljamo torej, da je v primeru dveh podmnožic povedi bolj primerna tista podmnožica, katere porazdelitev trifonov se bolje ujema s porazdelitvijo trifonov celotne množice.

V prispevku smo predstavili postopek izbire povedi besedilnih predlog za brani del govorne baze, ki bo posneta v projektu RSDO. Čeprav bo govorna baza prvenstveno namenjena učenju in testiranju splošnega razpoznavnika govora, bo zanimiva tudi za raznovrstne jezikoslovne raziskave, ker bo podala prvi obsežnejši vpogled v aktualno dejansko rabo jezika z vidika povprečnega govorca jezika oz. bralca slovenskih besedil.

Predstavljeni postopek izbire fonetično uravnotežene podmnožice povedi iz večje množice povedi je mogoče uporabiti tudi v jezikoslovnih raziskavah. Predvsem v raziskavah, ko želimo vnaprej zasnovati take raziskovalne podatke, da bo njihova n-gramska porazdelitev čim bolj odražala izbrano referenčno oziroma ciljno porazdelitev.

Literatura

Cormen 1990 = Thomas H. Cormen, Charles E. Leiserson, Ronald L. Rivest: *Introduction to Algorithms*. Cambridge, Ma.: MIT Press, 1990.

Black 2001 = A. W. Black, K. A. Lenzo: Optimal data selection for unit selection synthesis. V: *Proceedings SSW4*. Perthshire, Scotland, 2001.

Gouvêa 2011 = E. Gouvêa, M. H. Davel: Kullback-Leibler divergence-based ASR training data selection. V: *Proceedings INTERSPEECH'11*. Florence, Italy, 2011, 2297–2300.

Kawai 2000 = H. Kawai, S. Yamamoto, N. Higuchi, T. Shimizu: A design method of speech corpus for text-to-speech synthesis taking account of prosody. V: *Proceedings ICSLP*. Beijing, China, 2000.

Kleynhans 2015 = T. Kleynhans, E. Barnard: Efficient data selection for ASR. *Language Resources and Evaluation* 49/2 (2015), 327–353.

MCV 2021 = Mozilla Common Voice Sentence Collector. <https://commonvoice.mozilla.org/sentence-collector/#/>, dostop 15. 3. 2021.

Moore 2003 = R. K. Moore: A comparison of the data requirements of automatic speech recognition systems and human listeners. V: *Proceedings EUROSPEECH'93*. Geneva, Switzerland, 1993, 2582–2584.

Muljono 2020 = Muljono, Agung Harjoko, Nurul Anisa Sri Winarsih, C. Supriyanto: An evaluation of sentence selection methods on the different phone-sized units for constructing Indonesian speech corpus. *International Journal of Speech Technology* 23 (2020), 141–147.

Patel 2015 = Chiragkumar Patel, Sunil Kumar Kopparapu: A Multi-criteria Text Selection Approach for Building a Speech Corpus. V: *Proceedings TSD'15*. 2015, 15–22.

Polat 2020 = H. Polat, S. Oyucu: Building a Speech and Text Corpus of Turkish: Large Corpus Collection with Initial Speech Recognition Results. *Symmetry* 12 (2020), 290.

Rojc 2000 = Matej Rojc, Zdravko Kačič: Design of an optimal Slovenian speech corpus for use in the concatenative speech synthesis system. V: *Proceedings Language Resources and Evaluation (LREC)*. Athens, Greece, 2000, 1: 321–325.

van Santen 1997 = Jan P. H. van Santen, Adam L. Buchsbaum: Methods for optimal text selection. V: *Proceedings EUROSPEECH'97*. Rhodes, Greece, 1997, 553–556.

Wu 2007 = Y. Wu, R. Zhang, A. Rudnicky: Data selection for speech recognition. v: *Proceedings ASRU*. Pennsylvania, USA, 2007, 562–565.

POVZETEK

Izdelava govornih baz predstavlja časovno potratno in drago opravilo, zato je skrbna izbira povedi, ki predstavljajo besedilne predloge za bazo branega govora, ob omejenih virih, s katerimi navadno razpolagamo pri pridobivanju novih jezikovnih virov, še toliko bolj pomembna. Iz obsežne zbirke besedil smo morali izbrati povedi, ki bodo v prebrani obliki prispevale ciljno količino govornih posnetkov.

Postavi se vprašanje, kako iz velikega števila povedi izbrati tiste povedi, ki bodo najbolj primerni za konkreten namen. Kaj pomeni primernost? Če imamo dve enako veliki podmnožici povedi, s katerima učimo dva razpoznavnika govora, lahko rečemo, da je bolj primerna tista množica, pri kateri dobimo boljši rezultat razpoznavanja.

Tak kriterij primernosti preveč nepraktičen, da bi ga lahko neposredno uporabili, je potrebno poiskati bolj praktičen nadomestni kriterij. Kot nadomestni kriterij smo izbrali ujemanje porazdelitve trifonov med celotno množico povedi, ki jo imamo na voljo, in izbrano množico povedi. Predpostavljamo torej, da je v primeru dveh podmnožic povedi bolj primerna tista podmnožica, katere porazdelitev trifonov se bolje ujema s porazdelitvijo trifonov celotne množice.

Predlagani postopek izbire fonetično uravnotežene podmnožice povedi iz večje množice povedi je mogoče uporabiti tudi v jezikoslovnih raziskavah. Predvsem v raziskavah, ko želimo vnaprej zasnovati take raziskovalne podatke, da bo njihova n-gramska porazdelitev odražala izbrano referenčno oziroma ciljno porazdelitev.

Govorni viri za pravorečje

Darinka Verdonik

Izvleček

V pravorečju je pogosto izpostavljena problematika pomanjkanja ustreznih jezikovnih virov. V prispevku predstavimo obstoječe javno dostopne govorne vire za slovenščino ter še nastajajoči vir, govorno bazo projekta *Razvoj slovenščine v digitalnem okolju*, ki bo večji od vseh dosedanjih. Čeprav nobeden od predstavljenih virov ni narejen ciljno za potrebe pravorečja, pa se lahko mnogi uporabijo za fonetične in fonološke raziskave govora.

Ključne besede: govorna baza, korpusno jezikoslovje, jezikovne tehnologije, transkripcije

Abstract: Spoken sources for standard pronunciation

In the orthoepic endeavor the lack of adequate linguistic source material is often pointed out. The paper presents the existing publicly accessible sources of speech samples for Slovene as well as the work in progress on the database of the project Development of Slovene in a Digital Environment (*Razvoj slovenščine v digitalnem okolju*), which will be larger than all its predecessors. Although none of the sources presented is made for the express purpose of orthoepy, many can use it for phonetic and phonological research on speech.

Keywords: speech database, corpus linguistics, language technology, transcription

1 Uvod

Jezikovni viri različnih vrst so postali neke vrste standard raziskovanja, ne samo v okviru korpusnega jezikoslovja, ampak se raziskovalci iz različnih teoretskih pristopov zatekajo k preverjanju svojih hipotez v gradivu, zbranem v digitalni obliki. Pravorečje enako kot druge veje jezikoslovja potrebuje za svoje raziskave in proces standardizacije podatke s terena. Eden od pomembnih virov podatkov so lahko tudi govorne baze, tj. računalniško berljive baze, ki vključujejo posnetke govora, zapis tega govora (bodisi ortografsko bodisi tudi fonetično, dodajo se lahko slovnične oznake ipd.) in druge podatke o govoru (segmentacija posnetkov, podatki o govorcih, okoliščinah snemanja ipd.) ter so prilagojene potrebam različnih vej jezikoslovja ali razvoju različnih vrst govornih tehnologij.

Za slovenščino obstaja nekaj govornih baz, ki so javno dostopne, vendar nobena ni bila narejena specifično za potrebe pravorečja. Narejene so bile bodisi z namenom omogočanja razvoja avtomatskega razpoznavanja govora ali sistemov

dialoga bodisi za namene slovničnih in leksikalnih analiz govornega jezika, pragmatičnih analiz govornega diskurza ali za analize narečnega govora. Tudi trenutno najobsežnejša akcija zbiranja posnetkov govora, ki poteka v okviru projekta *Razvoj slovenščine v digitalnem okolju* (RSDO),¹ je ciljno naravnana za potrebe razvoja avtomatskega razpoznavanja govora. Vseeno pa so vsaj nekatere javno dostopne govorne baze kot tudi baza, ki nastaja v projektu RSDO, lahko vsaj delno uporabne tudi za pravorečje. Katere so te baze ter kakšne in kako urejene posnetke in podatke o govoru vsebujejo, bomo pregledali v tem prispevku. Pri tem se bomo osredotočili na tiste značilnosti, ki so relevantne za pravorečje: število govorcev in njihovo uravnoteženost po demografskih kriterijih; vsebina govora in vrste zajetih govornih situacij glede na formalnost in javnost, kjer pričakujemo rabo zborne zvrsti; način zapisa govora; skupni obseg in dostopnost baze.

2 Javno dostopne govorne baze za slovenščino

Večina javno dostopnih virov za slovenščino se distribuira prek repozitorija CLARIN.SI (<https://www.clarin.si/info/o-repozitoriju/>), posamezni viri iz časa, ko ta repozitorij še ni bil vzpostavljen, pa so na voljo tudi prek distributerja ELRA/ELDA (<http://www.elra.info/en/>).

2.1 SNABI

SNABI (Kačič in Horvat 1994) je ena od prvih govornih baz za slovenski jezik. Izdelana je bila na Fakulteti za elektrotehniko, računalništvo in informatiko Univerze v Mariboru. Namenjena je bila razvoju avtomatskega razpoznavanja govora. Vsebuje brani govor posameznih povedi (skupaj okrog 1500 različnih), besed (150) in črk. Vsebina povedi in besed je močno povezana z računalniškim okoljem, izbrane so namreč z vidika potencialnih scenarijev uporabe razpoznavnika govora (npr. za govorno upravljanje računalnika). Te vsebine je prebralo skupaj 132 govorcev, ki so bili izbrani po demografskih kriterijih. Vsak govorci je prebral okvirno 200 stavkov. Zapis stavkov in besed je ortografski, na način: *Shrani datoteko pod imenom tekst pika doc*. Baza SNABI je bila v zadnjih letih

¹ Operacijo Razvoj slovenščine v digitalnem okolju sofinancirata Republika Slovenija in Evropska unija iz Evropskega sklada za regionalni razvoj. Operacija se izvaja v okviru Operativnega programa za izvajanje evropske kohezijske politike v obdobju 2014–2020.

oddana v repozitorij CLARIN.SI (<http://hdl.handle.net/11356/1051>) pod licenco Creative Commons za nekomercialno uporabo.

2.2 BNSI Broadcast News

Govorna baza BNSI Broadcast News (Žgank idr. 2008; Žgank idr. 2005) je bila prav tako izdelana na Fakulteti za elektrotehniko, računalništvo in informatiko Univerze v Mariboru in namenjena razvoju avtomatskega razpoznavanja govora. Poleg govornega dela vsebuje tudi besedilni korpus, vendar se bomo tukaj osredotočili samo na govorni del. Ta vključuje dnevnoinformativne oddaje Televizije Slovenija TV Dnevnik in Odmevi iz obdobja 1999–2003. Obseg baze je skupno 36 ur govora. V njej nastopa več kot 1500 različnih govorcev, ki so se v tem obdobju pojavljali v teh oddajah. Močno prevladujejo moški govorci, posamično pa takratni voditelji in novinarji teh oddaj. Govorec z največ govora je v bazi zastopan s 55 minutami govora. Baza je ortografsko zapisana, vendar so vsi izgovori, ki izrazito odstopajo od zbornega (zlasti redukcije ipd.), označeni s posebnim znakom. Posebej so označena lastna imena. Prav tako je v bazi skrbno označeno, kdaj gre za brani in kdaj za spontani govor. Govor je segmentiran na manjše enote – segmente. V splošnem gre za zelo bogato označeno bazo na ravni transkripcije in akustike. Za razliko od ostalih tukaj predstavljenih govornih baz ni dostopna prek CLARIN.SI, ampak jo distribuira ELRA/ELDA (<http://catalog.elra.info/en-us/repository/search/?q=BNSI+SLOVENIAN>). Baza je dostopna bodisi za raziskovalno bodisi tudi za komercialno rabo, vendar je za eno ali za drugo predvideno plačilo.

2.3 Sofes

Govorna baza Sofes je bila izdelana na Fakulteti za elektrotehniko Univerze v Ljubljani. Predstavlja nadgradnjo baze Gopolis (Dobrišek idr. 1998), posnete v laboratoriju LUKS te fakultete v obdobju 1996–1998. Namenjena je razvoju avtomatskih sistemov dialoga, v katerih uporabnik po telefonu pokliče računalniški sistem, ga sprašuje po informacijah v zvezi s poleti, računalnik pa mu samodejno odgovarja. Obseg baze je 10 ur. Transkribiranje dialogov je tako ortografsko kot tudi fonetično, kot prikazuje naslednji vzorec:

*ali je res objavljen prihod zadnjega aviona v sredo
sil a l i j E r e s O b j a U l j @ n p r i x O d z a d n E g a a v i o n a w s r e d O*

Baza je na voljo v repozitoriju CLARIN.SI pod licenco Creative Commons za nekomercialno rabo.

2.4 Referenčni govorni korpus GOS

Referenčni govorni korpus GOS (Verdonik in Zwitter Vitez 2011; Verdonik idr. 2013) je bil izdelan v okviru projekta Sporazumevanje v slovenskem jeziku v obdobju 2008–2010. Projekt sta financirala Evropski socialni sklad in Republika Slovenija, izvajal pa ga je konzorcij partnerjev pod vodstvom Amebisa, d. o. o. Gre za največji govorni vir za slovenščino med tukaj navedenimi. Obsega okrog 112 ur govora oz. 1 mio. pojavnic. Govorni korpus GOS je bil ciljno namenjen korpusnemu jezikoslovju, torej korpusno podprtim raziskavam leksike in slovni-ce govorjene slovenščine, pragmatičnim raziskavam govorjenega diskurza, lahko pa se uporablja tudi širše. Za potrebe fonetike in fonologije ali dialektologije ter na drugi strani govornih tehnologij ni bil ciljno prilagojen, je pa delno vseeno uporaben tudi v te namene. Vsebinsko zajema 40 % govora v medijih (televizija, radio, razvedrilne in informativne vsebine), 20 % govora pri pouku v osnovnih in srednjih šolah ter na različnih predavanjih ter 40 % govora v različnih ne-javnih situacijah, bodisi v krogu družine, prijateljev ali ob različnih storitvah, sestankih, svetovanjih in drugih bolj formalnih situacijah.

Govor je segmentiran, označeni so podatki o govornikih in kontekstu snemanja, posnetki so segmentirani na izjave, zapis pa je ortografski, vendar dvotirni. Korpus GOS namreč zajema zelo raznolike govorjene zvrsti, mnoge med njimi močno regionalno obarvane ali celo narečne. V prvi fazi so bili tako izdelani t. i. pogovorni zapisi, kjer je govor zapisan sicer ortografsko in brez naglasnih znamenj, vendar tako, kot je izgovorjen:

jz ne vem koga mava dons za gosta stari

Šele v drugem koraku je bil ta zapis pretvorjen v t. i. standardizirani zapis, katerega namen je voditi različne izgovorne različice iste besede ali besedne oblike pod eno krovno enoto:

jaz ne vem koga imava danes za gosta stari

Korpus GOS ima za razliko od ostalih govornih baz tudi poseben uporabniški vmesnik – konkordančnik (<http://www.korpus-gos.net/>), prek katerega lahko s preprostim vpisovanjem iskanih enot najdemo zadetke, poslušamo pripadajoče posnetke izjav in tudi vidimo informacije o govornikih in kontekstu. Danes je GOS

na voljo tudi v konkordančnikih NoSketchEngine in Kontext, ki ju vzdržuje infrastrukturni center CLARIN.SI, vendar brez povezave do posnetkov.

Izvirne transkripcije skupaj z metapodatki in jezikoslovnimi oznakami so na voljo tudi kot podatkovna baza v repozitorju CLARIN.SI (<http://hdl.handle.net/11356/1040>), bodisi v obliki trs-datotek, tvorjenih z orodjem Transcriber 1.5.1, bodisi v obliki TEI XML, skladni z ostalimi referenčnimi korpusi slovenščine. Korpus je na voljo pod pogoji licence Creative Commons za nekomercialno uporabo.

2.5 Govorna baza predavanj Gos Videolectures

Po izdelavi govornega korpusa GOS sta v obdobju 2016–2018 sledili manjši financiranj s strani Ministrstva za kulturo Republike Slovenija in konzorcija CLARIN.SI, rezultat katerih je bila govorna baza predavanj Gos Videolectures (Verdonik 2018), izdelana pri Fakulteti za elektrotehniko, računalništvo in informatiko Univerze v Mariboru. V zadnji izdani različici obsega 22 ur predavanj (179.000 pojavnic), izbranih s portala videolectures.net. Izbor predavanj je bil izveden glede na spol govorcev in znanstveno področje (družboslovje, humanistika, medicina, tehnika, naravoslovje/matematika). Govor je zapisan po enakem sistemu kot v korpusu GOS, narejena je segmentacija na besede in dodane so informacije o govoricah in kontekstih. Dodana je tudi avtomatska segmentacija na besede in črke.

Baza Gos Videolectures je na voljo za uporabo prek konkordančnikov NoSketchEngine in Kontext, kot podatkovna baza pa v repozitoriju CLARIN.SI (<http://hdl.handle.net/11356/1223>), bodisi v obliki trs-datotek, tvorjenih z orodjem Transcriber 1.5.1, bodisi v obliki TEI XML, skladni z ostalimi referenčnimi korpusi slovenščine. Za razliko od korpusa GOS se iz repozitorija lahko snamejo tudi izvorni avdio posnetki. Kot je v zadnjem času praksa, je tudi Gos Videolectures na voljo pod pogoji licence Creative Commons.

3 Govorna baza projekta *Razvoj slovenščine v digitalnem okolju*

Junija 2020 se je v projektu RSDO (<https://slovenscina.eu/>) v delovnem sklopu 2 začela pripravljati nova govorna baza za slovenščino, bistveno večja od vseh dosedanjih. Obsegala bo 1000 ur, namenjena pa bo za razvoj avtomatskega razpoznavanja govora. Končana in javno izdana bo predvidoma konec leta 2022.

3.1 Vsebinska zasnova baze

Govorna baza za razvoj avtomatskega razpoznavanja govora je zasnovana tako, da zajema čim bolj reprezentativen vzorec gradiva, kakršno bi računalnik tudi dejansko moral razpoznavati v različnih aplikacijah. Vendar je ob tem treba upoštevati, da je nemogoče vnaprej predvideti vse možne scenarije uporabe, da je mnoge scenarije uporabe nemogoče simulirati in da je velika ovira pridobivanja izjav s prenosom pravic za uporabo posnetkov. Hkrati je snemanje govorne baze RSDO sovpadlo s številni zaprtji zaradi širjenja COVIDA-19, vpeljana pa je bila tudi uporaba obraznih mask, ki vpliva na kvaliteto zajema zvoka, kar je za avtomatsko razpoznavanje govora zelo pomembno. Pomembne omejitve predstavljajo tudi kratek časovni rok za izdelavo in finančna sredstva. Zasnova baze je tako morala biti prilagojena tem okoliščinam izvedbe.

Ob pripravi na snemanje je bila definirana naslednja idealizirana zasnova baze RSDO: polovica baze, 500 ur, zajema brani govor demografsko uravnoteženega vzorca govorcev, druga polovica pa je sestavljena iz posnetkov nejavnega (100 ur), javnega (200 ur) in parlamentarnega govora (200 ur). Dejanska končna baza bo seveda lahko rahlo odstopala od zasnove, ne pričakujemo pa večjih odstopanj.

3.1.1 Brani govor

Predloge za brani govor (500 ur govora oz. okvirno 300.000 povedi) predstavljajo izbrane povedi iz prirastka h korpusu Gigafida 2.0 (Logar Berginc idr. 2012; Krek idr. 2016). Razlog za uporabo tega dela korpusa Gigafida je bil, da je tudi za brane predloge potrebna ustrezna ureditev avtorskih pravic, da je lahko govorna baza javno dostopna.

Nabor povedi iz korpusa Gigafida za brani del baze RSDO je bil definiran, izbran in pregledan po skrbno izpeljanem postopku, kot ga opisuje J. Žganec Gros (v tem zborniku).

3.1.2 Javni in parlamentarni govor

Pri zbiranju javnega govora (predvidoma 200 ur posnetkov iz medijev in 200 ur posnetkov iz Državnega zbora Republike Slovenije) je osrednja ovira pridobivanje izjav govorcev na posnetkih iz medijev. Ob snemanju za potrebe medijev govorci ne morejo vedeti, da bo njihov govor uporabljen tudi tako, da bo vključen v govorno bazo, ki bo javno dostopna. Zato je treba vsakega govorca

na posnetkih o tem obvestiti in pridobiti podpisano izjavo, s katero to dovoljuje. Pridobivanje teh izjav je zelo zahtevno, dodatno pa ga v času izdelave baze RSDO ovirajo omejitve, veljavne z namenom preprečevanja okužbe s COVIDOM-19. Glavnina posnetkov medijskega govora bo tako predvidoma pridobljena s strani projektnega partnerja STA, in sicer bodo to predvidoma: (1) okrogle mize iz raznih tematik, (2) daljši intervjuji, (3) nagovori na dogodkih, (4) novinarske konference, (5) spletni pogovori.

V vsebinski sklop parlamentarnega govora bodo zajete seje Državnega zbora Republike Slovenije iz zadnjih dveh sklicev, tj. od 2014 naprej.

3.1.3 Nejavni govor

Vsebinski sklop nejavnega govora bo najmanjši, obsegal bo 100 ur. Predvideva pogovore med dvema udeležencema o različnih vsakdanjih temah, hobijih, skupnih interesih ipd. Del teh posnetkov bo vključeval tudi monologe, kot so opisovanje postopka, opisovanje poti, opisovanje obraza ipd.

3.1.4 Snemanje posnetkov

Posnetki za nejavni govor in brani govor se posebej za namene baze RSDO snemajo na terenu po vsej Sloveniji. Snemanje poteka v obdobju okvirno od avgusta 2020 do prvih mesecev leta 2022.

Snemanje poteka v dveh snemalnih centrih, en je vzpostavljen na Fakulteti za elektrotehniko Univerze v Ljubljani, drugi pa na Fakulteti za elektrotehniko, računalništvo in informatiko Univerze v Mariboru. Za snemanje se uporablja raznovrstna snemalna oprema, kar je koristno za potrebe avtomatskega razpoznavanja govora, vendar vedno s kar se da kvalitetnim zajemom zvoka. Format zajema je 44,1 kHz, 16-bitni, mono. Snemanje poteka s pomočjo študentskega dela in zunanjega izvajalca.

V sklopu nejavnega govora je posebnost te baze v primerjavi s korpusom GOS, kjer so prav tako zajeti tudi vsakdanji pogovori, da sta v snemanje vključeni vedno le največ dve osebi hkrati in da je govor vsake osebe posnet na ločen kanal, kar omogoča zvočne analize posnetkov tudi tam, kjer je bil prisoten hkratni govor obeh oseb. V vsakdanjem pogovoru je to lahko zelo pogosto, zelo otežuje segmentacijo in pravilen zapis ter pogosto pomeni izgubo tega dela gradiva zlasti za akustične analize. Je pa lahko posledično prisoten presluh med obema kanaloma, takšna postavitev med snemanjem pa lahko ima tudi negativen vpliv na sproščenost govorcev.

3.2 Predvidena struktura govorcev po vsebinskih sklopih baze RSDO

Za vsakega od vsebinskih sklopov baze RSDO so definirane tudi specifikacije o številu in vrsti govorcev, kot prikazuje tabela 1, ter strukturi govorcev, kot prikazuje tabela 2. Predstavljene so izhodiščno definirane »idealne« številke, v končni izvedbi baze se pričakuje nekaj odstopanj.

Vsebinski sklop baze RSDO	Predvideno število različnih govorcev
Brani govor – 500 ur	1000
Parlament – 200 ur	150
Javni govor – 200 ur	350
Nejavni govor – 100 ur	300
Skupaj	1800

Tabela 1: Predvideno število različnih govorcev po sklopih govorne baze RSDO

Kriterij	Atributi	%
Spol	moški	50
	ženski	50
Starost	12–18	3
	18–30	37
	30–50	35
	50–60	20
	60+	5
Statistična regija stalnega bivališča	pomurska	6
	podravska	16
	koroška	3
	savinjska	12
	zasavska	3
	posavska	4
	jugovzhodna Slovenija	7
	osrednjeslovenska	26
	gorenjska	10
	primorsko-notranjska	3
	goriška	6
	obalno-kraška	5
Prvi jezik	slovenščina	98
	drugi jeziki	2

Tabela 2: Predvidena demografska struktura govorcev – samo za sklopa branega govora in nejavnega govora

3.3 Transkribiranje baze

V sklopu projekta RSDO je predvideno ročno transkribiranje 300 ur posnetkov javnega, parlamentarnega in nejavnega govora, ostale transkripcije bodo avtomatsko izvedene. Brani govor ne bo transkribiran, ampak za zapis govora štejejo že same pisne predloge, ki jih morajo govorci prebrati povsem natančno, brez zatikanja, popravljanja ali spreminjanja tega, kar je zapisano. Vsi posnetki se skrbno pregledajo in v bazo se uvrstijo samo pravilni.

Transkribiranje parlamentarnega, javnega in nejavnega govora sledi standardom transkribiranja, ki so bili vzpostavljeni s korpusom GOS (Verdonik in Zwitter Vitez 2011). Ohranjen je dvotirni način zapisovanja, v prvem koraku kot pogovorni zapis, v drugem kot standardizirani zapis. Pogovorni zapis izvaja zunanji izvajalec in nadzoruje koordinator izdelave govorne baze, Fakulteta za elektrotehniko, računalništvo in informatiko Univerze v Mariboru, standardizirani zapis pa se izvaja pri ustrezno usposobljenem kadru ZRC SAZU ter usklajeno s koordinatorjem izdelave govorne baze.

Čeprav je kot izhodiščni sistem transkribiranja uporabljen standard, vzpostavljen s korpusom GOS, pa so bile zaradi potreb učenja modelov avtomatskega razpoznavanja govora dodane nekatere manjše spremembe in dodatki v transkribiranju, zlasti pri pogovornem zapisu. Pri standardiziranem zapisu pa se posamezne rešitve, sprejete pri transkribiranju korpusa GOS, ponovno preverjajo in po potrebi prilagajajo.

Pomembnejše spremembe pri zapisovanju pogovornega zapisa so:

- Pri zapisu izjav se uporabljajo velike začetnice in ločila: pika, vejica, klicaj, vprašaj, narekovaj, dvopičje, vezaj, tri pike.
- Časovna segmentacija izjav se v večji meri opira na premore v govoru, označevanje skladenjsko-semantično zaključenih enot – izjav pa je izvedeno prek uporabe ločil.
- Številke so zapisane v oglatih oklepajih, datumi v zavutih oklepajih. Lastna imena ali imenske entitete niso posebej označene.
- V pogovornem zapisu je dodan poseben znak za polglasnik, tj. @.

Standardizirani zapis je zasnovan na način, ki omogoča uspešno oblikoslovno, skladenjsko in drugo označevanje govorjenega besedila ter učinkovito analizo leksikografskih podatkov iz baze. Ob izdelavi standardiziranega zapisa v bazi RSDO se vodi seznam težavnejših vprašanj in sprejetih odločitev, npr. *bilokaj* = *bilokaj*, *cajt/cet* = *cajt*, *čau* = *čao*, *dons* = *danes* itd. Seznam bo po koncu projekta skupaj z vsemi specifikacijami tudi javno objavljen.

3.4 Pridobivanje dovoljenj in distribuiranje baze

Za posnetke, ki jih delimo kot javno dostopno govorno bazo, bodisi za nekomercialno bodisi tudi za komercialno rabo, je treba imeti zagotovljena ustrezna dovoljenja govorcev na posnetkih oz. drugih nosilcev pravic. To vključuje dovoljenje za snemanje in uporabo posnetkov glasu, privolitev v obdelavo osebnih podatkov (tudi glas namreč šteje kot osebni podatek) ter urejanje avtorskih pravic. Dovoljenja so potrebna tako za nejavne kot tudi za javne posnetke, razen če na primer medijska hiša ocenjuje, da ima ustrezno urejene avtorske pravice za posnetke, da lahko avtorske pravice uredimo kar z medijsko hišo. V projektu RSDO smo pravice za uporabo posnetkov za vse posnetke, tudi medijske, pridobivali neposredno od govorcev.

Kot izjema, kar se tiče avtorskih pravic, se lahko interpretirajo posnetki sej državnega zbora. Zakon o avtorski in sorodnih pravicah (Uradni list RS, št. 16/07) namreč v 9. členu določa, da »uradna besedila z zakonodajnega, upravnega in sodnega področja« niso avtorskopravno varovana.

Za že predhodno javno objavljena besedila (z besedilom mislimo tudi govorno besedilo), ki niso avtorskopravno varovana oz. uspemo zagotoviti prenos avtorskih pravic, obstaja možnost, da se s testom zakonitega interesa preveri, ali je treba od posameznikov vseeno še pridobiti privolitev za obdelavo osebnih podatkov ali ne. Rezultat testa pa je zelo odvisen od vsakokratnega namena in konteksta obdelave podatkov.

Urejanje potrebnih pravic pri zbiranju govorjenega gradiva je torej kar kompleksno in se lahko spreminja od namena in konteksta zbiranja gradiv. Za govorno bazo RSDO smo jih urejali s pomočjo pravnih strokovnjakov. Baza bo namreč prosto in odprto dostopna pod eno od najbolj neomejevalnih licenc Creative Commons, tj. CC BY 4.0, ki dovoljuje tako nekomercialno kot tudi komercialno uporabo baze. Govorna baza RSDO bo distribuirana prek repozitorija CLARIN. SI. Njena uporaba je dovoljena za razvoj tehnologij (npr. govorno upravljanje naprav, pogovorni agenti, avtomatsko podnaslavljanje video vsebin ali avtomatsko prevajanje govorjenih vsebin), za raziskave in za druge raziskovalne namene.

4 Zaključek

V prispevku smo pregledali obstoječe javno dostopne govorne baze za slovenščino in predstavili tiste podatke o njih, ki so zlasti zanimivi z vidika uporabe v pravorečju. Osrednjo pozornost smo namenili nastajajoči govorni bazi RSDO, ki bo javno izdana predvidoma konec leta 2022.

Baza RSDO bo bistveno večja od vseh dosedanjih. Namenjena je sicer razvoju akustičnih modelov avtomatskega razpoznavanja govora, vendar je lahko nadvse zanimiv vir tudi za raziskave na področju fonetike in fonologije slovenskega jezika oz. za pravorečje. Vsebinski sklopi baze namreč prevladujoče zajemajo javne ali formalne govorne situacije: brani govor po pisni predlogi, ki se je morajo govorci/bralci natančno držati, medijski govor in govor v parlamentu. Nejavnega, neformalnega oz. vsakdanjega (po)govora je le majhen delež (10 %). Vsebinski sklop branega govora je zasnovan tako, da ustrezno zastopano pokriva različne fonemske kontekste, govorci v tem delu baze pa so izbrani po demografsko skrbno uravnoteženih kriterijih in jih bo skupaj kar okrog 1000. Predvidevamo lahko torej, da bomo dobili zelo reprezentativen nabor izgovorjav v različnih fonemskih kontekstih. Čeprav zapis v bazi ne bo fonetični ali fonemski, pa se lahko zborne fonetične transkripcije za ta del baze avtomatizirano dodajo s pomočjo leksikalnih virov (npr. Sloleksa ali drugih fonetičnih leksikonov), kar omogoča še bolj usmerjene raziskave izgovorjave.

V bazi RSDO bo prav tako zelo velik nabor posnetkov javnega govora, od tega bo v sklopu projekta RSDO ročno transkribiranih predvidoma 300 ur. Ta transkripcija bo podobno kot v korpusu GOS dvotirna, t. i. pogovorna in standardizirana. Tudi v tem delu baze lahko predpostavljamo, da gre za govorne situacije, v katerih bi večinoma pričakovali zborni ali zborni izreki približno izreko, zato prav tako predstavlja izredno zanimiv vir za analizo izbire zvrsti in fonemskih uresničitev v govoru (večinoma javnih) govorcev.

Govorna baza RSDO bo prosto in odprto javno dostopna v celoti, skupaj s posnetki.

Poleg govorne baze RSDO pa lahko tudi med drugimi že dostopnimi bazami za slovenski jezik najdemo posamezne, ki so lahko primerne tudi za fonemske ali pravorečne analize. Javni, tj. televizijski govor je na voljo v bazi BNSI Broadcast News. Tudi v govornem korpusu GOS je velik del javnih govornih situacij, pripadajoči posnetki pa so dostopni prek spletnega konkordančnika. Gos Videolectures zajema javna predavanja, brani govor pa je dostopen v bazi SNABI.

Predstavljene govorne baze niso take vrste, da bi zanesljivo zajemale posamične besede ali besedne oblike, glede katerih bi pred pravorečno normativizacijo želeli preveriti dejansko rabo in kar je morda eden bolj perečih problemov pravorečja. Za te vrste poizvedbe so verjetno najbolj učinkovit način še vedno razne anketne metode. Zagotovo pa mnogi predstavljeni viri omogočajo različne raziskave fonetičnih in fonemskih vzorcev javne ali brane govorne slovenščine.

Literatura

Dobrišek idr. 1998 = Simon Dobrišek, Jerneja Žganec Gros, Ivo Ipšič, Karmen Pepelnjak, France Mihelič, Nikola Pavešič: Gopolis: Slovenska Podatkovna Zbirka Govorjenih Poizvedovanj. *Jezikovne tehnologije za slovenski jezik: zbornik konference* (ur. Tomaž Erjavec, Jerneja Žganec Gros). Ljubljana: Institut Jožef Stefan, 1998, 105–108.

Kačič in Horvat 1994 = Zdravko Kačič, Bogomir Horvat: Zasnova baze izgovarjav slovenskega jezika SNABl. *Zbornik tretje Elektrotehniške in računalniške konference ERK '94* (ur. Franc Solina, Baldomir Zajc). Ljubljana: Slovenska sekcija IEEE, 1994, b/327-330.

Krek idr. 2016 = Simon Krek, Polona Gantar, Špela Arhar Holdt, Vojko Gorjanc: Nadgradnja korpusov Gigafida, Kres, ccGigafida in ccKres. *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika* (ur. Tomaž Erjavec, Darja Fišer). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016, 200–203. http://www.sdjt.si/wp/wp-content/uploads/2016/09/JTDH-2016_Krek-et-al_Nadgradnja-korpusov-Gigafida-Kres-ccGigafida-ccKres.pdf, dostop 17. 1. 2021.

Logar Berginc idr. 2012 = Nataša Logar Berginc, Miha Grčar, Marko Brakus, Tomaž Erjavec, Špela Arhar Holdt, Simon Krek: *Korpusi slovenskega jezika Gigafida, KRES, ccGigafida in ccKRES: gradnja, vsebina, uporaba*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko, Fakulteta za družbene vede, 2012. <https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/zalozba/pages-from-logar-et-al--korpusi.pdf?sfvrsn=2>, dostop 17. 1. 2021.

Verdonik 2018 = Darinka Verdonik: Korpus in baza Gos Videlectures. *Zbornik konference Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika* (ur. Darja Fišer, Andrej Pančur). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018, 265–268.

Verdonik idr. 2013 = Darinka Verdonik, Iztok Kosem, Ana Zwitter Vitez, Simon Krek, Marko Stabej: Compilation, transcription and usage of a reference speech corpus: the case of the Slovene corpus GOS. *Language resources and evaluation* 47/4 (2013). 1031–1048.

Verdonik in Zwitter Vitez 2011 = Darinka Verdonik, Ana Zwitter Vitez: *Slovenski govorni korpus Gos*. Ljubljana: Trojina, zavod za uporabno slovenistiko, 2011.

Žgank idr. 2008 = Andrej Žgank, Darinka Verdonik, Zdravko Kačič: Slovenska baza BNSI broadcast news za razpoznavanje tekočega govora. *Elektrotehniški vestnik* 75/3 (2008). 85–90.

Žgank idr. 2005 = Andrej Žgank, Darinka Verdonik, Aleksandra Zögling Markuš, Zdravko Kačič: BNSI Slovenian broadcast news database – speech and text corpus. *Interspeech Lisboa 2005: proceedings of the 9th European conference on speech communication and technology*. Bonn: Universität, Institut für Kommunikationsforschung und Phonetik, 2005, 1537–1540.

POVZETEK

Slovensko pravorečje se sooča s pomanjkanjem ustreznih virov za raziskave in standardizacijo. Čeprav za slovenščino obstaja več govornih baz, nobena ni bila narejena specifično za potrebe pravorečja. Seveda pa je tudi za standardizacijske potrebe nujen vpogled v vsakdanjo jezikovno rabo in razširjenost posameznih vzorcev, kar nam danes omogočajo jezikovni viri. V prispevku pregledamo obstoječe javno dostopne govorne baze za slovenščino. V repozitoriju CLARIN.SI (<https://www.clarin.si/info/o-repozitoriju/>) dostopni jezikovni viri s posnetki

govora v slovenščini so SNABI, Gopolis in Gos Videlectures ter GOS. Pri distributerju jezikovnih virov ELRA/ELDA (<http://www.elra.info/en/>) je na voljo še BNSI Broadcast News. V letu 2020 se je v projektu *Razvoj slovenščine v digitalnem okolju* v delovnem sklopu 2 začela pripravljati nova govorna baza, bistveno večja od vseh dosedanjih. Obsegala bo 1000 ur, namenjena pa bo za razvoj razpoznavnika govora. Polovica baze, 500 ur, bo zajemala brani govor demografsko uravnoteženega vzorca govorcev (predvidoma 1000 govorcev), druga polovica pa bo sestavljena iz posnetkov nejavnega, javnega in parlamentarnega govora. Večina predstavljenih govornih virov, še zlasti pa govorna baza RSDO, ki je še v izdelavi, je lahko uporabnih tudi za fonemske ali pravorečne analize, čeprav nobena ni bila narejena ciljno za potrebe pravorečja. Kljub temu pa prinašajo avtentične zbirke urejenih podatkov o govoru v slovenščini v različnih javnih situacijah ali pri branju, torej v situacijah, kjer lahko pričakujemo, da bodo govorci izbirali zborni ali zborni približane zvrsti jezika.

Nazorska vprašanja pravorečnega normiranja

Jože Faganel

Nadzorovanje izreke se v praksi deli na t. i. samonadzor govorno kultivirane osebe, ali pa na nadzorovanje drugih govorečih oseb, ki izgovarjajo svoje misli ali zapisane misli drugih tako, da jih berejo ali z govorjenjem na pamet.

Vsi ti govoreči v ožji ali širši javnosti pa nikakor ne izvajajo pravorečnega nadzora le po lastnem občutku, ampak svoj govorni nazor z izobraževanjem ali preverjanjem stanja v normativnih priročnikih, tudi internetnih, nenehno preverjajo, mdr. tudi s kritičnim spremljanjem govora vrhunskih govorcev vseh generacij. Na ravni izgovarjanja posameznih besed preverjajo stanje v priročnikih za govorno normo, običajno slovarskih, tudi spletnih; na ravni stavčne intonacije, ki je bistvena za prepričljivost govora, pa le po osnovnih tipih, opisanih v učbenikih. Priročnikov za stavčno intonacijo, primerljivih s slovarskimi, pa žal za slovenščino še nimamo, čeprav ob sodobni hitro razvijajoči se računalniški tehnologiji to še zdaleč ni utopija, ampak nujno potreben projekt.

Govorjena standardna slovenščina temelji na sodobni govorni normi, ki ni samo stvar govorčevega »občutka«, ampak v izhodišču spoštovanja uradne strokovne odločitve, pri nas sprejete v okolju Slovenske akademije znanosti in umetnosti, ter njenih raziskovalnih središč. Starejši govoreči v javnosti izdatno doživljamo spreminjanje govorne norme v letih svojega delovanja, pri študiju dosedanjih priročnikov pa spoznavamo pojave, ki jih ob spremljanju živega govora tudi mi nismo več slišali.

Zato je odločilno, da določanje izgovorne norme temelji na strokovnih izhodiščih, med katerimi ima le skromnejši pomen evidentiranje konkretne rabe z anketiranjem. Želeti bi bilo, da se odkrijejo in opredelijo t. i. »produktivna« fonetska načela, ki jih že prepoznavamo ob sprejemanju novega besedja. Pri spoznavanju teh načel pomaga jezikovno zgodovinsko raziskovanje govorne norme skozi stoletja (za prejšnja stoletja preko zapisanega jezika, za zadnjih skoraj 100 let pa na osnovi množice ohranjenih posnetkov zlasti v nacionalnem mediju RTV). Samo del tega spremljanja pomeni gradivo slovarskih pravorečnih podatkov.

Posebno poglavje normiranja pomeni tudi tonemsko naglaševanje, od katerega se predvsem normativni priročniki doslej sramežljivo distancirajo (t. i. »neobveznost«). Slovenska Toporišičeva glasoslovna šola je temeljito uveljavila prepoznavanje narave tonematike z natančnim opisom intonacijskega poteka

t. i. rastočega in t. i. padajočega samoglasnika, ki v bistvu nista bila ustrezno poimenovana. Strokovna javnost se je seznanila, da tonemsko naglaševanje ne zajame celotnega območja slovenskih govorov, zlasti dialektologi pa so zbrali gradivo za več sistemov tonemskosti.

Sramežljivo pa so se pravorečna poglavja pravopisov distancirala od opredelitve norme, češ da tonemski govor ni obvezni del norme. Za to sramežljivostjo pa je dolgo tičala negotovost, katero od pojavnosti tonemskosti opredeliti kot primerno za t. i. zborni jezik, ali če zelo poenostavimo: dolenjsko, ljubljansko ali gorenjsko? Tu pa morda trčimo na konflikt narečne empatije in zbornosti, ki je na ravni besednega gradiva v pravopisih že dolgo razrešena. Odločiti bi se bilo treba, katere prvine tonemskosti naj bodo normirane za najvišjo obliko jezikovnega standarda. Temu sledi pa učenje tonematike, ki terja oblikovanje značilnih vaj in načinov preverjanja.

Z drugimi besedami, kako oblikovati tonemski govor govoreče osebe, ki tonemsko prvino sicer ima, kdaj izgovor tonema popraviti kot neustrezen (= napačen) ali konkretno svetovati izgovor tonema, kot je to v navadi glede kakovosti in kolikosti samoglasnikov.

Varno pot, po kateri hodijo/mo usmerjevalci izgovora že desetletja, je splošni napotek »Ne preveč peti!«, ker jih/nas je strah ukazati akut ali cirkumfleks. A iz te neopredeljenosti sledi za slovenščino sramotni »ideal govora na ravnini«, ki sta ga nekdanj uveljavljala radio in v začetkih tudi nekdanja IA (Igralska akademija, zdaj AGRFT = Akademija za gledališče, radio, film in televizijo), mnogokrat prav na račun pedagoga iz območij brez tonemskosti.

Ob tem nastaja neznanska škoda na področju nacionalne samozavesti. Kultivirana govorjena slovenščina bi se v svetu končno morala prepoznati po izjemni intonacijski razgibanosti, ki celo presega razgibanost umetniške zvrsti govora angleščine npr. v monologih Shakespearove dramatike.

Sodobne tendence tonemskega naglaševanja v knjižni slovenščini

Janez Dular

Izvleček

Pregledu stanja in sodobnih tendenc v slovenističnem obravnavanju strukture knjižne tonemskosti sledi pogled na njen status ter na upoštevanje v izobraževanju in digitalizaciji. Obravnava upošteva zorne kote fonetike, fonologije, distribucije, standardizacije, didaktične in tehnološke aplikacije ter se posebej posveča normativni enakovrednosti in regionalnosti tonemskega in netonemskega naglaševanja.

Ključne besede: tonem, razločevalnost, status, enakovrednost, regionalnost, pouk, sintetizator govora

Abstract: Current trends in tonemic accentuation in standard Slovene

Following an overview of the state and current trends in the treatment of standard tonemicity in the Slovene tradition, a view of its status as well as its uptake in education and digitalization is given. The treatment examines the issue from the viewpoints of phonetics, phonology, distribution, standardization, pedagogical, and technological applications, as well as focuses particularly on the normative equality and regionality of tonemic and non-tonemic accentuation.

Keywords: toneme, phonemicity, status, equality, regionality, instruction, speech synthesis

1 Fonetične meritve z elektroakustičnimi orodji precizirajo model artikulacijske in akustične narave tonemskosti, kot so ga jezikoslovci risali od začetka 20. stol. Skupno je spoznanje, da se izrazitost zloga v besedi pri tej vrsti naglasa ne dosega z uravnavanjem moči izdišnega zračnega toka oziroma amplitude nihanja glasilk ter s tem **glasnosti** zvoka, temveč z uravnavanjem napetosti glasilk oziroma frekvence njihovega nihanja ter s tem **višine** zvoka (neodvisno od glasnosti).¹ Glavne objave po letu 1945 ne spreminjajo nabora merjenih parametrov, avtorji pa se deloma razhajajo pri presoji razmerij med njimi.

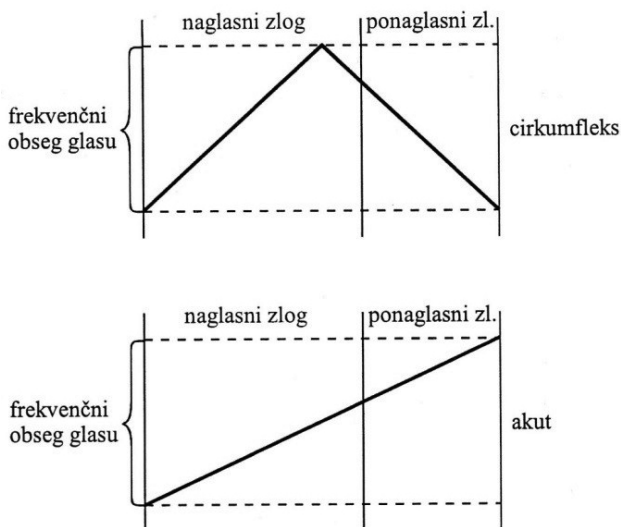
¹ Tonemskost torej ni le melodično dopolnilo ali »nadgradnja« jakostnega naglasa, temveč v temelju njegova alternativa.

1.1 Po Toporišičevem pojmovanju (Toporišič 1968) je za razločevanje tonemov v knjižni slovenščini odločilen parameter višinska lega arse: akutska je razmeroma nizka, cirkumfleksna visoka; v baritonih je pomemben tudi pozitiven ali negativen intervalni skok med višinama arse in teze (1976: 451), oblika tonskega poteka arse (vrh krivulje, vbočenost ali izbočenost) in njena nagnjenost (povešenost ali pridvignjenost) pa sta nezanesljiva, manj pomembna parametra.

hrûška: /—./ sârn: /—/
 lîpa: /—·/ krâlj: /—/

Slika 1: J. Toporišič v: *Slovenska slovnica* 1976, str. 451

Podobno sta že pred Toporišičem zatrjevala Sovre (1956) in Vodusek (1961) ter za Toporišičem Neweklowsky (1973); nasprotno pa ima Tatjana Srebot Rejec za odločilni parameter prav obliko tonskega poteka: ta je po njenem mnenju pri obeh tonemih rastoča krivulja (Srebot Rejec 1988: 230), ločujeta pa se v tem, kje krivulja dosega vrh – pri C (cirkumfleksu) na naglasnem, pri A (akutu) na ponaglasnem zlogu (1988: 229; 2000a: 128).

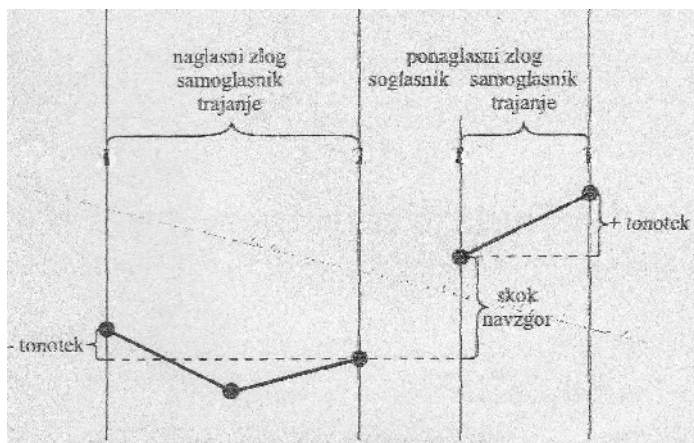

Shematični prikaz tonskih krivulj cirkumfleksa in akuta na baritonih.

Slika 2: T. Srebot Rejec v: *Zbornik SDS* 10 (2000): 125

Avtorica ima pozneje manj shematično predstavitev modela, ki pa se močno ujema s Toporišičevim: a) med arso in tezo ni nepretrgano rastoče krivulje,

temveč intervalni skok ob soglasniškem vrivku (Srebot Rejec 2000a: 126), ki linijo tonskega poteka preseka, npr. *ruski*, *evropski*, *koptski*;

Slika 3: T. Srebot Rejec v: *Zbornik SDS 10* (2000):126

b) lega akutske arse je nizka, pri C pa visoka (2000a: 129); c) oblika in nagnjenost arse sta pri obeh tonemih nestanovitni, zato je njuna razločevalnost nezanesljiva in je treba priznati: »Dostikrat ostane od prvotnega vzorca (oziroma konture) le še tonska višina, medtem ko je kontura povsem zabrisana, zlasti pri oksitonih.« (1988: 245). To se ujema s Toporišičevo tezo, da je temeljna razlika med tonemoma v višinski legi realizacije tonskega poteka arse, ne v njegovi obliki.²

1.1.1 Predstavljeni pojmovanji imata ob razlikah pomembni skupni potezi: a) intervalni skok med arso in tezo je pri C skladen s padajočo linijo povedne intonacije, smer skoka pri A pa tej liniji nasprotuje in to se v fonetiki prevaja v večjo slušno opaznost A, v fonologiji pa v njegovo zaznamovanost (Rigler 1968: 196); b) druga skupna poteza so modifikacije, odvisne od naglasnega mesta v besedi, položaja govornega takta v intonacijskem segmentu (na začetku, v kadenci, antikadenci, polkadenci), poudarjenosti in pokrajinske patine. Pri oksitonih se razlika med višinskima legama akutske in cirkumfleksne arse zaradi modifikacij v kadenci in antikadenci skoraj izniči, skoka ni, morebitne razlike v obliki ali nagnjenosti tonskega poteka pa so slušno nezadostne in vse to pelje v nevtralizacijo tonemskih nasprotij v oksitonezi (*vrát* : *vrât*??).

² K tezi o šibki razločevalnosti tonskega poteka pri akutu in cirkumfleksu (zaradi zabrisanosti, izenačenosti) se vsaj glede ljubljanske tonemskosti nagiblje tudi Jurgec (2005: 246).

2 Avtorji priznavajo potencialno **fonološko** vlogo tonemskih nasprotij, vendar jo za knjižni jezik minimalizirajo. Za to navajajo majhno razločevalno obremenitev, dvojničnost, nezanesljivo slušno razpoznavnost in šibko uzaveščenost.

2.1 Poudarja se redkost pomenskorazločevalnih parov in se navaja le minimalna ponazoritev, npr. *kila – kila* (Šuštaršič idr. 1999: 138). »Priznati je treba, da /besednih/ primerov v slovenščini ni veliko /.../, zato bi si jezik večinoma lahko pomagal s kontekstom (kar pa do neke mere velja sploh za večino primerov s prozodijskim nasprotjem)« (Toporišič 1978: 308). Razglašanje redkosti takih parov pa nima preverjene statistike. Že brez oksitonov (*dán – dān*) in lastnoimenskih vzporednic (*tōne – Tōne*, *živa – Živa*, *dekáni – Dekāni*) jih zlahka naštejemo čez petdeset iz vsakdanjega besedja,³ potem pa je tu na tisoče parov v oblikoslovnih vzorcih (Toporišič 1978: 308), npr. ed./mn. sr. sp. (*enega*) *polēna – (tri) polēna*; tož./or. ed. ž. sp. (*skrbeti za*)*mámo* – (*sedeti za*) *māmo*; sed./vel. ed. *vādi, mīsli, mēri* – *vádi, mīsli, mēri*. Fonološka obremenitev tonemov torej nikakor ni zanemarljiva.

2.2 Dvojničnost izhaja iz križanja narečnih podlag ter iz nedokončanih metatonijskih in nalikovnih procesov (Rigler 1968: 198–199). Kodificiranja dvojnic v SSKJ (npr. *rodíti / rodīti*, okoli 10 % primerov) ni treba pojmovati kot poti v defonologizacijo tonemov in nemotivirano »prepevanje«,⁴ temveč kot smotrno premoščanje obdobja, potrebnega za postopno premagovanje ohlapnosti z ugašanjem dvojnic ali z njihovo ostrejšo diferenciacijo.

2.3 Slušna razpoznavnost je splošno okrnjena pri A v oksitonezi, dodatno jo lahko motijo modifikacije pod vplivom stavčne intonacije. Pri ocenjevanju razpoznavnosti je nujno upoštevati delitev oseb po njihovem narečnem izhodišču (Atlas 1: 15); pri tonemskih je razpoznavnost A in C dobra, od netonemskih pa slušnega razpoznavanja tonemov ni pričakovati.⁵ Podatki objavljenih raziskav

³ Npr. *drúgi/drúgi*, *gr̥ba/gr̥ba* – podobno *hoja*, *jeza*, *ježa*, *kapa*, *kita*, *kosa*, *kosilo*, *krtači*, *kura*, *laže*, *leta*, *loka*, *mačka*, *moda*, *navadi*, *para*, *peka*, *pika*, *pila*, *plava*, *poroka*, *posodi*, *postava*, *raja*, *reka*, *reže*, *riba*, *riti*, *roba*, *sedem*, *seje*, *sipa*, *siti*, *sodi*, *sreča*, *šala*, *šibica*, *tanka*, *teka*, *trga*, *uren*, *vate*, *vile*, *valček*, *vlaga*, *vlaka*, *voda*, *vrata*, *vrta*, *žara* ...

⁴ To domneva T. Srebot-Rejec (2000: 66): »The lexical (phonological) function of the two accents is on the wane, while the phonetic characteristics, the sing-song effect, is retained.«

⁵ Če raziskovalec pri slušnozaznavni analizi govora 55 pokrajinsko/narečno pomešanih izgovarjalcev (od Nove Gorice do Maribora) ugotovi precejšnje odmike od pričakovane uresničitve obravnavanih tonemov (Šuštaršič 1993: 57), ne gre za neustrezno razpoznavanje/interpretacijo posnetkov, temveč za posledico nediferenciranega vzorčenja. Prim. op. 19.

o vsesplošno slabi razpoznavnosti tonemov so zaradi zanemarjanja tega dejstva neprepričljivi (gl. 4.2.3.1.3 in 4.2.3.1.5).

2.4 Uzaveščenost tonemskosti je med govorce šibka (Rupel 1946: 54), dosti šibkejša kakor npr. uzaveščenost dvojine ali zanikanega roditelja. Profesorici z ljubljanske gimnazije poročata: »Ker izhajamo iz osrednjeslovenskega območja, govorimo tonemsko, čeprav se dijaki tega večinoma ne zavedajo.« (Marc in Torkar Papež 2019: 107).⁶ Toporišič je že pred pol stoletja opozarjal, da »se za tonemsko naglaševanje praktično ne briga« in da govorci s tonemskih območij »ostajajo brez pouka o svoji značilnosti naglaševanja« (1965:140). Šibka zavest o jezikovnem pojavu⁷ pa ne pomeni, da ga v knjižni izreki ni; tonemci dobro ločujejo primere tipa *vile/vîle*, čeprav te svoje zmožnosti ne znajo teoretično pojasniti.

3 Distribucija. Tonem je inherentna lastnost naglašene besede, shranjena v pomnilniku. Razvrstitev A in C v besedilu je zato odvisna od izbire besed, njihov položaj v okviru stavčne intonacije vpliva le na modifikacije.

3.1 Distribucijska pravila so zapletena, polna posebnosti (Greenberg 1987: 177–178; Toporišič 1988: 67–82; 2000: 905). Cirkumflektiran ali akutiran je načelno lahko vsak zlog v besedi, tj. zadnji (edini) ali kateri koli pred njim (npr. *běl, vóda, lástovka, jútranjica – mēd, mōrje, ljúbica, bîsernica, ânanasovec*), omejitve pa vnaša sistemska zaznamovanost A; a) kratki naglašeni samoglasniki ne morejo biti akutirani – razen polglasnika v nezadnjem zlogu (*brăt, kākšen, sòm, kùp, ptič, zèt; četàrt – četàrti, màgla*); b) tvorbo nemotivirane nove ali prevzete besede so večinoma cirkumflektirane (*kôvid*),⁸ pri izpeljankah pa je A omejen na določene

⁶ Posplošeno pa se o slabi uzaveščenosti ugotavlja, da »su čak i govornici tonskog naglaska često nesvesni te svoje karakteristike« (Tivadar in Šuštaršič 2001: 118). Podobno tudi: ».../ the select population of (prevailing) native speakers of Slovene exhibits a relatively low level of awareness of Slovene tonemicity, which probably, at least to some extent, results in their obvious disregard of tonemicity as an essential part of standard Slovene in terms of its usage in the media, such as radio and television.« (Šuštaršič in Tivadar 2005: 32)

⁷ Anketno poizvedovanje med poklicnimi govorce leta 2001 je dalo take izide: »Večina anketirancev, ki so prihajali z Dolenjske (5) ali iz Ljubljane (2), se je opredelila za tonemce, razen ene govorke, iz Dolenjske, ki se ni znala opredeliti in tudi ni poznala tonemskega naglaševanja. Večina anketirancev (70 %) je teoretično opredelila tonemski naglas in vedela, da je v knjižnem jeziku kodificiran (60 %), vendar niso znali natančneje opredeliti kodifikacije in značilnosti knjižnega tonemskega naglasa (le 20 % je to znalo).« (Tivadar in Jurgec 2003: 211)

⁸ Nemotiviranost pomeni nerazvidnost (nezadostno raziskanost) analogij pri uvrščanju novih primerov v uveljavljene tvorbo-naglasne vzorce. Tako je težko pojasniti pojavljanje akuta v redkih prevzetih besedah (npr. *nokia, Biden*), še težje pa akutsko interferenco v celih

naglašene pripone (Jurgec 2004: 180), npr. *krožišče*, *globalizácija*, *putinízem*; c) nenaglašene pripone zahtevajo pred seboj nekatere A (*prákt-ik*), nekatere C (*razvpít-ež*), nekatere pa so »nevtralne« (*mîn-ski* – *vîn-ski*). Predvidljivost je zaradi vsega tega majhna in tonemska norma mora biti zapisana v slovarju, sistemske premene pa v oblikoslovnih naglasnih shemah (Uvod v SSKJ, § 200 – 214).

4 Standardizacija. Standardna tonemskost je predpisno zajeta v SSKJ, SS 2000 in SP 2001, zaradi nedokončanih razvojnih tendenc pa je standardizacija ciklični proces in je bil Rigler ob izhajanju SSKJ upravičeno zadržan: »Vse gotovo ne bo šlo v to smer, ki je nakazana v SSKJ.« (1976: 288)

4.1 Korpus. SSKJ prinaša nekaj odmikov od Pleteršnikove kodifikacije tmemov (npr. *kavárna*, *lîra* → *kavârna*, *lîra*) in precej dvojnic. Predpisani standard temelji na Riglerjevi sintezi dognanj starejših raziskovalcev ter podatkov iz lastnega dialektološkega raziskovanja in anketiranja med ljubljanskimi izobraženci (Rigler 1966: 24; 1970; 1971: 1–12). SS 2000 in SP 2001 precej zvesto sledita kodifikaciji v SSKJ, SP pa jo tudi dopolnjuje s tisoči primerov, ki jih SSKJ ni zajel, posebno pri lastnih imenih in njihovih izpeljankah, neologizmih, novejših spojenkah in feminativih (*čánkarjevski*, *jûrčičevski*; *zgoščénka*, *medmrêžje*; *sistémik*, *androgên*; *oficírka*, *čâstnica*).

4.1.1 Za nekatere dvojnice je v uvodnih shemah SSKJ povedano, kateri tonem ima prednost; npr. pri pridevniškem tipu *blázen blâzna* za ženski spol piše, da »je v povedni rabi pogostejša cirkumflektirana dvojnica, v prilastkovi pa akutirana« (§ 206). Ker so nekateri metatonijski in nalikovni procesi nedokončani, v Ljubljani pa se prepletajo odtenki pokrajinske tonemskosti (Rigler 1966: 24–35; 1970: 5–15; 1971: 1–12), je bilo »težko najti pravo mero, kdaj naj se dvojnice upoštevajo in kdaj ne več« (1968: 198–199). Za metatonijski C pri pridevniški določnosti je v § 206 in 208 opozorjeno na ohranjanje v nekaj stalnih zvezah (*stâra máma*, *na lêpem*, *do žîvega* ipd.), omenjene so pogovorne oblike (*ta-lîsasta*, *ta-hûda*). Za posamostaljene pridevnike v lastnoimenski rabi je metatonija v SSKJ nakazana (npr. *Črîna*) in potem v SP izpeljana, a nedosledno (*Sûha*, *Mîrna*, *Žîva*, *Dolênjsko*, vendar *Visóko*, *Globóko*, *Gorênjsko*). Tu je marsikaj nedokončanega (>*Gorênjsko*?) ali čaka na raziskave.

4.1.2 V nekaterih primerih je po desetletjih opaziti ustaljevanje: v SP 2001 je kodificirana zmaga akutske dvojnice v priponi -izem (*dualízem*), C pa je prevladal

kategorijah pri govorjenju »z akcentom« v tujem jeziku, npr. angl. *question*, *condition*, *situation* ..., nem. *Boden*, *Osten*, *trinken*, *sprechen* ... (Dular 2000:149).

v dvojnicah ž. ed.: *védela/vêdela* > *vêdela*; A v desetini baritonskih končajev je trden tudi pri novejših domačih in prevzetih besedah (*odskočišče*, *osebilo*, *sestankáriti*, *zgoščénka*, *globalizácija*, *holístika*, *repozitórij*, *lunátik* idr.), ne glede na ustaljevanje pa se kot dvojnica na novo pojavlja v prevzetem končaju -ator (*predâtor* > *predátor*?), ki je bil pri Pleteršniku zaznamovan z ravno črtico, še v SSKJ in SP pa samo s C. Na priznanje dvojnic s C čaka množica akutskih primerov v oksitonezi (gl. 1.1.1), npr. *kováč*, *krâlj* (Dular 1990: 147).

4.2 Status. Sto let po Vodnikovem »odkritju«⁹ tonemskosti je Breznik spoznal, da je treba v šoli »prizanašati«⁹ takim, ki »po svojem domačem narečju ne ločijo več dvojne intonacije«⁹ (Breznik 1911). To »prizanesljivo dopustnost«⁹ netonemskega naglasa v šoli so njegovi nasledniki razširili v nauk o splošni neobveznosti tonemskosti v knjižnem jeziku: »idealno potrebna osnova /.../, vendar je ne moremo vzeti za splošno obvezno osnovo pravorečju«⁹ (Rupel 1946: 54). Tako je prva povojna slovnica predpisovala ločevanje rastočega in padajočega naglasa le pri »vzornem razločnem poudarjanju«⁹ (SS 1947: 15) in »j/u/ ne zahtevamo za pravilnost slovenskega zbornega govora«. Breznikovo stališče so sčasoma postavili na glavo – iz dopustne netonemskosti v dopustno tonemskost: »Kdor pa ju govori po domačem narečju, ju seveda uporablja tudi v zbornem govoru.«⁹ (SP 1962: § 28) V SSKJ se je degradacija tonemskega naglasa nadaljevala, opremili so ga s kvalifikatorjem »možen tudi«⁹ in izpeljali ločeno onaglaševanje: »V glavi, zaglavju, na podiztočnicah in po potrebi tudi drugod je označen dinamični naglas, tonemski pa le na koncu zaglavja v okroglem oklepaju.«⁹ (§ 178). Poznejšega, težko doseženega sporazuma, da sta obe vrsti naglaševanja »enakovredni, vendar večinoma pokrajinsko vezani«⁹ (Načrt 1981: 126; SP 1 1990: § 622), nekateri še danes ne slišijo radi.

4.2.1 Z degradacijo povezano izrivanje tonemskosti iz knjižnega standarda marsikateri poklicni govorec ali lektor prenaša v prakso, zlasti na RTV in v gledališčih. Govor šolanih govorcev na RTV je večinoma kultiviran, glede tonemskosti pa pogosto neverodostojen. Rigler je sarkastično pripomnil: »Ali pa je treba v knjižnem govoru odpraviti tonemsko naglaševanje, to se pravi, učiti ljudi, da bi govorili brez intonacij. Včasih ima človek vtis, da gresta v to smer radio in televizija. Verjetno sicer nezavedno in brez programa /.../«⁹ (Rigler 1968: 196). Namig je bil upravičen, opaziti je zavestno sabotiranje tonemskosti,⁹ tendenca izrivanja je uveljavljena celo v pogosto citiranem priročniku *Slovenska zborna*

⁹ »/.../ the observed tendency of speakers on radio and television to avoid the marked pitch patterns of the acute in their presentations, opting for the generally acceptable 'neutral' falling pitch in statements and distinctly rising pitch in questions«⁹ (Šuštaršič in Tivadar 2005: 32).

izreka (Šeruga in Antončič 2003: 21), po katerem se šolajo napovedovalci in igralci (gl. 5.2.1).¹⁰ Že pred desetletji je bila atonemska usmeritev govorcev RTV deležna – brez pravega učinka – kritike Jezikovnega razsodišča,¹¹ na TV Slovenija pa so leta 2001 zavrnilo sodelovanje pri anketnem poizvedovanju o učenju tonemskosti med fonetiki in poklicnimi govorci (Tivadar in Jurgec 2003: 210).

4.2.2 Gledališki lektor Mirko Mahnič je pred pol stoletja zapisal, kako se igralci »ne menijo za naravno melodijo slovenščine« (po Podbevšek 2010: 226). Prestižno vrsto naglaševanja izpodrivajo v prestižnih ljubljanskih gledališčih (Toporišič 2000: 829)?¹² Med igralci, ki si svoje tonemskosti niso pustili pohabiti, naj kot legendi iz polpreteklosti omenim Staneta Severja in Milo Kačič. Čeprav je odrska govorna estetika predmet teatrološkega proučevanja (Podbevšek in Žavbi 2013) in stroka na AGRFT navaja Toporišičeva dognanja o tonemskosti ter ve za kodificirani sporazum o enakovrednosti tonemskega in netonemskega naglaševanja (Podbevšek 2010: 223–224), se o tem odločneje ne izreka, češ da »so mnenja o obstoju tonemskosti v sodobni slovenistiki različna« (226).¹³ Neodločnost je morda »kolateralna škoda« ob postdramski poetiki s pojavi jezikovne hibridnosti, heterogenosti ipd. (Podbevšek in Žavbi 2019: 273–274), kar prinaša vsakršno predelavo ali dekonstrukcijo besedila, tudi konglomerate tonemskega in netonemskega naglaševanja,¹⁴ čeprav s tem lahko razdira »funkcionalno ustrezno in potrebno govorno homogenost nastopajočih v kaki

¹⁰ Zvočni učinki takega šolanja mejijo na spakovanje ali karikaturu: *Ūra je bila sêdem. Râdio Slovênija, jûtranja krônika. Nâjprej pa vrême: Ljubljâna jâsno, štîri stopînje /.../*

¹¹ »Številni novinarji in celo napovedovalci se po nekakšni mikrofonski maniri vdajajo mešanju tonemskega in netonemskega naglaševanja, pogosto celo v istem stavku« (po Scuteri 2020: 257).

¹² Ali bi si bilo mogoče v SNG Maribor (ali na Radiu Maribor) privoščiti nasprotno ravnanje, tj. izpodrivanje netonemskega (»štajerskega«) naglaševanja s tonemskim (»kranjskim«)?

¹³ Pri tem se sklicujejo na mnenje iz razprave Tatjane Srebot Rejec, da je pomenskorazločevalna vloga tonemov v današnji knjižni slovenščini močno oslABLJENA (Srebot Rejec 2000: 66). Na nezanesljivost njenih ugotovitev sta opozorila Tivadar in Jurgec (2003: 110), odločno pa jih je zavrnil Toporišič (2003: 125–133). Tu gl. 4.2.3.1.5.

¹⁴ »Načelna enakovrednost tonemskega in netonemskega naglaševanja ne pomeni, da ju lahko poljubno mešamo in preklapljam v istem besedilu oziroma uprizoritvi. Če npr. v drami Čehova *Tri sestre* na ljubljanskem odru govorita dve sestri tonemsko, ena pa netonemsko, čeprav za pripadnike iste družine vsakdo pričakuje, da izhajajo iz istega pokrajinskega/narečnega okolja, je motnja podobna, kakor če npr. v srbsko-hrvaškem govornem okolju uprizoritev ne bi bila uglasena glede ekavsko-ijekavske variantnosti. Pod vodstvom dramaturga ali režiserja, ki se te problematike zaveda in jo obvlada, je seveda mogoče tudi tako govorno diferenciacijo izrabiti za hoteno estetsko učinkovanje, npr. za nakazovanje domačnosti ali tujosti katere dramske ali filmske osebe v določenem družbenem ali pokrajinskem okolju. To je bilo posrečeno izpeljano npr. v slovenskih mladinskih filmih *Sreča na vrhvi* in *Ne joči, Peter*, zelo slabo pa v filmu *Deseti brat*« (Dular 2000: 145) Tonemskost je bila zelo zmedena (celo pri

drami, na filmu ipd.« (Toporišič 1973: 222) Še boljše pojasnilo za neurejeno tonemskost v gledališčih in za mižanje AGRFT pred tem pojavom bi najbrž dobili s pregledom sestave poklicnega igralskega kadra. Na Trojanah ni ograje in emonocentrični aparthajd na srečo ni tako močan, da bi igralcem iz Štajerske in drugih netonemskih območij izrekli »Berufsverbot«, res pa bi od režiserjev, ko odločajo o zasedbi vlog, pričakovali harmonizacijo te plati igralskih profilov znotraj iste uprizoritve.

4.2.3 Zanemarjanju tonemskosti je Toporišič v slovnicaх čedalje odločneje nasprotoval: »Obe obliki naglaševanja sta knjižni /.../ Ker tonemsko naglašuje Ljubljana, je tako knjižno naglaševanje vabljivo tudi za tiste, ki ne govorijo tonemsko.« (SS 1976: 56–57). »Obe vrsti naglaševanja sta knjižni, prednostna pa je tonemska« (2000: 63). »Posebnost našega knjižnega jezika je, da je v njem normativen tako tonemski kakor netonemski naglas, prestižen pa je gotovo tonemski.« (2000: 829) Čeprav so besede »vabljivo«, »prednostna«, »prestižen« blizu izrazom iz Ruplovega *Pravorečja* in SS 1947 (»idealna potrebna osnova« – »pri vzornem razločnem poudarjanju« – gl. 4.2), so nesimpatizerje knjižne tonemskosti tako vznejevoljile, da se ne sprijaznijo niti s spravljivo rešitvijo nekdanje Pravopisne komisije pri SAZU (s Toporišičem kot osrednjim članom) o enakovrednosti in pokrajinski vezanosti obeh vrst naglaševanja. Izrivanje tonemskosti na RTV, v gledališčih pa tudi v jezikoslovnem delovanju se nadaljuje.¹⁵ Za temeljni razlagalni slovar knjižne slovenščine (eSSKJ) se sicer načrtuje (in deloma že uresničuje) opremljanje besed s tonemskim in jakostnim naglasom, ni pa jasno, kako, koliko in ali sploh bo predstavljen ali vsaj omenjen v pripravljajočem se *Pravopisu 8.0*, saj član ožje sestave sedanje Pravopisne komisije pri SAZU in ZRC SAZU tonemsko naglaševanje v svojem univerzitetnem učbeniku odriva iz obravnave s trditvijo,¹⁶ da je »v sodobnem knjižnem jeziku sorazmerno redko prisotno« (Tivadar in Batista 2019: 25).

4.2.3.1 V polemikah o statusu tonemskosti se pojavlja nekaj kontroverz ob pojmih obveznost, narečna podlaga, regionalnost, priučljivost, metodologija.

istem igralcu) v uprizoritvi komedije *Matiček se ženi*, ki se dogaja »na gradu na Gorenjskem blizu vasi« (Drama SNG 2018: 30).

¹⁵ Del te tendence je tudi predloženi predlog sklepa za to pravorečno posvetovanje, da se v formulaciji sporazuma o dveh vrstah naglaševanja opusti določilo o pokrajinski vezanosti in se tako odpravi realno poroštvo njune enakovrednosti (gl. 4.2.3.1.3).

¹⁶ Trditev o redkosti tonemskosti v knjižnem jeziku je mogoče ovreči že s poslušanjem nebralnih rubrik z gostujočimi (»neprevzgojenimi«) govorniki na prvem programu Radia Slovenija (prim. 4.2.3.1.5).

4.2.3.1.1 Slovenski slovníčarji, slovarniki in šolniki sledijo Breznikovemu realističnemu stališču o dopustni netonemskosti oziroma neobvezni tonemskosti, nekateri pa gredo nekaj korakov »naprej«, tj. v (še) dopustno tonemskost ali njeno zamolčevanje. Hkrati v objavah podtikajo tendenco normiranja tonemskosti kot **obvezne** (npr. Tivadar in Šuštaršič 2001: 118; Šuštaršič in Tivadar 2005: 32), vendar ni nikjer navedeno, kdo, kdaj in kje se je v zadnjih sto letih zavzemal za kaj takega. Pri Toporišičevem omenjanju vabljenosti, prestižnosti in prednosti ni šlo za predpisovanje obvezne tonemskosti, temveč za vrednotenje njenega izraznega potenciala (Toporišič 2003: 131) sredi socialnopsiholoških silnic. V nasprotni smeri se z nedokazano trditvijo o redko prisotni tonemskosti, z njenim odpiranjem v rezervat za znanstveno evidentiranje domačijske dediščine (Tivadar in Jurgec 2003: 211) in s poudarjanjem, da tonemsko naglaševanje »ni obvezno normativno«, izpodkopava sporazum o **enakovrednosti** obeh vrst naglaševanja in se obnavlja tendenca degradacije tonemskosti. Enakovrednost pomeni, da sta obe vrsti enako normativni oziroma enako (ne)obvezni ter da netonemska ni »enakovrednejša« ali celo »obvezno normativna«.

4.2.3.1.2 Ob namigovanju, da tonemsko naglaševanje ni upravičeno do enakovrednega statusa v knjižni normi, ker ni vseslovensko, temveč »omejeno le na določena narečja« (Tivadar in Batista 2019: 25), je nujno reči, da tudi netonemsko naglaševanje ni vseslovensko, temveč narečno (in demografsko) še bolj omejeno kakor tonemsko. Tudi omejevalno trditev, da je tonemskost knjižna »predvsem za govorce iz osrednjih narečij, ki jo govorijo v svojem primarnem govornem položaju (domači govor, narečje)« (Tivadar in Jurgec 2003: 211), lahko dopolnimo z opozorilom, da »ne moremo pustiti vnemar dejstva, da dobra polovica Slovencev govori s tonemskim naglasom, zlasti ne, ker tako govorijo v osrednjih narečjih in v Ljubljani, ki je s svojim kultiviranim govorom odločujoča za knjižno normo« (Rigler 1968: 195). Vloga in demografska teža Ljubljane sta se po državni osamosvojitvi RS še povečali. Desettisoči novih priseljencev in dnevnih migrantov naglašujejo tonemsko ali netonemsko po svoji izvirni narečni pripadnosti; že zaradi zemljepisne bližine pa jih je med njimi gotovo največ iz osredja Slovenije in ti vzdržujejo knjižno tonemskost tudi v »sekundarnih govornih položajih« po ljubljanskih ulicah, tovarnah, pisarnah, trgovinah in restavracijah.¹⁷ – V narečno razširjenost tonemskosti (Atlas 1: 15) se dodatno

¹⁷ Pri presoji ljubljanskega deleža v oblikovanju avtonomnega (»nadljublanskega«) govornega standarda smo včasih v zadregi zaradi različne stopnje pojmovnega prekrivanja izraza *govor v Ljubljani* z izrazi *govor (rojenih) Ljubljančanov*, *govor ljubljanskih izobražencev*, *govor Ljubljane*, *ljubljanški govor*, *ljubljanško narečje* in *ljubljanščina* idr. (prim. Tivadar 2010: 42–43).

vpletata nekoč prezrti žirovski govor (Stanonik 1977: 293–309) in pronicanje dolenskega elementa na Kočevskem.

4.2.3.1.3 V nekaterih objavah se »pozablja« na drugi del določila SPP 1990, da sta »obe vrsti naglaševanja enakovredni, **vendar večinoma pokrajinsko vezani**«. Pavšalna ugotovitev, da »nekateri govorci, čeprav govorijo standardno slovenščino, ne ločijo med akcentoma« (Šuštaršič idr. 1999: 138), prikriva različno pokrajinsko (narečno) ozadje tonemcev in netonemcev (Greenberg 1987: 177–184) ter dela vtis, da je neločevanje tonemov razpršeno nadregionalno (vseslovensko). Ampak vsaj s fonetičnega stališča je regionalna obarvanost nenarečnega govora »dejstvo tudi v medijskem prostoru« (Tivadar 2011: 86–87), čeprav isti avtor hkrati – ob neupoštevanju tonemskosti – zatrjuje, da »se govor profesionalnih govorcev načeloma med sabo ne loči glede na regionalni izvor govorcev«, ter pozneje sploh zanika pokrajinsko vezanost: »Kot je bilo že večkrat poudarjeno, se sodobni govorniki knjižni jezik regionalno ne ločuje« (Tivadar 2012: 208). Vsaj glede tonemskosti je to tajitev sociolingvistične resničnosti. Pokrajinska vezanost je realno sidrišče obstoja in enakovrednosti dveh vrst knjižnega naglaševanja, vseslovensko povezovalna naglasnost pa je predstavljava in sprejemljiva le kot diasistemska abstrakcija z izrecnim priznavanjem pokrajinske vezanosti enakovrednih različic. Zamolčevanje te vezanosti implicira odprtost za nadregionalno hibridizacijo ali nadregionalno unifikacijo – s prevlado/degradacijo katere različice?

4.2.3.1.4 Sprejeto je mnenje, da se je tonemskosti skoraj nemogoče **naučiti**, »če je nismo usvojili v otroštvu, zato je od vseh govorcev nemogoče zahtevati, da tonematiko slišijo ter uporabljajo« (Horjak in Tivadar 2020: 153). Zadržek imajo torej odrasli priseljenci v tonemskem okolju, že prva generacija njihovih potomcev pa se zlahka navzame A in C (in distribucije) od vrstnikov v vrtcu, šoli in soseski. Tudi med odraslimi se vendarle najdejo posamezniki z zadostnim talentom in motivacijo za spoprijem z »vablјivim, prestižnim, prednostnim« naglaševanjem. Taka odločitev je lahko podprta s poklicnimi potrebami, npr. pri igralcih, napovedovalcih,¹⁸ učiteljih, duhovnikih, jezikoslovcih, vendar je celo med jezikoslovci redka (npr. Rudolf Kolarič, Jože Toporišič). Ljudi pa tudi pri tem že prehitvajo računalniki.

¹⁸ Zanimiva je primerjava z razmerami na Hrvaškem: tudi tam je za kajkavce in čakavce »skoraj nemogoče« obvladati štokavsko (knjižno) tonemskost, vendar je to za poklicne govorce nujno. Prim. op. 23.

4.2.3.1.5 Raziskave, ki se navajajo kot podlaga za dvome o knjižnem statusu tonemskosti, so zaradi neustreznega vzorčenja, tj. (pre)majhnega števila in/ali neustrezne izbire primerov in informantov, **metodološko** oporečne. To se posebno kaže v razpravi *Ali je današnja knjižna slovenščina še tonematična?* (Srebot Rejec 2000: 51–66), temelječi na posnetkih govora le treh moških napovedovalcev zelo različnega profila. Teh posnetkov ni dopustno posploševati niti kot standard RTV Slovenija, kaj šele imeti za prepričljiv dokaz pešanja ljubljanske ali slovenske tonemskosti (gl. op. 13). Če bi raziskovali govor RTV kot reprezentativen vzorec standarda, bi bilo treba zrahljati navezanost na denaturirano naglaševanje atonemsko izšolanih napovedovalcev in bolj prisluhniti izobraženim gostujočim govorcem iz nebralnih oddaj, pri tem pa upoštevati njihove narečne podlage in pri računanju povprečkov ne »mešati jabolk in hrušk«. Tak spodrseljaj se je zgodil pri raziskavi o slušnem zaznavanju A in C v standardni slovenščini (Šuštaršič in Tivadar 2005: 23–35), ko so tonemskost nediferencirano ocenjevali z netonemskimi govorci (skoraj pol udeležencev testiranja).¹⁹ – Stopnja objektivnosti preverjanja tonemskosti s slušno metodo je s široko dostopnostjo programa *Praat* tehnično presežena, nevarnost neustreznega vzorčenja, interpretiranja in pavšalnega sklepanja pri potrebnih nadaljnjih raziskavah pa ostaja.

5 Didaktika. V večdesetletni zapostavljenosti pravorečja v izobraževanju (Tivadar 2015: 161–172; 2018/2–3, 7–9) je bila tonemskost še posebej zanemarjena – v učnih načrtih in študijskih programih, učnem gradivu in izobraževalni praksi.²⁰

5.1 Srednješolski učni načrti tonemskosti ne omenjajo. Tudi v spletno dostopnih študijskih programih AGRFT je ne najdemo, navaja pa se v slovenističnih programih ljubljanske in mariborske filozofske fakultete: na prvi stopnji pri

¹⁹ Ker od oseb iz netonemskih narečij (gl. 4.2.3.1.3) ni pričakovati ustreznega razpoznavanja tonemov, je razglašanje splošne (vseslovenske) nezanesljivosti pri razpoznavanju akutov in cirkumfleksov (Šuštaršič in Tivadar 2005: 30–32) na podlagi neločenega (nerazvidnega) računanja povprečja testnih ocen tonemskih in netonemskih udeležencev zavajajoče. Najbrž je prav neločeno obravnavanje pripeljalo tudi do čudne ugotovitve: '*Neprimjereni*' cirkumfleks u izjavnim rečenicama je čak nešto bolje ocijenjen nego '*primjereni*' cirkumfleks. (2005: 35). Prim. tudi op. 5.

²⁰ Večina anketiranih slavistov (fonetiki, osnovnošolski in srednješolski profesorji) »tonemskosti ne poučuje, samo na RSLO ponazorijo razliko med jakostnim in tonemskim naglaševanjem, vendar govorcev posebej ne učijo tonemskosti, ker jim zmanjkuje časa še za druga, osnovnejša pravorečna pravila, tonemskost pa je po njihovem mnenju tudi težko priučljiva. Skratka, tonemskost se sistematično (z vajami) ne uči, ampak jo govorci prevzamejo le preko zgleda svojega lektorja oz. učitelja.« (Tivadar in Jurgec 2003: 210–211) Ne samo, da se ne uči, temveč se lahko s slabim zgledom in atonemsko maniro popači avtentična tonemskost, ki jo je kandidat prinesel iz mladosti.

predmetu Slovenska narečja (ne pri predmetu Fonetika in fonologija slovenskega knjižnega jezika!), na drugi pa v okviru predmeta Naglasoslovje in tonematika slovenskega jezika. Center SDTJ se je v *Sporazumevalnem pragu za slovenščino* tonemskosti popolnoma odpovedal (2004: 179).²¹

5.1.1 Avtorji večine prispevkov v zborniku *Govor v pedagoški praksi* (Podbevšek in Žavbi 2020) tonemskost zamolčujejo ali se ji izmikajo,²² le izjemoma naletijo na didaktično obravnavo za pedagoško prakso v ožjem pomenu besede: »Pravilno naglaševanje utrjujemo z vajami /... / Zato se naučimo slišati, kako zvenijo akutirani in cirkumflektirani glasovi. Tonsko naglašene samoglasnike izgovarjamo v sicer enakem glasovnem okolju enkrat višje (padajoče), enkrat nižje (rastoče) in opazujemo njihovo pomenskorazločevalnost (npr. v besedi *vile*: izgovorjeno rastoče – orodje, izgovorjeno padajoče – bajeslovna bitja).« (Marc in Torkar Papež 2020: 107). Brez pridržka je tonemskost v tem zborniku predstavljena samo še v poročilu o šoli hrvaškega odrskega govora na Akademiji za umetnost v Osijeku.²³

5.2 Če bi tonemskost v vseh učnih načrtih in programih imeli in bi jo hoteli poučevati, »bi potrebovali kakovostna učna gradiva z zvočnimi posnetki« (Horjak in Tivadar 2020: 153). V marsikaterem učbeniku iz zadnjega pol stoletja tonemskost ni omenjena; v večini je odpravljena v nekaj vrsticah, poredko je deležna didaktično razvite pozornosti (Dular 1981: 9; Toporišič 1994: 104; Ahačič 2017: 21). Z zvočnimi posnetki so (bili) opremljeni le učbeniki slovenščine za tujce – od Toporišičevih s ploščami (1961, 1970), Hermine Jug Kranjec s kasetami (1992) in Centra SDTJ z zgoščenkami (2003 ... 2018) do Rade Lečič

²¹ Čeprav tujcev ne želimo »obremenjevati« z učenjem tonemskosti, bi bila vsaj informacija o tej posebnosti slovenščine za marsikaterega med njimi zanimiva in zaželena.

²² »Knjižno je poleg jakostnega naglaševanja sicer tudi tonemsko, a ga zaradi narave prispevka ne omenjamo posebej.« (Petek 2000: 146) »Nadalje tujcem predstavimo jakostno naglaševanje, ki se ga je lažje naučiti kot tonemsko.« (Vrtačnik 2000:168)

²³ »Pri določanju pravilnega /štokavskega/ naglasa so vsekakor v pomoč pravila, ki pravijo, da so lahko na prvem zlogu dvozložnih in večzložnih besed vsi štirje naglasi, da na zadnjem zlogu ne more biti naglasa (razen pri tujih besedah), da je lahko na srednjem zlogu večzložnih besed samo rastoči naglas, na enozložnih pa samo padajoči. Študenti pri pouku vadijo naglaševanje tako, da besede primerjajo s primernimi besedami za vsak posamezni naglas (*žena* – kratki rastoči, *kiša* – kratki padajoči, *majka* – dolgi padajoči, *ruka* – dolgi rastoči), da izgovarjajo dano besedo z vsakim od štirih naglasov in ugotavljajo, kateri od njih je pravilen, ipd.« (Andrić 2000: 209–210)

s spletnim dostopom (2020). Pri večini posnetkov je tonemskost izpeljana precej nedosledno ali zmedeno.²⁴

5.2.1 Posebej se je treba ustaviti pri delih *Fonetika 1* in *Slovenska zborna izreka*, namenjenih izobraževanju slovenistov oziroma šolanju poklicnih govorcev. V *Fonetiki 1* (Tivadar in Batista 2019: 25) je tonemsko naglaševanje odpravljeno z neresnico o redki prisotnosti v sodobnem knjižnem jeziku, na priloženi zgoščenki pa se navajajo izolirane besede le netonemsko (z »jakostnim cirkumfleksom«: *cêsta*, *hîša*, *hrâna*, *nôga*, *prôsim*), medtem ko je v povedih ohranjenih nekaj A in slišimo konglomerat: *Zjûtraj rãd pîjem kãvo, popôldne ob kosîlu pîvo ali vîno*. – Avtorici *Slovenske zborne izreke* tonemskost odrivata: »Zaradi zapletene tematike je poleg jakostnega naglaševanja tonemsko samo omenjeno. S tonemskim naglaševanjem se priročnik podrobneje ne ukvarja.« (Antončič in Šeruga 2004: 14, 21) Posnetki radijskih govorcev in govork na priloženi zgoščenki so polni zgrešenih tonemov (*dežêle*, *načêlo*, *sêstra*, *têmelj*; *Ne opêci se, ko boste pêkli pečêenko*). Na tak zgled se opira radijski Center za kulturo govora.²⁵

6 Digitalizacija. V slovenskih aplikacijah IKT prevladuje neurejena ali nikakršna tonemskost, npr. v leksikonu *Sloleks 2.0* (sami C: *mîza*, *lepôta*, *dêlati*, *dânes*), spletnem *Govornem pomočniku* za radijske napovedovalce in SPiPP,²⁶ v napovedih postajališč mestnega avtobusa ali nadstropij v hišnem dvigalu (avtobus: *Razstavîšče*, *Drâma* – *Pôšta*, *Tobâčna*; dvigalo: *drûgo/trêtje nadstrôpje*). Neurejena tonemskost je pogostna v slovenskih zvočnih knjigah²⁷ ter pri sinhronizaciji filmskih in televizijskih risank. V *Matričnem testu za govorno avdiometrijo* (Marvin idr. 2019) utegne biti neupoštevanje tonemskosti glede na klinično namembnost aplikacije (merjenje naglušnosti) resna pomanjkljivost.

6.1.1 Zaradi odločitve o upoštevanju tonemskosti so vredne pozornosti monografija *Samodejno tvorjenje govora iz besedil* ter po njeni usmeritvi razvite aplikacije. Avtorica zastopa stališče, da »je tonemski naglas nepogrešljiv za pravilno

²⁴ Npr. pri učbeniku *A, B, C ...GREMO* slišimo od istega govorca *bánka*, *garáza*, *Evrópa*, *hrúška*, *páprika* – *recêpcija*, *restavrâcija*, *vîno*, *šêsta*, *sêdma*; pri učbeniku *Slovenščina od A do Ž* pa npr. *piščânca*, *Ljubljâna*, *ne môrem spâti*, *bêlo vîno*, *na dvorîšču*).

²⁵ Minimalistično zagotovilo, da mora vsak kandidat za napovedovalca »poznati« jakostno in tonemsko naglaševanje (Sinkovič 2010: 82), pomeni ob sledenju oporečnim posnetkom obsodbo na pohabitev tonemskosti. Prim. op. 10 in 20.

²⁶ Zmeda pri lastnih imenih: Govorni pomočnik npr. *Ángela Mêrkel*, *Álfred Nobêl*, *Boštjân Cêsar*, *Jôžef Štîfán*; SPiPP npr. *Obâma*, *Rafsandžâni*, *Gáble*, *Tádić* (pri svojilnih pridevniki iz teh imen pa ustrezno cirkumfleks: *Obâmov* itd.).

²⁷ Že več sto jih je naloženih na spletišču *Audibook*.

zborni izreko slovenskega besedila /.../ Z željo, da bo sintetiziran govor slišati čim manj enoličen, smo se odločili, da besedni naglas oblikujemo v tonemski obliki.« (Gros 2000: 83, 91) Izpeljava te tendence pa je bila omahljiva, saj se v monografiji ne predvideva upoštevanje podatkov iz pomnilnika, temveč se tonem akutske ali cirkumfleksne besede zanemari in se izbira tonema (ne le modifikacij) podredi položaju besede v okviru stavčne intonacije.²⁸ Po teh pravilih ima lahko ista beseda zdaj A zdaj C, da bi sinteza ustrezala jezikovni resničnosti, pa bi moral sintetizator za isto besedo vsakokrat priklicati iz pomnilnika isti tonem. V monografiji (43, 109) res beremo namig, naj bi »/v/rsto tonemskega naglasa za najbolj pogoste besede /.../ shranili v slovar izgovorjav«.

6.1.2 Razvoj v nakazano smer je pomenil snovanje strojno berljivega tonemskega izgovornega leksikona SI-PRON (Žganec Gros idr. 2006). Pri uresničevanju projekta je žal prišlo do zastoja in v *eSSKJ* na spletišču *Fran* je mogoče slišati en sam primer sintetične tonemske zvočne podobe – iztočnico *kruhovec* (Franček pa še »mutira«). SI-PRON je bil namenjen tudi za sintetizator *Proteus*, modeliran z »lepljenjem difonov«. Njegov govor je bil zaznavno tonemski, vendar robotsko okoren, nedosleden in neenoten (govorca: *sévera/sêvera, njegóvi/njegôvi*).

6.1.3 Razvijalci so se namenili te pomanjkljivosti preseči s sintetizatorjem *eBrallec* (Žganec Gros idr. 2016), namenjenim predvsem slepim in slabovidnim.²⁹ Dokaj gladko gredo čez nekaj pravorečnih pasti (alofoni zvočnika /v/ in kakovost e-jevskih in o-jevskih glasnikov), za morebitno verzijo *eBrallec 4.2* pa bo nujno odpraviti nekaj napak, npr. hiperkorektno zvonečnost nezvočnikov pred besedami na samoglasnik ali zvočnik (*laž-ostane, nag-leži*) (Toporišič 1978: 66–67), nedoslednost pri naglašanih ajevskih kračinah in korenskih polglasnikih.³⁰

6.1.3.1 Pri snovanju *eBralca* so se odločili za metodo parametrične predstavitve zakonitosti slovenščine. Teh se sintetizator samodejno nauči iz posebej ustvarjene učne govorne zbirke. Metoda naj bi omogočala visoko naravnost prozodije tvorjenega govora (Žganec Gros idr. 2016: 182–183), vendar je to odvisno od

²⁸ »Začetni takt v intonacijskem segmentu je akutiran. Končni takt v intonacijskem segmentu je akutiran, če ima rastoče jedro (polkadenca ali antikadenca), in je cirkumflektriran, če ima padajoče jedro (kadenca). Če je naglašeni zlog odprt, je takt izgovorjen akutirano. Če je naglašeni zlog zaprt in ima takt tri ali manj zlogov, je izgovorjen cirkumflektrirano. Če je naglašeni zlog zaprt in ima takt več kot tri zloge, je izgovorjen akutirano.« (Gros 2000: 83)

²⁹ Spletna verzija *eBrallec 4.1* je za preskušanje prosto dostopna na <http://ebrallec.si/branje> (december 2020).

³⁰ Npr. kračine v *čäs, fänt, kräj, stär, kosmät, končäl, poravnäl*, vendar *jâz, obrâz, brât, vâš, po vâš*; korenski polglasnik npr. v *päs, väs, däj*, vendar *sêm, vên, šël, ušël*.

kakovosti posnetkov za učno zbirko. Žal je prozodija napovedovalcev RTV Slovenija, izšolanih po atonemski doktrini, nezanesljiva in kot izhodišče za učno zbirko oporečna. Zato ima *eBralec* sicer dosti gladkejši duktus kot *Proteus*, glede tonemskosti pa le deloma dosega predvideno naravnejšo prozodijo (180, 183). Podobno kot *Proteus* večkrat tvori C namesto pričakovanega A, bolj izjemoma pa A namesto C (npr. *zánka*). Ti odmiki niso ne enotni ne dosledni, saj isto besedo v istem sobesedilu lahko »sintetični Renato« izgovori z A, »sintetična Nadja« pa s C (ali obrnjeno). Včasih isti bralec izgovori isto besedo v raznih zvezah zdaj z A zdaj s C.³¹ Nekateri odmiki so kategorialni: *eBralec* vse besede z naglašenim *i* ali *u* ali *ə* cirkumflektira (*vîno, jûtro, mǎrtev*); A je navadno »povožen« tudi pri zemljepisnih imenih.³²

6.2 Sklepna misel: *eBralec 4.1* ima med slepimi in slabovidnimi dober sloves, navedene pripombe bi se jim zdele pikolovstvo. Končna ocena pa tudi po jezikoslovski presoji ni slaba, če se opremo na statistiko zadetih in zgrešenih A in C. Slušna sondaža na vzorcu 11 naključno nabranih odlomkov s skupno 517 naglasnicami je pokazala 68-odstotno ustrezanje normativnosti po SSKJ, torej *eBralec* res govori tonemsko in z njim tonemska knjižna slovenščina stopa v digitalno prihodnost. Slovenisti naj ne oznanjajo prezgodaj njene upokojitve, razvijalci sintetizatorjev pa naj ob uporabi umetne inteligence in neoporečnih posnetkov za učno zbirko čim prej dosežejo vsaj 90-odstotno ustreznost tonemskega sintetičnega govora – in na toneme naj računajo tudi snovalci prepoznavnikov slovenskega govora.

Literatura

Antončič in Šeruga Prek 2004 = Emica Antončič in Cvetka Šeruga Prek: *Slovenska zborna izreka*. Maribor: Založba Aristej, 2004.

Andrić = Selenia Andrić: Pouk odrskega govora. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2020, 207–213.

Atlas 1 = Jožica Škofic idr.: *Slovenski lingvistični atlas 1*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2011.

Center SDTJ 2004 = Ina Ferbežar in dr.: *Sporazumevalni prag za slovenščino*. Ljubljana: Znanstvena založba FF – Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik, 2004.

³¹ Npr. beseda *kava* v povedih *Pijemo kavo*. – *Jutranjo kavo pijemo pri starših*. – *Kavo smo pili vsako jutro*. – *Skuhali smo dobro kavo*. – *V gostilni so nam kavo že skuhal*. – *Naročili smo kavo in čaj*. – *Kavo s sladkorjem bomo plačali*.

³² Za primere *Ajdovščina, Bogojina, Bovec, Metlika, Senovo, Senožeče, Trbovlje, Velenje, Žiče* preverjeno v povedih tipa *Cesta pelje mimo ... proti ... in naprej*.

Center SDTJ 2015 = Tanja Jerman in dr.: *Slovenščina ekspres 1*. Ljubljana: Znanstvena založba FF – Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik, 2015.

Center SDTJ 2018 = Ivana Petric Lasnik in dr.: *A, B, C ... 1, 2, 3 GREMO!* Ljubljana: Znanstvena založba FF – Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik, 2018.

Drama SNG 2018 = Anton Tomž Linhart: Ta veseli dan ali Matiček se ženi. *Gledališki list SNG Drama Ljubljana XCVII*, 2018, 11.

Dular 1981 = Janez Dular: Glasoslovje. *Slovenski jezik in stilistika, poskusni snopič* (J. Čar, J. Dular, I. Zrimšek). Ljubljana: DDU Univerzum, 1981, 3–28.

Dular 1983 = Janez Dular: Jezik Desetega brata. *Jezik na odru, jezik v filmu*. Ljubljana: Knjižnica MGL, 1983, 333–335.

Dular 1990 = Janez Dular: O slogovnih razsežnostih tonemskega naglaševanja v slovenščini. *Razprave II. razreda SAZU XIII*. Ljubljana: 1990, 143–151.

Dular 2018 = Janez Dular: Govor kranjskih komedijantov. *Družina – Slovenski čas*. Maj 2018, str. 13

eSSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika 2016–*, www.fran.si, dostop 16. 4. 2021.

Franček = *Franček, spletni jezikovni portal za otroke*. Inštitut za slovenski jezik pri ZRC SAZU, 2020 (demo), www.francek.si.

Govorni pomočnik = *Govorni pomočnik Radiotelevizije Slovenija*. <http://govornipomocnik.rtvlo.si> (dostop 8. 12. 2020).

Greenberg 1987 = Marc L. Greenberg: Prozodične možnosti v slovenskem knjižnem jeziku in slovenskih narečjih. *SRL* 35 (2), 1987, 171–186.

Gros 2000 = Jerneja Gros: *Samodejno tvorjenje govora iz besedil*. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.

Horjak in Tivadar 2020 = Luka Horjak in Hotimir Tivadar: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govorjenega jezika. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2020, 151–158.

Jug Kranjec 1992 = Hermina Jug Kranjec: *Slovenščina za tujce*. Ljubljana: FF – Seminar SJLK, 1992.

Jurgec 2004 = Peter Jurgec: Fonološke značilnosti novejšega slovenskega besedja. *40. seminar SJLK, zbornik predavanj*. Ljubljana: FF UL, 2004, 179–181.

Jurgec 2005 = Peter Jurgec: Spet o fonetiki, fonologiji in pravorečju v SP 2001. *SRL* 53, 2005(2), 245–248.

Lečič 2020 = Rada Lečič: *Slovenščina od A do Ž / Slovene from A to Ž*. Cerkno: Založba Gaya, 2020, www.gaya.si/zalozba.

Marc in Torkar Papež = Darinka Marc in Katarina Torkar Papež: Kultura govorjene besede. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2020, 103–111.

Marvin 2019 = Tatjana Marvin in dr.: Porazdelitev fonemov v slovenščini in izdelava matričnega testa za govorno avdiometrijo. *SRL* 67/4 (2019), 537–550.

Mirtič 2018 = Tanja Mirtič: Pravorečna problematika s splošnoslavopisnega vidika. *Slavia Centralis* XI/2 (2018), 172–184.

Načrt 1981 = *Načrt pravil za novi Slovenski pravopis*. Ljubljana: SAZU – Državna založba Slovenije, 1981.

Neweklowsky 1972 = Gerhard Neweklowsky: Silben- und Morenzählung. *SRL* 20/1 (1972), 87–94.

Neweklowsky 1973 = Gerhard Neweklowsky: Slowenische Akzentstudien. *Wiener slawistisches Jahrbuch* 20 (1973).

Petek 2000 = Tomaž Petek: Kako izboljšati govorno nastopanje učiteljev. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2020, 141–149.

Pleteršnik = Maks Pleteršnik: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: založ. Knezoškofijstvo, 1894, 1895.

Podbevšek 2010 = Katarina Podbevšek: Spreminjanje odrske govorne estetike v slovenskem gledališču 20. stoletja. *Dinamika sprememb v slovenskem gledališču 20. stoletja* (ur. Barbara Sušec Michieli). Ljubljana: Založba Maska, AGRFT, 2010, 125–238.

Podbevšek in Žavbi 2013 = Katarina Podbevšek in Nina Žavbi: *Govor med umetnostjo in znanostjo* (ur.). Maribor in Ljubljana: Založba Aristej, AGRFT, 2013.

Podbevšek 2019 = Katarina Podbevšek: Pravorečje in sodobne slovenske gledališke uprizoritve. *Slovenski javni govor (Obdobja 38)*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2019, 271–277.

Podbevšek in Žavbi 2020 = Katarina Podbevšek in Nina Žavbi: *Govor v pedagoški praksi* (ur.). Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2020.

Praat = Praat: *Opravljanje fonetike z računalnikom*, www.praat.org.

Rigler 1966 = Jakob Rigler: Premene tonemov v oblikoslovnih vzocih slovenskega knjižnega jezika. *JiS* XI (1966), 24–35.

Rigler 1968 = Jakob Rigler: Problematika naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *JiS* XIII, 1968, 192–99.

Rigler 1970–71 = Jakob Rigler: Akcentske variante. *SRL* 18, 19 (1970, 1971).

Rigler 1976 = Jakob Rigler: Reproducirani ponatis Pleteršnika. *SRL* 24 (1976), 270–289.

Rupel 1946 = Mirko Rupel: *Slovensko pravorečje*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.

Scuteri 2020 = Lucia Gaja Scuteri: Pogled nazaj za naprej: Jezikovno razsodišče o TV-jeziku v osemdesetih letih. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2020, 249–261.

Sinkovič 2010 = Natalija Sinkovič, *Smernice za kulturo radijskega govora (na primeru Radia Slovenija)*. Maribor: FF (diplomsko delo), 2010.

Sovre 1956 = Mitja Sovre: Akzent und Vokalismus im Slowenischen. *Filologiska Meddelanden från Ryska Institutet vid. Stockholms Högskola*, No.2 (1956), S. 2 ff.

SP 1962 = *Slovenski pravopis*. Ljubljana: SAZU – DZS, 1962.

SP 2001 = *Slovenski pravopis*. Ljubljana: SAZU – Založba ZRC, 2001.

SPP 1990 = *Slovenski pravopis 1. Pravila*. Ljubljana: SAZU – DZS, 1990.

SPiPP = Kaja Beriša idr.: *Svojilni pridevniki iz prevzetih priimkov*. projekt.spipp@um.si (dostop 2020).

Srebot Rejec 1988 = Tatjana Srebot Rejec: *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene*. München: Verlag Otto Sagner, 1988.

Srebot Rejec 2000a = Tatjana Srebot Rejec: O tonemskem naglasu v nevtralnem stavčnem položaju v knjižni slovenščini. *Zbornik Slavističnega društva Slovenije 10 (Slovensko jezikoslovje danes in jutri)*. Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, 2000, 125–133.

Srebot Rejec 2000b = Tatjana Srebot Rejec: Ali je današnja knjižna slovenščina še tonemična? *Razprave II. razreda SAZU XVII*, 2000, 52–66.

SS 1947 = Uredniški odbor: *Slovenska slovnica*. Ljubljana: DZS, 1947.

SS 1976, 2000 = Jože Toporišič: *Slovenska slovnica* (SS^{1,4}). Maribor: Založba Obzorja, 1976, 2000.

SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: SAZU – DZS, 1970–1991.

Šuštaršič 1993 = Rastislav Šuštaršič: *Kontrastivna analiza angleške in slovenske stavčne intonacije* (doktorska disertacija). FF Ljubljana, 1993.

Šuštaršič 1999 = Rastislav Šuštaršič in dr.: *Slovene. Handbook of the IPA (A Guid to the Use of the International Phonetic Alphabet)*. Cambridge: 1999: 135–139.

Šuštaršič in Tivadar 2005 = Rastislav Šuštaršič in H. Tivadar: Perception of Tonemicity in Standard Slovene. *Govor XXII*, 2005, 23–35.

Tivadar 2010 = Hotimir Tivadar: Slovenci jezik med knjigo in Ljubljano. *Vloge središča – konvergenca regij in kultur (zbornik slovenskega slavističnega kongresa)*. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2010, 35–44.

Tivadar 2011 = Hotimir Tivadar, Regionalna (in socialna) različnost slovenskega (knjižnega) jezika v zgodovini in sedanjosti. *Globinska moč besede*. Maribor: Univerzitetna založba UM, 2011, 35–44.

Tivadar 2012 = Hotimir Tivadar: Nevarna razmerja med pisnim in govorjenim jezikom. *Pravopisna stikanja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2012, 203–211.

Tivadar 2015 = Hotimir Tivadar: Vloga pravorečja in njegovo poučevanje v slovenskem osnovno- in srednješolskem izobraževanju. *JiS LX* (3–4), 2015, 161–172.

Tivadar in Batista 2019 = Hotimir Tivadar in Urban Batista: *Fonetika 1*. Ljubljana: Znanstvena založba FF – Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik, 2019.

Tivadar in Jurgec 2003 = Hotimir Tivadar in Peter Jurgec: Podoba govorjenega slovenskega knjižnega jezika v Slovenskem pravopisu 2001. *SRL* 51(2), 2003, 203–220.

Tivadar in Šuštaršič 2001 = Hotimir Tivadar in Rastislav Šuštaršič: Otvorena pitanja standardnog slovenskog izgovora. *Govor XVIII*, 2001, 113–122.

Toporišič 1961 = Jože Toporišič: *Slovenski knjižni jezi. Izgovor i intonacija s recitacijama na pločama*, Zagreb: 1961.

Toporišič 1968 = Jože Toporišič: Liki slovenskih tonemov. *SRL*, 1968, 315–393.

Toporišič 1970 = Jože Toporišič: *Zakaj ne po slovensko*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 1970.

Toporišič 1978 = Jože Toporišič: *Glasovna in naglasna podoba slovenskega jezika*. Maribor: Obzorja, 1978.

Toporišič 1988 = Jože Toporišič: Posebnosti v tvorbnem modelu slovenskega tonemskega naglasa. *XXIV. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1988, 67–82.

Toporišič 1976, 2000 = Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*^{1,4}. Maribor: Založba Obzorja 1976, 2000.

Toporišič 2003 = Jože Toporišič: Eksperimentalnofonetične raziskave slovenskega knjižno-jezikovnega glasovja in tonemskosti. *SRL* 51 (2003), 119–140.

Vodušek 1961 = Božo Vodušek: Grundsätzliche Betrachtungen über den melodischen Verlauf der Wortakzente in den zentralen slowenischen Mundarten. *Linguistica IV* (1961), 20–38.

Vrtačnik 2000 = Martin Vrtačnik: Poučevanje fonetike na Seminarju SJLK. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2020, 167–178.

Žavbi Milojevič 2013 = Nina Žavbi Milojevič: Uporaba računalniškega programa Praat pri analizi odrskega govora. *Govor med znanostjo in umetnostjo*. Maribor: Aristej, 2013, 217–224.

Žganec Gros 2006 = Jerneja Žganec Gros idr.: SI-PRON: a Pronunciation Lexicon for Slovenian. *Zbornik Pete mednarodne konference o jezikovnih virih in vrednotenju*, 2006, 987–991.

Žganec Gros 2016 = Jerneja Žganec Gros idr.: Sintetizator govora za slovenščino eBralec, v: *Konferenca Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika*. Ljubljana: 2016, 180–185. Tudi na www.sdt.si/wp/wp-content/uploads/2016/09/JTDH2016_zganec_gros_et_al.pdf (dostop 18. 1. 2021).

POVZETEK

Tonemskost ni dodatek ali »nadgradnja« jakostnega naglasa, temveč njegova temeljna alternativa: temeljni parameter ni spreminjanje glasnosti naglašene zloga, temveč njegove višinske lege. Nabor parametrov v objavah se ne spreminjanja, avtorji pa se deloma razhajajo glede razmerij med njimi. Priznava se fonološka vloga tonemskih nasprotij v besednih parih (*sêdem – sêdem*) in v oblikoslovju (*polêna – polêna*).

Predvidljivost razvrstitve tonemov je majhna. Tako cirkumflektiran kot akutiran je lahko kateri koli zlog v besedi, vendar ima akut kot sistemsko zaznamovani tonem nekaj omejitev, npr. kratki samoglasniki ne morejo biti akutirani (razen /ə/ v nezadnjem zlogu: *četàrti, màgla*), tvorbno nemotivirane nove ali prevzete besede ne dobijo akuta (*kôvid*); c) nekatere naglašene pripone so zmeraj akutirane (npr. *krožišče, putinízem*); č) nenaglašene pripone zahtevajo pred seboj nekatere akut (*prákt-ik*), nekatere cirkumfleks (*razvpît-ež*), nekatere pa so »nevtralne«. Zaradi nedokončanih metatonijskih in nalikovnih procesov je v jeziku precej tonemskih dvojnic (*rodíti/rodíti*). – Breznikovo stališče, naj se tonemskost ne zahteva od šolarjev, ki je po svojem narečju ne ločijo, so nasledniki presukali iz »že dopustnostne netonemskosti« v »še dopustnostno tonemskost« ter sprožili njeno statusno degradacijo. S *Slovenskim pravopisom 1* (1990) je bil kodificiran sporazum, da sta obe vrsti naglaševanja »enakovredni, vendar večinoma pokrajinsko vezani«; odiranje tonemskosti na RTV in v

gledališčih se vseeno nadaljuje, statusni enakovrednosti s pokrajinsko vezanostjo različic pa ugovarja tudi nekaj jezikoslovcev.

Tonemskost se že dolgo odriva v izobraževanju; didaktične aplikacije v učnih programih, učbenikih in praktičnem delu učiteljev in lektorjev so redke in pomanjkljive. – Aplikacije v IKT pa postopno napredujejo z modeliranjem tonemov za proizvodnjo sintetičnega govora (eBralec) in tonemski knjižni slovenščini odpirajo digitalno prihodnost.

Skrb za jezikovno-govorno izobraževanje in zbornost izreke na RTV Slovenija

Rok Dovjak

Izvleček

Ob gledališču je Radio Slovenija ustanova, ki se najdlje in največ posveča glasovnemu in vsebinsko-slogovnemu vidiku slovenske besede v javnosti. Iz radijske šole, ki jo je osnovala Ana Mlakar v 60. letih 20. stoletja, izhaja Center za kulturo govora, ki skrbi za sistematično govorno-pravorečno usposabljanje na najvišji ravni. Za ustvarjalce avdiovizualnih vsebin (Televizija, MMC, tudi Radio) pa Izobraževalno središče RTV Slovenija ponuja izobraževanje o celostnem obvladovanju telesa ter individualne govorne vaje z mentorji za govor.

Ključne besede: slovenska zborna izreka, Center za kulturo govora, Izobraževalno središče RTV Slovenija, fonetično izobraževanje, govorne vaje

Abstract: Efforts to train public speakers and the formal register of speech at Slovenia's national radio and television station (RTV)

Along with the theater, Radio Slovenija is the institution that has the longest record of devoting effort to the style of both form and content in Slovene speech in the public sphere. The Center for Cultivation of Public Speaking (Center za kulturo govora) developed from the radio school founded by Ana Mlakar in the 1960s. The Center focuses on the systematic training in public speaking and standard pronunciation at the highest level. The television station, under the auspices of the Education Centre RTV Slovenija (Izobraževalno središče za novinarje), offers training that includes holistic control of one's body as well as individual exercises with public-speaking mentors.

Keywords: Slovene formal pronunciation, Center for Cultivation of Public Speaking, Education Centre RTV Slovenija, phonetic training, public-speaking exercises

1 Uvod

V zgodovinskih prispevkih o Radioteleviziji Slovenija manjka celovit in sistematičen vidik skrbi za govor in njene institucionalizacije znotraj ustanove. Pričujoči prispevek zato skuša zbrati raztresene in teže dostopne podatke ter podati kratek pregled prizadevanj za zvočnost in pomenljivost slovenščine v javnosti in s tem povezano organizacijo in izvedbo govorno-pravorečnega usposabljanja na Radiu in Televiziji Slovenija kot dolgo edini tovrstni medijski ustanovi pri nas.

2 Radio

2.1 Obdobje 1928–1969

Prosvetna zveza se je ob ustanovitvi Radia Ljubljana leta 1928 posvečala predvsem radijski tehniki, promociji radia kot občila in sporedu. Skladno s svojimi cilji je radio dojemala kot ljudsko univerzo za množice in se pri jeziku zanašala na dobro izbiro napovedovalca, zanos ljubiteljskih igralcev, strokovnost povabljenih gostov, predvsem pa na okus društvenih funkcionarjev.

Temu se je uprl Oton Župančič, dramaturg v Drami, s pozivom po strokovnem načrtu, češ da bo uveljavljenim igralcem pod častjo sodelovati z ustanovo brez jezikovnega in umetniškega oz. kulturnoprogramskega nadzorstva. Za sodelavca je predlagal Franceta Koblarja in ta se je že leta 1929 zaposlil kot cenzor programa in korektor za dramske igre, kmalu pa – po odhodu Milana Skrbinška – prevzel še režijo in bil zaslužen za uprizoritev vseh slovenskih dram in dramsko priredbo več slovenskih pripovednih del (Koblar 1976: 155, 156, 159) ter odbiro književnih del in odlomkov za recitacijo, npr. pri Literarni uri (N. 1930: 3, Kuret 1930b: 3). Zaradi vodstvenih mahinacij v letih 1931–1935 ni deloval, 1935 pa je bil imenovan v upravo Radia (Koblar 1976: 157). Tako je še tvornejše sodeloval pri programu in v spominih poudarja, da mu je uspelo »dvigniti govorno kulturo in urediti čim lepši in čistejši jezik« (Koblar 1976: 159) ter da je kot »vodja programa [...] vodil seje, nadziral pri aparatu ali v studiu, popravljaj jezik napovedovalcem in referentom in se posvetoval tudi z ljudmi, ki so imeli kritične, a poštene namene, da bi radio izboljšali«. Nenehno je bedel nad politično neoporečnostjo novic in bil zato v stalnem stiku z napovedovalci (Koblar 1976: 157).

Prvi radijski napovedovalec (od novembra 1928; Zorko in Fajdiga 2014: 42) je bil Ivan Pengov, kmalu se mu je pridružil Miloš Stare (tudi zaradi medsebojnega nadomeščanja med služenjem vojaškega roka; K. 1930: 4). Oba sta imela univerzitetno izobrazbo (inženir arhitekt oz. pravnik), otroštvo sta preživela v Ljubljani in sta se ljubiteljsko ukvarjala z gledališčem (Kuret 1930a: 2, 3; Janc 1931: 62; Jeretina in Štrukelj 2005). Napovedovalci so bili pri delu v veliki meri prepuščeni lastnemu občutku. Ivan Pengov je zagovarjal jezikovno prilagajanje poslušalcem glede na predvajano vsebino, da torej »ne sme napovedovalec govoriti monotono in mrtvo, ampak v duhu točke: zato bo drugače napovedal šlager, drugače simfonijo« (Janc 1931: 62), hkrati pa da naj se izogiba čustvenosti, vzvišenosti in duhovičenju (Pengov 1929: 2). Ob tem je poslušal tuje radijske postaje in kritično prevzemal njihove napovedovalske prijeme ter prejemal pisma poslušalcev (Pengov 1929: 2; Janc 1931: 62). Njihove odzive (pohvale in pritožbe) sta prinašala tudi tednika *Radio Ljubljana* (1929–1941)

in *Naš val* (1934–1940) (Zorko in Fajdiga 2014: 43), jezikovne kritike zlasti v rubrikah (Brus, Doma, Jezik očistimo peg, Kritika ...). Poslušalce je recimo zmotilo, da je Pengov grško prestolnico izgovarjal citatno »Atina« (N. 1934b: 3). Zgodaj so izrazili tudi željo po napovedovalki. Občasno je zato napovedovala Štefka Černič in poslušalci so bili z njo zadovoljni (Janc 1931b: 62). Kasneje so se nad izbiro napovedovalke poslušalci veliko pritoževali, najbolj v začetku leta 1934,¹ ker da ima preveč primorski naglas (M. 1934: 4) in je vodstvo »napovedovavski moči« plačalo zasebne ure govornega usposabljanja pri nekem strokovnjaku, namesto da bi izbralo primernejše kandidate (N. 1934a: 3). Jeseni 1934 se je po opravljeni maturi na Mladiki (Gimnazija 1997: 9) na Radiu zaposlila Natalija Eppich (tudi Epih, por. Prohinar). Poslušalci so pohvalili, da govorno hitro napreduje (N. 1934c: 2).

Po italijanski okupaciji Natalija Prohinar ni več napovedovala. Priredili so dvodnevno radijsko avdicijo, na kateri je bilo treba prebrati nekaj kratke proze, Prešernovo Pod oknom in napovedi v tujih jezikih. Izbrana je bila Štefka Vendramin, Primorka, ki je že dlje časa živela na Gorenjskem (Brojan 1994: 15); po uvajanju je 1942 začela napovedovati (Jakopič 2006: 22). Spominjala se je zahtevnega delovnega urnika in majhnega studia, ki so ga vzpostavili pred koncem vojne na sedanji Cankarjevi, pa tudi, da je bil ob mikrofону vselej Slovenski pravopis (Brojan 1994: 15, 16). Po vojni se je Natalija Prohinar vrnila na Radio, in ker se je število zaposlenih v ustanovi precej povečalo, je kot napovedovalka z največ izkušnjami te prenašala na mlajše kolege.² Leta 1950 je direktor Egon Tomc organiziral še večmesečni tečaj radijskih vsebin z zunanjimi predavatelji (Brojan 1994: 17, 18).

Najverjetneje je takrat za potrebe radijskih igralcev fonetično-govorne vaje pričela voditi Vera Adlešič z igralske akademije, za njo pa še Vladimir Skrbinšek, Slavko Jan, Milan Apih, Fran Milčinski - Ježek³ in nazadnje Ana Mlakar (Gradio 1990: (1)). Slednja je kot napovedovalka začela leta 1945, leta 1960 pa je v

¹ Anonimni bralec je v dopisu Išče se napovedovavka! (Radio Ljubljana 6/13 (1934), 2, 3) predlagal, naj kandidatke za napovedovalko opravijo avdicijo pred komisijo, ki bi jo sestavljali Fran Ramovš, Jakob Šolar, Rudolf Kolarič, Anton Sovre in izbrani režiserji narodnega gledališča.

² Natalijo Prohinar kot svojo učiteljico govora na Radiu poleg Majde Šubic na Televiziji in Ane Mlakar na Radiu omenja tudi Nataša Dolenc (ustno). Kot prve radijske učiteljice govora, katere izreko so sodobniki zelo cenili, se je spominja tudi Pavle Jakopič (ustno).

³ Po spominih Jane Milčinski (1998: 142, 143) je Ježek govorne vaje z mladimi napovedovalci, npr. Marijo Velkavrh, izvajal kar doma. Kasneje ni več poučeval, je pa svetoval glede sloga in ubeseditve sploh (Dolenc, Godina, ustno).

okviru Oddelka za izvedbo⁴ osnovala sistematično govorno izobraževanje.⁵ Tega leta je priredila Hennekejev učbenik za radijske napovedovalce⁶ kot *Priročnik za spikerje*, leta 1964 pa dokončala še vadnico za branje z nekaterimi poudarki in praktičnimi opombami *Priročnik za uglajeno izreko*.⁷ V njej natančno obravnava vse glasove slovenskega knjižnega jezika v različnih položajih v besedi in podaja več primerov povedi za vajo istovrstnih glasov. Posebej opozarja na čisto artikulacijo, razliko med naglašeni in nenaglašeni glasovi (ti niso reducirani), na sklope glasov (zlasti zev), izgovarjavo črke l in v,⁸ na smiselno členjenje in poudarjanje ter »uglajeno« branje. Pri delu je izhajala iz posameznika in njegovih potreb (vaje za sproščanje vratu, drže, ponastavitev govoril, oblikovanje glasov, seveda z ozirom na specifičnosti mikrofonskega govora, sploh pri zevu, vdihih in premorih, da niso moteči).

2.2 Obdobje po 1970

Z vzpostavitvijo televizije je jezikovno-govorno izobraževanje za tamkajšnje delavce prevzela radijska napovedovalka Majda Šubic. Njen odhod je časovno približno sovpadel z upokojitvijo Natalije Prohinar leta 1965 (Dolenc, ustno). S tem je Ana Mlakar postala ključna oseba za govorno usposabljanje.

Da bi radijsko izobraževanje nadgradila tudi s pravorečnimi vsebinami, je Ana Mlakar vzpostavila stik s prof. Bredo Pogorelec s Filozofske fakultete v Ljubljani. V razgovorih o možnostih sodelovanja se je porodila zamisel o fonolaboratoriju v sklopu Radia, s katerim bi Radio pridobil vajalnico za mlade napovedovalce, Filozofska fakulteta pa gradivo za raziskave. Za prvo fonetičarko je Pogorelčeva predlagala slavistiko Tončko Godina.⁹ Ana Mlakar je uvajalno obdobje sodelavke večinoma organizirala pri snemanju radijskih iger, v katerih so sodelovali

⁴ Na oddelku so si tedaj za jezikovno izobraževanje prizadevali tudi s pretipkavanjem zanimivih strokovnih objav (npr. s SSJLK) ter izdajo interne publikacije *Pogovori o jeziku* (v njej so objavljali lastna razmišljanja na temo jezika in zbrano jezikovno gradivo za lektorski brus).

⁵ Izobraževanje je bilo namenjeno predvsem radijski igralski družini, kasneje pa je urednik Milan Bajalo nanj napotoval tudi novinarje dnevnoinformativnega programa (Godina, ustno).

⁶ Ben Graf Henneke: *The Radio Announcer's Handbook*. New York, Toronto: Rinehart & Company, inc. 1948.

⁷ Obe deli lahko razumemo kot celoto, saj *Priročnik za uglajeno izreko* nadomešča drugi del Hennekejevega učbenika, ki je v celoti sestavljen iz gradiva za branje z navodili in drugimi kratkimi opazkami. Ana Mlakar je za *Priročnik za spikerje* povzela prva tri od štirih poglavij prvega dela.

⁸ Pozna le dve izgovorni različici: navadno (zobnoustnično) pred samoglasniki ter glasovoma l in r in dvoustnično v vseh preostalih položajih (vključno pred lj, rj).

⁹ Projekt fonolaboratorija zaradi pomanjkanja denarja ni bil nikoli realiziran.

predvsem profesionalni igralci, sama pa jo je seznanila s posebnostmi radijskega govora. V tem obdobju se je vzporedno oblikoval in preskušal tudi način dela fonetikov z napovedovalci in voditelji. V radijski režiji so imeli izkušnjo dela z govornimi lektorji že iz gledališča in je dobro sodelovanje hitro steklo, izziv pa je bilo uvajanje prisotnosti fonetika na snemanjih drugih radijskih oddaj. Leta 1970 se je Tončka Godina zaposlila na Radiu kot prva fonetičarka; vodja fonetične službe je bila do 1982.¹⁰

Z Ano Mlakar sta vzpostavili dvotirni sistem izobraževanja. Fonetik je prevzel razlago pravorečnih in drugih zakonitosti slovenskega govorjenega jezika, vadil stavčno fonetiko in interpretacijo ter posebnosti mikrofonskega govora. Mentor¹¹ na programu pa je izhajal iz poklicnih veščin in izkušenj. Kandidatom za napovedovalce in voditelje je pomagal pri prvih živih nastopih pred mikrofonom.

Ana Mlakar in Tončka Godina sta ves čas tesno sodelovali in obe na vajah spremljali delo posameznega kandidata, njegov odnos do govora ter pozornost usmerjali predvsem na kandidatove govorne sposobnosti. Poudarjena je bila tudi kandidatova samoevalvacija: kaj je zanj učinkovito, kaj želi spremeniti, kje čuti pomanjkljivosti ... Kasneje je Tončka Godina (ustno) prvo delovno srečanje organizirala v neformalnem okolju, kajti v enakovrednem govornem položaju je bil kandidat sproščen. Tako je bilo mogoče hitreje prepoznati njegove govorne značilnosti (realnejša predstava o kandidatovi izgovarjavi, tempu govora, narečnih posebnostih ...), obenem pa se je med govorcema že vzpostavljal delovni stik in gradilo zaupanje za sodelovanje.

Tončka Godina je kot fonetičarka sodelovala pri pripravi in snemanjih igranega programa in različnih branih radijskih oddaj. Snemanja so bila pogosto v različnih delih dneva (dopoldne in popoldne), igre pa so se navadno snemale pozno zvečer. Zaradi širitve programa (vse obsežnejši spored 2. in 3. programa) in napornega delovnika ter ob vse večjem deležu prostega govorjenja (Val 202) se je skupina fonetikov okrepila z Nado Šumi (1972–74), Ludvikom Kalužo (1972–82) in Marto Kocjan Barle (1975–83) (Godina, Kocjan Barle, ustno; Miklavčič).¹²

¹⁰ Nastala fonetična služba (Fonetiki) je bila ok. 1980–90 del Centra za interno izobraževanje. Iz nje je izšel Center za kulturo govora, katerega poimenovanje pa sprva ni bilo ustaljeno: Skupina za kulturo govora, Oddelek za kulturo govora in Studio za kulturo govora (Jakopič, Kocjan Barle, ustno).

¹¹ Izraz mentor se je sprva rabil za izkušene napovedovalce, ki so z internim dogovorom navedenim pomagali pri njihovem uvajanju na programu »v živo« in v studiu (Godina, ustno). Funkcija v tistem času ni bila formalizirana. Pač pa v okviru Centra za kulturo govora obstaja mentor za govor (včasih imenovan tudi mentor za govorno tehniko), o čemer podrobneje v nadaljevanju.

¹² Vsebinsko je delo fonetika podrobneje opisano v Ludvik Kaluža: Govor na Radiu Ljubljana (shematični prikaz). *Jezik in slovstvo* 23/1, 21–23 in Ludvik Kaluža: Govor na Radiu Ljubljana (Nadaljevanje in konec). *Jezik in slovstvo* 23/2, 47–49.

Pri delu so se ravnali po veljavnem pravopisu in SSKJ, Toporišičevi slovnici ter njegovi *Glasovni in naglasni podobi slovenskega jezika*, Dudnovem izgovornem slovarju (*Aussprachewörterbuch*) in *Jezikovnem priročniku za napovedovalce* iz leta 1971, v katerem so bili zbrani napotki za izgovor tujih imen (Kocjan Barle, ustno).¹³ Vedno bolj sistematično je bilo tudi sodelovanje s strokovnjaki za slovenski jezik na FF in SAZU.

Kasnejši fonetiki so bili Cvetka Šeruga Prek (1983–2006) in Suzana Köstner (od 1985), Renato Horvat (ok. 2008–2010) in Mateja Juričan (od 2011) (Antončič, Juričan, Köstner, Kovačič, ustno).¹⁴ Precej izobraževalnega gradiva, tudi mnenja urednikov o posamezni oddaji ali nastopu ter jezikovno-govorne napake v programu, je bilo zbranega v internih biltenih *Naš govor* (v letih 1982–89 je izšlo 11 števil) in *Antibarbarus* (v letih 1991–94 je izšlo 7 števil). Cvetka Šeruga Prek je za interno rabo leta 2003 uredila gradivo *Pomembnejše novosti iz Slovenskega pravopisa 2001*, na pobudo Emice Antončič pa v sodelovanju z njo še knjigo z zgoščenko *Slovenska zborna izreka*. Ves ta čas so redno sodelovali z inštitutom za slovenski jezik in univerzama, npr. s pismom Pravopisni komisiji SAZU z 20 stranmi pripomb 15. 6. 2002. Za delo na področju poklicne skrbi za govor jih je nagradil Andragoški center Slovenije (ACS 2003).

Leta 1975 je Ana Mlakar z Radia odšla predavat na AGRFT,¹⁵ za svojo naslednico pa izbrala Ajdo Kalan (roj. Lesjak), ki jo je bila učila tudi poučevanja govora (Dolenc, ustno). Leta 1978 je Ajda Kalan končala še študij slovenščine na pedagoški akademiji (Murovec 2014). Znana je bila kot zelo stroga učiteljica. Kandidati so z njo navadno brali radijska besedila izpred nekaj dni, a vselej različno: včasih je bilo treba brati neprekinjeno pol ure, drugič je bilo treba besedilo preleteti v nekaj minutah in ga potem obnoviti po spominu (Juričan, ustno). Kasneje so bili ob njej mentorji še Nataša Dolenc,¹⁶ Janez Dolinar, Vera Žnidaršič, Nadja Jarc, Simona Juvan, Ida Baš ... Današnji člani Centra za kulturo govora so Renato Horvat, Ivan Lotrič, Bernard Stramič in Maja Šumej.

¹³ *Jezikovni priročnik za napovedovalce* je bil pripravljen v sodelovanju s strokovnjaki za posamezne tuje jezike in je predpisoval razmeroma citaten izgovor tujih lastnih imen. Ker se je Toporišič zavzel za podomačeni izgovor tujih imen, se je priročnik opustil.

¹⁴ Pavle Jakopič (ustno) kot fonetičarko omenja tudi Tatjano Hosta, Alenka Kovačič (ustno) pa se je spominja kot lektorice – vsekakor je sodelovala v Skupini za kulturo govora. Renato Horvat je delo fonetika opravljal začasno (Zajc, ustno) do zaposlitve Mateje Juričan leta 2009, ki pa je imela nato še poglobljeno izobraževanje pri Ajdi Kalan (Juričan, ustno).

¹⁵ Kljub temu je še v 80. letih sodelovala pri obveznem izobraževanju mladih novinarjev (Bergant, Molk, ustno).

¹⁶ Ajda Kalan in Nataša Dolenc sta bili mentorici za govor tudi še po upokojitvi (Dolenc, Juričan, ustno).

2.2.1 Center za kulturo govora

Izobraževanje v okviru Centra za kultura govora je sistematično in natančno določeno, čeprav se zaradi individualnega dela hkrati zelo prilagaja posamezniku. Kandidati najprej opravijo glasovni preizkus. Posnetek govora v mikrofonom posluša Strokovna skupina za ocenjevanje govora nastopajočih pred mikrofonom (Jakopič, Kovačič, ustno)¹⁷ in kandidate z zdravim glasom in brez izrazitih narečnih ali govornih posebnosti sprejmejo v izobraževanje. To poteka eno šolsko leto, dve šolski uri tedensko pri fonetiku (skupinsko do največ šest udeležencev), dve šolski uri tedensko pri mentorju za govor¹⁸ (individualno) za novinarje, napovedovalci pa imajo pri fonetiku še dodatno polletje, v katerem usvojijo podomačevanje imen iz tujih jezikov.¹⁹ Prisotnost je obvezna (Sinkovič 2010: 80–82).²⁰

Fonetiki razložijo osnove glasoslovja in teorije zvrstnosti (zbornost in knjižno pogovornost kot podlago za interpretacijo različnih besedil), učijo sistemska pravorečna pravila in to, kako samostojno uporabljati leksikone in priročnike, izgovarjati glasove in glasovne sklope (znotraj zloga, na zlogovni ali medbesedni meji), prepoznati naglas (zlasti jakostnega). Opozarjajo na posebnosti mikrofonskega govora, saj ta za nevtralen vtis pri poslušalcu zahteva jasnejšo in močnejšo artikulacijo drsnikov, sičnikov in šumevcev. Pri tem ves čas izhajajo iz prakse, s primeri napak, teoretično znanje utrjujejo s posebej za to pripravljenimi besedili za vajo, kandidati se tudi posnamejo in poslušajo (Juričan in Šumej 2019: 230; Sinkovič 2010: 82).

Mentorji za govor s kandidati berejo dejanska besedila v celoti. Iščejo posameznikovo nevtralno glasovno lego, ki omogoča največjo obremenitev, ter vadijo tempo in dinamiko govora. Besedilo je treba pravilno členiti in logično poudarjati (jedro besedne zveze, ne pa naslonke in glagol biti v položajih pred odvisnimi stavki), se izogibati mašilom. Vadijo melodične in intonacijske poteke,

¹⁷ Skupino sestavljajo vsaj trije člani Centra za kulturo govora in vodja radijske izvedbe. Nekoč, ko se je na avdicijo prijavilo še po več deset kandidatov, so z glasovnim preizkusom izločili do 90 % prijavljenih (Jakopič, ustno). Izobraževanje je bilo brezplačno, so se pa kandidati obvezali, da bodo vsaj dve leti po koncu izobraževanja ostali sodelavci Radia (Rutar 2012: 11). Danes zaradi sprememb pri zaposlovanju izobraževanje ponudijo le potencialnim nastopajočim pred mikrofonom, izobraževanje pa je namenjeno zgolj zaposlenim, le v nekaterih primerih se organizirajo krajši tečaji za lokalne (Studio D, Novo mesto) ali zamejske radijske postaje (RAI, Trst; Agora, Celovec) (Kovačič, Köstner, Zor, ustno).

¹⁸ V 90. letih so kandidati obiskovali dva mentorja za govor (torej dvakrat tedensko): pri Ajdi Kalan v skupini do trije, individualno pa pri drugem mentorju (Bertoncelj, ustno).

¹⁹ Že leta 1990 je Marijan Krišelj govoril o profilu napovedovalca voditelja, torej moderatorja (Kovačič, ustno).

²⁰ Tudi za zaposlene v Mariboru so izobraževanja potekala v Ljubljani (Baš, ustno).

besedni in stavčni ritem, interpretirajo (hitrost, glasnost, barva) besedila različnih zvrsti²¹ ter spoznavajo mikrofonski in radijski bonton (pomen komunikacije z gostom v tišini, formalnost, kako se odkašljati, preložiti list) (Juričan in Šumej 2019: 231; Sinkovič 2010: 85). Po potrebi vadijo tudi dihanje (Dolenc, ustno) in ponastavijo govorila. Pri uzaveščanju stavčne fonetike si pogosto pomagajo s primerami (»kot bi se gugak«, »kot bi se spustil s kolesom«; Šumej, ustno).

Po prvem polletju kandidati opravijo test iz poznavanja pravorečja in vmesne avdicije pred komisijo, konec drugega pa še končno avdicijo. Če vmesne avdicije ne opravijo, jo lahko opravljajo še enkrat, lahko tudi zamenjajo mentorja. Šele po uspešni končni avdiciji dobijo pisno potrdilo²² o opravljenem izobraževanju za radijskega napovedovalca. Starejši kolegi se po dogovoru lahko vključijo v krajši osvežitveni tečaj brez preizkusa in avdicij (Juričan in Šumej 2019: 233, 234; Rutar 2012: 12; Sinkovič 2010: 86).

3 Televizija

3.1 Obdobje 1958–2004

Televizija kot ustanova izhaja iz Radia kot njegova nadgradnja in je z njim ves čas povezana. Sprva je delovala v 5. nadstropju radijske stavbe na Tavčarjevi 17 in se šele v letih 1975–78 preselila na Kolodvorsko 2 (Erjavec 2018). Prvotni program se je še močno zgledoval po radijskem. Tudi na televiziji so v zgodnjih oddajah umetniki recitirali svoja dela (F. 2010), radijski napovedovalci pa so od ustanovitve brali vesti v televizijskem Obzorniku (Brane Prestor idr.) in od 1968 televizijskem Dnevniku (Marija Velkavrh, Vili Vodopivec, Pavle Jakopič idr.) – zadnji voditelj, ki je bil hkrati radijski napovedovalec, je Dnevnik vodil 1998 (Erjavec 2018). Govorno izobraževanje je le ok. leta 1960 vodila napovedovalka Majda Šubic, potem pa ga je prevzela Ana Mlakar oz. fonetična služba.

Televizijski nastop pa je zaradi prenašanja slike zelo drugačen od radijskega: pozornost nastopajočega je usmerjena tudi v obrazno mimiko, sledenje kameri in pogosto gibanje po prostoru. Govor je navadno hitrejši in tonsko višji (Godina, ustno), posameznik si lahko privošči več idiolektalnih prvin, saj so tudi

²¹ Poudarek je na besedilih, ki jih bo novinar največ srečeval pri svojem delu (dnevnoinformativne vsebine zahtevajo manj interpretacije, zato pa hitrejši tempo) (Juričan in Šumej, 2019: 231; Kovačič, ustno).

²² Potrdilo je veljavno za pridobitev nacionalne poklicne kvalifikacije (NPK) radijskega napovedovalca moderatorja, ki jo na osnovi osebne mape podeljuje Državni izpitni center (RIC) (SOK). Standarde in katalog znanj je pripravilo več tedanjih in nekdanjih napovedovalcev Radia (NRP, 2016).

gledalci zaradi spremljanja zaslona nanje manj pozorni oz. jih lažje povežejo z voditeljevo osebo, ne pa z ustanovo; nekateri voditelji prav na jeziku gradijo lastno prepoznavnost (Jonas Žnidaršič, Marcel Štefančič).²³ Da bi nastopajoče na televiziji pripravili tudi na ta vidik (celostna podoba novinarja),²⁴ so ob pravorečnih radijskih usposabljanjih na Televiziji organizirali usposabljanja za nastopanje pred kamero pri Petru Ovscu (Bergant, Horvat, Krljič Vreg, Novak, Pesek, Petrovčič, Prek, Todorovski, ustno) in Dragu Pečku (Krljič Vreg, ustno), ki pa so vključevala prvine govorne tehnike, tudi intonacije (Horvat, ustno).²⁵ Potekala so skupinsko (Galunič, ustno) ali individualno (Bergant, Pesek, Petrovčič, Prek, ustno).²⁶ Terminsko se je izobraževanje prilagajalo vsem vključenim, načeloma pa je bilo dopoldne enkrat tedensko ok. 3 mesece (Bergant, ustno).²⁷ Na izobraževanje, ki je bilo nujno za nastopanje pred kamero, še zdaj načeloma pošiljajo uredniki (Bergant, Bertoncelj, Hudomalj, Mavec, Novak, Pesek, Štor, ustno). Pisnega preverjanja pridobljenega vedenja ni bilo, so pa udeleženci ves čas dobivali napotke, kako nastop izboljšati. Izobraževanja so deležni tudi nastopajoči meteorologi: v 80. in 90. letih sta jih nastopanja pred kamero učila Peter Ovsec in Tomaž Terček, kasneje Nataša Dolenc in Maja Šumej, danes pa Saša Krajnc (Gregorčič, Krajnc, ustno). Po odhodu Petra Ovsa sta usposabljanje za

²³ Televizijski program ustvarja raznovrstna skupina ljudi: dnevnoinformativne in druge aktualne oddaje pripravljajo interno izobraženi novinarji, otroške in mladinske vsebine (risanke in oddaje) pogosto poklicni dramski igralci, vezno besedilo v dokumentarnih filmih pa berejo radijski napovedovalci. Upoštevati je treba še prenose prireditev, koncertov, predstav in predvajanje slovenskih filmov.

²⁴ Miša Molk (ustno) je govorne vaje obiskovala pri Ani Mlakar, Ajdi Kalan in Borutu Mencingerju; spominja se, da je že Ana Mlakar poudarjala sproščen nastop (pomen sproščenega vratu in govoril) in osebno noto pri branju. Ajda Kalan je branje posnela, nato sta ga skupaj poslušali in postopek ponavljali, dokler ni bilo brez napak. Z Borutom Mencingerjem je vadila predvsem logično poudarjanje in izgovarjavo tujih imen.

²⁵ V 90. letih je bilo izobraževanje zastavljeno skupinsko in iz treh sklopov: pri Bogdani Herman za govorno tehniko (s preponskim dihanjem, mehkim nastavkom glasilk), Majni Sevnik za gib in nastop ter Petru Ovscu za branje oz. govorni nastop pred kamero (Galunič, ustno).

²⁶ V nasprotju z usposabljanjem v skupini (te so bile navadno manjše; Hudomalj, ustno, se spominja, da so obsegale dva ali tri udeležence) so se na individualnih srečanjih vsebinsko povsem prilagodili udeležencu in ga lahko učili tudi mehkega nastavka glasilk (Bergant, ustno), glavna metoda pa je bilo branje besedil za Dnevnik a prima vista (Petrovčič, ustno). Todorovski (ustno) se spominja, da so usposabljanja potekala tudi v parih: najprej so razgibali govorila, vadili dihanje in tekoče branje, nato pa so se v parih pogovarjali, medsebojno poslušali in intervjuvali. Svetovali so jim tudi, kako ohranjati higieno govoril in kako se pripraviti na kakovostno javno nastopanje (psihično, fizično: kako se umiriti, kako si pomagati pri tremi, kaj jesti in piti pred nastopom in česa ne itd.). Za boljšo artikulacijo so vadili izgovarjavo s svinčnikom v ustih. Krljič Vreg (ustno) se spomni, da so imeli tudi domače naloge.

²⁷ Po potrebi oz. presoji Petra Ovsa se je izobraževanje izvedlo intenzivneje (dva meseca, ob 7.00; Pesek, ustno) ali z manj srečanji (Petrovčič, ustno).

nastop pred kamero občasno izvajali Miša Molk in Manca Janežič Ambrožič (Janežič Ambrožič, Novak, K. Jakopič, ustno).

3.2 Obdobje po 2004: Izobraževalno središče RTV Slovenija

Leta 2003 se je oblikovalo Izobraževalno središče RTV Slovenija (uradno ustanovljeno 2005, direktor Marjan Kralj; Cmiljanić 2007: 7; Rutar 2012: 10) kot samostojna delovna skupina, ki združuje vse tedaj izvajane oblike izobraževanja znotraj Televizije Slovenija ter odloča o vpeljavi in izvedbi novih, tudi v povezavi z vseživljenjskim izobraževanjem in NPK. Ponudilo je sedem programskih sklopov, na pobudo Janeza Lombergarja tudi sklop II. Jezik, pisanje, govor, nastop in komunikacija z 12, leta 2008 pa že 19 moduli (slovenska zborna izreka, govorne tehnike in oblike govora, interpretacija govornjenih besedil, govorna podoba in samopodoba, prepričljivo komuniciranje, javno nastopanje in retorika, doseganje sproščenosti in prezenca, televizijski voditelj, snemanja z otroki itd., Katalog 2004/05, Katalog 2008/09) pri notranjih in zunanjih strokovnjakih z Univerze v Ljubljani. Priredili so tudi tridnevni seminar Media Academie iz Hilversuna (Katalog 2008/09).

Za obdobje 2004/2005 ponujeni izobraževalni program Slovenska zborna izreka je obsegal približno 96 ur (po potrebi tudi več) v dveh semestrih oz. t. i. letnikih. Namenjen je bil vsem nastopajočim programskim delavcem RTV Slovenija, in sicer kot osvežitveni tečaj za zaposlene ter osnovni tečaj za začetnike. Teoretični del je kot predavanje za manjše skupine (enkrat tedensko po tri šolske ure, od tega ena ura za utrjevanje) izvajala radijska fonetičarka Cvetka Šeruga Prek, praktičnega v obliki 45-minutnih individualnih govornih vaj pa napovedovalca Maja Šumej in Ivan Lotrič (Program, 2004). Prav ta skupina je v okviru Izobraževalnega središča začela razvijati zbirko pravorečnih napotil in izgovorno ali sklanjatveno težjih primerov prevzetih imen s posnetki Govorni pomočnik (Govorni pomočnik 2020), ki je bila širši javnosti predstavljena kot projekt Radia Slovenija (Dovjak 2020). Cvetko Šeruga Prek je leta 2008 nasledil Renato Horvat (Zajc, ustno), leta 2010 pa Miha Zor (ustno). Govorne vaje je po Lotriču prevzela Ida Baš (Katalog 2008/09), za njo Maja Šumej in Bernard Stramič (interpretacijo besedil). Središče je organiziralo tudi občasne pravorečne delavnice, npr. z Ajdo Kalan in Natašo Dolenc junija 2010 (P. 2010: 11).

V nasprotju z usposabljanji na Radiu je bilo izobraževalno središče odprto tudi za zunanje udeležence, morebitne sodelavce. Tako so v oddaji TV Lab s spletno avdicijo iskali sveže in ustvarjalne mlade, ki bi jim predstavili poklic voditelja, ki zahteva stalno urjenje govornih in komunikacijskih veščin, kultiviranje govora in javnega nastopa. Nagrada za izbrane kandidate je bilo

izobraževanje za televizijske voditelje, ki sta ga izvajali Miša Molk in Jelka Breznik (Breznik, ustno).

Po letu 2010 je središče ponujalo manj dejavnosti. Miha Zor (ustno) je prevzel izvajanje govornih vaj s poudarkom na teoriji pravorečja in artikulaciji (45 minut branja novinarskih besedil enkrat tedensko, individualno, terminsko prilagojeno; vaje so se izvajale na Radiu, med karanteno 2020 in 2021 pa na daljavo; Bonča, Brajkovec, Gregorič, Krevs, Novak, Vlašič, ustno). Ves čas so se izvajale skupinske vaje za sproščenost in prezenco (Andrej Vajevac) ter individualne vaje nastopanja pred kamero (Tanja Zajc), občasno tudi vaje za tehniko govora, diha in glasu (Jelka Breznik). V tem času končnega preverjanja znanja ni bilo.

Na pobudo Tanje Zajc so leta 2019 obudili ponudbo izobraževalnih vsebin s področja slovenskega pravorečja ter nastopanja pred kamero, mikrofonom in v javnosti za Televizijo, MMC in Radio v Ljubljani in tudi regionalna centra v Kopru in Mariboru (vključno s studiem v Lendavi). Obsegale so dva individualna modula (Govorne vaje z Ivanom Lotričem, Bernardom Stramičem in Mihom Zorom v Ljubljani, z Mihom Zorom v Kopru in Dušanom Tomažičem v Mariboru ter Nastop in nastopajoči²⁸ s Tanjo Zajc) in enajst skupinskih (npr. delavnica v treh delih Govorna artikulacija in interpretacija govorjenih besedil s Hotimirjem Tivadarjem, triurne delavnice Osnove AV-novinarstva, Pojavljanje v medijih in Intervju v AV-medijih z Igorjem E. Bergantom v Ljubljani ter triinpolurni povzetek omenjenih vsebin v Kopru, Mariboru in Lendavi, triurna delavnica TV/AV-novinarstvo z Renato Dacinger, dve triurni vaji Tehnika govora, diha in glasu z Jelko Breznik, tedenske dveurne vaje Vaje za prezenco in sproščenost z Andrejem Vajevcem in Tanjo Zajc, Slovenska zborna izreka z Rokom Dovjakom).²⁹

Slovenska zborna izreka je bila zasnovana po vzoru Programa 2004, a v obliki delavnic, torej so se predavanja prepletala z vajami za utrditev snovi. Modul naj bi trajal od 14. novembra 2019 do 28. maja 2020, skupaj 24 srečanj po dve šolski uri na teden (s 14-dnevnim odmorom ob novem letu in prvem maju). Udeležba je bila prosta za vse zaposlene na RTV Slovenija; zanimanja je bilo razmeroma veliko, vendar se večina prijavljenih usposabljanja ni udeleževala redno, predvsem zaradi nestalnega urnika in drugih obveznosti. Zaradi razglasitve epidemije se je modul predčasno končal, brez preverjanja znanja.

²⁸ Gre za celostno obravnavo nastopajočih za utrditev obstoječih veščin ter razvoj potencialov z vajami za pravilno artikulacijo, impostacijo glasu, preponsko dihanje in krepitev pozitivne motivacije.

²⁹ Zaradi razglasitve epidemije marca 2020 je bila izvedba okrnjena.

Zaradi razmer jeseni 2020 skupinska izobraževanja niso bila razpisana, so pa bila vsa uredništva pozvana k sistematičnemu vključevanju mlajših sodelavcev v individualne govorne vaje z radijskimi napovedovalci.

3.3 Lektorska služba

Pomembno vlogo pri celostni jezikovni podobi besedil imajo lektorji (delovno mesto lektor jezikovni svetovalec). Ti so primarno sicer usmerjeni v lektoriranje pisnih besedil, vendar po potrebi skrbijo tudi za njihovo pravorečno opremljenost (Horvat, Janežič Ambrožič, Todorovski, ustno) in večina je opravila interno izobraževanje pri radijski fonetičarki Suzani Köstner. Nاپotila in opombe glede težavnih mest, kakor jih razpoznavajo iz izkušenj, največkrat zaznamujejo v besedilu (Wordov dokument z vklopljeno možnostjo Sledi spremembam), na vprašanja pa odgovarjajo po e-pošti ali telefonu. Navadno sodelujejo s stalnimi delovnimi skupinami, čeprav le redko neposredno z bralci oz. interpreti, temveč s prevajalci, scenaristi ali režiserji,³⁰ saj so poustvarjalci poklicni bralci: vezno besedilo dokumentarnih oz. izobraževalnih oddaj berejo različni radijski napovedovalci, v risankah in igrano-dokumentarnih filmih pa nastopajo dramski igralci.³¹ Oboji so šolani v okviru matične ustanove, televizijski lektorji pa jih pri tem le usmerjajo.³² V neposrednem stiku z ustvarjalci pa so lektorji dnevno-informativnega programa. Stik med voditeljem in lektorjem je zaradi posegov v za branje pripravljeno besedilo zelo oseben, zato mora temeljiti na medsebojnem poznavanju in zaupanju. Dober lektor besedilo ne le slovnično in vsebinsko pregleda, razdvoumi in poknjiži ter na napake tudi opozarja (Horvat, Petrovčič, ustno), temveč prepozna in ohrani želeno konotacijo, ob tem pa upošteva voditeljev slog in okus (Janežič Ambrožič, Pesek, ustno).

³⁰ Slednji jih na snemanjih tudi zastopajo (Sever, ustno).

³¹ Igralci večinoma prihajajo iz osrednjeslovenskih gledališč (Ljubljana, Kranj), nekaj je tudi samostojnih podjetnikov (Sever, ustno).

³² Ustvarjalci risank na RTV Slovenija so se odločili, da bodo za govor likov dosledno uporabljali (zborni) knjižni jezik. Označevanje značajev z različnimi sociolekti, npr. narečji, je sicer pogosto pri sinhronizaciji risank, predvajanih v kinematografih, in je pri odraslih dobro sprejeto, a se po njihovih izkušnjah pri otrocih ni najbolje obneslo. Jezik risank je namreč pomemben za zgodnje usvajanje knjižnega jezika. Vtisu govorjenega jezika se raje približujejo s skladnjo (dolžina in zloženost povedi) in interpretacijo, zaznamovane besede so redke. Ob tem je treba paziti na zahtevno tehniko usta na usta: besedilo je treba prirediti tako, da se artikulacija likov ujema z govorom sinhronizatorja (Koderman Patačko, Sever, ustno). Dodaten razlog za dosledno rabo knjižnega jezika je zavestna težnja po najširši vključevalnosti ter izogibanju stereotipizaciji sociolektov ter njihovih govorcev (Sever, ustno).

4 Zaključek

Radijski napovedovalci so žlahtnost zborne besede, kakršno je nekdanj gojilo le gledališče, ponesli med množice. Kljub posameznim odstopom, privzgojenim ali utemeljenim z osebnim okusom in razumevanjem jezika, so skrbeli za enotno in zvočno izreko, ki je upoštevala jezikoslovne predpise in dognanja, hkrati pa sporočilo do poslušalca prenašala z vso natančnostjo in razumljivostjo. S strukturnimi spremembami po drugi svetovni vojni in naraščajočo sproščenostjo pri izražanju v javnosti v 70. in zlasti 90. letih 20. stoletja so postali opaznejši tudi skrbniki knjižnosti javnega jezika: pisni lektorji, fonetiki in mentorji za govor. Lektorji skrbijo predvsem za slovnično in pravopisno pravilnost ter sporočilnost novinarskih objav, fonetiki za razumevanje mikrofonskega govora, usvojitev pravorečnih pravil in napotke pri branju, mentorji za govor za bralne izkušnje, interpretacijo besedil in radijski bonton.

Omenjene poklicne skupine si prizadevajo za večjo enotnost in doslednost rabe skozi čas in za strokovnost in simbolnost izrazja, a ne na račun razumljivosti. Znanje fonetikov in mentorjev za govor je dragoceno, ker so pravorečne vsebine pogosto manj temeljito obravnavane, govor pa manj dosleden od pisanja. A kljub različnim delovnim nalogam in organizacijsko-prostorski ločenosti oddelkov ali posameznikov, ki se ukvarjajo z jezikom, so se ti – kot kažejo glasila in praktične potrebe – ves čas povezovali in iskali skupnih rešitev na vseh jezikovnih ravneh. V ta namen je bila leta 2016 ustanovljena tudi Lektorska koordinacija, neformalna skupina, ki povezuje lektorje, fonetike, predstavnike napovedovalcev in urednikov za zbližanje stališč o odprtih jezikovnih zagatah, leta 2017 pa – zaradi pogostih jezikovnih vprašanj, naslovljenih na varuha pravic gledalcev in poslušalcev – še Skupina za poenotenje jezikovnih smernic. Z dvigom digitalne pismenosti se je vzpostavila stalna spletna komunikacija med lektorji znotraj več odsekov RTV Slovenija, prav tako se je del lektorskih služb vključil v Oddelek za prevajanje in lektoriranje. Tovrstno, tudi uradno povezovanje se še krepi, tudi na ravni Izobraževalnega središča in službe radijske izvedbe.

Literatura

ACS 2003 = *Andragoški Center Slovenije*, <https://www.youtube.com/watch?v=Lgz6k5RJsls>, dostop 20. 2. 2021.

Brojan 1994 = Matjaž Brojan: Naša leta: Štefka Vendramin. *Kričac* 23/? (1994). 15–18. https://www.najdigrob.si/files/e0_%c5%a0tefka%20Vendramin%20zapis.pdf, dostop 20. 2. 2021.

Cmiljanič 2007 = Robert Cmiljanič: Vloga Izobraževalnega središča RTV Slovenija v postopkih nacionalne poklicne kvalifikacije. *Diplomsko delo*. Maribor: Fakulteta za organizacijske vede Univerze v Mariboru, 2007.

Dovjak 2020 = Rok Dovjak: Kako se izgovori art nouveau? Kaj pa Köln? MMC, <https://www.rtvsl.si/kultura/drugo/kako-se-pravilno-izgovori-art-nouveau-kaj-pa-koeln/513561>, dostop 13. 7. 2020.

Erjavec 2018 = Zdravko Erjavec: Pred pol stoletja prvič v slovenščini: TV-Dnevnik! MMC, <https://www.rtvsl.si/9060/pogled-v-zgodovino/pred-pol-stoletja-prvic-v-slovenscini-tv-dnevnik/451626>, dostop 27. 2. 2021.

F. 2010 = Špela F.: Moje ulice, drugič: Rapa Šuklje. *Radio Študent*, 20. 6. 2010, <https://old.radiostudent.si/article.php?sid=24060>, dostop 20. 2. 2021.

Gimnazija 1997 = *100 let : Gimnazija, Šubičeva 1, Ljubljana : 1897–1997*. Ljubljana: Gimnazija (Ljubljana), 1997.

Govorni pomočnik 2020 = *Govorni pomočnik*, RTV Slovenija, <http://govornipomocnik.rtvsl.si/>, dostop 13. 7. 2020.

Gradivo 1990 = *Gradivo za govorne vaje : Praktični primeri, navodila in vaje za govor pred mikrofonom*. Ljubljana: RTV Ljubljana, Center za interno izobraževanje Radio, 1990.

Jakopič 2006 = Pavle Jakopič: Štefka Vendramin. In memoriam. *Kričač* 35/1–2 (2006). 22.

Janc 1931 = Peter Janc: Naši obiski. *Radio Ljubljana* 3/6 (1931). 62.

Jeretina in Štrukelj 2005 = Tone Jeretina, Tone Štrukelj: Človek svobodne Slovenije. *Družina*, 12. 6. 2005, <https://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/54-24-SpominjamoSe-1>, dostop 20. 2. 2021.

Juričan in Šumej 2019 = Mateja Juričan, Maja Šumej: Izobraževanje radijskih govorcev v Radiu Slovenija. *Poučevanje govora. Zbornik povzetkov. Mednarodni znanstveni simpozij*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo. 29–38.

K. 1930 = N. K.: Miloš Stare odhaja. *Radio Ljubljana* 2/31 (1930). 4.

Katalog 2004/05 = *Katalog izobraževalnih programov : II. Sklop*. Ljubljana: Izobraževalno središče RTV, 2005.

Katalog 2008/09 = *Katalog izobraževalnih programov : II. Sklop*. Ljubljana: Izobraževalno središče RTV, 2008.

Kuret 1930a = Niko Kuret: Pri našem napovedovalcu. (Obisk). *Radio Ljubljana*, 2/1 (1930). 2, 3.

Kuret 1930b = —: Razne ure. *Radio Ljubljana* 2/41 (1930). 1, 3.

M. 1934 = J. M.: Napovedovavci! *Radio Ljubljana* 6/4 (1934). 4.

N. 1930 = N. N.: K sporedu tega tedna. *Radio Ljubljana* 2/1 (1930). 3.

N. 1934a = —: Naš napovedovski problem. *Radio Ljubljana* 6/14 (1934). 2, 3.

N. 1934b = —: Brus. *Radio Ljubljana* 6/21 (1934). 3.

N. 1934c = —: Brez naslova. Doma. *Radio Ljubljana* 6/45 (1934). 2.

Pengov 1929 = Ivan Pengov: Bridkosti in sladkosti napovedovalskega stanu. *Radio Ljubljana* 1/14 (1929). 1, 2.

Miklavčič = Ana Marija Miklavčič: Kaluža, Ludvik. *Obrazi slovenskih pokrajin*, 1. 8. 2016, <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/kaluza-ludvik/>, dostop 20. 2. 2021.

Milčinski 1998 = Jana Milčinski: *Moje življenje z Ježkom*. Mengeš: ICO, 1998

Mlakar 1960 = Ana Mlakar: *Priročnik za spikerje : Po dr. Hennekeju priredila in prevedla Ana Mlakar*. Programski oddelek RTV Ljubljana. 1960.

Mlakar 1964 = Ana Mlakar: *Priročnik za uglajeno izreko*. (Programski oddelek RTV Ljubljana.) 1964.

Murovec 2014 = Vesna Murovec: Kalan, Ajda. *Obrazi slovenskih pokrajin*, 9. 5. 2014, <https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/kalan-ajda/>, dostop 20. 2. 2021.

NRP 2006 = *Katalog* (radijski napovedovalec moderator). Nacionalno informacijsko središče, <https://www.nrpslo.org/Pregled-NPKja?data=3210-001-1-2>, dostop 20. 2. 2021.

P. 2010 = V. P.: Kar naprej se učimo. *Kričoč* 29/5 (2010). 10–12.

Program 2004 = *Program Slovenska zborna izreka*, Izobraževalno središče RTV Slovenija (interno gradivo), 2004.

Rutar 2012 = Simona Rutar: *Pregled izobraževanja govorcev v medijih (RTV Slovenija vs. Retorične šole) : Diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2012.

SOK = *Slovensko ogrodje kvalifikacij: Radijski napovedovalec moderator/Radijska napovedovalka moderatorka*. Center RS za poklicno izobraževanje, <https://www.nok.si/kvalifikacije/radijski-napovedovalec-moderator-radijska-napovedovalka-moderatorka>, dostop 20. 2. 2021.

Zorko in Fajdiga 2014 = Teja Zorko (ur.), Pablo Juan Fajdiga (ur.): Kolodvorska ulica v Ljubljani. *Ljubljana med nostalgijo in sanjami : Revija za domoznanske vsebine* 3/1 (2014). 9–134.

Ustno: Emica Antončič, Igor E. Bergant, Polona Bertonec, Žiga Bonča, Polona Brajkovec, Jelka Breznik, Nataša Dolenc, Mario Galunič, Tončka Godina, Andreja Gregorič, Brane Gregorič, Tomaž Hudomalj, Pavle Jakopič, Kaja Jakopič, Manica Janežič Ambrožič, Mateja Juričan, Marta Kocjan Barle, Darinka Koderman Patačko, Suzana Köstner, Alenka Kovačič, Saša Krajnc, Nejc Krevs, Jasna Krljič Vreg, Ksenija Horvat, Mojca Mavec, Miša Molk, Jan Novak, Rosvita Pesek, Vida Petrovčič, Mitja Prek, Maja Sever, Barbara Štor, Maja Šumej, Ilinka Todorovski, Vita Vlašič, Tanja Zajc, Miha Zor.

POVZETEK

Za začetek systemskega jezikovno-govornega izobraževanja na tedaj še Radiu Ljubljana velja nastop napovedovalke Ane Mlakar kot »inštruktorice za govor« leta 1960. Iz te radijske šole izhaja Center za kulturo govora Radia Slovenija. V letu 2021 ga sestavljajo fonetičarki in napovedovalci mentorji, ki skrbijo za enoletno teoretično-praktično usposabljanje vseh potencialno nastopajočih pred mikrofonom (približno štiri šolske ure tedensko), pri čemer ti opravijo glasovni preizkus, nato preverjanje obvladovanja pravorečne teorije in več avdicij. Televizija Slovenija za novinarje organizira lastna usposabljanja za nastop pred kamero, za vse obstaja tudi možnost obiskovanja individualnih govornih vaj z mentorjem za govor (začetno ali osvežitveno). Obsežen nabor vsebin s področja pravorečja in govornega nastopanja

je zlasti v obdobju 2005–2010 ponudilo Izobraževalno središče RTV Slovenija. Leta 2019 je znova ponudilo skupinski modul Slovenka zborna izreka s teoretičnim pregledom pravorečnih vsebin. Težave pri izvajanju tovrstnega izobraževanja so različni urniki in prostovoljnost udeležbe pri novinarjih, po drugi strani pa pomanjkanje fonetikov, razpršenost lektorskih služb, njihova delovna obremenitev in primarna usmerjenost v pravopisni vidik besedil. Govor na Televiziji Slovenija se ravna po radijskem (radijski napovedovalci sodelujejo pri dokumentarnih filmih), a zaradi poudarjene vloge voditelja dopušča več idiolektalnih prvin. Celostno podobo govora Televizije Slovenije moramo sicer presoјati tudi po otroških vsebinah (risanke in oddaje za otroke) ter igrano-dokumentarnih filmih in slovenskih filmih; pri obojih z režiserji sodelujejo šolani dramski igralci.

Teme iz slovenskega pravorečja (s poudarkom na tonemskosti in kolikosti) v izobraževanju študentov dramske igre

Nina Žavbi in Katarina Podbevšek

Izvleček

V prispevku razmišljamo o govornem izražanju v knjižnem jeziku, predvsem s stališča študija dramske igre na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo. Predstavljamo lovljenje ravnotežja med pravorečno normo in njenim preizpraševanjem pri odrski govorni uresničitvi. Osredotočamo se na tematiko naglaševanja, predvsem na tonemskost in kolikost naglašanih samoglasnikov. Pri tem se sprašujemo o (ne)sodobnosti norme in opozarjamo na stalno soočanje jezikovnih razmislekov z estetsko komponento umetniškega govora.

Ključne besede: pravorečje, odrski govor, tonemsko naglaševanje, jakostno naglaševanje, kolikost naglašanih samoglasnikov

Abstract: Topics in Slovene orthoepy (with an emphasis on tonemicity and quantity) in the training of drama students

In this paper we consider spoken expression in the standard language primarily from the viewpoint of the study of acting at the Academy of Theatre, Radio, Film and Television. We present the attempt to balance the orthoepic norm and its interrogation in bringing it to life on the stage. We focus on accentuation, especially on tonemicity and quantity of stressed vowels. In doing so we question whether the norm is current and draw attention to continuous concern with the linguistic aspects of the aesthetic component of artistic speech.

Keywords: orthoepy, speech on stage, tonemic accentuation, dynamic accentuation, quantity of stressed vowels

1 Uvodne besede – Javno govorno izražanje danes

Človek se najbolj učinkovito izraža govorno in je edino bitje, ki komunicira (tudi) z govorom. Govorno se sporazumeva vse svoje življenje, v različnih vlogah, tako v zasebnih kot javnih. V različnih komunikacijskih vlogah izvaja raznovrstna, vsakokratnim okoliščinam prilagojena govorna dejanja, in sicer tako z nebesednim izražanjem (glasovnim in vidnim) kot tudi z ostalimi jezikovnimi izraznimi sredstvi (izbira besedja, skladnja itd.). Predvsem v javnih in

formalnih govornih položajih javni govorniki večinoma poskušamo (poleg ostalih prvin komunikacijsko ustreznega govora) slediti jezikovni normi, zapisani v kodifikacijskih priročnikih. V javnem govoru običajno uporabljamo različice jezika, ki presegajo posameznikovo osebno rabo in so skupne vsem uporabnikom (slovenskega) jezika ter zato omogočajo uspešno sporazumevanje. S pravopisno normo se precej obširno spoznamo v šolskem sistemu (tako osnovnošolskem kot srednješolskem) in se jo načelno tudi naučimo uporabljati, glede obvladovanja pravorečne norme pa smo – vsaj po besedah naših študentov in osnovnošolskih učiteljev, s katerimi izmenjujemo izkušnje na različnih izobraževanjih – manj prepričani. Nekatero pravorečno zahtevo, zapisano v *Slovenskem pravopisu*, se namreč zdijo odmaknjene od jezikovne resničnosti, poleg tega samostojnega pravorečnega priročnika Slovenci že več kot pol stoletja nismo izdali. Mnogi strokovnjaki (prim. Tivadar 2018, Mirtič 2018, Volk 2019 idr.) opozarjajo na nujnost priprave sodobnega pravorečnega priročnika, saj se poleg *Slovenskega pravopisa* govorec sodobne slovenščine lahko opre le še na priročnik *Slovenska zborna izreka* (Šeruga Prek in Antončič 2003), ki se loteva slovenskega javnega govora s stališča zborne govorne izreke v praksi, tudi z razmislekom o nekaterih sodobnih odklonih norme od rabe. Poleg ostalih se tudi slovenski javni govorniki (novinarji, učitelji, igralci idr.) in strokovni uporabniki govorjenega jezika (prevajalci, lektorji, dramaturgi idr.) zavedajo pomembnosti priprav novega pravorečnega priročnika in jih podpirajo (Žavbi Milojević 2018: 139, Mirtič 2018: 177). Velik premik glede dostopnosti normativnih priročnikov in njihove uporabnosti se je zgodil z nastankom različnih spletnih priročnikov ter spletnih jezikovnih svetovalnic, dostopnih vsakomur.

Ob zavedanju, da mora jezikoslovje več pozornosti namenjati tudi govorjenemu knjižnemu jeziku in da je nujno pripraviti samostojen pravorečni priročnik, pa je treba upoštevati tudi dejstvo, da je sodobni slovenski javni govor vse bolj razplaten in da ne obstaja (več) le ena oblika javnega govorjenega jezika, ampak je različic več. Marko Stabej (2020) npr. opozarja, da uniformnosti v sodobnem javnem govoru ni in da ta danes ne more biti vrednota, saj je zavedanje raznolikosti nujno. Povezano s tem predlaga, da naj se raziskovanje govora pomakne k proučevanju (tudi) nešolanih javnih govorcev. Celó sodobno pravopisje vse bolj poudarja sodobno realnost knjižnojezikovne raznolikosti. Helena Dobrovoljc metaforično pravi, da v pravopisni komisiji »dopuščajo možnost, da knjižni jezik ni podoben monolitni skalni gmoti, temveč bolj prodnati obali, sestavljeni iz množice gradnikov, ki jo oblikujejo različni dejavniki« (2020). Raziskovanje rabe jezika pa naj bi bilo tudi vse bolj gradivsko podprto. Fonetik Hotimir Tivadar med drugim opozarja še na odsotnost »celostne obravnave glasoslovja, ki jo strokovnjaki raziskujejo predvsem z zgodovinskega stališča« (2018: 159).

2 Umetniški govor

Umetniški govor je posebna oblika javnega govora, za katero še posebej velja, da ni monolitna in uniformna. Zaradi svojega udejanjanja v (gledališki, filmski idr.) umetnosti umetniški govor nenehno išče drugačen, izviren govorni izraz in se zato poskuša izviti primežu norme, hkrati pa je z njo v stalnem dialogu. Poučevanje umetniškega govora na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo se začne z ustvarjanjem trdnega pravorečnega temelja, iz katerega se v govornem interpretiranju lahko razpre mreža različnih govornih variant. Na Akademiji se šolajo študenti dramske igre, gledališke in radijske režije, dramaturgije in scenskih umetnosti ter študenti različnih smeri s področja filma in televizije. V študijskem procesu se vsi seznanijo tudi z zakonitostmi govorjenega jezika, z značilnostmi umetniškega in neumetniškega javnega govora, tako v teoriji kot tudi v praktičnem udejanjanju obojega, najbolj celovito in sistematično pa se govornega izražanja učijo študenti dramske igre. Ti se bodo namreč z govorjenjem poklicno ukvarjali v igralski praksi, kjer bodo sami ustvarjali umetniški govor (tako odrski kot tudi filmski, radijski itd.). Katedra za govor, ki je del Oddelka za gledališče in radio, se poleg drugih oblik umetniškega govora najbolj poglobljeno ukvarja zlasti z odrskim govorom. Ta ne sme biti le pravorečno (normativno) urejen, ampak mora biti tudi estetsko oblikovan in v vsakokratni odrski uprizoritvi realiziran na izviren način ter v sozvočju z drugimi gledališkimi izraznimi sredstvi. Odrski govor¹ od norme pogosto odstopa – jo namenoma utemeljeno krši – kar poteka usklajeno z ostalimi uprizoritvenimi dejavniki, upoštevajoč režijski koncept uprizoritve.² Tradicionalno temelji na dramski predlogi, od katere bolj ali manj odstopa (črtanje, dopisovanje, premeščanje posameznih delov besedila), lahko pa je tvorjen tudi drugače – brez zapisane besedilne predloge, na katero se nanaša – npr. na osnovi besedil, ki jih ustvarjajo igralci, ali pa iz improvizacij, ki nastanejo med samo predstavo.³ V sodobnih dramskih besedilih se pogosto pojavijo

¹ Odrski govor je »govor, ki temelji na razločni izreki, ustrezni slišnosti, glasovni izraznosti, usklajen z besedilnimi in odrskimi okoliščinami, gledališko estetiko« (Humar idr. 2007: 135).

² V študijski uprizoritvi dela *Victor ali oblast otrok* Rogerja Vitracja je študent režiser hotel dogajanje postaviti v geografsko in jezikovno nevtravno okolje, zato ni želel francoskega končnega naglasa lastnih imen, npr. Victôr, Esthêr, Lillí, čeprav slovenska pravorečna norma pri francoščini, ki ima stalni naglas, dovoljuje tako naglaševanje (Jezikovna svetovalnica 2015).

³ Uprizoritev v Slovenskem mladinskem gledališču (rež. Žiga Divjak, 2020) z naslovom *Gejm* ni izhajala iz zapisanega dramskega dela, pač pa so besedilo ustvarili ustvarjalci sami iz pričevanj, zbranih v bazi podatkov Border Violence Monitoring. Uprizoritev preizprašuje vlogo in odgovornost Slovenije in njene mejne politike za življenje in usodo ljudi na begu ter se uvršča v t. i. *dokumentarno gledališče*. – Tudi v *improvizacijskem gledališču* ni zapisane

različne jezikovne hibridizacije, npr. »prepletanje različnih jezikovnih zvrsti, zlasti nižjih, vpletanje tujejezičnosti, citatov, ironizacija frazemov, medbesedilne navezave itd.« (Podbevšek 2012: 19). Zaradi sprememb v družbi in umetnosti »v luči globalnega ukinjanja (jezikovnih) meja jezik kot nacionalnoidentitetni simbol postaja manj pomembna kategorija, tudi socialnozvrstne meje znotraj enega jezika so razrahljane, jezikovno-govorna norma izgublja svojo avtoriteto, novi urbani govori skupaj s tujejezičnostjo zrcalijo novodobni tek sveta« (Podbevšek 2013: 9). V gledališču danes ne slišimo več »idealnega lepega govora«, ampak zelo raznolike odrske govore, ki v prvi vrsti stavijo na naravnost in živost, ne na pravorečno brezhibnost. Podobno kot odrski govor se je v zgodovini spreminjala tudi vloga gledališkega lektorja, ki je imel na začetku obstoja poklica tri glavne vloge, in sicer »narodno-jezikovno obrambno, jezikoslovno normativno, poetično ustvarjalno« (Antončič 2000: 90), danes pa je najbolj živa predvsem tretja vloga. Poleg ostalega, za kar v sodobnem gledališču skrbi lektor ali, kot predlaga Vrtačnik, oblikovalec govora (2013: 108), je pomembno tudi ukvarjanje s stalno medzvrstno interakcijo (Stanič 2006: 67).

3 Govorni pouk za študente dramske igre

Odrski govor je ustvarjalni govor, ki v harmoniji z drugimi odrskimi izraznimi sredstvi gradi uprizoritveno celoto, zato poučevanje in učenje (ter posledično poznavanje) pravorečja pri govornem poučevanju bodočih igralcev ne zadostuje. Pravorečje je le eno od znanj, ki sestavljajo govorno obrt, pouk pa obsega še »seznanjanje z zakonitostmi govorjenega jezika in govornimi izrazi (prozodija), urjenje izreke, uzaveščanje dihanja, oblikovanja glasu ter preizkušanje teh znanj in veščin v raznovrstnih odrskih situacijah« (Podbevšek 2016: 46). Študenti si torej v okviru učenja govorne obrti pridobijo tudi znanja iz pravorečja, vendar se morajo naučiti tudi, kdaj je v imenu interpretacije vloge in režijskega koncepta primerno od norme odstopati in kdaj ne. Študente je treba naučiti argumentiranja vsakega odmika od norme in v njih prebuditi odgovornost, da z jezikom ne ravnaajo samovoljno, samo zaradi neubesedljivega subjektivnega občutka. V učnem procesu sicer spodbujamo ustvarjalno rabo govorjenega jezika, hkrati pa študente opozarjamo, da ima govorna ustvarjalnost določene omejitve (ki jih lahko predstavlja tudi pravorečna norma). Odrski govor zato ves čas lovi

predloge, nastopajoči sproti, ne da bi se vnaprej pripravili, ustvarjajo besedila in dramske prizore (npr. impro skupina Narobov, ŠILA – Šolska impro liga, Goli oder – festival improvizacijskega gledališča).

ravnotežje med gledališko umetnostjo in jezikoslovno znanostjo, med umetniško rabo govora in knjižnojezikovno normo. Bodoči igralec mora pravorečno normo poznati in jo izvedbeno obvladati, saj »/o/bvladovanje pravorečja knjižnega jezika kaže na govorčevo jezikovno kulturo in je zahteva vsakega javnega govornega nastopa, torej tudi igralčevega« (Podbevšek in Žavbi 2019: 272), pomembno pa je, da zna »pravorečno znanje umestiti v gledališko prakso in preizpraševati (tudi) pomanjkljivosti norme« (Žavbi 2019: 182).

3.1 Teme iz pravorečja za študente dramske igre

Govorjenje je veliko več kot pravorečje, vendar pa sta pravorečje in knjižni jezik nujna podstat, »nekakšen varen jezikovni dom, iz katerega /igralci/ sicer radi pobegnejo v vsakdanjo govorno svobodo, ki na videz omogoča več kreativnosti, ampak se vanj tudi radi vračajo, ker ugotovijo, da je red lahko prav tako navdihujoč« (Podbevšek in Žavbi 2019: 272). Za knjižni govor, ki vodi h kakovostnemu in učinkovitemu (tudi odrskemu) sporazumevanju, pa so poleg obvladovanja pravorečja nujni tudi »jasna artikulacija fonemov in njihovih variant, ustrezno mesto naglasa, neizpuščanje glasov kot tudi besed, smiselni poudarki in intonacija« (Tivadar 2018: 167).

Teme iz pravorečja, ki se v prvem semestru študija dramske igre s stališča znanja pokažejo kot pereče in zato pomembne za obravnavo, so: naglasno mesto (v povezavi z naglasnimi dvojnicami), kakovost (predvsem za nekatere dialektalno zaznamovane govorce) in kolikost samoglasnikov (predvsem slišanja kračin), polglasnik in njegova predvidljivost, izgovor soglasnikov, predvsem soglasniških sklopov (zlasti premene po zvanečnosti). Izhajajoč iz načina dela poklicnih igralcev, tj. umetniških govornih interpretov, ki skupaj z lektorjem ter režiserjem in dramaturgom ustvarjajo odrski govorni dogodek na preseku med pravilnim (po normativnem priročniku) in ustreznim (v skladu s konkretno odrskogovorno realnostjo), tudi poučevanje govora poteka na preseku med normo in rabo. Knjižno zborna norma, ki jo preverjamo s priročniki, tudi s pomočjo spletišča *Fran*, pogosto sopostavljamo študentovi osebni govorni rabi in se sprašujemo o morebitnih vzrokih za razliko med obema, npr. dialektalna obarvanost govora, pogovorna raba, izhajajoča iz govora staršev, govorni vzor v določeni javni osebi itd. Normo preizprašujemo predvsem takrat, ko se pokaže večinsko odstopanje študentov od nje (npr. izgovor besede rděč, ki bi jo študenti zadnjih 10 generacij izgovarjali rděč), študenti pa nato preverjajo govorno izvedbo obravnavanega segmenta tudi v medijih, v strokovni in znanstveni komunikaciji ipd. S tem razvijajo kritičen in razmišljujoč odnos do govorenega jezika, kar je osnova za nadaljnje ustvarjalno ukvarjanje z odrskimi govorom.

3.1.1 Problematika jakostnega in tonemskega naglaševanja

V *Slovenskem pravopisu* je zapisano, da sta obe vrsti naglaševanja, jakostno in tonemsko, enakovredni, »vendar večinoma pokrajinsko vezani« (Toporišič idr. 2001: 70), v *Slovenski slovnici* pa, da sta obe vrsti knjižni, »prednostna pa je tonemska« (Toporišič 2000: 63), ter da si eno ali drugo »navadno pridobimo v narečju v mladosti« (prav tam).

Na Akademiji študentom teoretično, podkrepljeno s primeri, razložimo obe vrsti naglaševanja, jih opozorimo, da muzikalni naglas v svetu ni tako redek in da je t. i. tonskih jezikov veliko, prikažemo tudi razlike v grafičnem označevanju naglasov, pogledamo karto tonemskih in netonemskih govorov v *Slovenskem lingvističnem atlasu 1* (Škofic idr. 2011: 15) in poslušamo posnetke⁴ – vendar pa se praktično, pri vajah, ukvarjamo z glasovno realizacijo predvsem jakostnega naglaševanja. V praksi se je namreč pokazalo, da netonemski govorci tonemske variante pogosto sicer slišijo, če jih nanje opozorimo, da pa se tonemskega govora zelo težko naučijo (tudi v Šuštaršič in Tivadar 2005: 23) in tudi ne slišijo pomenskih razlik. Poleg tega včasih študenti z dolensko obarvanim govorom slišijo druge toneme kot npr. študenti z Gorenjske, večinoma pa pomenskih razlik, ki jih sprememba tona prinese, ne zaznajo. Vzorec govorcev, na katerem vsako leto v prvem letniku slušno preverimo prepoznavanje in govorno udejanjanje tonemskosti, je sicer majhen (do 30 študentov), vendar je rezultat vsako leto v povprečju približno enak. Rezultat je odvisen tudi od govorne provenience študentov, ki se v določenem letu znajdejo v študentski skupnosti. Jasno je, da npr. Štajerci ne govorijo tonemsko in toneme tudi težko prepoznajo in ponovijo. Ostali, ki so doma na geografskih področjih, kjer pričakujemo tonemskost, sicer menjavajo ton, vendar redki prepoznajo tudi pomenske razlike med različnimi tonemi. Pogosto ob preverjanju v priročnikih ugotavljajo, da njihov tonem ni enak tistemu v slovarju in postanejo glede pomena negotovi. Tudi iz nekaterih sodobnih raziskav tonemskosti je razvidno, da je zavedanje in slišanje tonemskosti relativno slabo (Šuštaršič in Tivadar 2005: 35).

Ne glede na slabo zavedanje pomenskorazločevalne vloge tonemov pa je spreminjanje tonske višine naglašanih samoglasnikov oz. muzikalnost tonemskega naglaševanja pomembna ustvarjalna prvina pri oblikovanju odrskega govora. Ena od kvalitet odrskega govora je tudi njegova zvočna razgibanost, ki jo je mogoče doseči ne samo s prozodičnimi sredstvi, kot so stavčna intonacija, poudarjanje,

⁴ Poleg poslušanja posnetkov javnih govorcev (npr. politikov, novinarjev, starejših in mlajših igralcev) je za pouk uporabna tudi zgoščenka, ki je priložena knjigi *Slovenska zborna izreka* (Šeruga Prek in Antončič 2003), v kateri avtorici sicer ne obravnavata tonemskega naglaševanja.

govorna hitrost idr., ampak tudi z zavestnim menjavanjem tonske višine v zlogih. Pomenska vloga tonema se v odrskem govoru nekako uskladi in zlije s pomenom replike in ne učinkuje kot samostojen besednopomenski znak, pač pa zgolj kot delček zvočne slike replike. Lahko bi rekli, da v sodobnem odrskem govoru tonemi namesto pomenskorazločevalne vloge opravljajo estetsko vlogo.

Takšnega »muzikalnega barvanja« govora se študenti, ob prisotnosti učitelja govora, učijo predvsem pri dveh predmetih: pri dramski igri in umetniški besedi, ko oblikujejo konkretno govorno interpretacijo. Pri tem morajo učitelji imeti pretanjen posluh (in govorni okus), saj so različne tonemske izvedbe lahko v nekaterih primerih problematične, če s seboj nosijo tudi regionalni predznak, ki ne sovпада z vlogo in z uprizoritveno govorno usmeritvijo.

Pri učenju knjižne pravorečne norme pa se učitelji pri vajah ukvarjamo predvsem z glasovno realizacijo jakostnega naglaševanja. Menimo namreč, da se je tonemskega govora (s pomenskorazločevalno lastnostjo) zelo težko naučiti.

V okviru jakostnega naglaševanja se učitelji ukvarjamo še z drugimi temami, pri katerih prehajamo od teoretične jezikoslovne obravnave do praktičnega besedilnega preizkušanja. Šele nato se celoten knjižni govorni sistem vzpostavi v povezavi z gledališko vedo, torej na prehodu med jezikovno normo in konkretno umetniško ubeseditvijo, ki mora poleg norme upoštevati še mnogo drugih dejavnikov. Vendar pa je pred tem potrebno obvladovati knjižno normo, od katere kasneje lahko odstopamo.

3.1.2 Problematika kolikosti samoglasnikov

Pri poučevanju študentov dramske igre se v okviru jakostnega naglaševanja podrobneje ukvarjamo z naglasnim mestom, s kakovostjo (široki in ozki *e* in *o* ter polglasnik) in kolikostjo samoglasnikov. Največje težave imajo študenti pri slišanju kolikosti, torej razlike med kratkimi in dolgimi naglašanimi samoglasniki. Horjak in Tivadar zapišeta, da »s/odobne fonetično-fonološke raziskave ne potrjujejo kolikostne razlike med naglašanimi samoglasniki« (2019: 153), zapisane v normativnih priročnikih. Tivadar je v raziskavi merjenja trajanja izgovorjenih samoglasnikov pri šolanih govornikih raziskoval, ali je kolikostni samoglasniški model ustrezen, meritve pa je preverjal tudi s perceptivnimi testi (2004b). S perceptivnimi testi fonoloških parov, ki so zanimivi tudi za poučevanje igralcev (npr. *vás* – *vás*, *kúp* – *kúp*, *bíl* – *bíl*, *brát* – *brát* itd.), v nevtralnem stavčnem položaju na osnovi jakostnega (netonemskega) govora je raziskoval realizacijo kolikosti, stavke pa so prebrali profesionalni govorniki Radia Slovenija. Gre torej za analizo govora kompetentnih šolanih govorcev (2004a: 19). Rezultati meritev so pokazali le majhno razliko v trajanju, najočitnejša je pri

fonemu /a/ v nekaterih primerih, manjša pri /i/ in /u/, pri slušni zaznavi pa so imeli anketiranci težave, kar pomeni, da je slušna zaznava dolžin problematična in težka, čeprav so brali šolani govorci (prav tam: 32). Na podlagi raziskav v zadnjih desetletjih raziskovalci »utemeljeno dvomijo o ustreznosti kolikostnega samoglasniškega modela, ki je predstavljen v *Slovenski slovnici* in v *Slovenskem pravopisu 2001*, nespremenjen pa ostaja v nastajajočem informativno-normativnem *Slovarju slovenskega knjižnega jezika (eSSKJ)*« (Horjak in Tivadar 2019: 154). Pregled vprašanj, naslovljenih na Jezikovno svetovalnico Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, povezanih z glasoslovjem, je pokazal, da je vprašanj, povezanih z govorom izrazito manj kot tistih, ki so povezana s pisanjem. Med glasoslovnimi temami ni vprašanj, ki se nanašajo na kolikost samoglasnikov. Iz tega sklepamo, da uporabnik slovenskega jezika morebiti kolikosti ne čuti kot problem ali pa se je pri izvedbi sploh ne zaveda v takšni meri, da bi lahko postavil vprašanje.

Pri fonetičnih vajah na Slovenistiki Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani opažajo, da študenti perceptivno ne slišijo razlike med dolgimi in kratkimi samoglasniki. Za pomoč jim ponudijo napotek, da se v nekaterih narečjih kratke vokale da reducirati v polglasnik, dolgih pa ne. Vendar pa opozarjajo, da »/g/lede na to, da študente poučuje/j/o slovenski knjižni jezik v njegovi sodobni podobi, bi morali resno razmisliti o ustreznosti obstoječega samoglasniškega modela, saj ta nima več podlage v realnem govoru« (Horjak in Tivadar 2019: 156). Tudi v priročniku *Fonetika 1* je zapisano, da »/s/lovensko jezikoslovje sicer ločuje tudi med kratkimi in dolgimi naglašanimi samoglasniki, vendar teh razlik govorci slovenščine večinoma ne zaznajo (več) in za neprofesionalne govorce niso pretirano pomembne« (Tivadar in Batista 2019: 19).

Podobno ugotavljamo tudi na naši Akademiji, v prvem semestru študija pri študentih dramske igre. Študenti nimajo težav s slišanjem kakovosti samoglasnikov, ne ločijo pa razlike med dolgimi in kratkimi samoglasniki. Čeprav je iz raziskav javnega govora razvidno, da kolikost ni več (zelo) pomembna za govor neprofesionalnih govorcev, pa pri javnem umetniškem odrskem govoru tema kolikosti samoglasnikov preči območje norme in rabe ter trči ob estetsko komponento umetniškega govora. Predvsem pri nekaterih primerih zato pri vajah vztrajamo pri uveljavljanju razlike med kratkimi in dolgimi samoglasniki, predvsem a, i in u. V izvedeni anketi med trenutno zaposlenimi gledališkimi lektorji v slovenskih profesionalnih gledališčih so nam enako usmeritev, kadar je govor v uprizoritvi knjižni (npr. uveljavljanje samoglasniških kračin pri besedah jáz, čás), potrdili tudi gledališki lektorji (Podbevšek in Žavbi 2019: 276). Študentom na vajah povemo, da je ena od predvidljivosti kolikosti slovenskih samoglasnikov povezana z mestom naglasa, in sicer kratek samoglasnik praviloma stoji na zadnjem ali edinem zlogu besede (prim. Tivadar 2004b). Poleg normativnih priročnikov in

spletišča *Fran* za poučevanje pravorečnih tem uporabljamo priročnik *Slovenska zborna izreka*, ki je namenjen javnim govorcem, »ki morajo glede na svoj govorni položaj uporabljati t. i. zborni slovenščino« (Šeruga Prek in Antončič 2003: 7). Eno od poglavij, naslovljeno *Predvidljivost kratko naglašanih samoglasnikov* (prav tam: 43–52), shematično obravnava kolikost naglašanih samoglasnikov. V več točkah navaja primere, npr. korenske besede v imenovalniku (in enakem tožilniku) ednine, pri katerih prihaja do premen kratkih z dolgimi samoglasniki (npr. brāt – brāta, čas – čāsa, fānt – fānta, miš – mīši, krūh – krūha), ter nekatere zaimke (npr. jāz, vās, kār, kāj, nīč). Pri teh primerih tudi pri poučevanju precej vztrajamo, saj prispevajo k estetizaciji odrskega govora, pri nekaterih kračinah pa smo manj vztrajni, saj menimo, da nimajo tolikšne estetske vrednosti, npr. fantič, iskāl (deležnik na -l), končāj (velelniška oblika). Pri teh študentom povemo, da si govorci nekaterih narečij lahko pomagajo z redukcijo v narečju, ki nakaže, da je glas v zborni izreki kratek, vendar pa to ni pravilo, temveč le pomoč pri nekaterih zadregah. Pri tem napotku opozorimo tudi, da izgovor kratkega vokala ne pomeni reduciranja v smeri polglasnika, predvsem pri besedah brat, jaz, vas ipd., kar je pogosto pri osrednjeslovenskih in gorenjskih govoricah ter se opaža tudi pri odrskem govoru, čeprav je za specifično uprizoritev dogovorjena knjižna izvedba. Igralec se namreč trudi izreči kratek samoglasnik, pa ga reducira do polglasniške izvedbe, kar še posebej pogosto zaznavamo v sodobnih uprizoritvah, npr. [jəs], [čəs]. V primerih smo izpostavljali kračine pri a, i in u, ne pa tudi pri širokih e in o (ožina sama po sebi po normi pomeni tudi dolgost samoglasnika) – pri teh si namreč študenti lahko pomagajo z mestom naglasa (kratka e ali o sta večinoma v zadnjem ali edinem zlogu).

Normativnih načel v zvezi z izgovorom kračin se v pedagoškem procesu sicer držimo, vendar je v gledališki praksi vedno odvisno od besedilnih in odrsko-izvedbenih okoliščin, kako neka kračina oz. dolžina zazveni na odru, kako se ujame v govorni ritem posamezne replike.

Ne glede na večinoma neizrazito zavedanje kolikosti samoglasnikov in v določenih primerih njeno nenormativno odrsko rabo pa je ta problematika za študente potrebna, saj je (zaenkrat še) del govornonormativnega temelja, ki ga bodoči igralec za učinkovito ustvarjanje odrskega govora potrebuje.

4 Zaključek

Na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo se s pravorečnimi temami ukvarjamo zelo poglobljeno – poleg poznavanja sodobne pravorečne norme, izhajajoče iz kodifikacijskih priročnikov, to normo poskušamo tudi kritično preizpraševati, predvsem tam, kjer norma trči ob umetniško manifestacijo govora. Ves

čas se sprašujemo o ustreznosti normativnih predpisov za posamezno govorno uresničitev. Prav tako pa v okviru pravorečnih vaj preizprašujemo (ne)sodobnost norme v nekaterih primerih. Ugotavljamo, da študenti uporabljajo priročnike, dostopne na spletu, predvsem preko spletišča *Fran*, ter da so vse bolj kritično razmišljujoči glede uporabe ustreznega govora v konkretnih okoliščinah. Na Akademiji si želimo sodobnega pravorečnega priročnika ter zelo pozdravljamo, da se tudi kodifikacijski priročniki hitreje posodabljaajo kot v preteklosti, da poskušajo bolj temeljiti na gradivu in manj na predpisovanju na podlagi (le) zgodovinskih jezikovnih dejstev. Še vedno pa opozarjamo tudi na nekatera mesta nesodobnosti norme, o katerih bi bilo treba razmisliti in jih morebiti spremeniti ali dopustiti dvojnice. Tako glede tonemskosti kot glede kolikosti samoglasnikov se strinjamo s sodobnimi raziskavami, ki ugotavljajo problematičnost obojega. Tonemski naglas je v umetniškem govoru predvsem estetska kategorija, ki učinkuje s svojo muzikaličnostjo, ne pa s pomensko razločevalnostjo. Tudi razlikovanje med kratkimi in dolgimi naglašanimi samoglasniki, razen pri nekaterih navedenih, je problematično. Seveda pa je umetniški govor specifičen in poleg normativno ustreznih jezikovnih rešitev zahteva umetniško usmerjen premislek, ki presega tematiko tega prispevka.

Literatura

Antončič 2000 = Emica Antončič: Gledališki lektor: ustvarjalec ali neobdiga potreba. Katja Podbevšek, Tomaž Gubenšek (ur.): *Kolokvij o umetniškem govoru*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Katedra za govor in umetniško besedo, 2000. 88–92.

Dobrovoljc 2020 = Helena Dobrovoljc: Radijski diskurz kot kodifikacijsko merilo. Govorjeni prispevek na posvetu *Mediji in govornost slovenščina*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 25. 9. 2020.

Horjak in Tivadar 2019 = Luka Horjak, Hotimir Tivadar: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govornega jezika. Katarina Podbevšek, Nina Žavbi (ur.): *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani, 2019. 151–158.

Humar idr. 2007 = Marjeta Humar...[et al.] (ur.): *Gledališki terminološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC, 2007. (Zbirka Slovarji).

Jezikovna svetovalnica 2015 = Jezikovna svetovalnica Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/>, dostop 28. 11. 2020.

Mirtič 2018 = Tanja Mirtič: Pravorečna problematika s splošnoсловарopisnega vidika. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 172–184.

Podbevšek 2012 = Katarina Podbevšek: Jezikovni hibridi v sodobnih slovenskih uprizoritvenih praksah. Barbara Orel idr. (ur.): *Hibridni prostori umetnosti*. Ljubljana: Maska, zavod

za založništvo, kulturo in producersko dejavnost, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, 2012. (Zbirka Transformacije 33). 16–36.

Podbevšek 2013 = Katarina Podbevšek: Govor – skupni raziskovalni predmet znanosti in umetnosti. Katarina Podbevšek, Nina Žavbi Milojevič (ur.): *Govor med znanostjo in umetnostjo*. Maribor: Aristej, 2013. (Zbirka Dialogi 14). 9–11.

Podbevšek 2016 = Katarina Podbevšek: Kreativno govorjenje. Blaž Lukan (ur.): *Zbornik ob 30-letnici Akademije za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, 2016. 46–48.

Podbevšek in Žavbi 2019 = Katarina Podbevšek, Nina Žavbi: Pravorečje in sodobne slovenske gledališke uprizoritve. Hotimir Tivadar (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko, 2019. (Obdobja 38). 271–277.

Stabej 2020 = Marko Stabej: Javna govorjena slovenščina: kult enakosti ali kultiviranje različnosti? Govorjeni prispevek na posvetu *Mediji in govorjena slovenščina*. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 25. 9. 2020.

Šeruga Prek in Antončič 2003 = Cvetka Šeruga Prek, Emica Antončič: *Slovenska zborna izreka*, priročnik z vajami. Knjiga in zvočna zgoščenka. Maribor: Aristej, 2003.

Škofic idr. 2011 = *Slovenski lingvistični atlas 1*, Človek (telo, bolezni, družina). Jožica Škofic... [et al.]. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011. (Zbirka Jezikovni atlasi).

Stanič 2006 = Tatjana Stanič: V primežu norme: Nekaj refleksij o aktualnih problemih odrskega govora. Katarina Podbevšek, Tomaž Gubenšek (ur.): *Kolokvij o umetniškem govoru II*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Katedra za govor, 2006. 65–68.

Šuštaršič in Tivadar 2005 = Rastislav Šuštaršič, Hotimir Tivadar: Perception of tonemicity in standard Slovene. *Govor XXII/1* (2005). 23–35.

Tivadar 2004a = Hotimir Tivadar: Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave (na primeru analize fonoloških parov). *Jezik in slovstvo* 49/2 (2004). 17–36.

Tivadar 2004b = Hotimir Tivadar: Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52/1 (2004). 31–47.

Tivadar 2018 = Hotimir Tivadar: Slovensko pravorečje kot samostojna kodifikacijska knjiga? *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 158–171.

Tivadar in Batista 2019 = Hotimir Tivadar, Urban Batista: *Fonetika I*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019.

Toporišič 2000 = Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja, 2000.

Toporišič idr. 2001 = Jože Toporišič ...[et al.] (ur.): *Slovenski pravopis*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, 2001.

Volk 2019 = Jana Volk: Naglaševanje izbranih pridevnikov na –(ij)ski in samostalnikov z naglasno dvojnico. Hotimir Tivadar (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko, 2019. (Obdobja 38). 99–107.

Vrtačnik 2013 = Martin Vrtačnik: Gledališka kritika in gledališki lektor. Katarina Podbevšek, Nina Žavbi Milojević (ur.): *Govor med znanostjo in umetnostjo*. Maribor: Aristej, 2013 (Zbirka Dialogi; 14). 99–110.

Žavbi Milojević 2018 = Nina Žavbi Milojević: Jezik (govor) v slovenskih gledališčih in jezikovna politika. *Slavia Centralis* XI/2 (2018). 132–143.

Žavbi 2019 = Nina Žavbi: Kako poučevati govor (izzivi sodobnega odrskega govora z vidika pravorečne norme). Katarina Podbevšek in Nina Žavbi (ur.): *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani, 2019. 181–188.

POVZETEK

Na Akademiji za gledališče, radio, film in televizijo, kjer je govor pomemben segment učnih vsebin, je pouk zasnovan kot preplet teoretičnih izhodišč govorjenega jezika in njegovega udejanjanja v konkretni govorni izvedbi, tako v knjižni zborni različici kot tudi v širokem razponu ostalih govorjenih možnosti. V prvem semestru študija učitelji diagnosticiramo individualne govore študentov, hkrati pa začnemo dograjevati in utrjevati temelje govorjenega knjižnega jezika, tj. pravorečne norme, ki študentom (predvsem bodočim igralcem) pomeni sidrišče, od katerega se v raznolikih govornih variantah enkrat bolj, drugič manj odmikajo. V tem okviru predstavimo tudi jakostno in tonemsko naglaševanje, pri čemer ugotavljamo, da je tonemsko naglaševanje študentom sicer teoretično delno znano, v praksi pa ne prepoznavajo pomenske razločevalnosti tonemov, čeprav njihove tonske razlike večinoma slišijo. Praktični del učnega procesa je zato usmerjen predvsem na izrazno vlogo tonemskosti, ki govor bogati s tonsko reliefnostjo in muzikalno dinamiko. V zvezi z naglasno problematiko pri študentih pogosto opazujemo težave s slišanjem razlik med kratkimi in dolgimi samoglasniki (predvsem pri a, i in u) in nezborno izrekovalno (polglasniško) uresničitev kračin. Študenti sicer vadijo razlikovalno slišanje in izgovarjanje na fonoloških parih (káj/kàj) v izbranih stavkih, vendar se v odrsko govorjenih besedilih brez strogega (samo)nadzora kračine najpogosteje spremenijo v dolžine. O primernosti kolikostnega razlikovanja razpravljamo zlasti ob izjavah, v katerih sta skupaj dve enakopisnici z različnima naglasoma (Vsa vás vás je videla.). Ugotavljamo, da kolikost naglašanih samoglasnikov ne prispeva bistveno k pomenski jasnosti in da normativno pravorečno izbiro v odrskem govoru vedno presoja tudi s stališča estetskosti.

Je boljši akutirani ali cirkumflectirani cviček?

Vera Smole

Izvleček

V prispevku je na primerih besed *luk*, *belica*, *cviček*, *otirač*; *cintor*, *čaga*, *fiškališ*, *gauda/gavda*, *sirek* in *torklja*, ki so (prvotno) narečne in so že bile ali pa so v postopku sprejemanja v SSKJ z različnimi kvalifikatorji, obravnavana problematika njihovega otonemljenja. Na manjšem vzorcu generacijsko in pokrajinsko različnih govorcev knjižnega jezika je bila z anketo preverjena ustreznost v slovarjih že obstoječih tonemov oziroma so podani predlogi za spremembo.

Ključne besede: tonemski naglas, kodifikacija tonemov, medzvrstno prevzemanje, raba, medgeneracijske razlike

Abstract: Which is better: acute or circumflex *cviček*?

The paper discusses on the basis of the words *luk* 'onion', *belica* 'egg' and 'species of olive tree', *cviček* 'Lower Carniolan rosé wine', *otirač* 'doormat, towel'; *cantor* 'cemetery', *čaga* 'party', *fiškališ* 'lawyer', *gauda/gavda* 'party' and 'sort of cheese', *sirek* 'sorghum' and 'corn', and *torklja* 'olive pressing' and 'mythological creature', which are (originally) dialectal and were, in the process of acceptance into the Dictionary of Standard Slovene (SSKJ) given various qualifiers, the issue of their being assigned a tonemic accent. On the basis of a small sampling of generationally and geographically differentiated speakers of the standard language, a survey-driven verification of the appropriateness of the tonemes in the current dictionaries is offered as well as suggestions for changes.

Keywords: tonemic stress, codification of tonemes, internal borrowing, use, intergenerational differences

1 Uvod

V sodobnem času se meje med zvrstmi (in jeziki) rahljajo, zato poleg medjezikovnega prihaja do vse več medzvrstnega prevzemanja, pri čemer nas bo zanimalo prevzemanje med različnimi sociolekti (družbenoplastno pogojene oblike jezika, socialne zvrsti), kamor spadajo tudi dialekti ali narečni govori kot zemljepisno pogojene oblike jezika na eni in (govorjeni) knjižni jezik¹ na drugi strani, z vmesno množico različnih oblik (zelo variantnega) pogovornega

¹ SS 42000 poimenovan kot splošno- ali knjižnopogovorni jezik, v SP 2001 pa knjižna pogovorna zvrst.

jezika. Ker je lastnost knjižnega jezika med drugim tudi njegova standardizacija, kodifikacija, skratka predpisana (in opisana) norma, je ta postopek nujen tudi pri sestavljanju oziroma stalnem dopolnjevanju slovarja (slovenskega) knjižnega jezika, konkretno rastočega slovarja eSSKJ. Postopki in načela kodifikacije so natančneje predstavljeni v Gliha Komac idr. (2016: 16–33), na kratko pa v zborniku povzetkov, iz katerega je spodnji citat (Gliha Komac idr.: 2015):

»Opredeljevanje knjižnojezikovne norme za potrebe slovarja temelji na normativnem protokolu, ki je usklajen s Pravopisno komisijo pri SAZU in v največji meri upošteva interakcijo štirih meril, tj. jezikovna raba, jezikovni sistem, izročilo in gospodarnost. Knjižni jezik je razumljen kot uzaveščeni, kultivirani in konvencionalni nadregionalni kod, ki ga v slovenskem jezikovnem okolju govorci slovenščine nezaznamovano rabijo zlasti v javnih in formalnih govornih položajih. Njegova poglobitna vloga je, da kot standardizirani kod uresničuje osrednjo in temeljno sporazumevalno in povezovalno vlogo jezika za javno rabo.«

V procesu demokratizacije družbe, s tem pa tudi jezika, se v eSSKJ pri posodabljanju vključuje vse več novih besed, ki jih je ob uslovarjenju treba standardizirati na vseh jezikovnih ravneh, med njimi tudi na glasovno-naglasni. Ker je pri SSKJ že bil sprejet koncept, ki vsebuje tako določitev jakostnega in tonemskega naglasa ter kolikosti/dolžine naglašenega samoglasnika, je tako treba onaglasiti in uvrstiti v pregibni vzorec vsako v slovar na novo sprejeto besedo. Kot navaja Mirtič (2019: 81) so nekatere leksikalne enote glasoslovno povsem neproblematične, druge pa izkazujejo eno ali več problematičnih mest.

Medzvrstno prevzemanje znotraj enega jezika je sorodno prevzemanju iz tujih jezikov. V jezikoslovju je dobro znano, da se prevzemanje v govorjenem jeziku (oziroma v njegovih različnih oblikah) dogaja po določenih »naravnih« zakonitostih, to je, da jezik prejemnik (ali ena od njegovih zvrsti) tujo besedo sprejme s svojim takratnim glasovnim in naglasnim sistemom in jo vključi v enega od obstoječih pregibnostno-naglasnih vzorcev. Nove besede se po navadi vključujejo v tiste pregibne in naglasne vzorce, ki so v času prevzema najbolj frekventni. Pri slednjih, ko imamo v mislih tonemski naglas, pa že obstajajo razlike med osrednjimi narečji ali njihovimi deli (kot pri naglasu določenih oblik ali prav zaradi njih, prim. Rigler, Akcentske variante I-II), saj je bilo v gorenjski narečni ploskvi (kamor spadajo tudi tonemski govori vzhodnih rovtarskih narečij) opaženo večje vključevanja v akutirane, v dolenski pa v cirkumflektirane osnove. Še večje vprašanje je, kako otonemiti tiste narečne besede, ki se v slovar sprejemajo z območij netonemskih narečnih govorov, časa za prilagajanje novemu sistemu pa govorci nimajo. Te besede so lahko slovanskega izvora ali (enkrat v preteklosti) prevzete iz stičnih jezikov in njihovih narečij. Do težav lahko pride tudi v primeru, ko je beseda v slovar sprejeta kot zapisana brez podane kakovosti glasov in naglasne podobe ali pa ne poznamo (dovolj dobro)

glasovnih in naglasnih razvojnih zakonitosti narečnega govora, da bi jo pravilno poknjžili. Pri jakostni različici je problematična lahko le dolžina zadnjih/edinih zlogov, pri tonemski pa tonem/dolžina osnovne oblike, ki posledično lahko določi pregibnostno-naglasni vzorec. Četudi zagate rešimo, še vedno ostane odprto vprašanje, ali bodo govorci tonemske različice knjižnega jezika kodificiran naglas tudi rabili. V prispevku bo problematika obravnavana na primeru besed, ki so (vsaj prvotno) narečne in so že bile ali pa so v postopku sprejemanja v slovar slovenskega knjižnega jezika z različnimi kvalifikatorji: *luk*, *belica*, *cviček*, *otirač*; *cintor*, *čaga*, *fiškališ*, *gauda/gavda*, *sirek*, *torklja*.²

Pri raziskavi, z zajetjem majhnega števila tako leksemov kot števil govorcev, me je zanimalo, ali bo vendarle odgovorila na osnovna vprašanja: 1) kako govorci v položaju rabe knjižnega jezika bolj ali manj (ne)znane lekseme uvrščajo v svoj naglasni sistem; 2) ali so pri tem sistemsko trdni (brez ali s čim manj dvojnicami), 3) ali obstajajo določeni splošni (ne glede na zemljepisno poreklo ali generacijsko pripadnost) trendi sprejemanja (v cirkumflektirano ali akutirano osnovo), 4) ali še obstajajo razlike med dolenskim in gorenjskim tipom uvrščanja v osnovo in 5) ali obstajajo medgeneracijske razlike.

2 Gradivo za analizo

Ker »/p/reudarno normativno vrednotenje vključuje zavračanje neproduktivnih, purističnih teženj, ki se kažejo v odtujenih sistemskih zahtevah in kodifikacijskih postopkih, neusklajenih z jezikovno rabo« (Gliha Komac idr. 2016: 17), je bilo nujno opraviti preskus rabe z anketo.³ Opravljena je bila na manjšem številu govorcev knjižnega jezika, skupaj trinajst (deset žensk in 3 moški), ki pripadajo različnim osrednjim narečnim območjem s tonemskim naglasom in različnim generacijam. Različne generacije sem izbrala zato, ker me je zanimal trend rabe tonemov, tj. morebitne medgeneracijske razlike. Območja, in s tem tip tonemskega naglasa, so: Ljubljana – L, Gorenjska – G, osrednja – D in vzhodna Dolenjska⁴ – V, govorci pa iz treh različnih starostnih skupin po eden⁵: 1. skupina: 20–30 let

² Za izbrane primere se zahvaljujem dr. Tanji Mirtič in njenim sodelavcem.

³ Anketiranje je uveljavljeno že od priprav 1. knjige SSKJ. Pri sodobnih slovarjih se uporablja metoda spletnega anketiranja, ki pa je za določanje in prepoznavanje tonemov neustrezna.

⁴ Ločeno od govorcev osrednjega dolenskega narečja so bili izbrani govorci vzhodnodolenskega podnarečja; to pa zaradi za te govore značilne izravnave tonemov (v cirkumfleks) v izvorno zadnjih besednih zlogih.

⁵ Za Ljubljano sta bila iz prve, najmlajše generacije, izbrana dva govorca glede na poreklo staršev; pri L-1a so starši po poreklu govorci vzhodnodolenskih narečnih govorov; pri L-1 pa Ljubljančani.

(dodana črka a pomeni neljubljansko poreklo staršev, 2. skupina: 50–60 let in 3. skupina: 70–82 let. Vsi govorci so izobraženci, najmlajši večinoma študenti, kar sedem med njimi pa je (bilo) pedagoških delavcev.⁶

Za anketo sem pripravila povedi (v prilogi), v katerih je bila beseda rabljena v oblikah, relevantnih za določitev tipa naglasa. Povedi sem jim poslala po elektronski pošti. Po predhodnem samostojnem branju so jih govorci prebrali dvakrat z vmesnim kratkim premorom;⁷ snemala sem jih po telefonu ali pa so se posneli sami in mi posnetke poslali po elektronski pošti. Vse posnetke sem večkrat poslušala in besede otonemila, pri čemer sem bila še posebej pozorna na morebitno različnost tonema pri istem govorcu pri prvem in drugem branju oziroma v primerih, ko se je beseda v povedih pojavila večkrat. Rezultate sem vnesla v tabelo in jih točkovno ovrednotila, pri čemer je vedno enak tonem v isti obliki (ali pomenu) dobil eno točko, dvojnični pol oziroma četrt, če je bil rabljen pri besedi z dvakratno pojavitvijo.

3 Rezultati raziskave in predlogi za uslovarjenje tonema

Med obravnavanimi primeri so štiri besede in še dve obliki slovanskega izvora, to so *luk -a*; *belica*, *cviček*, *otirač -a*, za vse pa je značilno, da so narečne oziroma so take v enem od pomenov, med njimi pa samo beseda *cviček* prihaja z deloma tonemskega območja, tj. iz manjšega dela dolenskega narečja, njegovega večjega dela vzhodnodolenjskega podnarečja dolenske narečne skupine in sevniškorskega podnarečja posavskega narečja štajerske narečne skupine. Besedama *luk* in *otirač* je bila dodana še rodilniška oblika zaradi naglašenosti na zadnjem zlogu in možnosti spremembe tonema v nezadnjem zlogu. Vse druge besede, to so *cintor*, *čaga*, *fiškališ*, *gauda/gavda* (1, 2),⁸ *sirek*, *torklja* (1, 2), so prevzete in se deloma z izjemo besede *sirek* govore na netonemskih območjih; beseda *sirek* je v prvotnem pomenu prisotna v vseh osrednjih tonemskih območjih.

LUK -a

Beseda *luk* je narečni izraz za čebulo, v SSKJ ima kvalifikator nar. vzhodno in je otonemljena cirkumflektirano, tj. *lûk*. SES ji pripisuje praslovanski izvor s starim akutom **lûkь*, ki bi se moral zgodovinsko razvojno odražati v zadnjem

⁶ Skupne oznake zanje so: L-1, L-1a, L-2a, L-3a; G-1, G-2, G-3; D-1, D-2, D-3; V-1, V-2, V-3. V času epidemije so bile možnosti omejene; med govorci z različnih območij sem izbirala znance ali sorodnike ter študente 2. stopnje slovenistike.

⁷ Snemanje s ponovitvijo je dober način preverjanja sistemske trdnosti govorca.

⁸ Številki v oklepaju pomenita številki pomenov, definiranih v SSKJ².

zlogu kot kratek *lũk* in v rodilniku dolgoakutiran *lũka* kot npr. *krũh krũha*; tako ima še Pleteršnikov slovar. Sprememba tonema v SSKJ je očiten prehod od zgodovinsko utemeljenega tonema k rabi. To je namreč edini od naših primerov, ki so ga prav vsi govorci (13) v led izgovorili cirkumfektirano, večina pa tudi v Red. Izjeme z akutiranim Red, tj. *lũka*, so bili govorci V-2 in V-3 ter L-1 (le kot dvojnično). Za V-2 in V-3 to pomeni, da je po izgubi tonemskih nasprotij v izvorno zadnjih zlogih ta beseda prešla v tip *kováč kováča* s prvotnim novim akutom na dolžini, medtem ko se je pri govorki V-1 že posplošila cirkumfektirana osnovna oblika tudi v Red. Naglaševanje z akutom v Red, sicer le kot dvojnično, je nepričakovano pri govorki L-1.

Namesto zgodovinskorazvojno regularnega tipa *lũk lũka* je bila beseda iz netonemskih govorov pri tonemskih govorcih prevzeta s tipom *lũk lũka*, deloma pa s tipom, ki odraža V-dolenjsko, tj. neknjižno, metatonijo v izvorno zadnjih zlogih *lũk lũka*. Standardizirana oblika torej odraža rabo in ne zgodovinskega odraza starega akuta v zadnjem besednem zlogu, kot ga s kračino odražajo govori s primarno rabo tega leksema.

Predlog: Sedanja standardizirana oblika je ustrezna.

OTIRAČ

Beseda *otirač* je izraz 1. za *predpražnik*, v SSKJ s kvalifikatorjem knjižno, in 2. za *brisačo*, s kvalifikatorjem zastarelo (in etnološko). Izvorno ima novi akut na dolžini in tudi v SSKJ je otonemljena z akutom, tj. *otiráč*. Iz netonemskih v tonemski knjižni govor je bila beseda pri devetih (od 13) govorcih z gorenjskega in dolenjskega območja sprejeta z akutom, tj. *otiráč otiráča* kot npr. *kováč kováča*; pri treh, tj. pri V-3, pričakovano, in tudi pri L-1 in L-1a (!),⁹ nepričakovano, z V-dolenjsko metatonijo *otirâč otirâča*, nepričakovano spada V-2 v prvi tip, V-1 pa je posplošila cirkumfleks tudi v Red in ima *otiráč otirâča*. Nepričakovana naglasne tipe zasledimo pri prvi starostni skupini v Ljubljani in na vzhodnem Dolenjskem.

Pri besedi *otirač -a* se standardizirana oblika z akutom prekriva z zgodovinskorazvojnim odrazom in z večinsko rabo z manjšimi odkloni pri prvi generaciji.

Predlog: Sedanja standardizirana oblika je ustrezna.

BELICA¹ in BELICA²

Beseda *belica* ima v SSKJ več pomenov, in sicer 1. belkasta žival, 2. svetel sadež ali rastlina, ki ga rodi (češnja, figa ...), 3. jajce s kvalifikatorjem narečno prekmursko in več terminoloških; v vprašalnici sta bila uporabljena 2. in 3. pomen. Standardizirana oblika je otonemljena z akutom, torej *belica*. Ne glede

⁹ Pri L-1a vsekakor bolj pričakovano, saj so starši po poreklu govorci vzhodnodolenjskih narečnih govorov.

na pomen je besedo *belica* devet (od 13) govorcev otonemilo akutirano, tj. vsi iz obeh dolenjskih narečnih osnov ter L-2a in G-3, medtem ko je G-2 2. pomen oljka otonemila cirkumfektirano, 3. pomen jajce pa akutirano. Cirkumfektirano, tj. *belica*, so oba pomena otonemili govorci prve starostne skupine z ljubljanskega in gorenjskega območja; L-1 celo s poskusom naglasa na prvem zlogu.

Standardizirana oblika z akutom se prekriva z zgodovinskorazvojnim odrazom in z večinsko rabo, vidni pa so odkloni pri prvi generaciji na gorenjskem in ljubljanskem območju.

Predlog: Sedanja standardizirana oblika je ustrezna.

CVIČEK

Beseda *cviček* v pomenu lahko kiselkasto rdeče dolenjsko vino in s kvalifikatorjem starejše s pomenom zelo kislo vino je v SSKJ otonemljena s cirkumfleksom, torej *cvīček*. Cviček je vino, doma na vzhodnem Dolenjskem, kjer se govori tonemsko vzhodnodolenjsko podnarečje dolenjskega in netonemsko sevniško-krško podnarečje štajerskega posavskega narečja. Vsi govorci vzhodnodolenjskega območja so besedo naglasili akutirano, tj. *cvīček*, tako še D-2 in G-1, samo cirkumfektirano D-1, D-3 ter L-1a, L-3a, vsi drugi pa variantno ali v prvi in drugi pojavitvi (nahaja se v dveh povedih) ali pa pri drugem branju, tako da se je vzpostavilo razmerje 6,25 z akutiranim in 6,75 s cirkumfektiranim naglasom.

Standardizirana oblika s cirkumfleksom se ne pokriva z rabo v tonemskih govorih, kjer je beseda znana, prav tako ne z rabo, po kateri bi morali biti standardizirani obe obliki, torej *cvīček*. Na tonem v SSKJ je verjetno vplival že cirkumfleks v Pleteršnikovem slovarju.

Predlog: Sedanja standardizirana oblika *cvīček* se nadomesti z dejansko dvojnično rabo *cvīček*.

SIREK

Beseda *sirek* spada med prevzeto besedje in ima dva pomena; prvi je pomen sirek, drugi, s kvalifikatorjem narečno pa *koruza*. V SSKJ je beseda otonemljena akutirano, tj. *sírek*, tako je ne glede na pomen tudi v tonemskih narečnih govorih. Toda med anketiranimi je akutiran tonem nevariantno uresničilo le deset govorcev, variantno pri drugem branju za narečni pomen koruza še L-2a, pri kateri prevladuje cirkumfleks, ki ga kot edinega uresničijo tudi govorke L-1 in D-1.

Standardizirana oblika z akutom se prekriva s tonemskimi narečji in z večinsko rabo, vidni pa so odkloni na ljubljanskem območju in pri prvi generaciji tudi na Dolenjskem; morda v povezavi z nepoznavanjem rastline v prvem pomenu in sprejemanjem zanje novih besed s cirkumfleksom oziroma prevzem s tipom *požīrek*, *ocvīrek* ..., saj je večina besed na *-irek* cirkumfektiranih.

Predlog: Sedanja standardizirana oblika je ustrezna.

CINTOR

Beseda *cintor* s pomenom pokopališče ima v SSKJ kvalifikator narečno prekmursko, otonemljena je s cirkumfleksom, torej *cîntor*. Tako tonem uresničuje tudi osem anketiranih govorcev, in sicer vsi iz gorenjske in ljubljanske narečne osnove, z izjemo L-1, ki ga tako uresniči le v prvem branju, ter D-1 in D-3. Akutirano, tj. *cîntor*, besedo izgovarjajo vsi govorci vzhodnodolenjske osnove, D-2 in variantno L-1; pri njih je beseda prišla v tip *tráktor*.

Razmerje pri anketirancih 8,5 za cirkumfleks in 4,5 za akut sicer govori v prid standardizaciji s cirkumfleksom, a zaradi ujemanja s standardiziranim tipom *tráktor* pri slabi tretjini govorcev bi kazalo prevzeti tudi to možnost.

Predlog: Standardizirana oblika *cîntor* naj se zamenja s *cîntor*.

FIŠKALIŠ

Beseda *fiškališ* s pomenom odvetnik ima v SSKJ kvalifikator narečno prekmursko in je otonemljena s cirkumfleksom, torej *fiškâliš*. Tako jo je izgovorilo tudi 7 anketirancev iz različnih narečnih osnov, trije iz ljubljanske in L-1 variantno, pri čemer je treba dodati, da so, z izjemo L-3a, prvotno vsi besedo naglasili na prvem zlogu in cirkumflektirano, ter G-1, G-3, D-1 in V-2, ostalih pet govorcev in L-1 variantno pa imajo akutiran naglas. Akutiran naglas imajo – poleg G-2 in z izjemo D-1 in V-2 – vsi govorci iz dolenske oz. vzhodnodolenjske narečne osnove.

Razmerje 7,5 za cirkumfleks in 5,5 za akut le šibko potrjuje standardizacijo s cirkumfleksom za vse tonemske govorce, pač pa za tiste iz ljubljanske in deloma gorenjske narečne osnove.

Predlog: Standardizirana oblika *fiškâliš* naj se zamenja s *fiškâliš*.

ČAGA

Beseda *čaga* ima v SSKJ s kvalifikatorjem narečno štajersko dva pomena, tj. 1. zabava in 2. zabavno dogajanje na zabavi, otonemljena je z akutom, tj. *čága*. Tako jo je naglasilo tudi devet anketiranih govorcev in L-1 v prvi pojavitvi pri obeh branjih, D-3 pa pri drugi pojavitvi v obeh branjih. Cirkumflektirano, tj. *čâga*, so jo naglasili L-1a in D-1, variantno pa L-1 v drugi pojavitvi pri obeh branjih, D-3 pa pri prvi pojavitvi v obeh branjih.

Razmerje 3 za cirkumfleks in 10 za akut se prekriva s standardiziranim akutom; spet pa več odstopanj opazamo pri prvi starostni skupini. Beseda *ča-ga* je pogosteje prišla v tip *drága*, *jága*, *Prága* ... kot pa v tip *vága*, *prtljâga*, *razlâga* ..., vendar pa je trend, tj. pogostnost pri mladih, ravno v to smer; s tem utemeljujem tudi obe možnosti naglaševanja.

Predlog: Standardizirana oblika *čága* naj se zamenja s *čāga*.

GAVDA/GAUDA¹, GAVDA/GAUDA²

V SSKJ² najdemo prevzeto besedo *gavda* (*gauda*) samo v pomenu vrsta sira in je otonemljena s cirkumfleksom (enako v SES), torej *gāvda*, v eSSKJ je dodana prav tako prevzeta beseda *gavda* (*gauda*) še v pomenu zabava, veselica, navadno z živo glasbo s kvalifikatorjem narečno koroško in v posebnem slovarskem sestavku, saj sta, kot pojasnjuje SES, po izvoru različni. Obe besedi sta v eSSKJ otonemljeni cirkumfleksirani, torej *gāvda*. Med anketiranci za pomen vrsta sira akut uresničujeta V-2 in V-3, variantno pri drugem branju L-1, variantno pri drugi pojavitvi v drugem branju pa G-2; vsi drugi besedo izgovarjajo cirkumfleksirano. Za pomen zabava se akut pojavi le pri D-2, variantno pri drugem branju pri G-2 in variantno pri prvi pojavitvi v drugem branju pri L-1. Zdi se, da se variantnost pojavi predvsem zaradi želje po glasovni razliki med obema enakopisnicama.

Razmerji 10,5 za cirkumfleks in 2,5 za akut za prvi pomen ter 11,25 za cirkumfleks in 1,75 za akut za drugi pomen, kar potrjuje sedanjo standardizacijo. Beseda se vklaplja v cirkumfleksirano naglašene druge besede, ki se končujejo na *-K-da* (*banda, bevanda, komanda, koralda, tilda, veranda ...*). Dopustimo pa možnost, da se na osnovi tonema razvije pomenska razlikovalnost obeh enakopisnic; naš vzorec napoveduje večjo možnost akutiranega naglasa prvemu pomenu, tj. vrsta sira.

Predlog: Standardizirana oblika *gāvda* naj se zamenjata z *gāvda*.

TORKLJA¹, TORKLJA²

Besedi imata v SSKJ² dva slovarska sestavka; prva ima pomen stiskalnica za oljke in podpomen prostor, v katerem se nahaja, s kvalifikatorjem narečno primorsko, druga pa pomen bajeslovno bitje s kvalifikatorjem etnološko; eSSKJ ima samo besedo v prvem pomenu, brez kvalifikatorja. Obe besedi v SSKJ² in prva v eSSKJ so otonemljene s cirkumfleksom, torej *tōrklja*. Pet anketirancev, tj. G-2, D-1, D-2, V-2, V-3, in eden le pri drugem branju, tj. L-2a, za pomen stiskalnica za oljke uresniči akut, vsi drugi pa cirkumfleks, pri čemer ni ne starostnih ne območnih specifik. Cirkumfleks je pogostejši za pomen bajeslovno bitje, saj besedo v tem pomenu akutirano izgovorita le dve govorki, tj. G-2 in V-3. Tudi tu se zdi, da govorci različne toneme uresničujejo zaradi želje po glasovni razliki med obema enakopisnicama.

Razmerji 7,5 za cirkumfleks in 5,5 za akut za prvi pomen ter 11 za cirkumfleks in 2 za akut za drugi pomen kot primernejšo pri obeh besedah dopuščata obe možnosti, torej *tōrklja*.

Predlog: Standardizirana oblika *tōrklja* naj se pri obeh besedah zamenja s *tōrklja*.

4 Sklep

Kljub majhnemu številu anketiranih govorcev izsledki ankete vendarle prinašajo nekaj odgovorov na zgoraj zastavljena vprašanja. 1) Enakih uresničitev tonema pri obravnavanih besedah skorajda ni; izjema je le imenovalniška oblika besede *luk*, ki so jo prav vsi govorci izgovorili cirkumflektirano. Variantnost izgovora manj znanih ali celo neznanih besed je torej še enkrat potrjena realnost. 2) Sistemsko najbolj trdna je najstarejša generacija, saj ima le dve dvojnici, in sicer G-3 pri besedi *cviček* in D-3 pri besedi *čaga*, najmanj pa druga, oz. natančneje le L-2a in G-2 pri besedah *cviček* in *gauda/gavda* v obeh pomenih, pri najmlajši generaciji pa se variantnost pojavlja le pri L-1, drugi pa dvojnic nimajo. 3) Pri obravnavanih zelo raznolikih besedah nekih splošnih trendov prevlade enega ali drugega tonema ni zaznati; morda bi se pokazali pri večjem številu glasovno ali oblikovno bolj podobnih besed. 4) Pri obravnavanih besedah tudi ni zaznati, da bi govorci dolenske narečne osnove več besed sprejemali s cirkumfleksom (izjema so besede z naglasom na zadnjem zlogu pri vzhodnodolenski osnovi), pač pa obratno pri besedi *belica*, ki jo izgovarjajo akutirano prav vsi govorci dolenske narečne osnove, tudi vzhodne, medtem ko so jo v 1. pomenu (vrsta oljke) akutirano naglasili le G-1, G-2 ter L-1, L-1a, podobno, z izjemo G-2, tudi v 2. pomenu (jajce).¹⁰ 5) Medgeneracijske razlike opazamo pri sistemski trdnosti (glej 2)) in sprejemanju novih besed v akutirano ali cirkumflektirano osnovo, kjer pri najmlajši generaciji prevladuje vključevanje v cirkumflektirano.

Literatura

Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2014–, različica 8.0, www.fran.si, dostop oktober 2020 do marec 2021.

Gliha Komac idr. 2016 = Nataša Gliha Komac, Nataša Jakop, Janoš Ježovnik, Simona Klemenčič, Domen Krvina, Nina Ledinek, Tanja Mirtič, Andrej Perdih, Špela Petric, Marko Snoj, Andreja Žele: Novi slovar slovenskega knjižnega jezika – predstavitev temeljnih konceptualnih izhodišč. V: *Škrabčevi dnevi* (9; 2015; Nova Gorica). Zbornik prispevkov s simpozija 2015 [Elektronski vir] / *Škrabčevi dnevi* 9; uredili Franc Marušič, Petra Mišmaš, Rok Žaucer. – El. knjiga. – Nova Gorica : Založba Univerze, 2016, str.: 16–33.

¹⁰ Po gorenjskih narečnih govorih sodeč ni naključje, da se nepričakovani tonem pojavi ravno na samoglasniku *i*. Za vse več gorenjskih narečnih govorov je namreč značilno, da se dolga *i* in *u* (slednji počasneje) zaradi zelo napetega izgovora krajšata in počasi prehajata v sistem kratkega vokalizma (le pred *r* /in *j*/ ostajata dalj časa dolga), kjer pa je naglas dinamičen in po tonskem poteku cirkumflektiran. Ta vpliv se torej že kaže tudi pri prvih dveh generacijah govorcev knjižnega jezika, kot se pri vzhodnodolenskih kaže sovpad akutov s cirkumfleksom v izvorno zadnjih besednih zlogih.

Gliha Komac idr. 2015 = Nataša Gliha Komac, Nataša Jakop, Janoš Ježovnik, Simona Klemenčič, Domen Krvina, Nina Ledinek: Novi slovar slovenskega knjižnega jezika – predstavitev temeljnih konceptualnih izhodišč. V: *Škrabčevi dnevi* 9. Zbornik povzetkov. http://skrabcevi-dnevi.zrc-sazu.si/Portals/19/Povzetki/SD_povzetek_NSSKJ.pdf, dostop oktober 2020 do marec 2021.

Mirtič 2019 = Tanja Mirtič: Glasoslovne raziskave pri pripravi splošnega razlagalnega slovarja. V: Hotimir Tivadar (ur.): *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. <https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-38/>, dostop februar 2021.

Priloga: Povedi z vstavljenimi raziskovanimi besedami.

Luk rečejo Prleki čebuli. Mi pa nimamo luka, ampak kar čebulo.

Belica je za Primorce vrsta oljke, za Prekmurce pa jajce.

Otirač rečejo ponekod brisači. Mi pa nimamo otirača, ampak antljo.

Besede cintor Ljubljančan ne razume; besede fiškališ pa tudi ne.

Korošci so na zabavi, ki ji pravijo gavda, pili cviček ter jedli kruh in sir gavdo. Gavda in gavda torej nista eno in isto.

Cviček so pili tudi Prekmurci na svoji čagi. Koroška gavda in prekmurska čaga pa sta eno in isto.

Sirek ni samo za metle, ampak tudi za polento, saj ponekod tako pravijo koruzi.

Torklja je v Istri stiskalnica za oljke, ponekod pa je torklja tudi ne preveč prijazno bajno bitje.

POVZETEK

Za potrebe standardizacije tonemskega naglaševanja v rastočem eSSKJ, oziroma preverjanje njegove ustreznosti, je bilo z metodo anketiranja analiziranih deset nesplošno-slovenskih besed. Kljub majhnemu vzorcu anketirancev – govorcev knjižnega jezika iz osrednjih narečnih osnov (dolenjske in gorenjske) in treh generacij – je mogoče podati nekaj uporabnih splošnih in konkretnih ugotovitev. Med splošne spada potrjenost variantnosti izgovora manj znanih besed, večinoma brez možnosti predvidevanja določene variante glede na generacijsko ali narečno pripadnost govorcev. (Ne)ustreznost sedanje standardizacije tonema obravnavanih besed pa je po anketiranju naslednja: 1) ustrezno so otonemljene besede *luk*, *otirač*, *belica*¹ in *belica*² ter *sirek*; 2) obe možnosti otonemljanja, tj. akutirano in cirkumflektirano, priporočam za besede *cviček*, *cintor*, *fiškališ*, *čaga*, *gavda* (*gauda*)¹ in *gavda* (*gauda*)² ter *torklja*¹ in *torklja*².

Tonemska in kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih

Jožica Škofic in Karmen Kenda-Jež

Izvleček

Prispevek prinaša pregled dialektoloških spoznanj o tonemskih in kolikostnih nasprotjih v slovenskih narečjih, nato pa na osnovi izbranega gradiva za *Slovenski lingvistični atlas* predstavlja areale tonemskih in kolikostnih nasprotij v slovenskih narečjih, kar je (lahko) osnova za razmislek o normativnosti teh nasprotij v slovenskem knjižnem jeziku in sprejemljivosti norme za njegove govorce. Tako tonemska kot kolikostna nasprotja so v prispevku predstavljena na več komentiranih jezikovnih kartah.

Ključne besede: dialektologija, slovenska narečja, tonemsko naglaševanje, kolikostno naglaševanje, *Slovenski lingvistični atlas* (SLA)

Abstract: Toneme and quantity contrasts in Slovene dialects

The paper offers an overview of dialectological findings regarding tonemic and quantity contrasts in Slovene dialects, then on the basis of selected material for the Slovenian Linguistic Atlas presents the areas of toneme and quantity contrasts in Slovene dialects, which (may) serve as material for consideration for the normativization of these contrasts in the standard language as well as their suitability for speakers. Both toneme and quantity contrasts are presented in several maps with commentaries.

Keywords: dialectology, Slovene dialects, tonemic accentuation, quantitative accentuation, *Slovenian Linguistic Atlas* (SLA)

1 Uvod

Slovenski lingvistični atlas (SLA) je najstarejši vseslovenski dialektološki projekt.¹ Fran Ramovš ga je začel snovati že v tridesetih letih 20. stoletja, sočasno z razvojem jezikovne geografije drugih slovanskih jezikov, uresničevati pa se je začel leta 1945 z ustanovitvijo Odbora za slovenski lingvistični atlas pri

¹ Prispevek je nastal v okviru programa *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju* (P6-0038, 1. 1. 2004–31. 12. 2021), ki ga financira ARRS, in projekta *i-SLA: interaktivni atlas slovenskih narečij* (L6-2628, 1. 9. 2020–31. 8. 2023), ki ga sofinancirata ARRS in SAZU. Recenzentu se zahvaljujeva za tehtne pripombe in dopolnila.

Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Ob pravopisnem in pravorečnem slovarju, slovarju knjižnega jezika ter zgodovinskem in etimološkem slovarju idr. (Letopis SAZU 3, 42) je SLA postal ena izmed temeljnih nalog novoustanovljenega Inštituta za slovenski jezik pod Ramovševim vodstvom. Njegov glavni namen je bila prav raziskava fonetičnih lastnosti slovenskih narečij, tudi njihovih naglasnih značilnosti.

Gradivo za *Slovenski lingvistični atlas* je bilo že v zgodnjem obdobju, med samim potekom terenskega dela, temeljni vir za sintetične prikaze prozodičnih lastnosti slovenskih narečij (Logar 1963; Rigler 1963a, 1967, 1977; Greenberg 1987), obenem pa tudi močna opora pri normiranju naglasnih variant v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (Rigler 1970, 1971, 1977). V prispevku so zato najprej predstavljene dosedanje ugotovitve, nato pa je narečno stanje v drugi polovici 20. stoletja preverjeno in dopolnjeno na podlagi geolingvistične analize izbranega gradiva iz trenutne zbirke SLA. To je (lahko) osnova za razmislek o normativnosti tonemskih in kolikostnih nasprotij v slovenskem knjižnem jeziku in o sprejemljivosti norme za njegove govorce.

Za slovenski knjižni jezik, v katerem so tonemska in kolikostna nasprotja omejena na naglašene zloge, je ob jakostnem normiran (tudi) tonemski naglas, oba pa »odražata sistem osrednjih narečij, gorenjščine in dolenjščine z Ljubljano« (Greenberg 1987, 177), tj. tonemsko nasprotje na dolgih naglašanih zlogih v katerem koli položaju v besedi in kolikostno nasprotje na zadnjem zlogu večzložnic ali edinem zlogu naglašanih besed, pri čemer je dolžina mogoča na katerem koli zlogu, kračina pa le na zadnjem ali edinem zlogu večzložnic. V nezadnjem zlogu je kračina mogoča samo na naglašenem polglasniku v naglasnem tipu *megla* ([màgla] in [məglä]), *steber* ([stəbər] in [stəbər]) ter v sestavljenkah, kjer je predpona prav tako (lahko) kratko naglašena (tip *najbolj* [nàjbolj] in [nājbolj], *nadučitelj* [nàdučitelj], *podporočnik* [pòtporočnik], *predpriprava* [prètprìpràva]). Slovenski jezik pa v svojih narečjih izkazuje še veliko večji nabor tonemskih, kolikostnih in naglasnomestnih nasprotij kot knjižni jezik, pri čemer so vsa tri nasprotja v narečjih soodvisna, pač glede na njihov razvoj iz izhodiščnega splošno-slovenskega naglasnega sistema.

»[S]lovenska narečja predstavljajo posebno zanimivo jezikovno področje, saj z razmeroma širokim spektrom uresničitvenih možnosti ohranjajo tonemska, kolikostna in naglasna (naglašenost, mesto naglasa) nasprotja, podedovana iz praslovanščine.« (Greenberg 1987, 171) V svoji razpravi je Greenberg funkcijsko obremenitev prozodičnih lastnosti posameznih narečnih sestavov na ravni besednega naglasa prikazal z enačbami, ki izražajo število prozodičnih možnosti, tj. inventar razločevalnih nasprotij in njihovih razvrstitvenih omejitev, ter prozodične vzorce v slovenskih narečjih tipološko razdelil v šest skupin. Če je formula za izračun števila prozodičnih možnosti v netonemski različici

slovenskega knjižnega jezika $S + 1$,² v tonemski pa $2S + 1$, se v narečjih giblje od S (razločevalno je samo mesto naglasa) do $5S - 2$ (v žirovskem govoru so razločevalni kolikost, mesto naglasa in tonem na naglašanih in ponaglasnih zlogih).

Narečja z ohranjenimi tonemskimi nasprotji na dolgih zlogih in jakostnim naglaševanjem na kratkih samoglasnikih v zadnjih ali edinih zlogih nesestavljenih leksemov so ob gorenjščini in dolenjščini še koroška narečja v Avstriji ter obsoško, nadiško in tersko narečje primorske narečne skupine. V številnih primorskih govorih,³ v večini govorov štajerske narečne skupine (in v haloškem narečju) je mesto naglasa edina razločevalna prozodična lastnost. Pretežno naj bi bili vsi taki naglašeni samoglasniki fonetično dolgi. V slovenski dialektološki literaturi so le krajevni govori v okolici Trsta izrecno obravnavani kot govori z izenačeno kolikostjo naglašanih in nenaglašanih samoglasnikov, kar naj bi bilo posledica jezikovnega stika (Logar 1975, 13; 1981c, 47). Ob izgubi kolikostnih nasprotij naglašanih samoglasnikov so nekateri gorenjski govori ohranili tonemsko nasprotje na naglašanih (fonetično dolgih) samoglasnikih (prim. Benedik 1981, 88–92). Narečja, ki so ohranila kolikostna nasprotja v naglašanih zlogih, izgubila pa tonemskost, se lahko razlikujejo v distribuciji kolikostnih nasprotij, ki je odvisna od vsakokratnega sestava odrazov nepodaljšanih staroakutiranih samoglasnikov, kratkih umičnonaglašanih samoglasnikov ter mlajših narečnih kolikostnih sprememb. V nekaterih govorih se tonemsko nasprotje uresničuje tudi na kratkih naglašanih samoglasnikih (npr. na nekončnih kratkih zlogih, nastalih zaradi krajšanja samoglasnikov pred soglasniškimi sklopi v ziljskem narečju (Pronk 2009, 19), na kratkih samoglasnikih v predzadnjem in zadnjem zlogu večzložnic v horjulskem narečju (Logar 1981c, 81) ali na kratkih zlogih v vzhodnodolenjskem podnarečju (prim. Smole 2002a). Ponekod poznajo tudi kolikostna nasprotja na nenaglašanih zlogih, npr. v poljanskem narečju in nekaterih govorih kostelskega narečja (prim. Gostenčnik 2020).⁴

2 Tonemska nasprotja v slovenskih narečjih

Slovenski jezik je vsaj v delu svojih narečij ohranil in nadalje razvijal tonemska nasprotja, podedovana iz izhodiščnega splošnoslovenskega naglasnega sistema,

² S = število zlogov.

³ Npr. kraški govor Koprive na Krasu, ki je opisan kot govor z izenačeno kolikostjo naglašanih in nenaglašanih samoglasnikov: »Koprivski govor ne pozna intonacijskih in kvantitetnih opozicij na naglašanih zlogih.« (Šumenjak 2013: 152)

⁴ Fonetično dolg je lahko tudi pred- ali ponaglasni *a*-jevsko obarvani polglasnik pred uvularnim zvočnikom /r/ v gorenjskem kroparskem govoru, npr. *fā:ba:rka* 'fabrika, tovarna', *pa:rné:s* 'prinesi' (prim. Škofic 1997).

za katerega je bil značilen akutiran ali cirkumflektiran tonski potek dolgih naglašanih zložnikov (dolgi samoglasniki so bili mogoči le pod naglasom), medtem ko na kratkih naglašanih zložnikih ni bilo tonemskih nasprotij, fonetično pa so bili akutirani (prim. Logar 1981a, 29–33).

»[...] Tonemsko nasprotje je omejeno na koroško, gorenjsko in dolenjsko narečno področje ter deloma na rovtarsko (horjulsko in poljansko) in primorsko (obsoško, tersko, nadiško in briško⁵). Z izjemo majhnega področja na Gorenjskem severno od Ljubljane ostaja za omenjene tonemske govore razločevalna tudi kolikost. [...]« (Greenberg 1987, 178)

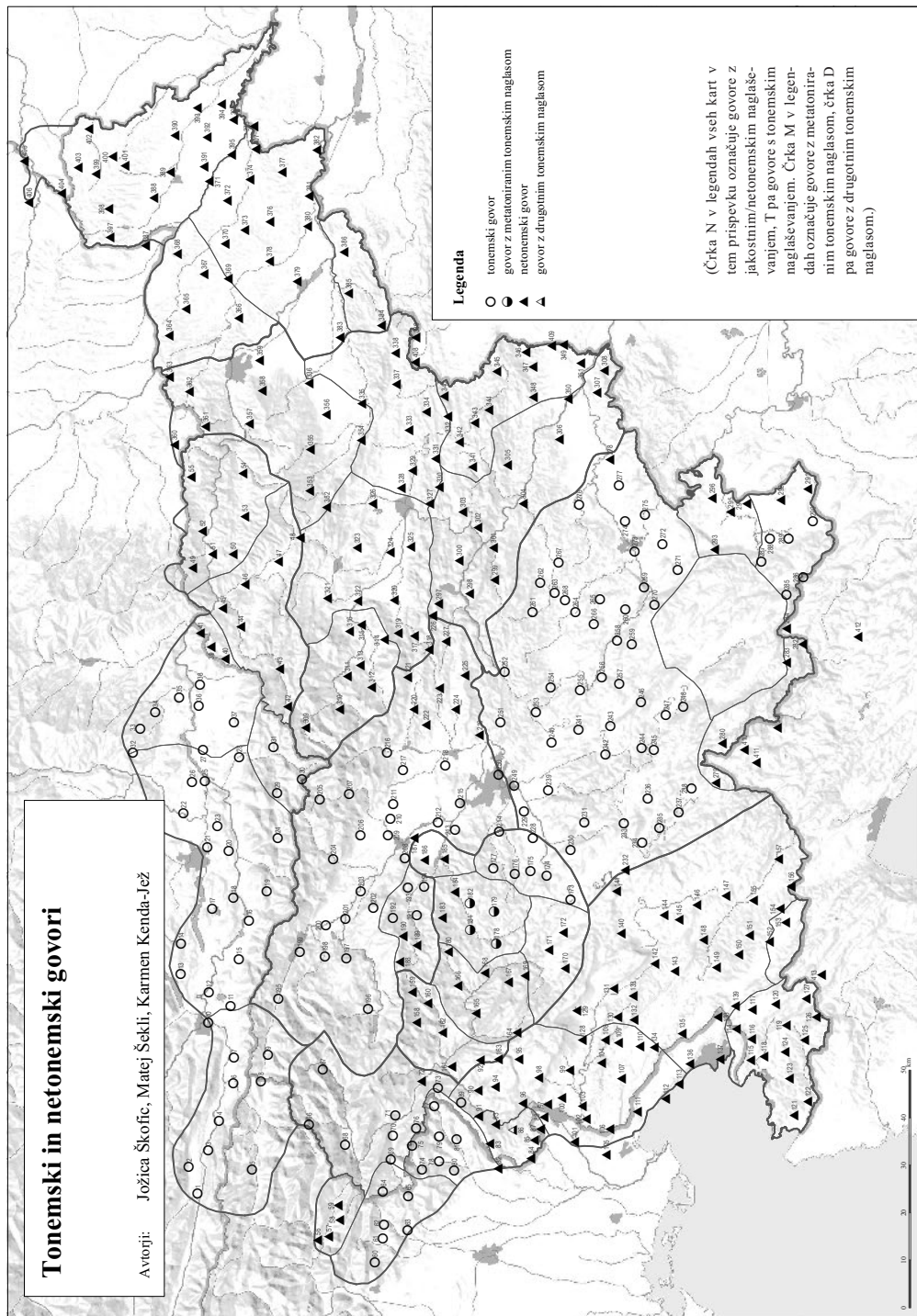
Današnja narečja je glede na ohranjenost tonemskega razlikovanja mogoče deliti na:

- narečja, ki so tonemskost izgubila: narečja štajerske in panonske narečne skupine, narečja primorske narečne skupine (razen obsoškega, terskega in nadiškega narečja), večina rovtarskih narečij in koroška narečja v Sloveniji,
- narečja, ki so tonemskost ohranila na dolgih samoglasnikih: obsoško, tersko in nadiško narečje primorske narečne skupine, gorenjska narečja (razen vzhodnogorenjskega), dolenjsko narečje (razen dela belokranjskih narečij ter kostelskega in čebranskega⁶ narečja),
- narečja, ki so vzpostavila tonemska nasprotja tudi na kratkih zlogih: nekateri vzhodnodolenjski krajevni govori, horjulsko narečje, ziljsko narečje, del poljanskega narečja,
- govor Kojskega in Šmartnega v Brdih, ki sta bila do zdaj v dialektološki literaturi obravnavana kot govora z drugotnim tonemskim naglasom (akutom),⁷ novejša raziskava Petra Jurgca z akustično analizo minimalnih parov pa kažejo, da je »[...] izpad samoglasnikov v Šmartnem [...] tako diahroni kot sinhroni pojav, ki podaljša predhodne naglašene samoglasnike, kar vodi do novega kvantitetnega razlikovanja. Kar pa se tiče tonskega poteka, vidimo dva vzorca: bodisi imajo podaljšani samoglasniki manj strm tonski potek

⁵ Gre za predpostavljene drugotni tonemski naglas, prim. op. 8.

⁶ Za opredelitev čebranskega/čabranskega narečja gl. Gostenčnik 2018: 44.

⁷ Greenberg (1987, 181) za nekatere govore briškega narečja navaja število prozodičnih možnosti 2S+1: »Tu binarno kolikostno nasprotje lahko nastopa v vsakem naglašenem zlogu, akut na dolžini pa je omejen na enozložnice in zadnji zlog večzložnic. Do tega je prišlo, ko je narečje tonemska nasprotja izgubilo, pridobilo pa nov akutski tonem z odpahom [sic!] končnih samoglasnikov.« Logar 1956, Arhiv 22-389/56, T086 Kojsko: »[V]okali v sedanjih zadnjih zlogih [so] daljši od navadnih kojsčanskih dolžin, pa tudi intonacija se bistveno razlikuje od intonacij navadnih dolgih zlogov. O naravi te intonacije bi težko rekel kaj popolnoma nedvomnega, imam pa vtis, da je dvovršna rastoče-padajoča. Vokali s to intonacijo napravljajo vtis dveh vokalov oziroma nekakšnih diftongov (a^a).« Prvotni Logarjev zapis za *Slovanski lingvistični atlas* (OLA) v Šmartnem (T004) iz leta 1971 označuje te samoglasnike zgolj kot izrazito dolge (kolikost je označena s tropičjem).

Vrsta kartografske podlage: pring bolna in ne. Geodetskega zavoda RS. Geodetske uprave RS. Geodetskega inženirja Slovenije

© Geografski inštitut Anžena Mladka ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Fran Ramovša ZRC SAZU in Inštitut za antropološke in posebnosti. Beograd, 2011

Karta 1: Tonemski in netonemski govori po gradivu za SLA

bodisi ima podaljšani del samoglasnika nižji tonski potek v drugi polovici» (Jurgec 2019, 63),

- žirovske govore poljanskega narečja z metatoniranim tonemskim naglasom, ki poznajo tonemska nasprotja tudi na nenaglašanih dolžinah (prim. Stanonik 1977,⁸ Beguš 2011⁹).

3 Kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih

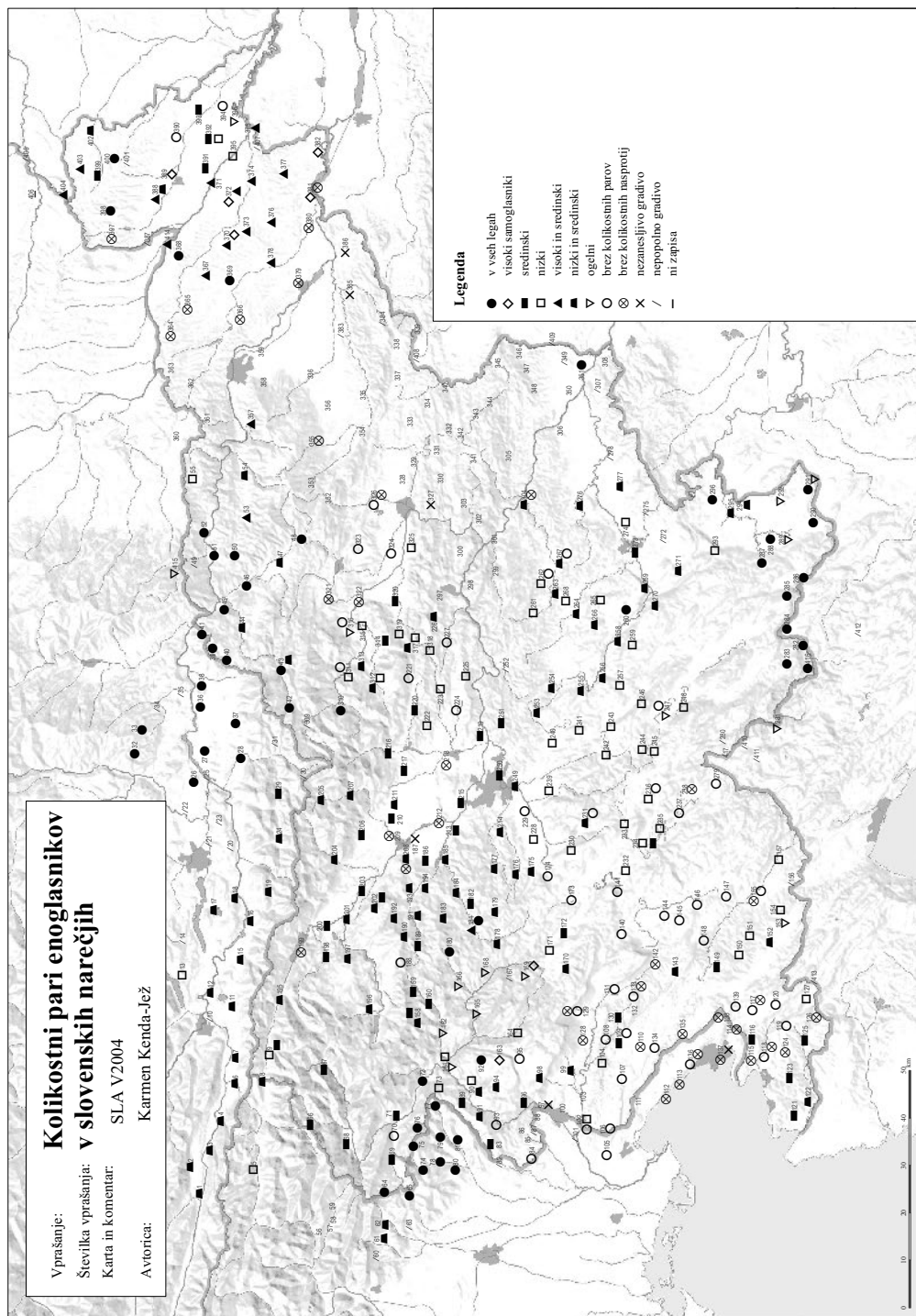
Slovenski knjižni jezik »[...] kolikost razlikuje pod naglasom samo v enozložnicah in načeloma v zadnjem zlogu nezloženih in nesestavljenih večzložnic. Nezadnji naglašeni zlog je dolg, z izjemo polglasnika, npr. *'mæɡla*. Mesto naglasa je torej skupno z dolžino (in potemtakem predvidljivo), v odsotnosti dolgega samoglasnika pa naglas pride na zadnji kratki zlog» (Greenberg 1987, 177).

V primerjavi z dokaj jasno načrtanimi mejami med tonemskimi in netonemskimi krajevnimi govori je podoba kolikostnih razmerij v gradivu za SLA zaradi sprememb v transkripcijskih načelih in postopne fonologizacije zapisa precej bolj zabrisana. Ker so bila nekatera spoznanja o kolikosti odkrita ali ponovno potrjena šele v drugi polovici 20. stoletja med samim delom za SLA in OLA (npr. odprava kolikostnih nasprotij v rezijanščini, obstoj kratkih naglašanih *i* in *u* v cerkljanščini), so nekateri zgodnejši zapisi za neposredno analizo neuporabni (za rezijanščino prim. Greenberg 1987, 178, op. 16). Po drugi strani so nihanja v zapisu lahko rezultat potekajoče odprave kolikostnih nasprotij (o variantnosti kolikostnih razmerij v južnonotranjskih govorih v času prvih terenskih raziskav prim. Rigler 1963, 27).

Ugotovljeno je bilo, da so areali ohranjenih kolikostnih nasprotij v slovenskih narečjih sinhrono bolj ali manj prekrivni z arealom tonemskega naglaševanja, arealom območij z nepodaljšanim starim akutom in z areali mlajših naglasnih razvojov, ki so v govorih okrepili razrede kratkih naglašanih samoglasnikov

⁸ Stanonik 1977, 295–299: »Poleg nevtralizacije pa pozna govor Žirovske kotline tudi navzkrižno metatonijo, do katere je prišlo v predzadnjem zlogu in ki povzroči, da dobijo besede z izvirno akutskim tonemom cirkumfleksnega in besede z izvirno cirkumfleksnim tonemom akutskega«.

⁹ Beguš 2011, 21: »V predpredzadnjem zlogu naj bi bil možen le en tonem, katerega fonetična vrednost naj bi bila po slušnem vtisu bližje akutu, kar bi potrjevalo tudi dejstvo, da če ta tonem po redukciji pride v fonološko relevanten predzadnji ali zadnji zlog, dobi vrednost akuta. To sicer drži le delno, saj govor Žirovske kotline v štirizložnicah z izvirno cirkumfleksnim naglasom na predpredzadnjem zlogu prav tako izkazuje umik naglasa in ponaglasno dolžino. [...] V zadnjem zlogu pa pride do sovpadanja akutskega in cirkumfleksnega tonema v cirkumfleksni tonem.«

Karta 2: Kolikostni pari enoglasnikov v slovenskih narečjih

(fonološko in fonetično krajšanje issln. *ī, *ī- in *ū, *ū-, kratki odrazi umič-nonaglašanih samoglasnikov idr.) (Logar 1975, Greenberg 1987, Smole 2002b, 58–59). Tako v prvem kot v drugem arealu v novjšem obdobju nastajajo žarišča, ki kolikostna nasprotja odpravljajo (Smole 2002b, 56,¹⁰ Greenberg 1993¹¹).

Mostec (SLA T351; OLA T017) še vedno ostaja edina raziskovalna točka z doslej izpričano metametrijo, zamenjavo tonemskih nasprotij s kolikostnimi (Toporišič 1962, 1963, Greenberg 1987, 174).

Glede na potekajoče razprave o ohranjenosti kolikostnih nasprotij v knjižni normi (npr. Srebot Rejec 1988; Tivadar 2008; Jurgec 2011; Kocjančič Antolík in Tivadar 2019) se zdi smiselno poskusiti bolj podrobno odgovoriti na vprašanje, kako daleč je v slovenskih narečjih proces zamenjave kolikostnih nasprotij s kakovostnimi (Rigler 1963a, 50). Za analizo in kartiranje so bila uporabljena vsa samoglasniška vprašanja iz gramatičnega dela vprašalnice SLA.¹² Na zbirni karti Kolikostni pari enoglasnikov v slovenskih narečjih so prikazani v gradivu za SLA izpričani pari dolgih in kratkih naglašanih enoglasnikov¹³ enake barve. Glede na to, da je obseg podatkov za posamezne govore zelo različen, označevanje barve kratkih vogalnih samoglasnikov v slovenskem narečjeslovju pa ni vedno dosledno, je treba izsledke interpretirati s precejšnjo mero previdnosti.

4 Nekaj zgledov prozodične raznolikosti v slovenskih narečjih po gradivu za *Slovenski lingvistični atlas*

Podroben prikaz arealov s tonemskimi in kolikostnimi nasprotji (ohranjenimi ali na novo vzpostavljenimi) je zgolj na podlagi zbranega gradiva za SLA težko določljiv. Šele popoln izpis in analiza glasoslovnega dela vprašalnice pa bosta omogočila presojo zanesljivosti zapisov, kadar ti nihajo med beleženjem

¹⁰ Tu so sicer navedeni podatki o govorih s podaljšavo issln. kratkega *o* v zadnjih oz. edinih zlogih.

¹¹ »Prekmurski govori brez kolikostnih nasprotij se nahajajo v posameznih vaseh, ne pa na katerem koli strnjenem področju. To dejstvo podpira domnevo [...], da gre pri tej izgubi za strukturni vzrok. Tu verjetno ne gre za podaljšavo obstoječih akutiranih samoglasnikov, inovacijo, ki naj bi se razširila v sosednje goričansko narečje, ker je inovacija v Prekmurju zemljepisno tako razpršena. Vasi, ki so v mojem gradivu zabeležene kot sistemi brez kolikosti, so (s severa proti jugu) Štefanovci, Sakalovci, Martinje, Večeslavci in Gančani; Rigler ima tudi Gorico (1986 [1963]: 171). Gotovo jih je še precej več.« (Greenberg 1993: 483, op. 17)

¹² V700.01–V704 (ə), V720 (e), V721 (o), V727–V729a (ē), V733A–V734A (o), V735–V737a (e), V742–V743 (i), V745–V746 (u), V748–V749 (a), V765 (f), V765a (t), Benedik 1999, 56–68).

¹³ V gradivu obstoj kolikostnih nasprotij pri dvoglasnikih ni potrjen.

pričakovanega in dejanskega glasovnega odraza.¹⁴ V nadaljevanju je zato na kartah narečnih besed za V313 *sušiti*, V621 *sestra*, V867 *megla*, V620 *brat* in V030 *palec*, zbranih za *Slovenski lingvistični atlas*, ponazorjena tonemska, kolikostna in naglasnomestna problematika.

4.1 Naglas v glagolih tipa *sušiti*

sušíti -ím nedov. ($\bar{i} \ i$) < psl. **suš-ĩ-ti*¹⁵ ← **sûx-ъ*

Na enega od naglasnih pojavov slovenskega knjižnega jezika je v svojih Akcentskih variantah opozoril tudi Jakob Rigler, ki je zapisal, da »[a]kcentuacija slovenskega nedoločnika spada med zelo zapletene pojave v slovenski akcentologiji. Narečno je naglas pri nedoločniku izredno razčlenjen. Prvi vzrok za to različnost je dvojnost slovenskega nedoločnika: dolgi – kratki, ki ima svoj izvor že v predсловenski dobi, verjetno kot dubleta v določenih kategorijah, vendar se njegova teritorialna razporeditev in posploševanje menjavata še v zgodovinski dobi prav do danes, in sicer prodira kratki nedoločnik. Vendar kratki nedoločnik ne prodira pri vseh glagolskih vrstah enakomerno, ampak različno, in sicer celo v posameznih narečjih pri različnih glagolskih vrstah in različnih naglasnih tipih različno. [...] Za pisani jezik in zborni govor je predpisan dolgi nedoločnik, kratki nedoločnik pa se uporablja v pogovornem jeziku.« (Rigler 2001, 338) »Ker morajo tisti, ki so doma s področja s kratkim nedoločnikom, uporabljati v zbornem jeziku dolgi nedoločnik, morajo govoriti v nedoločniku v naglašanih zlogih pred *-ti* dolg samoglasnik namesto svojega narečnega kratkega. Tisti, ki govorijo s tonemskim naglasom, pa morajo dati temu vokalu tudi določeno intonacijo. [...] Tisti, ki poznajo iz narečja dolgi nedoločnik, vnašajo v knjižni jezik seveda tonematiko nedoločnika iz svojega narečja.« (Rigler 2001, 340)

V Akcentskih variantah III je Rigler med drugim predstavil tudi približno skico nedoločnika pri glagolih s pripono *-i-* na podlagi gradiva za SLA, dotlej

¹⁴ Že Rigler v Akcentskih variantah III ugotavlja, da je gradivo za SLA pri zapisovanju tonemov na glagolski priponi precej neenotno in celo nedosledno. »Mnenje o tem, da je pri glagolih na vrstni priponi možen samo akut, je bilo tako močno, da je po mojem mnenju vplivalo celo na dialektološke zapise. Ker so zapisovalci narečnega gradiva pričakovali akut, so ga po vsej verjetnosti pogostokrat enostavno tudi zapisovali, ne glede nato, kaj se v resnici tam govori.« (Rigler 2001: 340) »Glede na vse to torej mislim, da lahko predvidevamo, da je v slovenščini tam, kjer imajo dolgi nedoločnik, priponski *i*, če je dolg, verjetno povsod cirkumflektiran in da gre pri gradivu z akutom le za netočne zapise.« (Rigler 2001: 342)

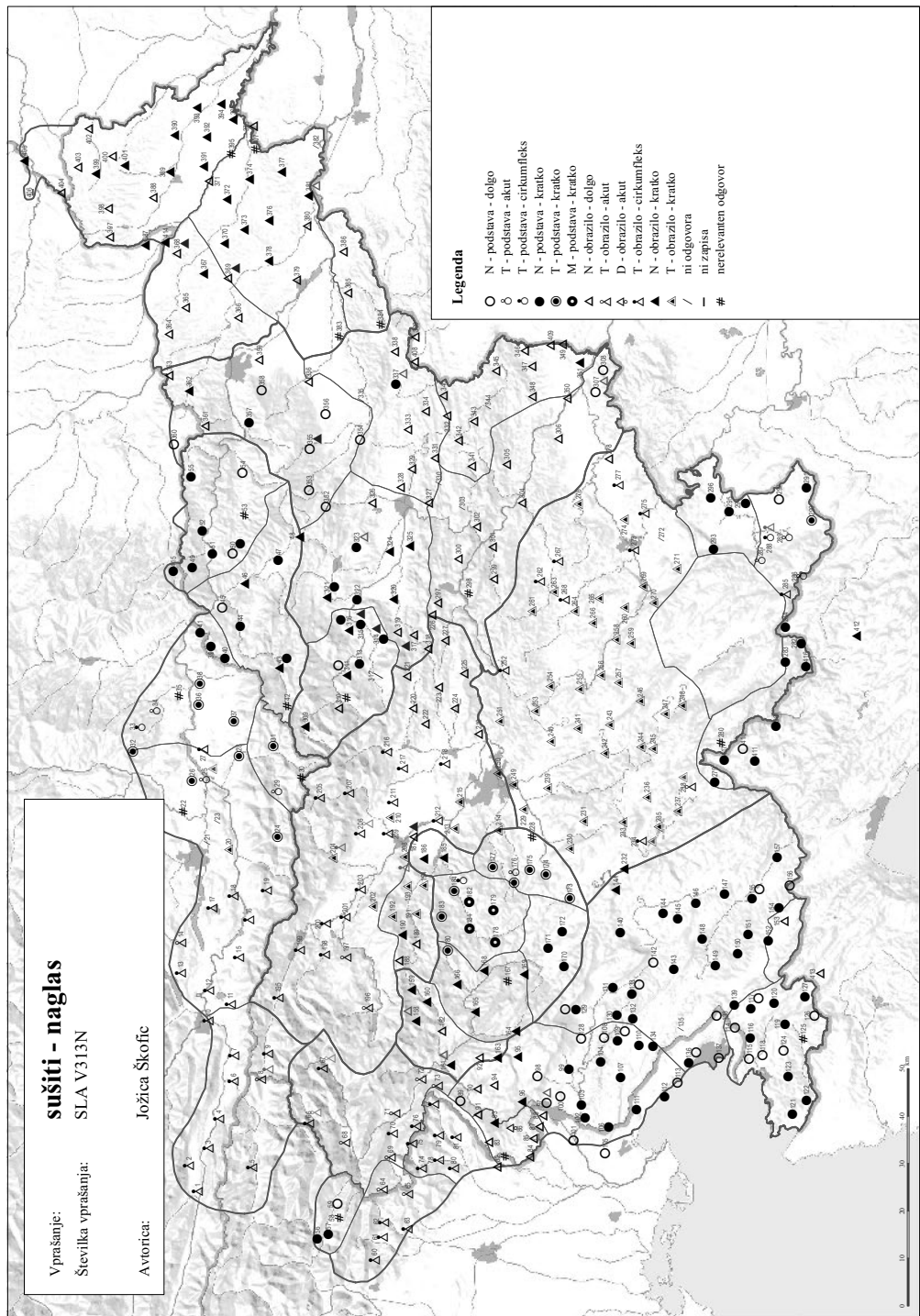
¹⁵ Gre za praslovanski naglasni tip *c*: sln. *CVC-ĩ-ti CVC-ĩš* < psl. **CVC-ĩ-ti *CVC-ĩ-šb* (Šekli 2005: 48).

objavljene dialektološke literature in lastnega gradiva. Njegova skica je v tem prispevku dopolnjena še z novim gradivom, naglas v nedoločniku glagola *sušiti* pa je prikazan na simbolni karti, pri čemer je treba razlikovati med dolgim nedoločnikom z redukcijo (*suš-î-t(i) < *suš-î-ti*) in kratkim nedoločnikom (*sûšit < *sušîtb*), pri naglasni različici *suš-î-ti* pa gre najverjetneje za novi cirkumfleks in ne za analogijo po deležniku na *-l* (*suš-î-ti* ← del. *suš-î-l* ← *sûš-i-lb*) oz. namenilniku (*suš-î-ti* ← nam. *suš-î-t* ← **sûš-i-tb*). »Vzroki za nastop cirkumfleksa niso jasni, saj ni nobenega vidnega razloga in pogoja za kake analogije. Za vpliv namenilnika (kot je mislil Valjavec) bi težko šlo, ker se namenilnik dobro drži v znanih mejah, tu pa nastopa cirkumfleks v kategorijah, ki se s kategorijami namenilnika ne samo ne pokrivajo, ampak celo križajo (*lovîti = lovît : nosîti ≠ nòsit, píti ≠ pîti*); isto velja za morebitni vpliv naglasa opisnega deležnika, ki je povezan z naglasom namenilnika (*lovît = lovîl, pîti = pîl -i, nòsit = nòsil nosîli*). Po drugi strani pa je obravnavani nedoločnikov cirkumfleks težko povezati s slovensko-kajkavskimi metatonijskimi novimi cirkumfleksy, ker ne nastopa na področjih, kjer akuta niso podaljšali, medtem ko pri metatonijskem novem cirkumfleksu podaljšanje ali nepodaljšanje akuta ne predstavlja nobene meje [...]» (Rigler 2001: 343)¹⁶

Na tej karti okrogli simboli označujejo narečni izgovor nedoločnika *sušiti* z naglasom na podstavi/korenu, trikotni simboli pa narečni izgovor z naglasom na obrazilu, tj. glagolski priponi. Na karti zapolnjeni simboli označujejo kračino, prazni pa dolžino. Pri tonemskih govorih je cirkumfleks označen s polno, akut pa s prazno piko ob simbolu.

Glagolska pripona je med netonemskimi narečji kratko naglašena v večini panonskih govorov (zaradi nepodaljšanja starega akuta) in v štajerskih savinjskih govorih ter v cerkljanskem narečju in baškem podnarečju (zaradi mlajšega narečnega skrajšanja dolgih *i* in *u*), redko še kje drugje; med tonemskimi narečji pa je kratko naglašena glagolska pripona nedoločnika *sušiti* značilna za dolnejščino. V drugih narečjih je glagolska pripona dolgonaglašena in večinoma akutirana, lahko tudi cirkumfektirana. V zvezi s tem je treba opozoriti na Riglerjevo problematiziranje narečnih zapisov za SLA, ki beležijo akut: »V gradivu za Slovenski lingvistični atlas v Inštitutu za slovenski jezik SAZU pa je pri nedoločnikih velika neenotnost. Pretežno je v tem gradivu označen na vrstni priponi akut, le Grafenauerjevo gradivo za Ziljsko dolino in moji zapisi imajo redno cirkumfleks. Med Logarjevim gradivom se najde le posamezne zapise s cirkumfleksom (tudi v istem kraju včasih neenotno), še najpogosteje na Koroškem, kjer je dobra polovica cirkumfleksov, drugod pa prevladujejo akuti,

¹⁶ O novem cirkumfleksu v nedoločniku tipa *nosîti* prim. še. Kapović 2017: 389, op. 19, oz. Kapović 2015: 272–363 (zlasti 308–309).

Karta 3: Naglas v nedoločniku glagola *sušiti*

precej močno na Gorenjskem, še bolj pa v Posočju (za Beneško Slovenijo ne vem, ker mi ti zapisi niso dostopni). Prav tako kaže pogosto na akute gradivo, ki so ga zapisali študentje in ga je z njimi pregledal T. Logar, zapisi, ki sem jih s študenti prekontroliral jaz, imajo cirkumfleks.« (Rigler 2001: 340–341) Riglerju se zdi »dvomljivo, če je v resnici sploh kje akut in ali ni v zapisih označen le zato (že od Ramovša dalje), ker bi teoretično moral biti.« (Rigler 2001: 342)

V nekaterih narečjih je za glagol *sušiti* značilen kratki nedoločnik z naglasom na podstavi,¹⁷ in sicer je tako v tonemskih kot netonemskih govorih mogoč kratki naglas na podstavi oz. osnovi. To je značilno npr. za belokranjsko, kostelsko, čebranško, notranjsko, večinoma tudi kraško narečje,¹⁸ del rovtarskih narečij in rezijansko narečje, vzhodni del koroške narečne skupine, tudi za nekatere govore zgornjesavinjskega narečja. V istrskih govorih je zabeležen izgovor tako z dolgo naglašeno kot s kratko naglašeno podstavo, podobno velja tudi za kraško narečje, medtem ko je za južnopohorsko narečje značilna dolžina.

V knjižnem jeziku normirani naglas na glagolski priponi dolgega nedoločnika je tudi v narečjih najpogostejši in geografsko najbolj razširjen, pri čemer je cirkumfleks značilen predvsem za gorenjščino, ziljsko in rožansko narečje koroške narečne skupine, tersko in nadiško narečje primorske narečne skupine ter vzhodno dolenjščino. Akut je v gradivu za SLA zapisan v krajevnih govorih obsoškega narečja.¹⁹

V slovenskem knjižnem jeziku normirana možnost naglaševanja v nedoločniku glagola *sušiti* je torej z akutom ali s cirkumfleksom oz. netonemsko dolžino na glagolski priponi, medtem ko narečno gradivo za SLA ob dolžini (akutirani, cirkumfektirani ali netonemski) na priponi izkazuje tako v tonemskih kot netonemskih govorih tudi možno kračino na podstavi. V govorih z metatoniranim naglaševanjem je zabeležen le kratek naglas na podstavi, v govoru z drugotnim tonemskim naglasom pa akut na glagolski priponi.

¹⁷ Kratki nedoločnik ima lahko naglas tudi na glagolski priponi – gre za analoško ohranitev naglasnega mesta oziroma navidezni izostanek umika na prednaglasno kračino (psl. prednaglasni dolgi vokal se regularno skrajša v večzložnicah tipa (C)VC-VC-Ъ/-Ъ, npr. psl. **sūšītъ* > popsl. **sūšītъ* > isln. **sūšīt*, tako da do naglasnega umika na prednaglasno dolžino ni moglo priti. Tak kratki nedoločnik je značilen npr. za T232 Rakek, tj. *səšēt*.

¹⁸ Vsaj za T112 pri tem velja, da je »kračina« posledica načina zapisovanja samoglasnikov v govoru brez kolikostnih nasprotij.

¹⁹ Ivančič Kutin za bovški govor (*Slovar bovškega govora* na www.fran.si) dosledno beleži cirkumfleks na priponi, npr. *duši:tē* 'dušiti', *sti:tē* 'pustiti', *ši:tē* 'sušiti', *zyuni:tē* 'zvoniti', zapisi z akutom so redki, npr. *struji:tē* 'strojiti', *strupi:tē* 'stolči, skrhati'.

4.2 Naglas v imenovalniku ednine samostalnikov tipa *sestra*

sêstra -e²⁰ ž (ê) < psl. **sestr*-ā 'sestra'

V slovenskem knjižnem jeziku je normirano naglaševanje samostalnika *sestra* v imenovalniku ednine le z akutom oz. netonemsko dolžino na osnovi, saj je bil v večini narečij izveden (nesplošno)slovenski naglasni umik s popraslovanskega kratkega zadnjega zložnika na popraslovanski prednaglasni kratki zložnik in njegovo podaljšanje. Narečno gradivo za SLA ob večinskem akutu ali netonemski dolžini na osnovi izkazuje tudi cirkumfleks na osnovi (ta je v gradivu izpričan za selško in horjulsko narečje), tako v tonemskih kot netonemskih govorih pa je možna tudi kračina na osnovi in kračina na končnici. Akut na kračini je izpričan za nekatere ziljske govore.

V najzahodnejših narečjih, tj. terskem, nadiškem in nekaterih obsoških govorih, v rezijanskem narečju, kjer ni kolikostnih opozicij, ter v delu rožanskega narečja je zaradi še ne izvedenega umika naglasa na prednaglasno kračino še ohranjen kratki naglas na končnici. Kratki, nepodaljšani umičnonaglašeni samoglasnik v osnovi pa je značilen za panonska narečja, za nekatere zahodne rovtarske govore ter nekaj drugih manjših arealov.

V govorih z metatoniranim naglaševanjem je v gradivu zabeležen akut na osnovi, v govoru z drugotnim tonemskim naglasom pa cirkumfleks na osnovi.

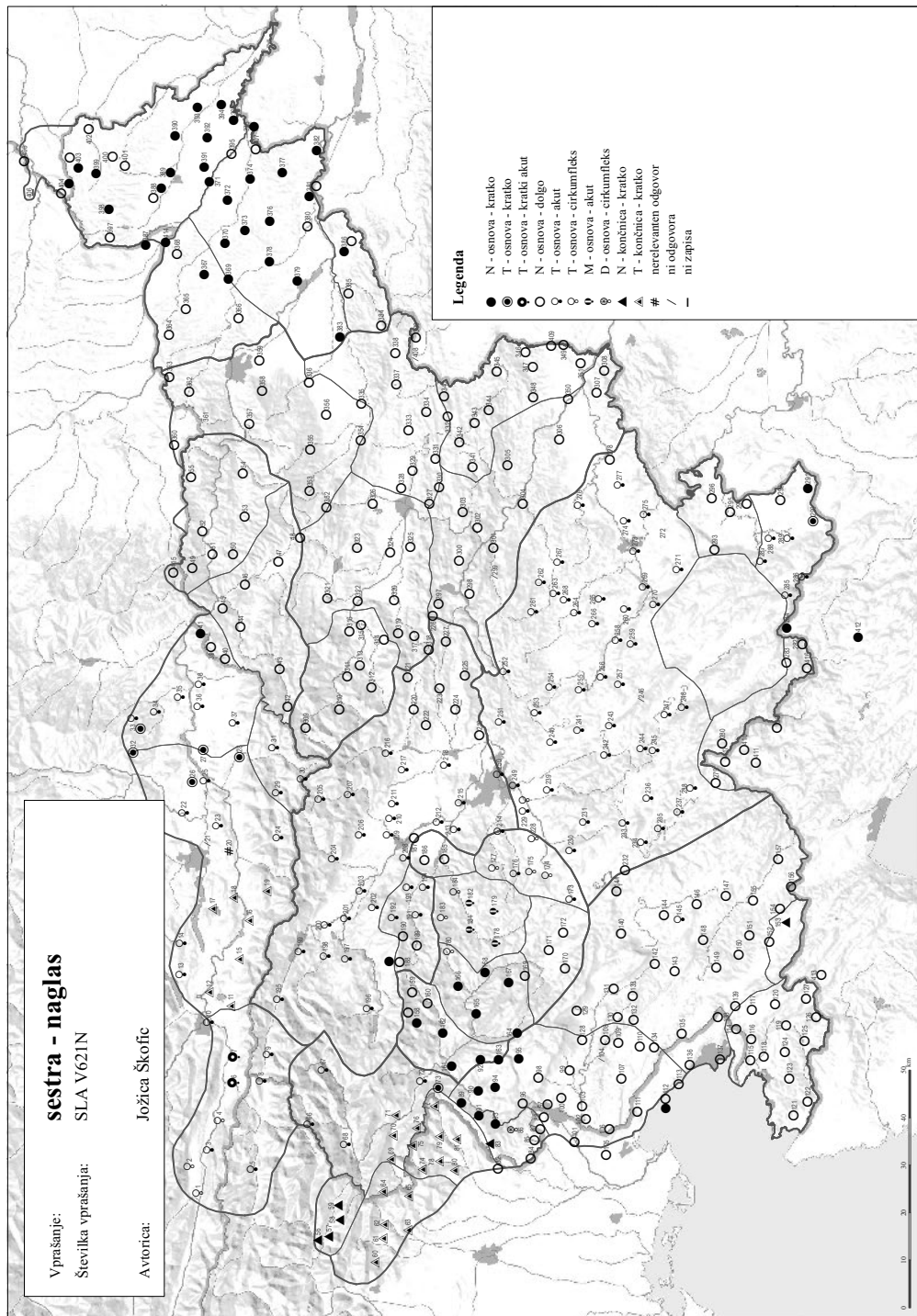
4.3 Naglas v imenovalniku ednine samostalnikov tipa *megla*

meġlā -è in *mèġla* -e [məġla] ž (ǣ ě; ð) < psl. **mьgl*-ā 'megla'

Za naglasni tip *megla*, kjer je prišlo do nesplošnoslovenskega naglasnega umika s popraslovanskega kratkega zadnjega zložnika na popraslovanski prednaglasni nadkratki zložnik, tj. polglasnik, sta za knjižni jezik normirani dve naglasni možnosti – s kratkim naglasom na polglasniku v osnovi ali s kratko naglašeno končnico.

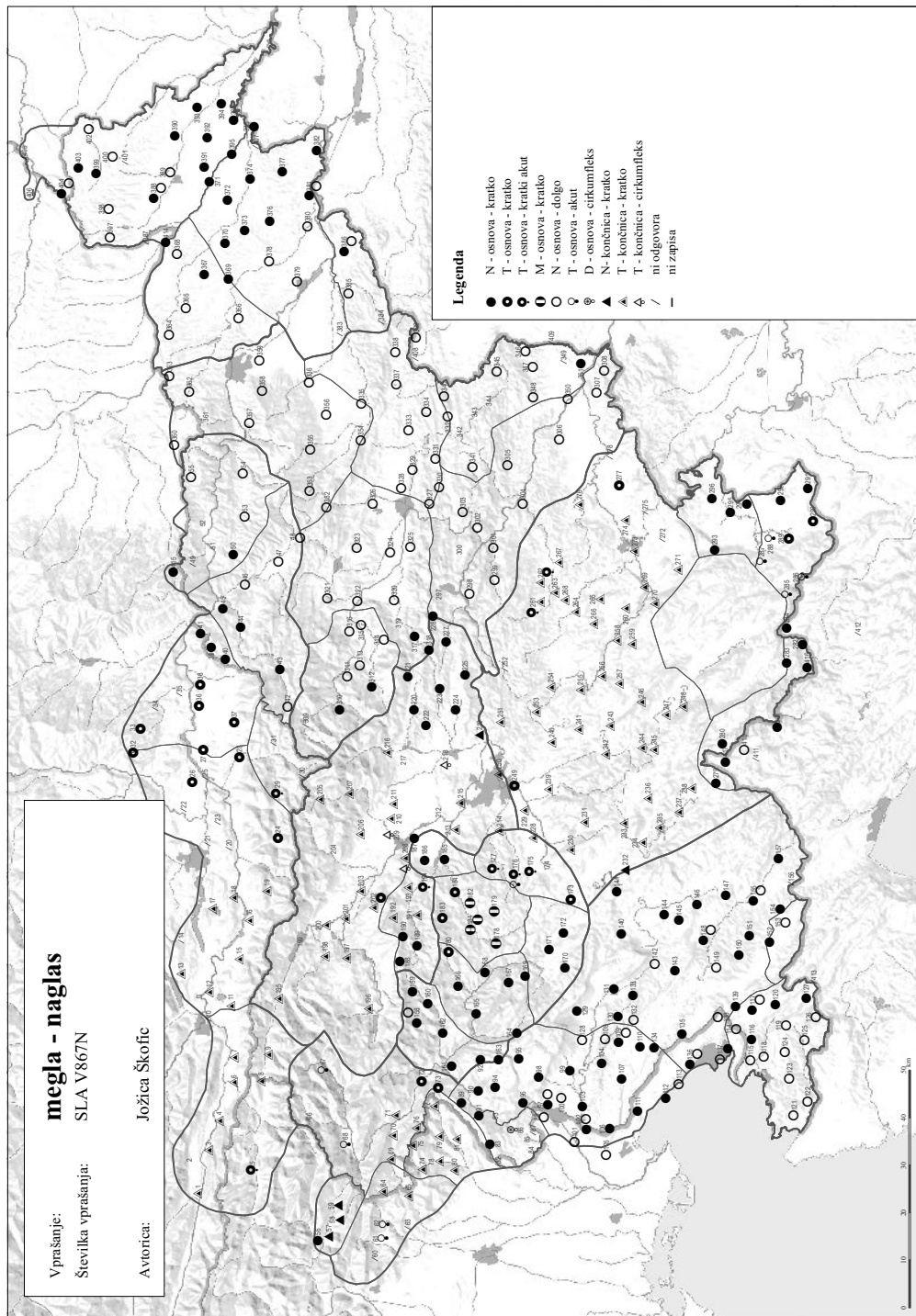
Jezikovna karta (prim. Mirtič 2014), ki prikazuje prostorsko razporeditev naglasnih različic samostalnika *megla* in njihovo razširjenost, kaže precejšnjo pestrost naglaševanja v narečjih. Naglas na končnici poznajo trije netonemski govori rezijanskega narečja, kjer ni kolikostnih nasprotij, ter po en govor vzho-dnogorenjskega podnarečja in dolenskega narečja ter tista narečja, ki ohranjajo tonemska nasprotja – v gorenjski narečni skupini sta to gorenjščina in vzhodni

²⁰ SSKJ kot stilistično zaznamovano naglasno različico v rodilniku ednine navaja tudi *sestré*.

Vsi kartografski podatki: priručnik iz slovenskega jezika, Geografski inštitut Anžena Mladica ZRC SAZU, Izdati na sklenjeni pravi. Trzin: Slovenski ZRC SAZU in Inštitut za antropološke in posevne študije, 2011

Karta 4: Naglas v led samostalnika *sestra*

Karta 5: Naglas v led samostalnika *megla*

del selškega narečja, v dolenski narečni skupini dolensko narečje in vzhodno-dolensko podnarečje,²¹ v koroški narečni skupini večina ziljskega in rožanskega narečja, v primorski narečni skupini pa nadiško narečje ter del terskega in obsoškega narečja.²²

Nekateri tonemski govori imajo lahko kratki naglas tudi na osnovi, tako naglašujejo ponekod v rožanskem in podjunskem narečju, razpršeno in redko pa tudi ponekod v obsoškem narečju ter v rovtarski, gorenjski in dolenski narečni skupini. V nekaj krajevnih govorih ziljskega in obirskega narečja v Avstriji, horjulskega narečja in vzhodnodolenskega podnarečja se govori akut na kratkem polglasniku v osnovi.

Za veliko večino netonemskih narečij pa je značilno naglaševanje na osnovi, in sicer je naglašeni samoglasnik lahko kratek (npr. v vzhodnogorenjskem podnarečju, v večini rovtarskih narečij, v kraškem²³ in notranjskem narečju, kjer še ni prišlo do podaljšanja oz. izenačitve kolikosti naglašanih samoglasnikov, v kostelskem in čebranškem narečju ter večini belokranjskih govorov ter v delu panonske narečne skupine), drugod pa se je naglašeni samoglasnik podaljšal (in tudi spremenil svojo kakovost), npr. v narečjih štajerske narečne skupine, v delu panonskih narečij in večinoma v istrskem narečju.

V govorih z metatoniranim naglaševanjem je zabeležen kratki naglas na osnovi, v govoru z drugotnim tonemskim naglasom pa cirkumfleks na osnovi.

²¹ Za nekaj razpršenih krajevnih govorov gorenjščine in dolensjščine je zapisan dolgi naglas na končnici, ki je lahko cirkumfleks (Stražišče in Primskovo pri Kranju) ali akut (Vrhnika pri Ložu).

²² V govorih, v katerih je prišlo do umika cirkumfleksa, gre v *a*-sklanjatvi za analogijo po takó naglašanih oblikah – za terščino to v terenskih poročilih omenja Logar, sicer pa Ježovnik: »V vsem terskem narečju je izostal umik naglasa na prednaglasno kračina tipa isln. **koza*, **sestra* > nespl. sln. **kôza*, **sěstra* (npr. (Ter) *ko'za ko'zy*, *šešt'ra šešt'ry*, (Plešišča) *ko'za ko'zy*, *šešt'ra šešt'ry*). V nekaterih govorih je lahko po umiku naglasa s končnega cirkumfektiranega zloga prišlo do izravnave naglasa tako naglašanih oblik, npr. (Ter) drugotno im. ed. *vô:da*, *zé:mja* kot tož. ed. *vô:du*, *zé:mju* (< **vodô*, **zemíô*) – vendar (Plešišča) *ue'da ue:du*, *zem'ja zje:mju*. (Ježovnik 2018: 100, obsežneje v Ježovnik 2019). Logar za rezijanščino v fonološkem opisu govora Solbice ta pojav označi kot »sporadičen premik akcenta s kratkoakcentuiranega končnega zloga na predakcentski zlog z o (*kôsa*, *ôra*). Na splošno pa je ohranjena končna akcentuacija v besedah tipa *sest'ra*, *vo'da* in *mæg'la* [...]« (Logar 1981a: 40). V komentarjih k objavljenemu gradivu OLA pa je obravnavan kot analogija po Ted (ITmn), prim. npr. komentar FM 2469 **z/e/mja* v OLA F6, 117.

²³ Prim. op. 20.

4.4 Naglas v imenovalniku ednine samostalnikov tipa *brat*

brāt brāta m (*ā ā*) < psl. **brǣt-ъ* **brǣt-a* 'brat'

Za samostalni *brat* je v slovenskem knjižnem jeziku v imenovalniku ednine normiran samo kratki naglas na osnovi, v narečjih pa je seveda lahko tudi drugače.

V večini narečij, tako tonemskih kot netonemskih, je prav tako kot v knjižnem jeziku izpričan kratki naglas (z različno uresničitvijo tako naglašnega samoglasnika – od polnega samoglasnika do oslabitve v polglasnik). V netonemskih govorih primorske narečne skupine, kjer je prišlo do izenačitve dolžine naglašanih samoglasnikov (npr. v istrskem ter ponekod v kraškem in notranjskem narečju), je v gradivu za SLA izpričan dolgi naglašeni samoglasnik, prav tako je dolgi naglašeni samoglasnik značilen tudi za štajerska narečja, netonemska koroška narečja in del panonskih govorov (areal se precej ujema z arealom nepodaljšanih umičnonaglašanih samoglasnikov).

Za netonemska rovtarska narečja, večino kraških in notranjskih govorov, kostelsko in čebranško narečje, del belokranjskih govorov in del panonskih narečij, zlasti prleško, za vzhodnogorenjsko podnarečje, mežiško narečje in del savinjskih govorov pa je značilen kratek naglas na osnovi. Kratek naglas na osnovi se govori tudi v vseh tonemskih narečjih ter v govorih z metatoniranim in drugotnim tonemskim naglasom.

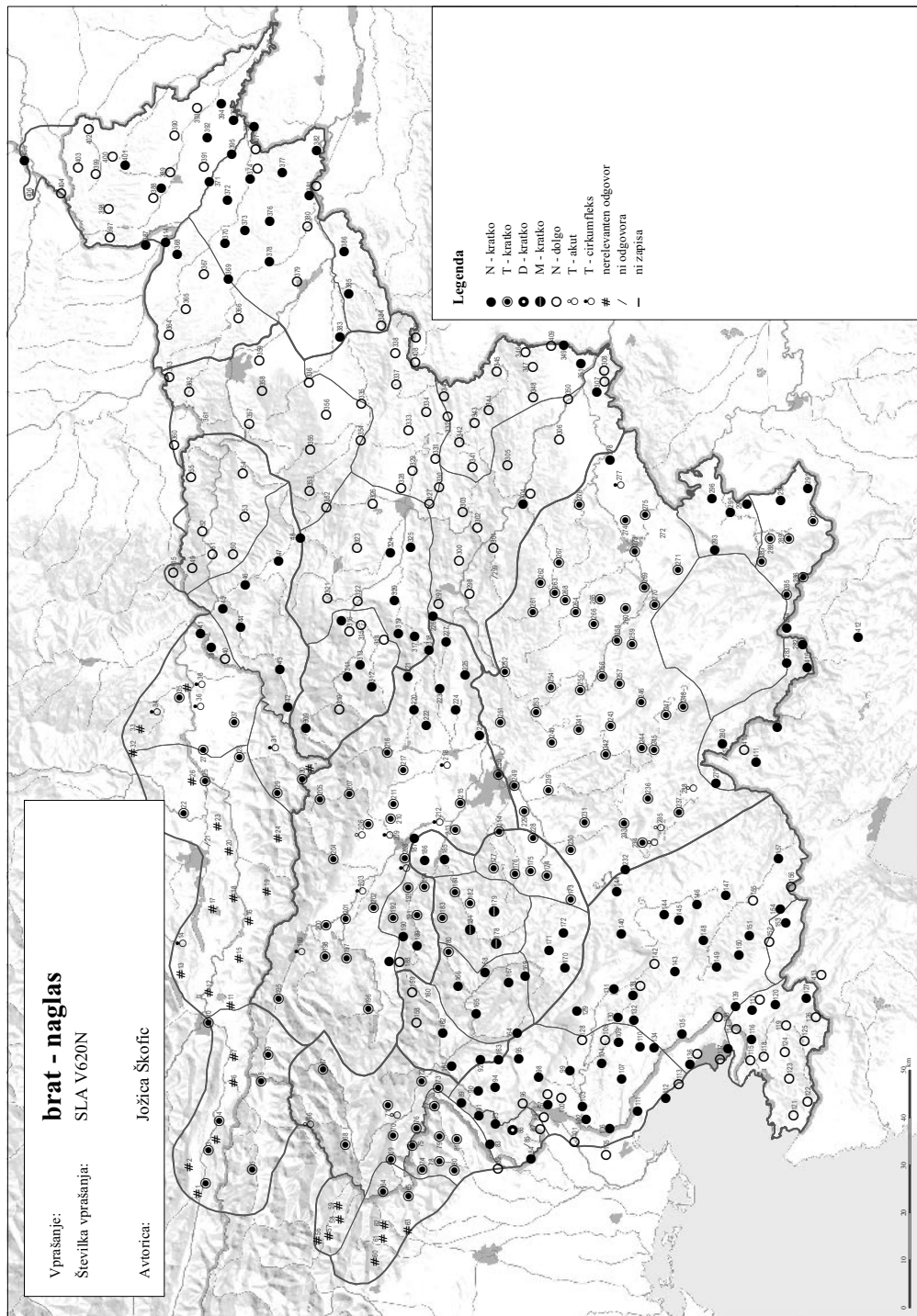
4.5 Naglas v imenovalniku ednine samostalnikov tipa *palec*²⁴

pálec pálca m (*â*) < issln. **pâlæc* **pâlca* ≤ **pàlæc* **pâlca* < psl. **pǣlbc-ъ* **pǣlbc-a*

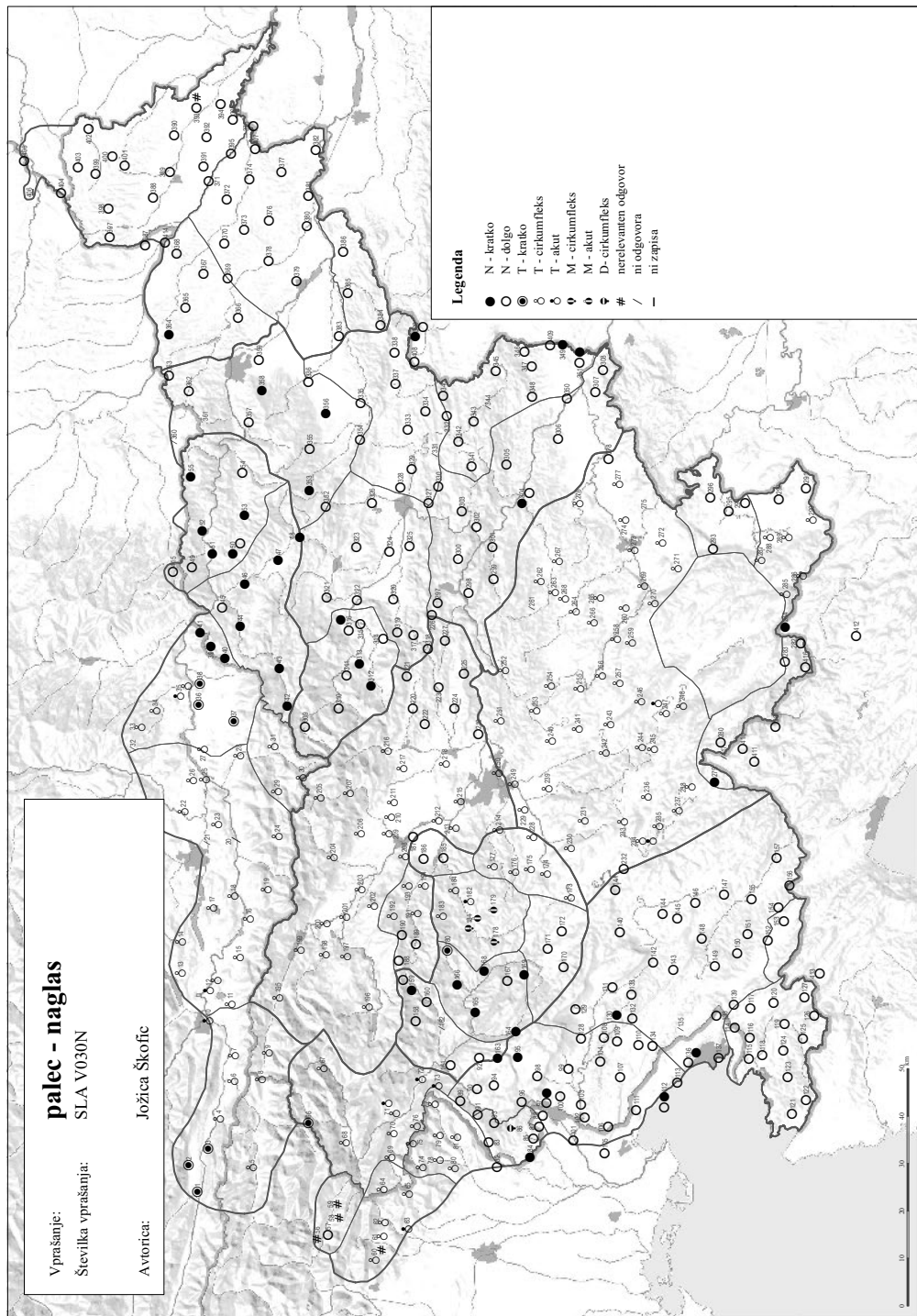
Samostalni *palec* ima v slovenskem knjižnem jeziku normiran cirkumfleks oz. dolgi naglas na prvem zlogu osnove. Tudi v narečjih²⁵ je v tej besedi najpogosteje izpričan dolgi naglašeni *a* v osnovi – v narečjih, ki poznajo tonemska nasprotja, se dolgi naglašeni samoglasnik v tej besedi večinoma izgovarja cirkumfektirano, izjemoma (npr. ponekod v obsoškem narečju in v dveh metatoniranih poljanskih govorih) tudi akutirano. Tudi v govoru z drugotnim tonemskim naglasom se ta beseda naglašuje s cirkumfleksom na osnovi.

²⁴ V im./tož. ed. (in prvotnem rod. mn.) zaradi ohranitve polglasnika v krepkem položaju in torej odsotnosti nadomestne podaljšave pri tem samostalniku ni prišlo do metatonije, tako da je sinhroni cirkumfleks posledica znotrajparadigmatske izravnave po stranskih sklonih.

²⁵ V gradivu za to karto so združeni odgovori na vprašanji SLA V030 *palec* in V028 *prst*.

Karta 6: Naglas v led samostalnika *brat*

Karta 7: Naglas v led samostalnika *palec*

Kratki naglas na osnovi te besede je značilen predvsem za netonemske govore cerkljanskega (krajšanje pred *u*) ter večino govorov mežiškega in severnopohorsko-remšniškega narečja, razpršeno je zabeležen tudi drugod.²⁶ Med tonemskimi narečji je v arealih kratki cirkumflektirani naglas (*pǎuc*) zabeležen še v zahodnem delu ziljskega in delu podjunskega narečja.

5 Sklep

Za natančnejšo določitev kolikostno-tonemsko razločevalnih lastnosti v slovenskih narečjih bodo potrebne dodatne raziskave narečnega naglasa po posebni prozodični vprašalnici in eksperimentalnofonetične meritve tona in kolikosti – kar pa je že izziv za nov projekt. Doslej analizirano gradivo izkazuje tolikšno razvojno pogojeno raznolikost organskih geolektov slovenskega jezika, da je kolikostno in tonemsko variantnost narečne podlage nujno upoštevati tudi pri raziskavah drugih različic govorjenega jezika, s tem pa tudi pri normiranju tonemskosti in kolikosti slovenskega knjižnega jezika.

Literatura

Beguš 2011 = Gašper Beguš: Relativna kronologija naglasnih pojavov govora Žirovske kotline poljanskega narečja. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 8 (2011). 19–33.

Benedik 1981 = Francka Benedik: Valburga pri Smledniku (OLA 9). *Fonološki opisi srpsko-hrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 87–92.

Benedik 1999 = Francka Benedik: *Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA)*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1999.

Fran = *Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*, 2014–, različica 8.0, www.fran.si, dostop 11. 03. 2021.

Gostenčnik 2018 = Januška Gostenčnik: *Krajevni govori ob Čabranki in zgornji Kolpi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.

Gostenčnik 2020 = Januška Gostenčnik: Kostelsko narečje. *Slavistična revija* 68/3 (2020). 253–272.

Greenberg 1987 = Marc Greenberg: Prozodične možnosti v slovenskem knjižnem jeziku in slovenskih narečjih. *Slavistična revija* 35/2 (1987). 171–186.

²⁶ Prim. opombo 19.

Greenberg 1993 = Marc Greenberg: Glasoslovni opis treh prekmurskih govorov. *Slavistična revija* 41/4 (1993). 465–487.

Ivančič Kutin 2007 = Barbara Ivančič Kutin: *Slovar bovškega govora*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Ježovnik 2018 = Janoš Ježovnik: Slovenski jezik v Terskih dolinah. *Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm*. Zbornik Slavističnega društva Slovenije, 28. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2018. 95–107.

Ježovnik 2019 = Janoš Ježovnik: *Notranja glasovna in naglasna členjenost terskega narečja slovenščine: doktorska disertacija*. Ljubljana: 2019 (606 str.), <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=111698>.

Jurgec 2011 = Peter Jurgec: Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 54/4 (2011). 104–114.

Jurgec 2019 = Peter Jurgec: Glasoslovne raziskave slovenskih narečij na Univerzi v Torontu. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*, Obdobja 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. 59–69.

Kapović 2015 = Mate Kapović: *Povijest hrvatske akcentuacije*. Zagreb: Matica hrvatska, 2015.

Kapović 2017 = Mate Kapović: On shortening, lengthening, and accent shifts in Slavic. *Rasprave. Časopis Instituta za hrvatski jezik jezikoslovlje* 43/2 (2017). 381–402.

Kocjančič Antolík in Tivadar 2019 = Tanja Kocjančič Antolík, Hotimir Tivadar: Ultrazvočni pogled na artikulacijo slovenskih samoglasnikov. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*, Obdobja 38 (ur. Hotimir Tivadar). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019. 71–79.

Letopis SAZU = *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 3 (1948–1949), Ljubljana. SAZU, 1950.

Logar 1963 = Tine Logar: Sistemi dolgih vokalnih fonemov v slovenskih narečjih. *Slavistična revija* 14/1–4 (1963). 111–132.

Logar 1975 = Tine Logar: *Slovenska narečja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Logar 1981a = Tine Logar: Izhodiščni splošnoslovenski fonološki sistem. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 29–33.

Logar 1981b = Tine Logar: Sv. Križ (S. Croce; OLA 3). *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 79–85.

Logar 1981c = Tine Logar: Horjul (OLA 9). *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 79–85.

Mirtič 2014 = Tanja Mirtič: Naglas samostalnika *megla* v slovenskih narečjih in knjižni slovenščini. *3. slavistična srečanja, 10. mednarodna konferenca o balto-slovanskem naglasoslovju*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014. 44–45.

OLA F6 = Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas: Serija fonetiko-grammatičeskaja 6: Refleksy *e, Moskva, 2011.

Pronk 2009 = Tijmen Pronk: *The Slovene Dialect of Egg and Potschach in the Gailtal, Austria*. Amsterdam, New York: Rodopi, 2009.

Rigler 1963a = Jakob Rigler: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavistična revija* 14/1–4 (1963). 25–78. (Ponovna objava v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001. 13–57.)

Rigler 1963b = Jakob Rigler: *Južnotranjski govori: akcent in glasoslovje govorov med Snežnikom in Slavnikom*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1963.

Rigler 1965 = Jakob Rigler: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavjanska filologija*. (1965). 153–154.

Rigler 1967 = Jakob Rigler: Pripombe k Pregledu osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu I. *Slavistična revija* 15/1–2 (1967). 129–152. (Ponovna objava v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001. 58–76.)

Rigler 1968 = Jakob Rigler: Problematika naglaševanja v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 13/6 (1968). 192–159.

Rigler 1970 = Jakob Rigler: Akcentske variante I. *Slavistična revija* 18/1–2 (1970). 5–15. (Ponovna objava v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001. 320–328.)

Rigler 1971 = Jakob Rigler: Akcentske variante II. *Slavistična revija* 19/1 (1971). 1–12. (Ponovna objava v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001. 329–338.)

Rigler 1977 = Jakob Rigler: K problematiki daljšanja starega akuta. *Slavistična revija* 25, kongresna številka (1977). 83–99.

Rigler 1978 = Jakob Rigler: Akcentske variante III. *Slavistična revija* 26/4 (1978). 365–374. (Ponovna objava v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001. 338–346.)

Rigler 2001 = Jakob Rigler: *Zbrani spisi* I. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.

Smole 2002a = Vera Smole: Fonološki opis govora vasi Šentrupert (SLA 262). *Jezikoslovni zapiski: zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša* 4 (1998). 73–88.

Smole 2002b = Vera Smole: Kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih. *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika: ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*, Zbirka Zora 18. Maribor: Slavistično društvo, 2002. 52–61.

Srebot Rejec 1988 = Tatjana Srebot Rejec: *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene: An Acoustic and Linguistic Investigation*. München: Verlag O. Sagner, 1988.

Stanonik 1977 = Marija Stanonik: Govor Žirovske kotline in njenega obrobja. *Slavistična revija* 25/2 (1977). 293–309.

Šekli 2005 = Matej Šekli: Tonemski naglasni tipi glagola v (knjižni) slovenščini. *Jezikoslovni zapiski: zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša* 11/2 (2005). 31–61.

Škofic 1997 = Jožica Škofic: Fonološki opis govora Kroke (SLA 202). *Jezikoslovni zapiski: zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša* 3 (1997). 175–189.

Šumenjak 2013 = Klara Šumenjak: Glasoslovne značilnosti govora Koprive na Krasu (SLA T110). *Jezikoslovni zapiski: zbornik Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša. Dialektološki razgledi*. 19/2 (2013). 149–162.

Tivadar 2008 = Hotimir Tivadar: *Kakovost in trajanje samoglasnikov v govorjenem knjižnem jeziku: Doktorska disertacija*. Ljubljana: [H. Tivadar], 2008.

Toporišič 1962 = Jože Toporišič: Ablösung des relevanten Wortintonationssystems durch den Quantitätsunterschied in einer slovenischen Mundart. *Scando-Slavica* 6 (1962). 239–254.

Toporišič 1963 = Jože Toporišič: Zamenjava tonemske opozicije s kvantitativno v moščanskem govoru brežiškega Posavja. *Slavistična revija* 14 (1963). 206–209.

POVZETEK

Gradivo za *Slovenski lingvistični atlas* (SLA) je bilo že v zgodnjem obdobju, med samim potekom terenskega dela, eden izmed temeljnih virov za sintetične prikaze prozodičnih lastnosti slovenskih narečij (Logar 1963; Rigler 1963, 1967, 1977; Greenberg 1987), obenem pa tudi močna opora pri normiranju naglasnih variant v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (Rigler 1970, 1971, 1977). V prispevku so najprej predstavljene dosedanje ugotovitve o tonemskih in kolikostnih nasprotjih v slovenskem jeziku, nato pa je narečno stanje v drugi polovici 20. stoletja preverjeno in dopolnjeno na podlagi geolingvistične analize trenutne gradivske zbirke SLA. Slovenski jezik namreč v svojih narečjih izkazuje veliko večji nabor tonemskih, kolikostnih in naglasnostnih nasprotij kot knjižni jezik, pri čemer so vsa tri nasprotja v narečjih soodvisna, pač glede na njihov razvoj iz izhodiščnega splošnoslovenskega naglasnega sistema.

Tonemska in kolikostna nasprotja so v prispevku predstavljena na več komentiranih jezikovnih kartah, tj. na zbirnih kartah *Tonemski in netonemski krajevni govori po gradivu za Slovenski lingvistični atlas* ter *Kolikostni pari enoglasnikov v slovenskih narečjih*, pa tudi na prozodičnih kartah posameznih narečnih besed, ki izkazujejo različna tonemska, kolikostna in naglasnostna nasprotja, tj. V313 *sušiti*, V621 *sestra*, V867 *megla*, V620 *brat* in V030 *palec*. Za natančnejšo določitev kolikostno-tonemsko razločevalnih lastnosti v slovenskih narečjih bodo potrebne dodatne raziskave narečnega naglasa po posebni prozodični vprašalnici in eksperimentalnofonetične meritve tona in kolikosti. Doslej analizirano gradivo izkazuje tolikšno razvojno pogojeno raznolikost organskih geolektov slovenskega jezika, da je kolikostno in tonemsko variantnost narečne podlage nujno upoštevati tudi pri raziskavah drugih različic govorjenega jezika, s tem pa tudi pri normiranju tonemskosti in kolikosti slovenskega knjižnega jezika.

Kolikostna nasprotja v knjižni izreki

Marko Snoj in Janoš Ježovnik

Izvleček

Prispevek uvodoma oriše zgodovino odpravljanja kolikostnih razmerij v razvoju slovenskega jezika in v grobih črtah opiše stanje v današnjih organskih govorih. V nadaljevanju ugotavlja in utemeljuje možnosti, ki jih govorci organskih govorov izkoriščajo ob kodnem preklopu v knjižno izreko. Zaključek sestoji iz predloga sklepa, po katerem bi kazalo opuščanje kolikostnih razmerij variantno, vendar neprednostno, dopustiti tudi v zborni izreki.

Ključne besede: naglasoslovje, razvoj naglasa, kolikostna nasprotja, slovenski knjižni jezik, percepcija knjižnega izgovora

Abstract: Quantity contrasts in Standard Slovene

The paper presents by way of introduction the history of the elimination of quantity contrasts in the development of the Slovene language and then provides a rough sketch of the state of affairs in contemporary non-standard varieties. In the remainder of the paper are elucidated and justified the means by which speakers of non-standard varieties use in code-switching to the standard language. The conclusion proposes that eliminating quantity contrasts should be allowed variably, though not preferentially, in the formal register.

Keywords: word prosody, prosodic development, quantity contrasts, Slovene standard language, formal register, perception of the formal register

1.0 *Homo sapiens* se razlikuje od preostalih vrst iz taksonomskega kraljestva *animalia* po tem, da je sposoben učenja od davno pokojnih pripadnikov iste vrste in dogodkov pred njegovim rojstvom.¹ Tej sposobnosti rečemo upoštevanje zgodovine. Za politično zgodovino velja, da je tisti, ki je ne pozna, obsojen na to, da jo bo ponavljal. Pri osebnih rečeh menimo, da se je pametno učiti iz tujih napak, tudi tistih, ki so bile zagrešene pred stoletji, za jezikovno zgodovino pa velja, da nam prav njeno poznavanje pomaga razumeti sedanost. Zato začnemo z zgodovino izenačevanja kolikostnih razmerij naglašanih samoglasnikov v slovenščini.

¹ Prispevek je nastal v okviru programov P6-0038 *Slovenski jezik v sinhronem in diahronem razvoju* in P5-0408 *Dediščina na obrobjih*, ki ju financira ARRS.

Prvi avtor odstavkov z začetno številko 1 je Marko Snoj, prvi avtor odstavkov z začetno številko 2 pa Janoš Ježovnik. Predlog sklepa, naveden v odstavku 3, je skupen.

1.1 Praslovanščina 6., 7. in 8. ter splošna slovanščina 9. in 10. stoletja sta poznali prosto naglasno mesto, tonemska in kolikostna razmerja, pri čemer je bila tonemskost deloma pogojena s kolikostjo, ta pa vezana na samoglasniški sestav.² Splošnoslovanski *a*, *ě*, *e*, *i*, *y*, *o* in *u* so bili dolgi, *e*, *o*, *ь* in *ъ* pa kratki. V bolj ali manj samostojnem razvoju slovenščine, ki se začne v 10. stoletju, se ta razmerja začenjajo spreminjati. Če se omejimo samo na pretirano poenostavljen prikaz razvoja kolikostnih razmerij, lahko dogajanje shematsko prikažemo v štirih točkah, pri čemer moramo vedeti, da se je tretja vršila v več fazah, četrta pa je še bolj heterogena:

- (1) Staroakutirani samoglasniki se proti koncu prvega tisočletja skrajšajo.
- (2) Nenaglašeni dolgi samoglasniki se v visokem srednjem veku skrajšajo.
- (3) Kratki naglašeni samoglasniki v nezadnjih zlogih se v poznem srednjem veku ali na začetku novega podaljšajo.
- (4) Kratki naglašeni samoglasniki v zadnjih zlogih se v mnogih organskih govorih približajo sredini samoglasniškega trikotnika ali celo sovpadajo s polglasnikom, nato pa se v nekaterih organskih govorih podaljšajo. V nekaterih govorih se podaljšajo tudi brez približevanja polglasniku. V govorih s podaljšanjem samoglasnikov v zadnjih zlogih lahko govorimo o odpravi kolikostnih nasprotij na fonetični ravnini. Ta proces se vrši zadnja dva ali tri stoletja.

1.2 Kolikostna sprememba, ki jo opredeljuje prva točka, je izpeljana na vsem južnoslovanskem ozemlju in je pljusnila tudi na slovaško. Kolikostna sprememba iz druge točke poleg slovenskega prostora zajame še kajkavščino in del čakavščine, tista iz tretje pa je omejena na slovenščino in celo tu ne doseže panonske narečne ploskve. Navedene tri kolikostne spremembe so bile zato nesporno vgrajene tudi v naš govorjeni knjižni jezik. Kolikostna sprememba, navedena pod točko 4, pa ni izpeljana v vseh narečjih in je v različnih organskih govorih uresničena z različnimi odrazi in celo v istem diatopu gredo odrazi kratkih samoglasnikov v razne smeri. Omenimo samo tri podrobnosti: (1) kratki *i*, *u* in *a* se v osrednjih in zahodnih narečjih približajo ali sovpadajo s polglasnikom, *e* in *o* pa ne. Ko se v nekaterih govorih tudi tadva podaljšata, sovpadeta z odrazi dolgih širokih *e* oziroma *o*, npr. *potòp* > *potóp*. (2) A v mnogih posameznih primerih se tudi

² V prvem delu opisani jezikovni pojavi predstavljajo dodiplomsko snov študija slavistike, ki v stroki ni sporna že več kot stoletje. O njih se je mogoče poučiti v vsakem priročniku, ki obravnava to snov. Slovensko pisani so mdr. Ramovš 1936, Greenberg 2002, Šekli 2014, Šekli 2018, podrobnejše obravnave pa prinašajo mdr. Ramovš 1950, Rigler 1963 in Rigler 1967. Spoznanja o teh pojavih so vključena v domala vsa dela s področja zgodovinskega in primerjalnega jezikoslovja s slovenskim jezikovnim gradivom.

u in *a* podaljšata pred redukcijo, npr. že pri Pleteršniku *vnúk* namesto *vnûk*, ki ga SLA navaja le za nekaj koroških, gorenjskih in štajerskih govorov. Medtem ko ima Pleteršnik *goljûf* še s kratkim *u*, pozna SSKJ samo še *goljûf* z dolgim. A v besedi *grûnt* se kračina v organskih govorih še ohranja. Podobno je pri *a*-ju: v primerih *mâk*, *râj* se je glas *a* v večini organskih govorov podaljšal pred redukcijo, v primerih *brât*, *kräj*, *zdäj*, *präv* pa ne. Mehanizem, po katerem besede prestopajo iz enega naglasnega vzorca v drugega, bo treba še ugotoviti.³ (3) Kratki samoglasniki se prilikujejo sledečemu istozložnemu *j* in *u*. Tudi v knjižni izreki se ne zdi moteče, če se *a* v besedi *kräj* izgovarja dvignjeno proti (vendar ne do) [ɛ], v besedi *präv* pa dvignjeno proti (vendar ne do) [ɔ].

1.3 Ob tem kaže poudariti, da kolikostna razmerja, ne glede na to, da izvirajo tudi iz tonemskih in da so v organskih govorih večinoma prešla v kakovostna, ne stojijo samostojno, temveč so strukturno vpeta tudi v oblikoslovje in besedotvorje. V prvi moški sklanjatvi npr. kratki samoglasniki *a*, *i*, *u* in tisti *e*, ki izvira iz staroakutiranega *ę* ali *ě*, ter tisti *o*, ki izvira iz staroakutiranega *ǫ* zadnjega ali edinega zloga narekuje nepremični naglasni vzorec in s tem roditeljsko končnico *-a* ter implicira korensko naglašene nepremične naglasne vzorce tudi v tvorjenkah: *brât brâta* in *brâtiti brâtim*, medtem ko cirkumfleks dopušča naglašeno roditeljsko končnico *-u* in vzpostavlja priponsko naglašeni izimenski glagol: *mêd medû* in *medîti medím*.

1.4 Seveda lahko rečemo, da slovenska knjižna izreka živi svoje življenje in da ne temelji na nobenem narečnem izgovoru, ne moremo pa trditi, da govorci knjižnega jezika nimamo svojih narečnih osnov, ki vplivajo na našo knjižno izreko. Zato knjižna izreka ni in ne more biti povsem enotna za vse govorce, kar velja predvsem za nadsegmentne lastnosti, kot sta tonemskost in kolikost.

1.5 Ker so tonemska nasprotja v skoraj polovici slovenskih organskih govorov izgubljena brez ostanka v samoglasniški kakovosti, velja, da sta tonemska in netonemska različica slovenske knjižne izreke enakovredni. Govorca z netonemsko narečno osnovo je namreč skoraj nemogoče naučiti tonemskega izgovora, govorca s tonemsko narečno osnovo pa je velika škoda osiromašiti z učenjem, da je nevtralna le netonemska različica, saj je tonemska različica izrazno bogatejša.

³ Podaljšava tipa *räj* > *râaj* = *râj* generira prej neznan nepremični naglasni vzorec s cirkumfektiranim korenskim samoglasnikom. Večzložni primeri tipa *okräs* > *okrâs*, *zapîs* > *zapîs* polnijo naglasno-pregibnostni vzorec *vogâl*, ki je bil pred tem zelo redek. Cirkumfleks na nezadnjem zlogu (npr. roditelj *râja*, *okrâsa*, *zapîsa*) je analogen po oblikah z naglasom na zadnjem.

Za potrebe predstavitvenih umetnosti so pod določenimi pogoji te usmeritve lahko tudi drugačne.

Drugače pa je s kolikostnimi nasprotji. Ta se v večini organskih idiomov prestrukturirajo v kakovostna in v mnogih nato kolikostno izenačijo. Ko govorci slovenščine spregovorijo ali skušajo spregovoriti knjižno, uveljavljajo eno od štirih možnosti.

- (1) Kakovostna razmerja prekodirajo v kolikostna: ['miš] : ['mi:ši], ['brat] : ['bra:ta].
- (2) Kakovostna (in kolikostna) razmerja v govoru ohranjajo: ['mɪ(:)š] : ['mi:ši], ['brʌ(:)t] : ['bra:ta].
- (3) Zanamarijo kakovostna in morebitna kolikostna razmerja svojega organskega govora in izgovarjajo: ['mi:š] ['mi:ši], ['bra:t] ['bra:ta].
- (4) Samoglasnike izgovarjajo tako kot v svojem narečju, npr. ['məš] : ['mi:ši], ['brət] : ['bra:ta] ali ['bra:t] : ['brɔ:ta] itd.

Po moji anketi z le šestimi udeleženci je najbolj sprejemljiv tip 1, sledita 2 in 3, četrti tip pa je pojmovan kot neknjižen.

1.5.1 Na večjem številu reprezentativnih udeležencev bi bilo treba preveriti, ali ta razvrstitev drži ali ne.

1.6 Ker torej govorci raznih narečnih osnov izreko svojega organskega govora lahko prekodiramo v kolikostna razmerja, je izgovarjava s kolikostnimi razmerji naučljiva. Prekodiranje kakovostnih razmerij v kolikostne resda zahteva nekaj miselnega napora in učenja, a pri učenju knjižnega jezika brez tega ne gre na nobeni jezikovni ravni.

1.7 Kolikostna razmerja predstavljajo najmanjši skupni imenoalec razmerij, ki se v raznih organskih govorih uresničujejo na različne načine, zato bi kazalo skleniti, da je uporaba najmanjšega skupnega imenovalca, torej izgovornega tipa 1, najboljša različica knjižne izreke. Temu podoben je tip 2, ki pa ga nekateri dojemajo kot preveč podobnega osrednje- in zahodnoslovenskim narečnim osnovam. Tretji tip lahko primerjamo z rešitvijo računa ob uporabi nenajmanjšega, vendar najlažje izračunljivega skupnega imenovalca. Tako kot eno polovico ($\frac{1}{2}$) in eno četrtino ($\frac{1}{4}$) lahko pravilno seštejemo ob uporabi nenajmanjšega, vendar najlažje izračunljivega skupnega imenovalca ($\frac{4}{8} + \frac{2}{8} = \frac{6}{8}$), je lahko tudi izgovarjava tipa 3 sprejemljiva, vendar neprednostna.

2.0 Po klasičnem fonološkem modelu (najvplivneje predstavljenem v Toporišič 2004) slovenski knjižni jezik razlikuje med naglašeni in nenaglašeni

samoglasniki (brez distribucijskih omejitev), pri čemer so naglašeni samoglasniki lahko dolgi ali kratki. Slednji so praviloma omejeni na pojavljanje le v zadnjih besednih zlogih, le polglasnik, ki je inherentno kratek, se lahko pojavlja tudi v nezadnjih besednih zlogih. V sodobnem času pa praktično nobena fonetična raziskava govornih knjižnih slovenščine ne potrjuje bistvenih razlik v trajanju med dolgimi in kratkimi naglašeni samoglasniki ter s tem pod vprašaj postavlja obstoj kolikostnih nasprotij, kot jih predpostavlja klasični model (govornega) slovenskega knjižnega jezika (zlasti Srebot-Rejec 1988; Petek, Šuštaršič in Komar 1999; Tivadar 2004).

2.1 Izguba kolikostnih nasprotij oziroma vsaj njihova omejenost na posamezne samoglasniške foneme je z vidika glasovnega razvoja slovenskega jezika pričakovana. Kolikost naglašene samoglasnika je v slovenščini vplivala na spremembo njegove kakovosti; segmentno enaka samoglasnika, ki sta se razlikovala (le) po kolikosti, sta se torej v odvisnosti od trajanja segmentno spremenila. V tem smislu je za slovenščino značilno (vsaj delno) prekodiranje kolikostnih nasprotij v kakovostna.⁴ Težnjo lahko zasledimo v praktično vseh zvrsteh slovenskega jezika, pri čemer ji, kot kaže, bolj podlegajo vogalni kot sredinski samoglasniki; njeni rezultati se sicer v različnih zvrsteh, zlasti narečjih, razlikujejo.

Govorjeni knjižni jezik (v tradicionalnih opisih) je v tem pogledu izjema. Zaradi standardizacije je konservativnejši in se izogiba redukciji kakovosti kratkih samoglasnikov, tj. samoglasniški fonemi naj bi bili ne glede na kolikost kakovostno (paroma) enaki (prim. npr. Toporišič 2004: 48).^{5,6}

2.2 Pri tistih govornih slovenščine, katerih prvi jezik (kod) ni knjižna slovenščina, temveč katera od drugih zvrsti (to domnevno velja za večino govorcev), prihaja torej do kodnega preklopa. Pri tem prihaja bodisi do interference – tj. distribucijski ekvivalenti knjižnih samoglasnikov se realizirajo (podobno) kot

⁴ Nadsegmentne lastnosti po definiciji ne morejo biti razlikovalne, če "razlikujejo" segmentno različne foneme; lahko se ohranijo kot inherentne lastnosti posameznih fonemov oziroma se kot redundantne izgubijo – o tem za slovenska narečja že Rigler (1963: 50).

⁵ Trditev je sicer pretirano posplošujoča, saj Toporišič navaja, da "kratka naglašena *i* in *u* [ki] nista na začetku ali koncu besede, se lahko izgovarjata nekoliko nižje in zato bolj polglasniško; torej se *sít* [sic!] izgovarja [sit] ali [sít], *kùp* [kùp] ali [kúp], *bràt* pa [brát] ali [bràt]" (2004: 50); podobno že v Toporišič 1961 (19): "Intenzitet im je trostruk: dugi naglašeni vokali imajo napetijo artikulacijo od kratkonaglašanih, a najlabaviji su nenaglašeni."

⁶ Izjeme so ozka /e/ in /o/, ki naj bi bila inherentno dolga, in polglasnik, ki naj bi bil inherentno kratek; široka /ε/ in /ɔ/ sta glede na trajanje v komplementarni distribuciji, saj se po tradicionalnem modelu kot dolga pojavljata le v nezadnjih, kot kratka (naglašena) pa le v zadnjih besednih zlogih.

v neknjižnem govoru preklaplajočega posameznika – bodisi do prilagajanja po kakovosti in kolikosti knjižnega sistema. Pri tem je razumljivo, da govorci, ki iz lastnega govora ne poznajo razlikovanja po kolikosti, težje realizirajo ali razpoznavajo kolikostna nasprotja v govorjenem knjižnem jeziku. Prva možnost je označena kot manj primerna in se pri izobraževanju profesionalnih radijskih, televizijskih in drugih govorcev korigira.⁷ Ker so vse moderne fonetične raziskave z izjemo Jurgčevih (2005, 2006, 2011) pretežno ali v celoti opravljene na vzorcu šolanih profesionalnih govorcev (Srebot-Rejec 1988: 13; Petek, Šuštaršič in Komar 1996: 133; Tivadar 2004: 37; Kocjančič Antolík in Tivadar 2019: 73), pri katerih je med procesom govornega šolanja prišlo do korekcije, ne preseneča, da kolikostnega ali kakovostnega razlikovanja med odrazi kratkih in dolgih naglašanih samoglasnikov ne potrjujejo (prim. navedene objave). Le Jurgec, ki v vzorec ni zajel le profesionalnih govorcev, ugotavlja kakovostno razlikovanje med odrazoma dolgega in kratkega /a/ ([a:] oziroma [ʌ]) (2011), ki ga druge raziskave ne.

2.3 Če tradicijo normiranja knjižne slovenščine razumemo (do neke mere tudi) kot vzpostavljanje kompromisa med različnimi neknjižnimi variantami,⁸ je določena mera abstrakcije nujna. Vse razlike med govorjenimi neknjižnimi različicami slovenščine, v katerih je razlikovanje po kolikosti omejeno le na nekatere foneme (če sploh), lahko pa poznajo tudi od knjižnoslovenske drugačne distribucije kratkih in dolgih samoglasnikov, je pri standardizaciji namreč nemogoče neposredno upoštevati. V tem smislu beleženje kratkih naglašanih samoglasnikov glede na dosedanje prakso, ki jo nadaljuje tudi eSSKJ, razumem kot abstrakcijo, ki pa ne terja nujno realizacije v obliki nereduciranih kratkih samoglasnikov. Ko se neki, ne nujno šolani govorec poskuša približati knjižni izreki, naj ne zmotita redukcijska kakovost kratkih samoglasnikov niti njihova dolga (nekratka) izreka – torej ['brat] in ['bra:t] (vendar ipso facto tudi kratka izreka dolgih samoglasnikov v drugih položajih, npr. ['brata] poleg ['bra:ta!]). S tem so ob upoštevanju kodifikacijskega načela mehkega prehoda upoštevani rezultati fonetičnih raziskav, ki na vzorcu govorcev verjetno najvplivnejše variante govorjenega knjižnega jezika ne potrjujejo obstoja kolikostnih nasprotij. Obenem je rešitev moč vzporejati s fakultativnostjo tonemske izreke: kot podatkovno bogatejšo je kolikost npr. smiselno prednostno beležiti v slovarskih in drugih priročnikih, ne pa nujno tudi terjati njene fonetične realizacije.

⁷ Čeprav je strogost tovrstnih korekcij anekdotično dobro izpričana, pa v znanstveni literaturi še niso bile obravnavane.

⁸ Na naglasni ravni je to očitno zlasti pri beleženju naglasnomestne in tonemske variantnosti v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, prim. npr. Rigler 1970, 1971, 1978.

2.4 Zapisano nastavlja naslednji raziskovalni vprašanji:

- Do katerih interferenc tipično prihaja na glasoslovni ravni pri kodnem preklapljanju v knjižni jezik glede na siceršnje govorno ozadje posameznih, zlasti nešolanih govorcev?
- Katere izmed teh interferenc so v kontekstu vzpostavljene knjižnojezikovne govorne norme zaznamovane in katere ne (ter v kolikšni meri)?

Obenem odpira tudi nujnost izvedbe natančnejših fonetičnih (in ne le fonoloških!) opisov nestandardnih različic slovenščine, zlasti narečij.

3 Izhajajoč iz navedenih dejstev in njihovih interpretacij predlagava naslednji sklep.

Ker del govorcev knjižnega jezika odraze prvotno kratkih samoglasnikov svojih organskih govorov prekodira v kratke in ker je taka izreka, če ti samoglasniki niso izgovorjeni polglasniško, sprejemljiva za vse govorce slovenskega jezika, predlagava, da kolikostna nasprotja ostanejo sestavina knjižne izreke.

Ker tudi izreka tistega dela govorcev knjižnega jezika, ki kolikostno in kakovostno izenačijo prvotno kratke in dolge samoglasnike, za večino preostalih govorcev ni pretirano moteča, predlagava, naj bo taka izreka v knjižnem jeziku normirana kot variantna, vendar neprednostna.

Literatura

Greenberg 2002 = Marc L. Greenberg: *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Aristej.

Jurgec 2005 = Peter Jurgec: Formant frequencies of Standard Slovenian vowels. *Govor* 22/2 (2005), 127–144.

Jurgec 2006 = Peter Jurgec: Formantne frekvence samoglasnikov v tonemski in netonemski standardni slovenščini. *Slavistična revija* 54. 103–114.

Jurgec 2011 = Peter Jurgec: Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59/3 (2011). 243–268.

Kocjančič Antolík in Tivadar 2019 = Tanja Kocjančič Antolík, Hotimir Tivadar: Ultrazvočni pogled na artikulacijo slovenskih samoglasnikov. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest. Obdobja* 38. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, 71–79.

Petek, Šuštaršič in Komar 1996 = Bojan Petek, Rastislav Šuštaršič, Smiljana Komar: An Acoustic Analysis of Contemporary Vowels of the Standard Slovenian Language. *Proceedings ICSLP 96: Fourth International Conference on Spoken Language Processing, October 3–6, 1996, Philadelphia, PA, USA*, 1996, 133–136.

Ramovš 1936 = Fran Ramovš: *Kratka zgodovina slovenskega jezika* I. Ljubljana: Akademsko založba. Ponatis: Ljubljana: ZRC SAZU, 1995.

Srebot-Rejec 1988 = Tatjana Srebot-Rejec: *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene: An Acoustic and Linguistic Investigation*. München: Otto Sagner, 1988.

Šekli 2014 = Matej Šekli: *Primerjalno glasoslovje slovanskih jezikov* I. Od praindoevropsčine do praslovanščine. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Šekli 2018 = Matej Šekli: *Tipologija lingvogenez slovanskih jezikov*. Ljubljana: Založba ZRC.

Ramovš 1950 = Fran Ramovš: Relativna kronologija slovenskih akcentskih pojavov. *Slavistična revija* 3 (1950). 492–499. Ponatisnjeno v: Fran Ramovš, *Zbrana dela* II. 509–516. Ljubljana: SAZU, 1997.

Rigler 1963 = Jakob Rigler: Pregled osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu. *Slavistična revija* 14 (1963). 25–78. Ponatisnjeno v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. 25–57. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

Rigler 1967 = Jakob Rigler: Pripombe k Pregledu o osnovnih razvojnih etap v slovenskem vokalizmu I. *Slavistična revija* 15 (1967). 296–301. Ponatisnjeno v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. 58–76. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

Rigler 1970 = Jakob Rigler: Akcentske variante I. *Slavistična revija* 18/1–2 (1970), 5–15. Ponatisnjeno v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. 320–328. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

Rigler 1971 = Jakob Rigler: Akcentske variante II. *Slavistična revija* 19/1 (1971), 1–12. Ponatisnjeno v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. 329–338. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

Rigler 1978 = Jakob Rigler: Akcentske variante III. *Slavistična revija* 26/4 (1978), 365–374. Ponatisnjeno v: Jakob Rigler, *Zbrani spisi* I. 338–346. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

Tivadar 2004 = Hotimir Tivadar: Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija* 52/1, 31–48.

Toporišič 1961 = Jože Toporišič: *Slovenski jezik na pločama*. Zagreb: Jugoton.

Toporišič 2004 = Jože Toporišič: *Slovenska slovnica. Četrta, prenovljena in razširjena izdaja*. Maribor: Založba Obzorja, 2004.

POVZETEK

Prispevek v grobih črtah predstavlja zgodovino odpravljanja kolikostnih razmerij v slovenskem jeziku in njihovo pretvorbo v kakovostna. Ob tem zastavlja vprašanje knjižne izreke samoglasnikov, ki so v večini organskih govorov zadnji zamenjali kolikostna nasprotja s kakovostnimi. Ker je kodifikacija knjižne izreke v preteklosti upoštevala stanje v nekknjižnih zvrsteh oziroma ga do neke mere tudi zrcalila (zlasti v primeru tonemskih dvojnic v narečjih s tovrstnim naglaševanjem), je pojav pretvorbe kolikostnih v kakovostna nasprotja smiselno upoštevati tudi pri sodobni kodifikaciji. Perceptivni test (z resda premajhnim številom respondentov, ki pa so bili izobrazbeno in geografsko reprezentativni) je pokazal, da izreki z realiziranimi krajšimi ali kolikostno že izenačenimi samoglasniki ob hkratnem rahlem pomiku glasu *a* (v manjši meri *i* in še manjši *u*) proti sredini pripisujemo višjo stopnjo knjižnosti kot izreki s kolikostno in kakovostno izenačenimi nekdanj kolikostno različnih samoglasnikov, medtem ko je izreka z do polglasnika reduciranimi izvorno kratkimi vogelnimi samoglasniki

pojmovana kot neknjižna. Sodobne fonetične raziskave govorjene knjižne slovenščine ne potrjujejo relevantnosti kolikostnih nasprotij, vendar so bile pretežno opravljene na vzorcu izšolanih profesionalnih govorcev, pri katerih obstaja verjetnost, da je bilo razlikovanje med (kakovostno različnimi) odrazi prej kratkih in dolgih naglašanih samoglasnikov načrtno odpravljeno. Prihodnje raziskave bi tako morale zajeti širši vzorec neprofesionalnih govorcev, opisani perceptivni test pa bi bilo treba izvesti na večjem vzorcu informantov. Iz opisanega sledi sklep, naj se za knjižno izreko beležijo kolikostna nasprotja, ki so s prekodiranjem iz organskih govorov predvidljiva, ob tem pa naj bo kot neprednostna dopustna tudi variantna izreka z neizraženimi kolikostnimi oz. z iz teh izhajajočimi kakovostnimi nasprotji.

O kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov v kultiviranem govoru Maribora in narečjih, ki so vplivala na nastanek mariborske mestne govorice, ter nekaterih drugih narečnih govorih

Alenka Valh Lopert in Melita Zemljak Jontes

Izvleček

V prispevku obravnavamo problematiko kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov v kultiviranem govoru Maribora z vidika mariborske mestne govorice, v kateri je prišlo do izgube tonemskosti in deloma do novih razmerij v kolikosti (posredno tudi kakovosti) samoglasnikov. Predstavljene so analize govora nepoklicnih govorcev, vključenih v izobraževalni sistem (v osnovno- in srednješolsko ter univerzitetno izobraževanje), in poklicnih govorcev v različnih medijih.

Ključne besede: kultivirani govor Maribora, kolikost, kakovost, samoglasniki, poklicni in nepoklicni govorci.

Abstract: On the quantity and quality of stressed vowels in the cultivated speech of Maribor and the dialects that gave rise to the Maribor city dialect, as well as certain other dialects

In the paper we discuss the issue of quantity and quality of stressed vowels in the cultivated speech of Maribor from the viewpoint of its city dialect, which has lost tonemic contrasts and partially developed new quantitative contrasts (indirectly also qualitative) in vowels. An analysis of non-professional speakers as a product of primary, secondary, and higher education, as well as profession speakers in various media, is presented.

Keywords: the cultivated speech of Maribor, quantity, quality, vowels, professional and non-professional speakers

0 Uvod

Prispevek prinaša vpogled v »kultivirani govor Maribora«, tj. kod, ki ga govorci obravnavanega območja nezaznamovano rabijo zlasti v javnih in formalnih govornih položajih. Osvetljena bo problematika neknjižno naglašanih samoglasnikov v primerjavi s knjižno zbornjo zvrstjo slovenščine s stališča govorca, ki živi v Mariboru. Prikazane bodo že opravljene glasoslovne raziskave, aktualne tendence rabe, mesta pojavljanja izzivov ter predlogi za nadaljnje raziskave. V

teoretičnem delu prispevka podajamo kratek vpogled v glasoslovne značilnosti mariborske mestne govorice, v empiričnem pa jezikovne analize govora nepoklicnih govorcev, od osnovnošolskega do univerzitetnega izobraževanja, ter poklicnih govorcev v medijih.

Pri obravnavi govora – zaradi pestre socialne zvrstnosti slovenskega jezika je to še toliko bolj pomembno – izpostavljamo večslojnost govora, saj izbira neknjižnega pogovornega jezika mnogim predstavlja identifikacijo z govorom okolja in pripadnost mestu (mestna govorica) oz. regiji (pokrajinski pogovorni jezik), s čimer se danes ukvarja urbana dialektologija. Na drugi strani pa izbira knjižnega jezika v javnem govoru predstavlja jezik širše, nacionalne skupnosti, je izraz širše kolektivne identitete. Kompleksnost take izbirnosti omogoča vpliv neknjižnega jezika (tudi narečja) na glasoslovne, oblikoslovne in besedne značilnosti knjižnega jezika, kar pa nedvomno vodi tudi do postopnega spreminjanja jezikovne norme.

1 Jezikovna kultura in kultura govora

Toporišič (1992: 75) *jezikovno kulturo* opredeljuje kot jezikovno-stilno raven kakega besedila v smislu dobrega, ustreznega, dognanega in kot vedo o primernosti uporabljenih jezikovnih (npr. socialnih zvrsti, besedja, skladnje) in sporočanjских (npr. upoštevanje naslovnika, prenosnika, značilnosti stalnih oblik sporočanja) sredstev v besedilu določene funkcijske zvrsti ali izbrane stalne oblike sporočanja. Kalin Golob (2003: 256) razume besedno zvezo *jezikovna kultura* kot »[...] teoretično podprto nego knjižnega jezika, katere cilj je vsestransko razvit knjižni jezik (širši pomen), in stopnjo ustreznosti jezikovnega pojava jezikovnim in sporočanskim normam (ožji pomen)«. Hkrati pa zagovarja tudi stališče, da bi bilo »[...] primernejše kot o ožjem pomenu termina jezikovna kultura govoriti o jezikovni kultiviranosti uporabnikov knjižnega jezika in jo razumeti kot cilj jezikovne kulture«. Govor in kultura govora pa sta odvisna ne le od jezikovne, ampak tudi od komunikacijske, stilistične in kulturne kompetence govorca (poklicnega ali nepoklicnega), saj prihaja do menjavanja govornega koda (zborni jezik – pogovorni jezik – narečje) zaradi zavestnega ali nezavestnega preklapljanja oziroma je to preklapljanje odvisno predvsem od namena in okoliščin (ciljne publike) (Valh Lopert 2013: 18). Jezikovna kultura se ne kaže le v normiranem knjižnem (zbornem) jeziku, ampak tudi v živem, praktičnosporazumevalnem (tudi narečnem) jeziku, torej lahko govorimo o različnih normah, o normah različnih socialnih in funkcijskih zvrsti jezika, torej tudi o jezikovni kulturi neknjižnih socialnih zvrsti jezika (Zemljak Jontes 2014: 11).

Tudi sociolingvistka Breda Pogorelec (1965: 132–156) omenja t. i. visoko obliko pogovornega jezika, ki je bliže zborni izreki in je primerna tudi za govor na posvetovanjih. Ugotavlja, da je pogovorni jezik vedno pogostejše rabljen, vendar ni ustaljen ali za ves slovenski jezikovni prostor enoten. Piše tudi o t. i. nižji jezikovni plasti (tj. vsakdanjem pogovornem jeziku), ki je bliže narečju in je v Ljubljani drugačna kot v Mariboru. Uporablja izraza knjižna in bežna pogovorna oblika, kar ji predstavlja izbor jezika glede na okoliščine. Zato bi morali opisati pogovorni jezik za vsako središče posebej, potem pa ugotoviti stične točke in razlike med njimi. Tak popis bi dal jedro slovenskega pogovornega jezika. V *Slovenski slovnici* (Toporišč 2000: 19–21) predstavljene značilnosti *splošnoslovenskega pogovornega jezika* pa zaenkrat temeljijo le na jeziku osrednje Slovenije, torej značilnostih pogovornega jezika Gorenjske in Dolenjske.

Bajec (1955/1956: 161–165) je zagovarjal stališče, da zborna izreka sloni na jeziku, ki je za štiri stoletja starejši od govorice v rabi, zato mu tudi zborna izreka ni zvenela povsem naravno. Poudaril je, da bodo razlike med pogovorno in zorno izreko seveda prisotne, zato je treba jezik raziskati tudi »[...] za druge pokrajine slovenske zemlje, ne samo za Ljubljano, zlasti za Štajerce, Primorce in Gorenjce«, ga v neki obliki utrditi, ustanoviti zanj pravila ter ugotoviti, kdaj in ob katerih priložnostih se sme rabiti.

2 Mariborska mestna govorica

Jezikoslovci so se dolgo izmikali »[...] urbanemu jezikovnemu kaosu z njegovo veliko geografsko pretočnostjo in socialno mobilnostjo«, saj naj bi se v mestih razvoj glasovja in besedja premešal v nerazvozno in nezanimivo juho (Skubic 2005: 34). Prav v takšnih razmerah je na stičišču treh narečnih baz nastal mariborski neknjižni pokrajinski pogovorni jezik oz. mariborska mestna govorica. Mestne govorice so po nastanku t. i. različki jezika, nastali večinoma iz (okoliških) narečij v večjih mestih.

V mariborska predmestja segata, po Zinki Zorko (1988/1989: 177), panonsko slovenskogoriško in severnoštajersko narečje¹ s kozjaškim, severnopohorskim in vzhodnopohorskim govorom. Narečna govorica v mariborskih predmestjih ni enotna, prepletajo se torej: slovenskogoriško narečje, ki se dotika Maribora v Melju in na Košakih; severnoštajersko narečje, h kateremu prištevamo kozjaški govor, ki se govori v kamniškem predmestju; severnopohorski govor, ki se približuje Mariboru na Studencih in v Radvanju, in vzhodnopohorski govor

¹ Po veljavni karti slovenskih narečij (2016) je območje opredeljeno kot štajersko južnopohorsko narečje s kozjaškim govorom.

na Pobrežju, Teznem in v Razvanju (Zorko 1988/1989: 170); koroško narečje pa seže še na Činžat ob štajerskih Rušah in na Vurmat ob Črmenici ter Fali do že štajersko govoreče Selnice (Zorko 1998: 179). Zaradi dnevnih migracij v Maribor tako govorci okoliških narečij soustvarjajo mestno govorico Maribora.

Z raziskovanjem mariborske mestne govornice² se je začela prva znanstveno ukvarjati dialektologinja Zinka Zorko (1995) v prispevku *Mariborski pogovorni jezik na stičišču treh narečnih baz*, leta 2001 pa tudi Mihaela Koletnik v raziskavi *Mariborski pogovorni jezik*. Tako so se tudi raziskave preusmerile iz ruralne v urbano dialektologijo.

Akademikinja Zorko (2002: 127–150) je poudarila, da naglasne, fonološke in oblikoslovne zakonitosti mariborščine najlaže razložimo prav z vplivi narečnih baz. Izrazita pokrajinskost se namreč kaže v besednem in stavčnem naglaševanju, stavčni fonetiki, besedju, skladnji ter v splošnem slušnem vtisu.

V nadaljevanju povzemamo temeljne glasoslovne značilnosti mariborske mestne govornice po Zorko (2002: 138–144): govor Maribora ne ločuje tonemskih nasprotij; naglas ni vezan na določeno mesto v besedi; v pregibanju prevladuje nepremični naglasni tip; končniški naglasni tip je odpravljen; pozna dva naglasa (*'Ma:ri'bo:r*, *'vi:nog'ra:t*, *d'rę:vo'rę:d*); v govoru se kaže močna težnja po posplošitvi naglasa na vse oblike iste besede; široka *e* in *o* sta redka fonema; široki *e* se pojavlja kot refleks kratko naglašene *e* v zadnjem ali edinem zlogu kot odraz kratko naglašene polglasnika; zlogotvorni *r* se izgovarja s polglasnikom (*'vartec*); za nenaglašene samoglasnike je značilna moderna vokalna redukcija.³

3 Empirični del – raziskave kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov

Predstavljene bodo dosedanje analize kulture govora na ravni odstopanja od normirane zborne izreke (sicer del obsežnejših analiz, ki zajemajo tudi oblikoslovje, skladnjo, besedje) javnega govora.

3.1 Nepoklicni govorci

Dialektološke raziskave govora nepoklicnih govorcev so bile v osnovi zaradi avtentičnosti pridobivanega gradiva opravljane zgolj s slušno analizo, razvoj

² Redjko (1992) že v diplomski nalogi.

³ Zaradi prostorske omejitve podajamo večino značilnosti brez primerov, ti bodo navedeni ob analizah.

tehnologije pa je omogočil tudi instrumentalne oz. instrumentalno-slušne (ne-digitalne in digitalne) analize. Poleg tovrstnih dialektoloških analiz pa se čedalje bolj poudarjata tudi pomen socialnozvrstne izbire jezikovnega koda (zlasti med mladimi govorniki) v različnih govornih položajih in odnos do teh zvrsti.

3.1.1 Instrumentalno-slušne raziskave

Instrumentalno-slušni pristop k analizi (ne)narečnega govornega gradiva (prim. Zemljak: 1998a, 1998b, 1998c, 2002a, 2002b, 2003, 2004; Zemljak in Smole: 2003; Zemljak Jontes: 2007, 2010 idr.) omogoča v primerjavi s klasično zgolj slušno dialektološko metodo dela natančnejšo razmejitev glasov in meritve njihovih trajanj, s tem pa lahko bodisi potrjujejo pravilnost/ustreznost ugotovitev slušne analize bodisi opozarjajo na pomanjkljivosti zgolj slušnega pristopa k analizi (Zemljak 2004: 315).

3.1.1.1 Trajanje glasov (narečnega) štajerskega zabukovskega govora

Izrazitost glasov po trajanju kot eni izmed prozodičnih (nadsegmentnih) lastnosti govora zahteva celovit pristop v raziskovanju, saj je pogojena z nizom medsebojno odvisnih dejavnikov, jezikovnih in nejezikovnih. Analiza trajanja samoglasnikov zabukovskega govora (Zemljak 2004: 313–314) je pokazala na vsaj pet pomembnih dejavnikov. Prvi je trajanje glede na višino jezične lege, pri čemer se je pokazalo, da teoretično postavljeno daljšanje trajanja samoglasnikov z nižanjem jezične lege kot splošna fonetična zakonitost, ki se izkazuje ne glede na socialno zvrstnost analiziranega govornega gradiva, drži tudi za štajerski zabukovski govor. Samoglasniki z najkrajšim povprečnim trajanjem trajajo od najmanj 55,8 % do največ 70,8 % trajanja samoglasnikov z najdaljšim povprečnim trajanjem, v povprečju skoraj dve tretjini trajanja samoglasnikov z najdaljšim povprečnim trajanjem. Najpogostejše so najkrajši visoka *i* in *u* ter sredinski *a*, najdaljša pa nizki *a* in sredinski *o*.

Drugi dejavnik je trajanje glede na mesto v besedi, pri čemer je za slovenski knjižni jezik ugotovljena značilnost, da so samoglasniki v prednaglasnih zlogih krajši od tistih v ponaglasnih, potrjena tudi za zabukovski govor. V primerjavi z dolgimi samoglasniki so povprečno najdaljši nenaglašeni samoglasniki v izglasnem položaju (2/3 trajanja dolgih samoglasnikov); samoglasniki v prednaglasnem položaju so za polovico krajši od dolgih, v ponaglasnem položaju pa je njihovo trajanje krajše od dolgih le za dobro tretjino; trajanje kratkih naglašanih samoglasnikov kaže še na kolikostno nasprotje z dolgimi samoglasniki (dobrih

60 % trajanja dolgih samoglasnikov); trajanje kratkih naglašanih samoglasnikov je krajše od nenaglašanih izglasnih in daljše od prednaglasnih in ponaglasnih samoglasnikov.

Trajanje glede na zlogovni tip se kaže kot težnja krajšanja trajanja z večanjem delnosti zlogov. Primerjava povprečnih trajanj vseh dvodelnih in povprečnih trajanj vseh trodelnih zlogov⁴ kaže na krajše trajanje samoglasnikov v slednjih za približno 17 %. Trajanje v različnodelnih zlogih je v veliki meri odvisno tudi od pojavitve glasov v odprtih ali zaprtih zlogih. Ugotovitev za knjižni jezik, da so dolgi samoglasniki v odprtih zlogih daljši od dolgih samoglasnikov v zaprtih zlogih, so rezultati meritev potrdili tudi za zabukovski govor. Daljši so povprečno za slabih 10 %.

Trajanje samoglasnikov glede na mesto premora kaže, da so samoglasniki neposredno pred premorom daljši od tistih ne neposredno pred njim za skoraj 23 %. Istozložni položaj dolgih samoglasnikov z eno-, dvo- in trodelnim soglasniškim sklopom kaže pred premorom prav tako težnjo po daljšanju trajanja, vendar manj izrazito.

Trajanje glede na eno- ali dvoglasniškost samoglasnika se v raziskavi kaže z zanimivimi razmerji povprečnih trajanj dvoglasnikov v primerjavi z enoglasniki: enoglasniški /i:/ traja dobre 3/4 trajanja dvoglasniškega /i:ĩ/, /u:/ 2/3 trajanja /u:/, tudi enoglasniška različica [ä:] traja dobri 2/3 dvoglasniškega /e:ĩ/. Primerjava enoglasniško-dvoglasniških *u*-jevskih različic [ü:] in [ü:ũ], enoglasniških [ü:] in /u:/ ter [ĩu:] oz. [ĩü:] in /u:/ kaže na skoraj enako trajanje vseh primerjanih parov, ne glede na njihovo eno- ali dvoglasniškost. Primerjava /i:/, /e:ĩ/ in njunih položajnih različic [ĩ:] ter [ä:] kaže na napačen slušni vtis krajšega izgovora položajnih različic, saj je njuno trajanje praktično enako trajanjema /i:/ oz. /e:ĩ/. Primerjane povprečne vrednosti trajanj enofonemskega dvoglasnika /ər/ z neobveznima prostima različicama [a:r] in [ər] ne kažejo večjih razlik.

3.1.1.2 Primerjava instrumentalne in slušne analize samoglasniških sistemov na primeru (narečnih) štajerskega zabukovskega in prleškega cerkvenjaškega govora

Raziskava prinaša rezultate primerjave samoglasniških sistemov štajerskega krajevnega govora kraja Zabukovje nad Sevnico in prleškega krajevnega govora kraja Cerkvenjak (Zemljak 2010: 496–510) s poudarkom na prikazu načinov

⁴ Delnost zlogov se nanaša na število glasov v posameznem zlogu (npr. zlogovni tip CVC: zlogovni tip soglasnik–samoglasnik–soglasnik: (*vo:jna*)).

obdelave težje kvantitetno in kvalitetno določljivih samoglasnikov s pomočjo slušne in dopolnilne instrumentalne analize.

V krajevnem govoru Cerkvenjaka se pojavljata dve kvantitetni dilemi (trajanje *a*-ja pred nosnima *n* in *m* ter trajanje ozkega *o*-ja pred *r*) ter tri kvalitetne dileme (širina ozkih *e*-jev in *o*-jev ter kvaliteta *a*-ja pred *j*). Slušni vtis *a*-ja pred nosnima *m* ali *n* daje slutiti krajši izgovor kot v položaju ne pred nosnikom, instrumentalna analiza je to potrdila (dolgi in kratki naglašeni samoglasniki so v položaju pred *n* ali *m* za 8 % krajši od tistih v položaju ne pred njima). Slušni vtis kvantitete ozkega *o*-ja pred *r* da slutiti daljši izgovor kot v položaju ne pred *r*, instrumentalna analiza je to potrdila (*o* pred *r* je za 23 % daljši od *o*-ja ne pred *r*).

Natančen slušni vtis izgovorjave ozkih *e*-jev in *o*-jev nakazuje, da pozna govor Cerkvenjaka dve širini oz. ožini samoglasnikov: ozko in ožjo. Kvaliteta samoglasnikov je bila preverjena z analizo formantne strukture dolgih ozkih *e* in *o*. Instrumentalna analiza formantne strukture ozkih *e*-jev je potrdila, da je izgovorjava ožjega *e* v govornem trikotniku nekoliko više od običajnega ozkega *e*, je torej med ozkim *e* in *i*; prav tako se je potrdila formantna razlika med (knjižnim) običajno ozkim in narečnim ožjim *o*.

Slušni vtis kvalitete *a*-ja pred *j* kaže na njegovo zelo široko, *e*-jevsko izgovorjavo, kar se je preverilo s formantno strukturo dolgega *a*-ja ne v položaju pred *j*, dolgega *a*-ja pred *j* in dolgega širokega *e*. Rezultati frekvenčnih meritev kažejo, da je *a* pred *j* po svoji kvaliteti dejansko drugačen od *a*-ja ne pred *j*, je pa razlika med slednjim in med dolgim širokim *e* bolj nakazana kot jasno razvidna.

3.1.1.3 Morfologizacija naglasa samostalnikov v govoru Lok pri Sevnici

Raziskava vpliva štajerskih naglasnih sprememb na oblikoslovje oz. oblikoglasje samostalnikov štajerskega govora Loke pri Sevnici (posavsko narečje) je izkazala pogosto posploševanje osnovne oblike v stranske, tj. morfologizacijo naglasa (Zemljak 2003: 94–107). Ta se kaže kot prevlada nepremičnega naglasnega tipa (kar je štajerski vpliv), pogosti so naglasni umiki (*'kʷo:zuc*, *'mʷo:dras*, *'ʷo:gu*, *'ʷo:trək*, *k'la:du*, *d'je:kʷle*) z ustalitvijo naglasa v celotni paradigmi, še vedno pa so zastopane tudi posebnosti tipa *'gu:ɔsɲca* in *zna'me:je* ter *'u:ɯčk* in *'kʷo:kš*; pri slednjih dveh pride še do spremembe spola in umika naglasa na začetni zlog. Morfologizacija knjižno premično naglašanih samostalnikov se kaže v dveh tipih: kot morfologizacija imenovalniške (*'žje:lut*) in kot morfologizacija roditeljske oblike samostalnika (*a're:ɯx/u're:ɯx*). Samostalniki tipa *'le:ɯs* in *'bu:ɔk/'bu:k/ 'bu:ɯk* imajo poleg morfologiziranega naglasa izkazan še mešani naglasni tip, pri tipu *'nʷo:gal/nu:ɔgal/nu:gal/nu:ɯga* pa ne več. Končniški naglasni tip je zelo redek, največkrat prihaja do naglasnih umikov tipa *s'tje:bər*, *s'tje:za* in *'sərce*.

3.1.2 Raba socialnih zvrsti jezika v šoli

Od rabe socialnih zvrsti jezika in odnosa govorcev do njih v različnih govornih položajih ter na različnih stopnjah izobraževanja, torej tudi med mladimi, je odvisno, kakšna bo podoba slovenskega jezika v prihodnosti.⁵ V več razpravah različnih avtorjev je izpostavljeno, da je učitelj tisti, ki je izjemno pomemben modelni govorci, po katerem se zgledujejo predvsem otroci v vrtcih in učenci v osnovni šoli (Tivadar 2015: 162), pa tudi v srednješolskem izobraževanju ter na fakultetah.

3.1.2.1 Osnovnošolsko izobraževanje

Raziskave rabe (ne)knjižnega jezika (Pulko in Zemljak Jontes 2015) med učenci zadnjega triletja OŠ, izpeljane med letoma 2007 in 2013, so zajemale 997 učencev zadnjega triletja 11 osnovnih šol (328 sedmošolcev, 330 osmošolcev, 339 devetošolcev) štirih narečnih skupin: štajerske, panonske, dolenske in koroške narečne skupine.

Raziskava na vzorcu skoraj tisoč anketiranih je pokazala, da učenci doma najpogosteje govorijo krajevni narečni govor; učenci s sokrajani (nevrstniki) govorijo predvsem narečno; učenci s sokrajani (vrstniki) govorijo predvsem narečno, včasih tudi (narečni) sleng; učenci pri urah slovenščine najpogosteje govorijo knjižno ali pa se kaže težnja k približevanju knjižni izreki – pri urah drugih predmetov pa sta precej izenačeni raba knjižnega jezika in raba nadnarečne oblike govora, ki se približuje knjižni izreki; učenci v šoli s svojimi sošolci in z vrstniki najpogosteje govorijo v (narečnem) slengu; učenci z drugimi zaposlenimi na šoli najpogosteje težijo k rabi knjižnega govora. Učenci menijo, da svoj krajevni govor obvladajo dobro ali zelo dobro in imajo do svojega govora pozitiven odnos, še več, nanj so ponosni in ga radi uporabljajo.

3.1.2.2 Srednješolsko izobraževanje

3.1.2.2.1 Govorica mladostnikov v šoli – narečna ali nenarečna?

Raziskava govora mladih (Zemljak Jontes in Pulko 2011: 407–420) je bila izvedena aprila 2009 na eni od srednjih šol v Mariboru, ki predstavlja zaradi dijakov

⁵ Natančen popis raziskav soavtoric Simone Pulko in Melite Zemljak Jontes v: Zemljak Jontes in Pulko (2019: 247–254) in Pulko in Zemljak Jontes (2020: 155–163).

z različnih koncev Slovenije konglomerat različnih socialnih zvrsti slovenskega jezika. V analizo govorjenih besedil so bili vključeni dijaki od 1. do 4. letnika, tisti, ki so govorni nastop izvedli; posneto je bilo 23 minut govora pri urah slovenščine. Posneto zvočno in vizualno gradivo zajema govor dijakov petih narečnih skupin: panonske, štajerske, koroške, gorenjske in primorske, posnetih je 10 različnih besedil: 5 besedil je bilo vnaprej pripravljenih in nato branih, ostalih 5 je bilo pripravljenih konceptualno, sicer pa izvedenih spontano. Glede na število udeležencev v govornih dejanjih sta bili 2 besedili enogovorni, 2 dvogovorni, 6 je bilo večgovornih (od tega 2 s tremi, 2 s štirimi, 1 s šestimi in 1 z osmimi udeleženci (skupaj 34 govorcev)). Eno dvogovorno besedilo je bilo brano, eno govorjeno spontano; dve večgovorni besedili sta bili brani; vsa ostala besedila so bila govorjena spontano; devet besedil je bilo govorjenih; eno besedilo je bilo péto.

V posnetih govornih dejanjih so bile opazne naslednje štajerske narečne značilnosti: jakostno naglaševanje, opazen umik naglasa za zlog proti začetku besede po izvedenem samoglasniškem upadu: *'samo*; naglašeni samoglasniki so dolgi in kratki, slednjih je malo: *'ka* 'kaj', *'te*, *'nič*, *'nea*/*'naa*, *'ej*; pojavljajo se nekatere tipične značilnosti mariborske mestne govorice: ozki *o*: *'o:na*, *'no:ri*; redukcija nenaglašanih samoglasnikov večinoma v besednem vzglasju: *i*- > *ø*:- *'maš* 'imaš', v besednem izglasju: *-o* > *-ø*: *'kak* 'kako' ali ob zvočniku: *-i*- > *-ø*:- *b'ta*, *b'to*.

3.1.2.2.2 Pogled mladih na govorico Maribora

Druga raziskava govora mladih je potekala na isti srednji šoli v Mariboru (Zemljak Jontes in Pulko 2015: 5–23). V raziskavo so bili maja 2012 vključeni vsi dijaki 1., 2., 3. letnika. Vprašalniki so dijake diferencirali glede na spol, oceno pri predmetu slovenščina (ki se ni izkazala za relevantno) in kraj bivanja med šolanjem, če je bil različen glede na stalno bivališče.

Raziskava je zajemala rabo jezika pri urah slovenščine in pri urah drugih predmetov – pri obojih je bila uporabljena večinoma zborna različica knjižnega jezika; rabo jezika z vrstniki – večinoma uporabljajo sleng; obvladovanje lastnega krajevnega govora, ki so ga označili kot dobro ali zelo dobro, in odnos do lastnega krajevnega govora, ki so ga označili kot pozitivnega, na lastni krajevni govor so ponosni in ga radi uporabljajo.

Raziskava je zajela tudi rabo terminologije, tj. poimenovanj glasbenih inštrumentov; dijaki so zapisali knjižne términoine in njihove neknjižne različice, če jih uporabljajo; izkazalo se je, da v vseh oblikah komunikacije, tj. v komunikaciji v strokovnih krogih – s profesorji in sošolci, prevladujejo knjižne oblike.

Dijaki, katerih stalni naslov bivanja ni v Mariboru, čutijo govorni vpliv šolskega okolja, tj. govora Maribora, vključujoč iz nemščine prevzete besede, prav

tako značilne za mestno govorico Maribora. Slednje uporabljajo v neformalnem govoru s sošolci, z drugimi zaposlenimi na šoli (ne z učitelji) in s prebivalci Maribora.

3.1.2.2 Univerzitetno izobraževanje

3.1.2.2.1 Študenti slovenskega jezika in književnosti FF UM

Maja 2012 je bila izvedena študija primera narečnega govora sedmih naključno izbranih študentov magistrskega študija slovenskega jezika in književnosti na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru (Zemljak Jontes in Pulko 2018: 210–211). Študenti so prihajali iz različnih narečnih skupin: iz panonske (sloven-skogoriškega, haloškega in prekmurskega narečja), štajerske (južnopohorskega, srednještajerskega narečja) in iz koroške narečne skupine (severnopohorsko-remšniškega narečja). Zvočni posnetki z minidiskom posnetega spontanega govora v skupnem trajanju 20 minut je bil vsebinsko raznolik, posnet pri urah slovenščine, brez prisotnosti učitelja.

Analiza je pokazala, da so splošne narečne značilnosti posameznih govorcev pri neformalni komunikaciji ohranjene; redko je preklapljanje med knjižno in neknjižno normo; okolje šolanja in program študija nista izkazala pomembnejšega vpliva na rabo in značilnosti lastnega neformalnega narečnega govora.

3.1.2.2.2 Študenti tolmačenja FF UM

Študenti tolmačenja na FF UM poslušajo slovenski jezik le kot študijski predmet, ni pa to njihova študijska smer. Analiza (Valh Lopert 2010: 81–90) je zajela govor pri (začetnih) vajah iz simultane tolmačenja iz angleščine v slovenščino. Zanje je obvladanje ustrezne izreke nadvse pomembno, saj je poleg jezikovne kompetence v obeh jezikih treba upoštevati še dejavnik omejene zmožnosti pomnjenja v skopo odmerjenem času. Izpostavljam slušno zaznana izgovorna odstopanja pri samoglasnikih:⁶

a) kakovost in kolikost samoglasnikov:

- samoglasnik *e*: [é] za knjižni [ê]: *idéja, njéga*; [é] za [è]: *pogléd*; [ê] za [é]: *celovečércev, pri katêrem, lét, na primêr, razmêrje, usmêrjen*; [ê] za [ə]: *têsno, têžkem, vêndar*;

⁶ Navajamo le po nekaj zabeleženih primerov.

- samoglasnik *o*: [ó] za knjižni [ô]: *njegóvega, njihóvem, širókim, vrednótami*; [ó] za [ò]: *odnós*; [ô] za [ó]: *razlôgov*;
- b) samoglasniški upad:
 - v vzglasju: *so _mel*;
 - sredi besede: *bi lahko b_li; smo se odloč_li*;
 - v izglasju: večinoma pri nedoločniku: *pripeljat_, dobro sprejet_*;
- c) mesto naglasa: pogost umik na prvi zlog: *ískali za ískáli, láhko za lahkó*; pri dvojnici je izbrana tista z naglasom na prvem naglašnem zlogu: *povábili za povábili/povabíli*.

3.1.2.2.3 Študenti medijskih komunikacij FERI UM (1)

Analiza (Valh Lopert 2017: 4–14) predstavlja ugotovitve glede glasoslovja pri govorni realizaciji študentov Medijskih komunikacij pri predmetu Radio in radijski programi, zajela je zvočne posnetke kratkih radijskih oddaj, posnetih pri vajah. Osrednja pozornost je bila namenjena analizi glasoslovnih značilnosti spontanega govora, izpostavili smo zlasti neknjižne jezikovne elemente mestne govorice Maribora, ki močno vplivajo na radijski govor v omenjenem okolju.⁷ Podrobneje je predstavljena analiza samoglasnikov:

- a) kakovost in kolikost samoglasnikov:
 - samoglasnik *e*: [é] za knjižni [ê]: *méne, novémbra, šéstič, desétih, réče*; [é] za [è]: *izlét, namén, klepét, pogléd*; [ê] za [é]: *pripélješ, smétana, sklénemo*; [ê] pred zvočnikom [r] za [é]: *katêro, nekatêri, Večêr*; [ê] za [ə]: *têžka, svétli*;
 - samoglasnik *o*: [ó] za knjižni [ô]: *nastóp, nóž, vñód, splóh*; [ó] za [ò]: *mója, vódah, zastóji, gróžno, širóko*; [ô] za [ó]: *dôber, spômniš; podpôro, razlôgov*;
- b) samoglasniški upad:
 - v vzglasju: *_máš*;
 - sredi besede: *mór_m, pon_déljek*;
 - v izglasju: *túd_, tàk_*;
- c) pri mestu naglasa odstopanj nismo zasledili.

3.1.2.2.4 Študenti medijskih komunikacij FERI UM (2)

Pri že omenjenem izbirnem predmetu Radio in radijski programi je pri seminarskih urah, v okviru bralnih vaj, vsak od študentov dobil kratke novice z

⁷ Več o primerjalnih analizah govora nacionalne radijske postaje Radio Maribor in komercialne Radio City v Valh Lopert 2013.

različnih področij, objavljene prejšnjega dne (četrtek, 29. 11. 2018) na spletni strani Slovenske tiskovne agencije (STA; spletni vir). Izhajali smo iz ugotovitve, da v šolskem sistemu (sploh) ni dovolj glasnega branja (Podbevšek 2017: 24). Študenti so morali novice glasno prebrati brez predhodnega podrobnega ogleda. Pri večini so se pojavile pričakovane izgovorne napake. Podajamo tiste, vezane na problematiko samoglasnikov (prim. Valh Lopert 2019: 131–139):

a) kakovost in kolikost samoglasnikov:

- samoglasnik *e*: [ê] za knjižni [ê]: *pétem, podežélja, prédlog, sklénil, trenérsko*; [é] za [è]: *lé, razcvét; ê] za [é]: lèstvinci, révnější; ê] pred r za [é]: desetérići, katêrim, primêrne, primêru, včêraj; [e] za [a]: déček, dáneg, híter, óder, péték, septêMBER, Šárec;*
- samoglasnik *o*: [ó] za knjižni [ò]: *odlók*; [ó] za [ô]: *dogóvor, glasóvi, kakó-vostne, móči, naskóka, nóvo, odpóved, prenós, prevózu, prvótnem, razvója, rókah, samóte, visóki; [ô] za [ó]: sporóčil;*

b) samoglasniškega upada ni bilo zaznati, saj je šlo za brani govor;

c) pri mestu naglasa je bilo zaznati pogost umik na prvi zlog: *láganja za lagá-nja, nádzor za nadzòr, prédlogu za predlógu, snéga za snegà, spórazumov za sporazúmov, únifórma za unifórma, zákona za zakóna.*

3.2 Poklicni govorci

V nadaljevanju predstavljamo analizo (prim. Valh Lopert 2005; 2012: 128–136; 2013) govora poklicnih govorcev, in sicer na dveh radijskih postajah v Mariboru, Radio City in Radio Maribor – analiza je zajela tako vnaprej nepripravljeni (spontani) govor kot vnaprej pripravljeni (brani) govor. Analizirana je tudi govor na uresničitev pri posameznih dramskih likih dveh predstav v Slovenskem narodnem gledališču Maribor (SNG). Ugotavljanje tipičnih lastnosti govorne besede, predvsem spontanega govora, je zastavljeno glede na primerjavo z normo v *Slovenskem pravopisu (SP)* 2001.

3.2.1 Govor na radijskih postajah v Mariboru

Predstavljene so ugotovitve analiz (prim. Valh Lopert 2005 in Valh Lopert 2013) jezikovne kulture na mariborskem radiu, primerjalno na vzorcu nacionalnega radia (*Radio Maribor – RM*) in komercialnega radia (*Radio CITY – RC*).

Analiza je glede realizacije samoglasnikov potrdila naslednje najbolj tipične značilnosti mariborske mestne govorice:

a) kakovost in kolikost samoglasnikov:

- samoglasnik *e*: [ə] za naglašeni knjižni [é/è] ali nenaglaši [e], razvit zaradi samoglasniškega upada: RC: *səvəda*, *vərjətno*, *dvəjsət*, *pərfəktno*; RM: *səvəda*, *kər*, *vərjətno*, *na Primórskəm*; [é] za [ê]: RC: *rékla*, *napréj*, *pogléjte*; RM: *šéstič*, *desétih*, *réče*; [é] za [è]: RC: *vséh*, *patént*, *pogléd*; RM: *namén*, *klepét*, *pogléd*; [ê] za [é]: RC: *rêko*, *pripêlješ*; RM: *prispêvke*, *čêsa*, *sklênemo*; [e] za [ə]: RC: *dánes*, *dóber*, *nasměšek*, *ángelček*; RM: *vrtíneć*, *rédék*, *súper*, *čémer*, *potrěben*, *sodôben*, *pri čémer*, *začétek*, *méter*, *miníster*, *sédem*; [ê] za [ə]: RC: *sém*, *vên*; RM: *sém*, *vëndar*, *těžkih*, *světli*; [ê] pred zvočnikom *r* za [é]: RC: *katéro*, *vère*, *primérno*, *zvečér*; RM: *katérega*, *nekatéri*, *priméra*;
- samoglasnik *o*: [ó] za [ò]: RC: *nastóp*, *nóž*, *splóh*, *pokól*; RM: *góst*, *vhód*, *splóh*; [ó] za [ô]: RC: *nóra*, *próstih*, *póldne*, *ókno*, *gróza*; RM: *izvózu*, *dóbro*, *gósta*; [ô] za [ó]: RC: *dóber*, *spómniš*, *zapómnila*; RM: *povôd*; *dóber*, *podpôro*; *kômornih*;
- b) samoglasniški upad: v vzglasju: upad *i*: RC: *_máte*, *_méli*; RM: *_máte*, *_zgléda*; upad *u*: RC: *_bógi*; RM: –; sredi besede: upad *a*: RC: *mór_m*, *pogléd_la*; RM: *povéd_la*; *mór_mo*; upad *e*: RC: *dvəjs_t*, *vid_li*, *d_nár*; RM: *Téz_nčani*, *ên_ga*; upad *i*: RC: *hód_la*, *kampán_ja*, *ráb_la*; v izglasju: upad *e*: RC: *drugáč_*; RM: *drugáč_*; upad *i*: RC: *túd_*, *mên_*; upad *o*: RC: *ták_*, *kák_*; pri nedoločniku – upad *i*: RC: *móram priprávit_*, *naučíte plésat_*; RM: *móram poslúšat_*;
- c) glede mesta naglasa se kaže za mariborski govor značilen umik naglasa na zlog proti začetku besede: RC: *láhko*, *sámo*; RM: *nádzor*, *récite*; če sta možni (z oznako v SP 2001 in, tudi) dve naglasni različici, je realizirana tista z naglasom na prvem zlogu: RC: *nékdo* (tudi *nekdó*), *poklícála* (in *poklicála*); RM: *potrúdili* (in *potrudíti*), *nótranjost* (tudi *notránjost*).

3.2.2 Govor na odru

Za odrski govor velja, da je le del gledališke predstave, ki je celovita umetnina, zato ne teži k temu, da bi brezhibno uresničil jezikovno normo (Podbevšek 2000: 85). Prav zato je analiza osredinjena na govorno uresničitev dialoškega dela, v katerem pride do izraza socialnozvrstna razčlenjenosti govornih podob posameznih vlog v predstavi, sicer lahko prihaja do izgube izražanja identitete lika. Zato je naloga sodobnega gledališkega lektorja (Podbevšek 1997/98: 83) »skupaj z režiserjem in dramaturgom določiti jezikovno zvrst in medzvrstne preklope, ki jih morda zahtevajo različni govorni položaji«. Ker gre, seveda, za načrtno izbrano socialno zvrst, v analizi samo na kratko predstavljamo dva primera dobre uresničitve in barvanja likov v mariborski mestni govorici tudi na odru.

3.2.2.1 J. B. P. Molière: *Plemeniti meščan*

Analiza (Koletnik in Valh Lopert 2011: 55–61) se osredinja na govorno ureničitev dialoškega dela Molierjevega dramskega besedila *Plemeniti meščan*, v kateri se je lektor predstave v sodelovanju z režiserjem, dramaturgom in igralci odločil za t. i. jezikovno barvanje dialogov, s čimer je določil družbeno oz. stanovsko, generacijsko in geografsko pripadnost dramskih oseb z jezikom – šest likov⁸ (od 14) tako govori v mariborski mestni govorici. Povzemamo značilnosti, vezane samo na:

- a) kakovost in kolikost samoglasnikov:
 - samoglasnik *e*: [é] za knjižni [ê]: *méne, žena*; [é] za [è]: *prevéč, inštrumént*; [ê] za [è]: *zét, prêveč*; [ê] pred *r* za [é]: *večér; zamêrim, zmêrjajo, prevêrjam, včêraj* [ê] za [ə]: *pês, navzvên, sêm*;
 - samoglasnik *o*: [ó] za knjižni [ò]: *sprehót, nór*; samoglasnik [ô] za [ô]: *óna, mója, dóbra, nóg, človék, gósti, nóri, svóji, zadósti*;
- b) samoglasniški upad: *_mám, _máta; víd_la, mín_lo, d_nár; nekák_, kák_, pozábit_*;
- c) značilen je umik naglasa na prvi zlog: *láhko, sám, prišo, prêveč*.

3.2.2.2 T. Partljič: *Čaj za dve*

Predmet analize (Valh Lopert in Koletnik 2013: 51–60) je odrski govor uprizoritve komedije Toneta Partljiča *Čaj za dve*, ki je nastala po istoimenski literarni predlogi (2001) in bila premierno uprizorjena leta 2002 v Slovenskem narodnem gledališču Maribor. Osrednji moški lik Janko Gregorič, upokojenec, nastopa v šestih prizorih in govori v mariborskem neknjižnem pokrajinskem pogovornem jeziku⁹ s posameznimi prvinami prleščine. Podajamo nekaj primerov, vezanih na samoglasnike:

- a) kakovost in kolikost samoglasnikov:
 - samoglasnik *e*: [é] za knjižni [ê]: *živlénsko, žéno, napréj*; [é] za [è]: *gléj, (res) né*; [ê] pred *r* za [é]: *vêren, večêrnicah*; [ê] za [ə]: *têma*;
 - samoglasnik *o*: [ó] za knjižni [ô]: *odgóvore, dóbro, vdóvec, tvójim, pod róko, otróka, s tvójim*;

⁸ Gospod in gospa Jourdain, njuna hči Lucija, njihova služkinja Nikolina, lakaj in Kovič, Kleontov sluga.

⁹ Poleg Gregoriča v mariborskem pogovornem jeziku govorijo tudi obe medicinski sestri in drugi upokojeanci, a so vloge manjše.

- b) samoglasniški upad: *_zglédaš_, _méli_, _méla; b_ló, mót_li, ráb_la, postáv_la; fprášat_, kák_, ták_;* (*mór_m*) *ít_, zabeléžit_, za bít_, (mór_m) spát_;*
- c) pri mestu naglasa gre za umik na prvi zlog: *zapósleni, ískala, kák (kakó), ták (takó), láhko (lahkó), sámó (samó).*

3.3 Rezultati analiz

Analiza raziskav je pokazala, da je vpliv mestne govorice prisoten v govoru tako nepoklicnih kot poklicnih govorcev tudi v govornih položajih, kjer bi sicer pričakovali zorno izreko. Kaže se kot: a) izguba kolikostnih nasprotij: kratka samoglasnika *e* in *o* v zadnjem ali edinem zlogu sta se podaljšala (*pogléd, nastóp* za knjižno *poglèd, nastòp*); prehod dolžine v kračino je redek (za naglašeni knjižni *é* se pogosto govori *è*) *sevèda, vèš* za knjižno *sevéda, vèš*; b) sprememba kakovosti: za knjižno široko naglašene samoglasnike se pojavlja ožina (*celóti, dóbrih* za knjižno *celôti, dôbrih*); za knjižno ozko naglašene samoglasnike se pojavlja širina (*podpôro, spômniš* za knjižno *podpóro, spómniš*); knjižni dolgi, ozki *e* pred *r* je prešel v dolgi, široki *e* (*Večér* (časnik), *primêrnem* za knjižno *Večer* (časnik), *primêrnem*); knjižni dolgi, široki *o* pred *j* je prešel v dolgi, ozki *o* (*zapôjeta, rôjstni* za knjižno *zapôjeta, rôjstni*).

3.4 Predlogi za nadaljnje delo

Smiselno bi bilo nadaljevati raziskave govornih uresničitev pri osnovnošolcih/srednješolcih, študentih, v medijih ter pri profesorjih, politikih in drugih javnih govornikih. Potrebno bi bilo snemanje govora istih nepoklicnih govorcev tako v neformalnih kot formalnih situacijah, pri čemer bi analizirali vpliv prvega na drugega. Ugotovitve slušnega vtisa trajanj samoglasnikov v mestni govorici Maribora bi bilo smiselno podkrepiti še z instrumentalnimi analizami (predvsem ozkega in širokega *e* ter *o* in trajanja samoglasnikov). Tako bi nenazadnje dobili natančnejši vpogled v morebitni vpliv glasovnih značilnosti mariborske mestne govorice na mestoma utemeljeno spreminjanje vseslovenske jezikovne norme.

Slovenski jezik potrebuje nov normativni pravorečni priročnik, ki bi omogočil lažjo umestitev glasovnega zavedanja v vse formalne in predpisovalne dokumente tako pedagoških (neslovenističnih študijskih programov, npr. zgodovina, sociologija, matematika, kemija) kot tudi nepedagoških (npr. pravo, medicina, radio, film, televizija, gledališče) izobraževanj strokovnjakov. Temeljna naloga fakultetnega izobraževanja pa je vsekakor aktualizacija jezikovnega opisa glasoslovja slovenskega knjižnega jezika z ustreznim učnim gradivom, ki bi temeljilo

na realni podobi knjižnega jezika in bilo podprto z zvočnimi posnetki (Horjak in Tivadar 2019: 157).

Literatura

Bajec 1955/1956 = Anton Bajec: O pogovornem jeziku. *Jezik in slovstvo* I/6–7 (1955/1956). 161–165.

Čížek 2010 = Darja Čížek: *Mariborski pogovorni jezik v Molierovi komediji*. Diplomatska naloga. Maribor: Filozofska fakulteta, 2010.

Horjak in Tivadar 2019 = Luka Horjak, Hotimir Tivadar: Odprta vprašanja kodifikacije in smiselno univerzitetno poučevanje slovenskega govorjenega jezika. *Govor v pedagoški praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani), 2019, 151–158.

Kalin Golob 2003 = Monika Kalin Golob: Neknjižnost kot žanrotvorno sredstvo? *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003, 17–18.

Karta slovenskih narečij z večjimi naselji 2016 = *Karta slovenskih narečij z večjimi naselji*, © Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU ter Inštitut za antropološke in prostorske študije ZRC SAZU, https://fran.si/204/sla-slovenski-lingvisticni-atlas/datoteke/SLA_Karta-narecij.pdf, dostop 1. 3. 2021.

Koletnik 2001 = Mihaela Koletnik: Mariborski pogovorni jezik. *Časopis za zgodovino in narodopisje* LXXII/1/2 (2001). 245–254.

Koletnik in Valh Lopert 2011 = Mihaela Koletnik, Alenka Valh Lopert: Mariborski pogovorni jezik v gledališki uprizoritvi. *Slavistika v regijah – Maribor*. Slovenski slavistični kongres. Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2011, 55–61.

Podbevšek 1997/1998 = Katarina Podbevšek: Lektoriranje govorjenega (gledališkega) besedila. *Jezik in slovstvo* 43/3 (1997/1998). 79–88.

Podbevšek 2000 = Katarina Podbevšek: Odrski govor med znanostjo in umetnostjo. *Kolokvij o umetniškem govoru*. Ljubljana: Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Katedra za odrski govor in umetniško besedo, 2005, 84–88.

Pogorelec 1965 = Breda Pogorelec: Vprašanja govorjenega jezika. *Jezikovni pogovori*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1965, 132–156.

Pulko in Zemljak Jontes 2015 = Simona Pulko, Melita Zemljak Jontes: *Slovensko ali knjižno – kako je prav?*. Maribor: Založba Aristej, 2015.

Pulko in Zemljak Jontes 2020 = Simona Pulko, Melita Zemljak Jontes: Slovenščina kot odraz identitete srednješolcev na dvojezičnem slovensko-madžarskem območju. *Slovenščina – diskurzi, zvrsti in jeziki med identiteto in funkcijo*. 1. natis. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2020, 155–163. (Obdobja 39)

Redjko 1992 = Mojca Redjko: *Govor Studencev, predmestja Maribora*. Diplomatska naloga. Ljubljana, 1992.

Skubic 2005 = Andrej E. Skubic: *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba, 2005.

Tivadar 2015 = Hotimir Tivadar: Vloga pravorečja in njegovo poučevanje v slovenskem osnovno- in srednješolskem izobraževanju. *Jezik in slovstvo* 60/3–4 (2015). 161–172.

Toporišič 1992 = Jože Toporišič: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.

Toporišič 2000 = Jože Toporišič: *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja, 2000.

Valh Lopert 2005 = Alenka Valh Lopert: *Kultura govora na Radiu Maribor* Maribor: Slavistično društvo, 2005. (Zora 36)

Valh Lopert 2010 = Alenka Valh Lopert: Pomen zavedanja socialne zvrstnosti slovenskega jezika za študente tolmačenja in prevajanja. *Vloge središča: konvergenca regij in kultur* (Zbornik Slavističnega društva Slovenije). Ljubljana: Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 2010, 81–90.

Valh Lopert 2012 = Alenka Valh Lopert: Pravorečne zagate v govorjenih medijih. *Večno mladi Htini: ob 80-letnici Janka Čara*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2012, 128–136. (Mednarodna knjižna zbirka Zora 83)

Valh Lopert 2013 = Alenka Valh Lopert: *Med knjižnim in neknjižnim na radijskih valovih v Mariboru*. Maribor: Litera, 2013.

Valh Lopert 2017 = Alenka Valh Lopert: Linguistic analysis of sound recordings as a method of solidifying mother tongue proficiency. *Jazyk – literatura – komunikace*, 2017. č. 2. 4–14.

Valh Lopert 2019 = Alenka Valh Lopert: Kultura govora za študente Medijskih komunikacij (UM FER). *Govor v pedagoški praksi*. 1. izd. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, 131–139.

Valh Lopert in Koletnik 2013 = Alenka Valh Lopert, Mihaela Koletnik: Neknjižne jezikovne vrste slovenskega jezika na odru (Tone Partljič Čaj za dve). *Dialekta 2013*: [programska knjižica] Festival slovenske narečne književnosti Dialekta. Murska Sobota: Podjetje za promocijo kulture Franc-Franc, 2013, 51–60.

Zemljak 1998a = Melita Zemljak: Dolžine samoglasnikov v različnih položajih besed in povedi. *Zbornik sedme Elektrotehniške in računalniške konference ERK '98, 24.–26. september 1998, Portorož, Slovenija*. Ljubljana: IEEE Region 8, Slovenska sekcija IEEE, Zv. b, 1998a, 197–200.

Zemljak 1998b = Melita Zemljak: Analiza fonemov in alofonov baze izgovorjav SNABI. *Jezikovne tehnologije*. Ljubljana: Društvo za uporabno jezikoslovje Slovenije, Uporabno jezikoslovje, 1998b, 68–78.

Zemljak 1998c = Melita Zemljak: Comparison of the phonemes used as elements of continuous speech (in sentences) or as elements of isolated words. *Advances in speech technology: proceedings*. Fourth International workshop – Maribor, June 24–25, 1997. Maribor: Faculty of Electrical Engineering and Computer Science, 1998, 143–[148].

Zemljak 2002a = Melita Zemljak: Nekateri posebnosti meritev trajanj soglasniških sklopov. *IV. dialektológiai szimpozion: Szombathely, 2001. augusztus 23–25*. Szombathely: BDTF, 2002, 331–341.

Zemljak 2002b = Melita Zemljak: Problematika meritev trajanj narečnih glasov. *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika: ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*. Maribor: Slavistično društvo, 2002, 62–70. (Zora 18)

Zemljak 2003 = Melita Zemljak: Morfologizacija naglasa v govoru Lok pri Sevnici: samostalnik. *Glasoslovje, besedoslovje in besedotvorje v delih Jakoba Riglerja*. Maribor: Slavistično društvo, 2003, 94–107. (Zora 25)

Zemljak in Smole 2003 = Melita Zemljak, Vera Smole: Pogostnost in trajanje nenaglašanih izvorno o-jevskih samoglasnikov v nekaterih slovenskih akajočih in ukajočih govorih (instrumentalno-slušna analiza). *Slavistična revija* 51/posebna št. (2003). [51]–65.

Zemljak Jontes 2004 = Melita Zemljak Jontes: Instrumentalno-slušna analiza pogostnosti in trajanja glasov na primeru štajerskega zabukovskega govora. *Jezikoslovni zapiski* 10/2 (2004). 73–88.

Zemljak Jontes 2010 = Melita Zemljak Jontes: Primerjava instrumentalne in slušne analize samoglasniških sistemov na primeru slovenskega štajerskega in prleškega govora = Vergleich der Instrumental- und Höranalyse des Vokalsystems am Beispiel der slowenischen Sprache in der Steiermark und Prlekija. *Akten der 10. Arbeitstagung für bayerisch-österreichische Dialektologie in Klagenfurt 19.–22. September 2007*. Wien: Praesens, 2010, 496–510.

Zemljak Jontes 2014 = Melita Zemljak Jontes: *Jezikovna kultura v teoriji in (šolski) praksi*. Maribor: Litera, 2014.

Zemljak Jontes in Pulko 2011 = Melita Zemljak Jontes, Simona Pulko: Govorica mladostnikov v šoli – narečna ali nenarečna?. *Globinska moč besede: red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, 2011, 407–420. (Mednarodna knjižna zbirka Zora 80)

Zemljak Jontes in Pulko 2015 = Melita Zemljak Jontes, Simona Pulko: Young people's perspective of Maribor vernacular. *Dialectologia et geolinguistica* 23/1, 2015, 5–23.

Zemljak Jontes in Pulko 2018 = Melita Zemljak Jontes, Simona Pulko: Dialectal speech of youth as a part of their personal and national identity. *Dialekt [2.0 & WBOE 100] = Dialect 2.0 & WBOE 100: 100 Jahre dialektlexikographische Forschung in Österreich im internationalen Kontext = 100 years of research in dialectal lexicography in Austria in an international context [Kurzfassungen = abstracts]*. Wien: Praesens, 2018, 210–211.

Zemljak Jontes in Pulko 2019 = Melita Zemljak Jontes, Simona Pulko: Odnos do rabe socialnih zvrsti med mladimi. *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, 247–254. (Obdobja 38)

Zorko 1988/1989 = Zinka Zorko: Narečna podoba mariborskega predmestja. *Jezik in slovstvo* (1988/1989). 170–178.

Zorko 1995 = Zinka Zorko: Mariborski pogovorni jezik na stičišču treh narečnih baz. *Narečna podoba Dravske doline*. Maribor: Kulturni forum, 1995, 350–352.

Zorko 1998 = Zinka Zorko: *Haloško narečje in druge dialektološke študije*. Maribor: Slavistično društvo, 1998. (Zora 6)

Zorko 2002 = Zinka Zorko: Mariborski pogovorni jezik. *Studia Historica Slovenica* 2/1 (2002). 127–150.

POVZETEK

Prispevek osvetljuje problematiko kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov v kultiviranem govoru Maribora z vidika mariborske mestne govorice. Ta se je razvila na stičišču treh narečnih skupin (panonske, koroške, štajerske), to pa se v kaže v izgubi tonemskosti ter deloma tudi v novih kolikostnih (in posredno tudi kakovostnih) razmerjih med samoglasniki. Predstavljeni so izbrani primeri analize govora, in sicer tako nepoklicnih govorcev, vključenih v izobraževalni sistem (v osnovnošolsko, srednješolsko in univerzitetno izobraževanje), kot poklicnih govorcev v medijih (na nacionalni in komercialni radijski postaji ter v gledališču). Rezultati analiz kažejo vpliv mestne govorice na govor nepoklicnih in poklicnih govorcev tudi v govornih položajih, kjer bi sicer pričakovali zborni izreko. Opazni sta izguba kolikostnih nasprotij: kratki samoglasniki v zadnjem ali edinem zlogu so se podaljšali (*pogléd, nastòp* za knjižno *poglèd, nastòp*) – prehod dolžine v kračino je redek (za naglašeni knjižni *é* se pogosto govori *è*, npr. *sevèda, vèš* za knjižno *sevèda, véš*); in sprememba kakovosti: pojav ožine za knjižno široko naglašene samoglasnike (*celóti, dóbrih* za knjižno *celôti, dôbrih*); pojav širine za knjižno ozko naglašene samoglasnike (*podpôro, spômniš* za knjižno *podpóro, spómniš*); knjižni dolgi, ozki *e* pred *r* je prešel v dolgi, široki *e* (*Večér* (časnik), *primèrnem* za knjižno *Večer* (časnik), *primèrnem*); knjižni dolgi, široki *o* pred *j* pa v dolgi, ozki *o* (*zapôjeta, rôjstni* za knjižno *zapôjeta, rôjstni*).

Prikazane tendence v razvoju kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov v kultiviranem govoru Maribora ponujajo pregled sodobnega stanja, hkrati pa omogočajo poglobljen razmislek in razpravo o prepletanju neknjižne in knjižne (zborne) norme nasploh.

Javna razprava

Spoštovani,

pobudniki prvega Slovenskega pravorečnega posveta, ki so ga 15. decembra 2020 priredili Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, in Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, smo k izvedbi posveta pristopili s tako usklajeno definicijo govornega slovenskega knjižnega jezika:

Knjižni jezik se uresničuje pisno ali govorno. Tako kot pisna ima tudi govornjena uresničitev knjižnega jezika poleg osnovne sporazumevalne funkcije tudi nacionalno-representativno in nacionalnopovezovalno vlogo.

Medtem ko je pisna uresničitev slovenskega knjižnega jezika v javnem in uradnem govornem položaju tako rekoč enaka za vse pišočce in se variantnost kaže le v posameznostih, pa je variantnost glasovne ravnine govornega knjižnega jezika zaradi različnih narečnih podlag, tujejezičnih vplivov in nalikovnih procesov prisotna že v izhodišču. Variantnost je omejena predvsem na določen obseg segmentnih in predvsem suprasegmentnih lastnosti, ki jim govornici v javnih in uradnih govornih položajih ter njihovi poslušalci pripisujemo nezaznamovanost in splošno sprejemljivost.

Tako utemeljeni govornjeni knjižni jezik velja za kultivirano rabo jezika, ta pa je z vidika normativnosti hkrati izhodiščno vrednotenjsko merilo za vse druge socialno- in funkcijskozvrstne govornjene rabe. Tako kot pri pisni uresničitvi jezika sta knjižna norma in knjižna raba tudi v govornjeni uresničitvi v vzajemno soodvisnem odnosu.

To besedilo kot predlog ponujamo v javno razpravo, v kateri pričakujemo kritičen odziv strokovne javnosti, predloge in dopolnila, ki bi jih vključili v osnovno besedilo ali nastajajoča pojasnila, ki bodo sestavni del definicije.

Tokratni pravorečni posvet se je osredinil na vprašanje tonemskih in kolikostnih nasprotij v govornjem slovenskem knjižnem jeziku. Podpisani smo na posvetu predstavili dva predloga sklepov, ki se glasita:

- Tonemska in netonemska izreka sta v govornjem slovenskem knjižnem jeziku enakovredni.
- Različica govornega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašanih samoglasnikih je dopustna, vendar ne prednostna.

Tudi ta dva predloga, prosimo, vzemite v pretres, predlagajte dopolnitve in morebitne spremembe ter dodatke.

Vaše odzive pričakujemo do 15. februarja 2021 na naslov pravorecje@zrc-sazu.si. Pišite nam tudi, če se s predlogi strinjate.

Ljubljana, 10. januarja 2021

Jožica Škofic, Tanja Mirtič, Marko Snoj in Hotimir Tivadar

ODZIVI V JAVNI RAZPRAVI

Nekaj misli ob sklepih pravorečnega posveta

Kot sodelavci Pravopisne komisije pri SAZU in ZRC SAZU ter člani Pravopisne sekcije Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU smo se odločili za nekaj misli ob predlaganih sklepih pravorečnega posveta prispevamo kot skupina. Zavedamo se, da je pri opisu in kodifikaciji govorjene podobe knjižne slovenščine veliko nerešenih vprašanj, ki so bodisi dogovornega bodisi normativnega značaja, o vseh pa bi se bilo treba v okviru stroke pogovoriti in – kjer je mogoče – v dobro uporabnikov poenotiti.

O tonemski in netonemski »izreki«

Sklep: *Tonemska in netonemska izreka sta v govorjenem slovenskem knjižnem jeziku enakovredni.*

Za splošno rabo se zdi precej bolj smiselna in terminološko nesporna trditev iz *Slovenskega pravopisa* 2001 (člen 622):

*Slovenski knjižni jezik ima dve vrsti naglaševanja: jakostno in tonemsko. Pri jakostnem se izrazitost naglašene samoglasnika dosega z večjim izdihom zraka, pri tonemskem pa z visokim ali nizkim tonom. **Obe vrsti naglaševanja sta enakovredni, vendar večinoma pokrajinsko vezani. Tonemsko naglaševanje je značilno zlasti za osrednja narečja (dolenjsko, gorenjsko, koroško).***

Tonemskemu naglaševanju nihče ne odreka statusa, ki ga je uživalo doslej, vendar pa je sodobno uresničevanje tonemskega naglaševanja slabo raziskano, ni jasne ločnice med gorenjskim in dolenjskim tipom, ki se izkazujeta kot različna. Tonemski naglas pri nekaterih skupinah govorcev odstopa od sistemsko predvidljivih oblik, zato bi bilo treba tem dejstvom nameniti več raziskovalne energije. Večjo težavo predstavlja tudi otonemljanje prevzetega besedja.

Razprava na posvetu, iz katere je bilo mogoče razbrati tudi prizadevanje, da je treba izraziteje razlikovati med tonemskimi in netonemskimi govorcji knjižnega jezika (npr. celo med gledališkimi predstavami s tonemskimi in netonemskimi govorcji), se uvršča med bolj diskriminatorne razprave v sodobni slovenistiki, saj žal postavlja knjižni jezik kot sredstvo razdruževanja in ne povezovanja.

Kolikostna razmerja

Sklep: *Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašanih samoglasnikih je dopustna, vendar ne prednostna.*

Raziskovanje kolikostnih opozicij v knjižnem jeziku kaže na tri vrste govorne realizacije kratko naglašanih samoglasnikov:

- na reduciranje do polglasnika (zgled za to so posnetki izreke v eSSKJ: modras, bahat, uhat ipd.);¹
- na izgovor kratkih glasov (pri govornih, ki uresničujejo kračine tudi v svojem narčnem govoru);
- na podaljšanje oz. izenačenje z dolgimi samoglasniki (zato se že v SSKJ pojavljajo tudi dvojnice tipa albižan in albižán, belogláv in belogláv ..., v *Sinonimnem slovarju* pa tudi zgolj dolžine, npr. láh, kar odstopa od norme SSKJ).

S kratkim *a* zapisani izgovorjeni polglasnik (uhat) v e-slovarju knjižnega jezika je novost, ki kar kliče po raziskavah na tem področju. Kaže pa tudi na to, da je treba sklepe oblikovati na osnovi skrbno načrtovanih eksperimentalnih raziskav, ki na tem področju (v primerjavi z drugimi področji jezika, npr. kvalificiranje leksike) ponujajo oprijemljive in preverljive rezultate. Pri opisu sodobnega slovenskega govorjenega jezika bi bilo smiselno opozoriti tudi, da v novejših raziskavah razlikovanje kolikosti ni bilo izkazano in je kot kratki naglašeni samoglasnik opredeljen samo polglasnik, ki ga označujemo s krativcem na *e* ali z ostrivcem na *r*, ko se izgovori pred *r* (dèž [dàš], bèzeg ali bezèg [bèzək in bèzək], pṛvi [pèrvi]).

Zaradi nesporazuma ob zapisu pṛvi [pèrvi] dodajamo še opozorilo P. Weissa:

Polglasnik v knjižni slovenščini je vedno kratek, ne dolg, najsi bo naglašen ali nenaglašen, tudi v položaju pred soglasnikom *r*. Ko v oglatih oklepajih zapisujemo glasove, je nad takim naglašnim polglasnikom vedno, ne samo pred *r*, zapisan krativec: *pès* [pəs], *pṛvi* [pèrvi]. V onaglašnem knjižnem zapisu (predvsem v slovarskih iztočnicah) je naglašeni polglasnik zapisan s krativcem nad črko *e* (*pès*), v položaju pred *r* pa z ostrivcem nad črko *r* (*pṛvi*). (Jože Toporišič, Slovenska slovnica, 2004, 72, pravi slednjemu »obstoja zveza ə + r«.)

Zapis *ṛ* za izgovorjeno [ər] z ostrivcem, ki sicer res pomeni dolžino, je star jezikoslovni dogovor (konvencija), ki pomeni, da sta kratko naglašeni polglasnik in soglasnik *r* v nizu sešeta in skupaj kot da dolga. Razumevanje, da je zaradi ostrivca nad soglasnikom *r* naglašeni polglasnik ali celo glas *r* sam po sebi dolg, je na ravni ljudske etimologije zaradi neposrednega in nesistemskega branja ter nikakor ne pomeni pravorečne norme in iz nje tudi ne izhaja. Slovenščina tak način zapisa skupine [ər] kot še kaj drugega dolguje srbohrvaščini. Fran Miklošič je v slovenski knjižni jezik uvedel izjemno zapisovanje niza polglasnik + glas *r* z eno samo črko, *r* (*vrt*, *smrdi*). Okvirno pred letom 1850, še v času bohoričice, se je polglasnik tudi v tem položaju sistemsko (prim. današnje *pes*, *temen*) pisal s črko *e*: *vert* [vèrt], *smèrdi* [smèrdi]. Srbohrvaščina in Miklošičevo narečje, prleščina, pred naglašnim *r* nimata polglasnika, ampak se ta izgovarja kot zložni *r*.

¹ Pridobljeno na naslovu [https://www.fran.si/201/esskj-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika;gesla bahat, modras, uhat](https://www.fran.si/201/esskj-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika;gesla%20bahat,%20modras,%20uhat). Dostop 10. 2. 2021.

V Toporišičevi *Slovenski slovnici* je na navedenem mestu glede tonemskih nasprotij pri obstojni zvezi *a + r* rečeno:

(Cirkumflektirana oblika je v zgornjih primerih zmeraj orodnik, akutirana pa tožilnik ednine istega samostalnika.) Na dolgih samoglasnikih je to nasprotje mogoče tudi v zadnjem ali edinem zlogu, pri polglasniku pa le v nezadnjem: *pôt – pôt, tãmo – tãmo*; tudi pri obstojni zvezi *a + r* v zadnjem ali edinem zlogu je nasprotje mogoče: *čřn* (samostalni) – *čřn* (pridevnik). Tonemskega nasprotja na nezadnjezložni kračini (razen ko gre za polglasnik) ni: taki primeri so cirkumflektirani: *tãmo – tãmo proti nẽmôč*.

Le kratek polglasnik piše in določa Slovenski pravopis 2001, člen 1070, str. 140; če bi bil polglasnik dolg, bi bilo za naglašenim v oglatih oklepajih zapisano dvopičje, pa ni:

[ə]	polglasnik	<i>e</i>	<i>pes, temen</i>
		ø ** pred <i>r l m n v</i> ustreznem sklopu	<i>rdeč, Vltava, Mboja, Nkrunah</i>
[ʔ]	naglašeni	<i>è</i>	<i>pès, tẽma</i>
		ø pred <i>r l m n v</i> ustreznem sklopu	<i>řja, Vřtava</i>

Slovenska zborna izreka, kakor sta jo leta 2003 v knjigi s tem naslovom opisali Cvetka Šeruga Prek in Emica Antončič, tak položaj (na strani 75), pač po *Slovenskem pravopisu* 2001 in po že prej spoznanem, ponazarja s primeroma »mrtvec, mrtveca [màrtvēc, màrtvēc]«, torej s kratkim polglasnikom, najsi bo naglašen ali pa ne. Polglasnik pred istozložnim *r* je v nekaterih slovenskih narečjih lahko tudi dolg, o čemer priča *Slovenski lingvistični atlas* 2.1 (Ljubljana, 2016, str. 28) v narečnih uresničevah leksemov *vrh, drva, strd* in *vrt*.

V pravopisnih pravilih, ki so v pripravi, obravnavamo polglasnik v položaju pred *r* (in njegov zapis) seveda v okviru slovenskega knjižnega jezika in v njem je tudi po zadnjih izsledkih polglasnik zagotovo kratek. Branje besed, kot je *řja*, z dolgim polglasnikom (zaradi res le dogovornega ostrivca na *r* za zvezo obeh glasov) bi bilo nesistemsko in neustrezno, saj lahko poučevano in ukazano, če je napačno, z domnevno dovolj visokega zapovedovalnega ali učiteljskega mesta (npr. v izgovoru iztočnic v slovarjih, objavljenih na spletu) v slovenskem pravorečju povzroči motnjo. Zato tole opozorilo, da do nje ne bi prišlo ali prihajalo.

Za konec

Znanstveni posvet, ki ima ambicijo sprejemati sklepe, obvezujoče za vse raziskovalce in uporabnike knjižnega jezika, naj bi bil odprt, kar pomeni, da se nanj lahko prijavijo vsi raziskovalci, ki se s problematiko ukvarjajo. Sklepi znanstvenih posvetov so navadno rezultat skupinskega raziskovalnega premisleka udeležencev posveta, zato je smiselno, da bi se udeleženci vsak s svojega stališča opredelili do izhodiščnih vprašanj (hipotez), na katera bi skušali v prispevkih, ki naj bi bili prikaz raziskovalnih izsledkov ali predstavitev lastnih izkušenj, in razpravi odgovoriti. Tako bi omogočili

predstavitve tudi morebitnih novih predlogov, diskusijo enakovrednih sogovornikov in sintezo v sklepih.

Pri reševanju dolgo let zapostavljene pravorečne problematike se premalo zavedamo, da se v knjižnem jeziku ne moremo ukvarjati le z zgodovinsko rekonstruiranim oziroma naučenim jezikovnim sistemom, ampak ob dejstvu, da se knjižni jezik uresničuje predvsem v družbi, upoštevati tudi družbeno realnost in temu namenjati svoj raziskovalni interes. Tudi opis govornega knjižnega jezika bi bil lažje opredelljiv, če bi prej odgovorili na vprašanja, ki se porajajo ob gradivskih raziskavah pri pripravi posodobljenih priročnikov knjižnega jezika, npr.:

1. *Ali je knjižni govor zgolj brani ali je tudi prosto govornjen?*
2. *Kje je meja med govornim knjižnim in pogovornim knjižnim jezikom?*
3. *Ali tovrstna terminologija sploh (še) ustreza sodobni jezikovni stvarnosti in raznolikosti?*
4. *Ali potrebujemo v slovenistiki tudi raziskovalno skupino, ki se s pravorečjem ne bo ukvarjala zgolj kot s stransko nalogo pri opisu knjižnega jezika, ampak bo pripravila tudi priročnik in oblikovala smernice za druge priročnike in slovarje?*
5. *Kdo se trenutno raziskovalno in priročniško ukvarja s pravorečjem in katere težave imajo vsi udeleženci tega neformaliziranega procesa pri svojem delu?*
6. *Katere besedilne zvrsti ali tipi so danes zgled govornega knjižnega jezika, katera podstava je torej tista, ki sorazmerno ustreza modelu, ki mu v knjižnem jeziku govorci »pripisujemo nezaznamovanost in splošno sprejemljivost«?*

*Izr. prof. dr. Helena Dobrovoljc
Doc. dr. Tina Lengar Verovnik
Dr. Peter Weiss*

Pobudniki 1. Slovenskega pravorečnega posveta si prizadevajo tudi za izdelavo usklajene definicije govornega slovenskega knjižnega jezika. Definicija v prvem delu ugotavlja variantnost uresničitev govorne slovenščine, ki jo, ko gre za knjižno rabo, omejuje na »določen obseg segmentnih in predvsem suprasegmentnih lastnosti« v javnih in uradnih govornih položajih, ki je splošno sprejemljiva. S tem je dopuščena določena variantnost knjižne izreke, kar zelo podpiram. Enako podpiram tudi zadnji del definicije, ki predvideva soodvisen odnos med normo in rabo/uresničitvami.

Glede dela definicije, ki govori o tem, da »/tako utemeljeni govornjeni knjižni jezik velja za kultivirano rabo jezika, ta pa je z vidika normativnosti hkrati izhodiščno vrednotenjsko merilo za vse druge socialno- in funkcijskozvrstne govorne rabe«, pa imam zadržke, saj bi lahko bilo opredeljevanje knjižne različice govorne rabe kot »kultivirane« v današnjem kontekstu in v javnosti razumljeno drugače, kot je bilo verjetno mišljeno. Tudi opredeljevanje govorne knjižne slovenščine kot merila za vse druge zvrsti se mi ne zdi ustrezno niti potrebno, saj to nikakor ni zadostno merilo za razločevanje in opredelitev ostalih govornjenih zvrsti.

Izr. prof. dr. Darinka Verdonik

Pozorno sem prebrala osnutek in

1. na opredelitev govorjenega knjižnega jezika nimam pripomb. Ustavila sem se le pri izrazih nacionalnoreprezentativno in nacionalnopovezovalno – morda bi bilo bolj primerno uporabiti izraz narodno-.
2. Tudi z obema predlogoma glede tonemskih in kolikostnih nasprotij se načelno strinjam, čeprav imam nekaj malih pripomb:
 - Morda bi bilo bolje zapisati naglaševanje kot izreka.
 - Formulacijo glede enakovrednosti tonemskosti in netonemskosti je mogoče razumeti tudi kot izbirnost: če kdo govori tonemsko, lahko govori tonemsko, če kdo ne govori tonemsko, lahko govori netonemsko. Skratka izvornim netonemcem se ni treba učiti tonemskosti (in obratno). Na odru se tako npr. lahko v dialogu srečata tonemski in netonemski govorec. Morebitne moteče slušnozaznavne razlike pa mora znati omiliti lektor z ustreznimi napotki.
 - Sklep glede kolikostnih nasprotij se mi zdi primeren, saj ga potrjuje govorna praksa.

Izr. prof. dr. Katarina Podbevšek

Veselilo me je sodelovati na posvetu. S predlogi sklepov se v grobem strinjam, predvsem pozdravljam drugi sklep, ki priznava dve možnosti pri kolikostnih nasprotjih in torej upošteva sodobno rabo, kar sama zelo zagovarjam. Hkrati pa omogoča obe možnosti – tudi variantnost zelo pozdravljam. Dobro se mi tudi zdi, da se je pri tonemskem in jakostnem naglaševanju zapisala enakovrednost. Sama se zavzemam za večjo demokratičnost v govorjenem javnem govoru, kot je bila v preteklosti – seveda pa ne v smeri, da je dopuščeno karkoli, zato se mi premiki, ki dopuščajo srednjo pot, zdijo odlični.

Doc. dr. Nina Žavbi

S sklepi posveta se strinjam s pridržkom, da se nastopajoči (in spremljajoči) deklarativno zavzemajo za enoten knjižni jezik, v rabi pa vanj pogosto vnašajo prvine pogovornosti ali ga kako drugače zaznamujejo, kar zlasti velja za spontani govor v neposrednem prenosu, pri katerem napak ni mogoče popraviti. Za govorečega takšen položaj pomeni večjo obremenitev, saj besedila ne more presojati posamezno in v daljšem časovnem razmiku (vsebina, slog, slovnica, prozodija). Na prireditvah ali oddajah govoreči hkrati komunicira z gostom (oz. občinstvom v studiu in zunaj njega – po telefonu) in režijo, pozoren je na gostovo izražanje, na lastno obrazno mimiko in gibanje telesa. V tem smislu razumem tudi oba sklepa, da odstopanje od neprednostne variante ne pomeni že njenega zanikanja, ampak hipno realizacijo ponotranjenih jezikovnih vzorcev, tudi morda z osebno neželjenimi jezikovnimi zdrs. Dopustna variantnost pa je pri govorjenem knjižnem jeziku zagotovo večja kot pri pisnem.

Rok Dovjak

Sicer s težkim srcem, ker slovenski knjižni jezik siromašimo, a z zavedanjem, da gre jezikovni razvoj trenutno v to smer oz. v smer poenostavljanja (čeprav se na delih kolikostno nasprotje s krajšanjem visokih ali celo vseh vogelnih dolgih samoglasnikov v določenem (soglasniškem) okolju ponovno vzpostavlja), se moram strinjati tudi z 2. sklepom. Upam pa, da bo jezikovna zavest in demokratičnost tistih, ki vplivajo na javni govor, dovolj močna in da ne bodo v prehitro odpravljanje tonemskih in kolikostnih nasprotij zdaj s še večjo zavzetostjo silili tistih, ki zaradi krajevne pripadnosti eno, drugo ali oboje še znajo izrekati.

Red. prof. dr. Vera Smole

Pobudniki 1. Slovenskega pravorečnega posveta, ki je potekal sredi decembra ne samo v pobudi, temveč tudi soorganizaciji treh ustanov oz. posameznikov in posameznic s teh ustanov, so slovenski jeziko(slov)ni skupnosti po posvetu januarja ponudili v razpravo svojo usklajeno definicijo govorjenega slovenskega knjižnega jezika – najbrž z namenom, da bi definicija (z morebitnimi dopolnitvami?) postala splošno veljavna. Ob tem se nam postavljajo vprašanja, ali je taka definicija res možna, res potrebna in zakaj, in če je, kako nadaljevati usklajevanje tako, da bosta razprava in odločanje zajela in vključila široko strokovno občinstvo, ne le ozkega kroga podpisanih pobudnikov.

Definiranje tako kompleksnih in od interpretacije odvisnih pojmov, kot je govorjeni knjižni jezik, je stvar raziskovalne dejavnosti in pedagoške prakse, kar poteka po ustaljenih poteh na relevantnih ustanovah. Enotne in vsesplošne veljavne definicije govorjenega knjižnega jezika, ki bi zavezovala vse in vsakogar, zato niti ne more biti; definicija se zdi smiselna predvsem za splošne pedagoške namene, pa morda tudi za aktualne kodifikacijske potrebe – in mora torej biti, kar je povedano že v prejšnjem odstavku, sprejeta res s širokim konsenzom.

Nekaj pripomb k besedilu samemu: razglasiti (knjižno)jezikovno rabo za »uresničevanje« knjižnega jezika je problematično, saj vzbuja vtis, da je knjižni jezik nekaj, kar obstaja samo po sebi, neodvisno od rabe. Tako pojmovanje se bodisi hote bodisi nehote zlahka poveže s prepričanjem, da je torej knjižni jezik in njegovo podobo mogoče ugotavljati in določati brez doslednega upoštevanja empiričnih danosti statistično reprezentativne sodobne jezikovne rabe, ki po kontekstualnih dejavnikih velja za knjižno (kar je seveda zadeva, odprta za interpretacijo), temveč je knjižnojezikovna podoba predvsem rezultanta jezikovne in jezikoslovne tradicije, pri kateri je treba vztrajati za vsako ceno in predvsem poskrbeti za njeno »uresničevanje« v nadaljnji rabi. Tradicija in prožna stabilnost knjižnega jezika sta gotovo njegovi dragoceni lastnosti, a v sodobnih jezikovnih razmerah bi kazalo prožnost še okrepiti – in morda raje kot o prožni stabilnosti razmišljati o stabilni prožnosti.

Vprašnji nacionalne reprezentativnosti in nacionalne povezovalnosti slovenskega knjižnega jezika bi si gotovo zaslužili široko in poglobljeno razpravo. V razmerah slovenske državne suverenosti in vključenosti Republike Slovenije v Evropsko unijo potekajo identitetni procesi tudi v povezavi z jezikom najverjetneje precej drugače kot

v slovenski preteklosti. Slovenskega naroda identitetno ne povezuje (več) samo slovenski knjižni jezik, ampak slovenski jezik z vsemi svojimi varietetami, slovenščina kot jezikovni kontinuum, tudi če ima med njimi najopaznejšo in najmočnejšo vlogo knjižni jezik. Tudi pojmovanje nacionalne reprezentativnosti knjižnega jezika bi po analogiji terjalo temeljit sodobni premislek. Bežna omemba teh dveh (ne več zares samoumevno veljavnih) vlog v predlagani definiciji se zato ne zdi potrebna.

Izpostavitev variantnosti govorjenega knjižnega jezika se zdi zelo smiselna s stališča njegove družbenopovezovalne moči. Nenavadno pa je, da definicija v isti sapi z različnostjo narečnih podlag omenja med razlogi za »izhodiščno« variantnost tudi tujejezične vplive – ti sinhrono gledano najbrž ne morejo imeti odločilnega vpliva na neko govorico, ki bi pri večini sodobnih sogovorcev in sogovork učinkovala sprejemljivo in nezaznamovano. Če so pobudniki pri tem morda imeli v mislih tudi vse večjo množico govorcev in govork slovenščine kot drugega in tujega jezika, bi bilo to bolje omeniti izrecno – čeprav pri tej skupini (posplošeno) seveda ne gre le za »določen obseg segmentnih in predvsem suprasegmentnih lastnosti«, ampak za širok nabor interferenčnih procesov pri knjižnojezikovni rabi.

Pri variantnosti besedilo govori o govorcih in njihovih poslušalcih – morda bi pri sodobnem pojmovanju knjižnega govorjenega jezika vendarle kazalo težišče z enogovornega sporočanja prerazporediti tudi na dvogovorno sporazumevanje.

Drugi odstavek predlagane definicije je nejasen, izzveni pa tudi precej nedemokratsko v odnosu do celote jezikovnih praks v slovenščini. Kaj v jezikovni skupnosti velja za kultivirano rabo jezika in kaj ne, lahko taka definicija (s svojimi posledicami) kvečjemu sousmerja, ne more pa kar določati. Kaj pomeni, da je »govorjeni knjižni jezik /.../ z vidika normativnosti /.../ izhodiščno vrednotenjsko merilo za vse druge socialno- in funkcijskozvrstne govorne rabe«? Da govorni knjižni jezik zajema samo iz tistih rab, ki so zanj primerne? To bi bila res nepotrebna (in nerabna) tautologija. Če pa obstaja odgovor na vprašanje, zakaj naj bi vse neknjižne in nenormirane jezikovne rabe (kar pomeni veliko večino govorne rabe slovenščine) vrednotili z merili knjižnega jezika, je ta odgovor pravzaprav problem, in to družbeno izključevalne narave: torej naj bi bilo vse, kar ni knjižno, na splošno manj vredno in slabše od knjižnega?

Tudi zadnji stavek drugega odstavka izzveni nekoliko tautološko; če »vzajemen soodvisen odnos« (ki bi ga najbrž lahko skrajšali v *vzajemno soodvisnost*) razumemo tako, da knjižna norma vpliva na knjižno rabo, ta pa povratno na normo, se s tem ni mogoče ne strinjati – toda tako razumevanje se zdi v nasprotju s formulacijo o uresničevanju knjižnega jezika v prvem odstavku.

Pri sklepih v zvezi s tonemskostjo se poleg vsebinskih vprašanj spet postavi temeljno formalno vprašanje: kdo in na podlagi česa lahko razglasi v knjižnem jeziku nekaj za dopustno ali nedopustno, prednostno ali neprednostno?

Odgovor je: na podlagi empiričnih podatkov o statistično reprezentativni jezikovni rabi, s širokim strokovnim konsenzom in z zavedanjem o družbeni občutljivosti jezikovnega normiranja. Če je poziv k javni razpravi po 1. Slovenskem pravorečnem posvetu predvsem začetek za vse zainteresirane odprte javne razprave o nadaljnjih poteh normiranja slovenskega govorjenega standardnega jezika, potem je to pravi korak.

Dopolnjevanje in površinsko preoblikovanje nekih vnaprej usklajenih definicij pa je prej korak nazaj.

Red. prof. dr. Vojko Gorjanc
Red. prof. dr. Monika Kalin Golob
Doc. dr. Simon Krek
Doc. dr. Nataša Logar
Doc. dr. Tadeja Rozman
Red. prof. dr. Marko Stabej

Pripombe k predlogu sklepov pobudnikov pravorečnega posveta

Uvodna pripomba:

Posvet na Zoomu 15. 12. 2020 sploh ni bil pravi posvet, saj se nismo nič posvetovali. Šele na koncu srečanja, po referatih z minimalnimi razpravami, je bil udeležencem predstavljen in ponujen v sprejetje vnaprej pripravljeni »predlog sklepov«, vendar po kratki razpravi nekaterih udeležencev v časovni stiski ni bil sprejet kot vsebinski rezultat in veljaven dokument posvetovanja, temveč brez formalne odločitve prepuščen nadaljnji obravnavi, usklajevanju in interpretaciji. Sedanji in prihodnji status »predloga sklepov« (uvodni predlog definicije govornega knjižnega jezika in predlog dveh konkretnih sklepov o normi) je torej nejasen, ob tem pa se postavlja vprašanje končnega namena tega »delovnega gradiva« ter naše (so)odgovornosti (ožjega in širšega kroga udeležencev posvetovanja) pri strokovnem usmerjanju jezikovnonačrtovalnega odločanja pred začetkom javne razprave.

Posamezni problemi:

1. Uvodni del gradiva napoveduje »usklajeno definicijo govornega slovenskega knjižnega jezika«, vendar je predlagano besedilo prej gostobesedno zapleten opis kakor pa (strnjena) definicija. Povrhu tega je napovedana celo možnost nadaljnje širitve definicijskega besedila s predlogi in dopolnili iz razprave. Predlagam skrajšanje in terminološko izčiščenje definicijskega dela (gl. prilogo), za njim pa odstavek z vsebinsko iztočnico za sklepni del gradiva: domnevno potrebo po poseganju v kodifikacijo knjižne norme zaradi morebitnih novosti v jezikovnem razvoju ali v jezikoslovni teoriji (domneva /pre/velike neskladnosti med kodificirano normo in rabo?).
- a) Vsebinsko razmerje med uvodnim in sklepnim delom gradiva je zdaj nejasno in »dva predloga sklepov« visita v zraku: sta brez povezave na uvodni del, na drugi strani pa brez trdne opore v ugotovitvah in stališčih iz povzetkov referatov, pripravljenih za posvetovanje (so pa z marsikaterim celo v nasprotju). Razlika med izhodiščnim stanjem in predlaganimi spremembami ni navedena.

K 1. predlogu: Tonemskosti se je na posvetu bolj ali manj dotaknilo kar osem referatov (povzetki). Večinoma so se ukvarjali z distribucijskimi vprašanji in poudarjali

potrebo po metodološko neoporečnih temeljnih raziskavah (Jurgec, Mirtič), v nobenem pa ni bilo pripomb zoper stanje v jeziku niti potrebe po spreminjanju zdaj predpisane statusne ureditve, po kateri sta »o/be vrsti naglaševanja /.../ enakovredni, vendar večinoma pokrajinsko vezani« (SP 1990 in SP 2001, obakrat § 622). Kljub temu se s 1. predlogom predvideva sprememba: brez utemeljitve se opušča določilo o pokrajinski vezanosti obeh vrst naglaševanja, to pa se včlenjuje v obnovljeno kampanjo za statusno degradacijo tonemskosti. V nasprotju z opozorili v nekaterih referatih (Faganel, Dular, Mirtič, Šekli) in z mojo pripombo v okviru kratke, neurejene in na silo pretrgane razprave na koncu posveta so predlagatelji vztrajali pri brisanju določila o pokrajinski vezanosti. Zdaj svojo pripombo ponavljam oziroma nasprotujem omenjeni spremembi, da se ne bi nepremišljeno zavrzel s težavo (v napetih razmerah) doseženi »strateški sporazum« prejšnje generacije slovenističnih kodifikatorjev o realnem poroštvu za enakovrednost tonemskega in netonemskega naglaševanja v slovenskem knjižnem govoru (več v referatu za zbornik).

K 2. predlogu: Vprašanja kolikostnih nasprotij se je dotaknilo šest povzetkov referatov (Jurgec, Mirtič, Snoj & Ježovnik, Podbevšek & Žavbi, Kenda & Škofic, Smole). Večinoma omenjajo že dolgo zaznavano upadanje izrazitosti in fonološke obremenitve, le Snoj in Ježovnik pa predlagata spremembo kodifikacije za zmanjšanje neskladja med normo in rabo, in sicer tako, da se v knjižni izreki poleg dosedanje ureditve (kolikostna nasprotja naglašanih samoglasnikov ob nedopustnosti redukcije kračin v polglasnik) dopušča različica brez izraženih kolikostnih nasprotij naglašanih samoglasnikov, »vendar ne kot prednostna«. Menim, da je smer te spremembe ustrezna, njen obseg pa nekoliko preširok, tako da bi utegnili biti »za večino preostalih govorcev pretirano moteča«, saj prehiteva naravno dogajanje. Upadanje izrazitosti kolikostnih nasprotij namreč ne velja enako za vse samoglasnike: skoraj popolnoma je res usahnila pri visokih samoglasnikih (/i/, /u/), pri nizkem (/a/) je upadanje samo delno (*čša* – *čas*; prim. *jaz*, *gad*, *prepad*), nasprotje pri sredinskih parih (/ô : ô/ in /ê : ê/) pa ni prizadeto (*ôna* – *ôn*, *êna* – *ên*; prim. *groza* – *grozd*, *grob*, *potop*, *dno*; *peta* – *zet*, *izlet*, *spored*, *le*, *otroče*). Ugotovljeno neskladje med normo in rabo bi s počeznim kodificiranjem brisanja vseh kračin na eni strani zmanjšali, hkrati pa na drugi strani povečali dopustnost dvojnic (ki jih v rabi ni). Zato predlagam ustrezno preciziranje predlaganega sklepa (in morda namig o izvzetosti polglasnika ter /ɛ/ in /o/ iz te obravnave), hkrati pa tudi tu podpiram pozivanje k metodološko neoporečnim temeljnim raziskavam.

Povzetek

1. Predlagam preureditev uvodnega besedila: skrajšanje in strnitev »definičijskega« dela ter pripis odstavka z utemeljitvijo pobude za posvetu (brez prejudiciranja rezultatov).
2. Nasprotujem predlaganemu prvemu sklepu, ker je sedanja ureditev v SP 2001 ustrezna, spreminjanje (črtanje določila o pokrajinski vezanosti variant) pa nepotrebno oziroma celo škodljivo (več v referatu za tiskani zbornik).
3. Predlagam preciziranje predlaganega drugega sklepa, in sicer kot delno zožitev obsega dopustnega opuščanja naglašanih kračin (gotovo ne velja za /ê/ in /ô/, za /a/ je še potrebno raziskovanje).

Priloga (*Predlog skrajšanja in preureditve definicijskega dela uvodnega besedila*)

Tako kot pisna ima tudi govorna uresničitev knjižnega jezika poleg sporazumevalne vloge tudi narodnoreprezentativno in narodnopovezovalno vlogo. Medtem ko je pisna norma v javnih in uradnih govornih položajih enaka za vse pišoče in se variantnost kaže le v razmeroma malo nadrobnostih, pa je variantnost govorjenega knjižnega jezika zaradi različnih narečnih podlag, tujejezičnih vplivov in nalikovnih procesov večja, zlasti pri nekaterih segmentnih in nadsegmentnih lastnostih, ki jim govorci in poslušalci pri ustnem sporazumevanju v takih govornih položajih pripisujemo splošno sprejemljivost oziroma dopustnost. Tako uokvirjeni knjižni govor velja za kultivirano rabo jezika in je z vidika normativnosti hkrati izhodiščno vrednotenjsko merilo za vse druge socialno- in funkcijskozvrstne govorne rabe. Kakor pri pisni uresnitvi jezika sta knjižna norma in raba tudi v govorjeni uresnitvi vzajemno soodvisni.

Dr. Janez Dular

Predlog drugega sklepa se glasi: »Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašeni samoglasnikih je dopustna, vendar ne prednostna.« Ta sklep je v resnici neeksplicitna verzija dveh sklepov: »Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašeni samoglasnikih je dopustna« in »Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika z izraženimi kolikostnimi nasprotji na naglašeni samoglasnikih je prednostna.« Ker mora bit strokovni, posebej pa še znanstveni, jezik jasn in ekspliciten, predlagam, da se bodisi jasno zapiše, da je različica s kolikostnimi nasprotji prednostna, bodisi se to določilo opusti (torej samo »Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašeni samoglasnikih je dopustna«). Trenutno besedilo je nejasno in zavajajoče.

Prof. dr. Peter Jurgec

Prispevek k javni razpravi ob 1. Slovenskem pravorečnem posvetu

12. 2. 2021 sem se oglasila na elektronski naslov pravorecje@zrc-sazu.si in si tako zagotovila mesto v javni razpravi, ki je bila spodbujena s strani pobudnikov prvega Slovenskega pravorečnega posveta ob besedilu »usklajene definicije govorjenega slovenskega knjižnega jezika«. Na besedilo brez naslova, ki sem ga sama poimenovala Izjava, sem naletela ob pripravi prispevka za tematsko številko revije *Jezik in slovnstvo*, ki se bo ukvarjala z vprašanji pravopisa in pravorečja. Takrat, 12. 2. 2021, sem si dovolila na zgornji e-naslov poslati zgolj nekaj svojih pomislekov in vprašanj, ki sem jih zapisala neposredno ob rob besedila, tako, kot so se mi ta dejansko postavljala ob njegovem branju. Ker sem bila nagovorjena, se mi zdi prav, da svoj takratni zapis dopolnim in posredujem urednikom v za objavo primernejši obliki.

Že iz zgoraj zapisanega je najbrž jasno, da sem imela in da imam še vedno težavo že zgolj s poimenovanjem besedila, na katerega se odzivam. Kakor tudi z razumevanjem tega, kaj naj bi to besedilo dejansko sploh bilo, komu in čemu je namenjeno ter kdo naj bi to besedilo dejansko potreboval in zakaj. Kot bralka besedila, ki je bilo objavljeno in dano v javno razpravo kar nekaj časa po posvetu, – tega sem, sicer ne v celoti, z zanimanjem in veseljem spremljala sredi decembra – sem se nehote vprašala, čemu se je zdelo potrebno pred samim posvetom (kot ste zapisali avtorji) definirati govorjeni slovenski knjižni jezik. Ste morda želeli omejiti razpravljavce oz., če obrnem bolj v pozitivno smer, jim ponuditi bolj jasne okvire za njihovo razmišljanje? Moje razmišljanje, glede na to, da je bilo besedilo objavljeno po posvetu, najbrž ne gre v pravo smer ... Če že obstaja potreba po definiciji govorjenega slovenskega knjižnega jezika, ali je ne bi bilo nemara bolje iskati na samem posvetu in z njo počakati do njegovega konca? Ne bilo bi prvič, da bi se posvet končal z Izjavo za javnost ... Na koncu tega istega besedila (Izjave) se vam je sicer zapisalo: »To besedilo kot predlog ponujamo v javno razpravo, v kateri pričakujemo kritičen odziv strokovne javnosti, predloge in dopolnila, ki bi jih vključili v osnovno besedilo ali nastajajoča pojasnila, ki bodo sestavni del definicije.« Iz tega zapisa pa, po mojem mnenju, ponovno ni jasno, za kakšen predlog oziroma predlog česa sploh gre, in o kateri definiciji in definiciji česa teče beseda? Je to, kar je bilo na samem začetku napovedano kot definicija govorjenega slovenskega knjižnega jezika, zdaj definicija le-tega ali ne? Toliko na začetku o nejasnih okoliščinah, datumskih nejasnostih, početju, ki naj bi bilo prej, pa je bilo dejansko potem ...

Zdaj pa k vsebini. Zame osebno je sporna že prva poved besedila: »Knjižni jezik se uresničuje pisno ali govorno.« Knjižni jezik **je** (poudarek avtorice) pisni in govorjeni – če ga pišemo in govorimo, torej zares uporabljamo, njegovi uporabniki. Sicer pa ga **ni**. Ne more se 'uresničevati', ker sam po sebi ne obstaja – brez uporabnikov ga namreč sploh ni. In brez uporabnikov ga niti ne moremo in ga tudi ne bi smeli definirati. Prav zato je, po mojem mnenju, sporna tudi naslednja misel: »Tako kot pisna ima tudi govorjena uresničitev knjižnega jezika poleg osnovne sporazumevalne funkcije tudi nacionalnoreprezentativno in nacionalnopovezovalno vlogo.« V sedanjih časih je operiranje z 'nacionalnim' precej kočljivo, a zapisano bi lahko imelo ravno nasproten učinek od hotenega: nacionalnorazločevalen. Ljudje bi se kar naenkrat namreč lahko ločevali na take, ki to 'reč', ki se jo v omenjenem besedilu definira, obvladajo, in take, ki ob tako visoko zasukanih besedah lahko samo nemo zremo ...

Do neke mere poznavajoča javno, uradno komunikacijo govorcev slovenščine z zahodnega in severnega roba slovenske jezikovne skupnosti, se nikakor ne morem strinjati niti z nadaljevanjem besedila: »Medtem ko je pisna uresničitev slovenskega knjižnega jezika v javnem in uradnem govornem položaju tako rekoč enaka za vse pišoče in se variantnost kaže le v posameznostih, pa je variantnost glasovne ravnine govorjenega knjižnega jezika zaradi različnih narečnih podlag, tujejezičnih vplivov in nalikovnih procesov prisotna že v izhodišču.« Po eni strani že slovenski pisni standard kaže precej bolj pisano in raznovrstno podobo, kot smo jo v središču pripravljeni priznati in sprejeti, po drugi strani pa variantnosti govorjene podobe slovenščine tudi ne gre pripisovati kar pavšalno tujejezičnim vplivom.

Variantnost bi bilo ob vprašanjih pravorečja slovenskega jezika vsekakor potrebno upoštevati, posledično pa to tudi pomeni, da najbrž ni več prav nobene potrebe po eni sami pravorečni normi, ki bo enaka in obvezujoča za vse uporabnike slovenščine. S tega zornega kota se zdita popolnoma odveč tudi oba 'posebna' predloga, ki ju citiram v celoti:

»Tonemska in netonemska izreka sta v govorjenem slovenskem knjižnem jeziku enakovredni.« Gre za variantnost, ki je imanentna lastnost slovenščine – tako kot vse tiste, ki so v tekstu pred tem že navedene, zato ni nobene potrebe po kakršnem koli vrednotenju.

»Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašanih samoglasnikih je dopustna, vendar ne prednostna.« Tudi na tem mestu gre za nepotrebno vrednotenje, ki ne bi vzdržalo empiričnega preverjanja.

Prav je, da se pogovarjamo o pravorečnih vprašanjih, a nobene potrebe ni, da bi (v imenu koga?) sprejemali neke enotne definicije, še manj, da bi postavljali za vse enotna pravila, še najmanj pa ni potrebno, da bi vrednotili v smislu zapisanega: »Tako utemeljeni govorjeni knjižni jezik velja za kultivirano rabo jezika, ta pa je z vidika normativnosti hkrati izhodiščno vrednotenjsko merilo za vse druge socialno- in funkcijskozvrstne govorjene rabe.«

V sedanjem trenutku različni uporabniki slovenščine, od javnih govorcev, ki se pojavljajo v medijih, preko učiteljev na vseh ravneh izobraževanja od vrtcev do univerz, do morda uporabnikov slovenščine kot prvega jezika, ki živijo in delujejo v okoliščinah, ki njihovim slovenščinam niso vedno najbolj naklonjene, do tujih uporabnikov slovenščine, potrebujemo in si zaslužimo precej različna, predvsem pa svojim potrebam prilagojena pravila standardne izreke slovenščine oz. pravorečje. Pravorečje je stvar, pravica in dolžnost jezikovnih uporabnikov, ne pa stvar knjižnega govorjenega slovenskega jezika 'kot takega' ali morda celo njegovih 'upravljalcev'.

Izr. prof. dr. Nataša Pirih Svetina

Kolikostna nasprotja – del fonološkega sistema

Pripomba k predlogu sklepa: 2. *Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašanih samoglasnikih je dopustna, vendar ne prednostna.*

Ob 1. Slovenskem pravorečnem posvetu predlagani sklep, ki se nanaša na kolikostna nasprotja samoglasnikov, naj bi se opustil. Z njegovo uveljavitvijo bi namreč pozornost do kratkih naglašanih samoglasnikov povsem padla, načet bi bil fonološki sistem in bila osiromašena melodija govorjenega slovenskega knjižnega jezika.

Kolikostna nasprotja naj ostanejo normirana za najvišjo obliko zborne izreke. Zviša naj se skrb za njihovo ohranjanje, pri tem se tudi in predvsem okrepi razvijanje zmožnosti slišanja zvočnih razlik.

Utemeljitev:

Opozicija med dolgimi in kratkimi naglašanimi samoglasniki *a*, *i* in *u* v zadnjem ali edinem zlogu je sestavni del fonološkega sistema govorjenega slovenskega knjižnega

jezika. Kratkost in dolgost pri naglašeni samoglasnikih sta, čeprav šibkejši, fonološko relevantni izgovorni prvini, kot sta to na primer zvenečnost in nezvenečnost pri nezvočnikih (npr.: *koza*, *kosa*).

Bràt je šel knjigo brát. / Sàj sem rekel, da ni več sáj. / Še več denarja na kùp mu je prinesel ta nakúp. / Sít sem že zime. Nimamo sít za moko.

Znižana pozornost bi porušila sistem, saj bi bila razlika izničena. S tem bi kratki naglašeni samoglasniki izginili iz slovenskega govorjenega knjižnega jezika. Kratkost bi izgubila celo naglašena široki *e* in široki *o*, pri katerih se kvantitetna razlika položajsko razporeja: v zadnjem ali edinem zlogu sta praviloma samo kratka (z izjemami *gôr*, *dôl*, *Homêr* idr.). Zaradi nastale nevtralizacije opozicije v tem zlogu bi se novemu kriteriju podredila in sprejela splošno uveljavljeno dolžino; kot *čas* namesto *čas* bi se začela izgovarjati dolgo tudi *bôr* namesto *bòr*, *žêp* namesto *žêp*.

Vsi kratki naglašeni samoglasniki bi se z dolgimi slušno izenačili, npr.: *čas* proti *lás* => *čas* kot *lás*; namesto *tâm* proti *dâm*, *krùh* proti *sùh*, *nít* proti *polit*, *žêp*, *ukôr* bi se slišalo samo dolgo: *tâm* kot *dâm*, *krùh* kot *sùh*, *nít* kot *polit* ter *žêp* kot *žêpa*, *ukôr* kot *ukôra* ... Vse dolgo, ter zraven še *snég*, *mésto*, *móst*, *móka*, torej ozki *e* in ozki *o*, ki sta v samoglasniškem sistemu vedno naglašena in dolga.

V slovenskem knjižnem govorjenem jeziku bi bili tako vsi naglašeni samoglasniki, z izjemo polglasnika, samo dolgi.

To pa je hud poseg v melodijo jezika. Del zvočnega bogastva bi bil uničen, čeprav je fonološko podprt.

...

Morda bi šlo tudi za izničenje v knjižni govor pretvorjenih zgodovinsko utemeljenih razmerij.

Morda naj bi fonetična preslikava zajela zelo širok krog govorcev, poskušala zaznati morebitne drugačne oblike izraza teh razmerij, morda večjo ali manjšo odprtost, usredinjenost kratkih naglašeni samoglasnikov, kar je ugotovljena značilnost nenaglašeni samoglasnikov, ki so vedno kratki ...

Morda tega občutljivega jezikovnega vprašanja ne bi smeli prepustili izvenjezikovnemu pritisku racionalnega, ekonomičnega, praktičnega ...

Naj bo jezikovnozvočna edinstvenost te sicer šibke razlike močnejša. Njeno vrednost in hkrati občutljivost zaznamo morda takrat, ko na primer melodijo nekega izbranega knjižnega govora in s tem našo pozornost prekine dolgi *a*, s svojo disonančno odprtostjo na mestu kratkega, z besedo *čas*.

Vika Slabe

Spoštovani,
z definicijo knjižnega jezika se strinjam. Predlagam pa, da se 2. sklep o kolikostnih nasprotjih oblikuje po zgledu 1. sklepa, ki izraža enakovrednost tonemske in netonemske izreke, tj.

2. Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika z izraženimi kolikostnimi nasprotji na naglašanih samoglasnikih in različica govorjenega knjižnega jezika **brez** izraženih kolikostnih nasprotij na naglašanih samoglasnikih **sta enakovredni**.

Kot argument navajam sodobne študije, ki kolikostnih nasprotij na raziskovanem gradivu niso potrdile (medijski knjižni govor ali pa govor izobražencev Ljubljane).

- Srebot-Rejec, T. (1988): *Word Accent and Vowel Duration in Standard Slovene: An Acoustic and Linguistic Investigation*.
- Petek, B., Šuštaršič, R., Komar, S. (1996): *An Acoustic Analysis of Contemporary Vowels of the Standard Slovenian Language*.
- Tivadar (2004): Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku.
- Tivadar (2008): Kakovost in trajanje samoglasnikov v govornem knjižnem jeziku.

Raziskave so s stališča trajanja povzete v Jurgec, P. (2011): Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija* 59/3. 243–268. Mislim, da moramo upoštevati izsledke novejših raziskav, saj opisujemo realen (iz)govor in ne nečesa abstraktnega, kar nima živih govorcev. Če opisujemo abstraktnost (ne realne podobe), potem so vse raziskave odveč, saj z nobeno empirično metodo (ne akustično, artikulacijsko niti perceptivno) abstraktnih pojavov ne gre izmeriti.

Asist. Luka Horjak

Kot del »zainteresirane laične javnosti«, ki se nas omenjene vsebine tudi dotikajo, dobronamerno pošiljam nekaj svojih (nestrokovnih) pripomb. Razumem težnjo po zgoščeni formulaciji, vendar mora biti po mojem mnenju definicija govorjenega slovenskega jezika jasna in razumljiva v najširšem smislu. To ne pomeni, da je kaj manj znanstvena.

1. »Tako kot pisna ima tudi govorna uresničitev knjižnega jezika poleg osnovne sporazumevalne funkcije tudi nacionalnoreprezentativno in nacionalnopovezovalno vlogo.«
Izpuščena je pomembna narodotvorna vloga.
2. »... tujejezičnih vplivov in nalikovnih procesov ...«
Zveza »nalikovni proces« ni v širši rabi.
3. »Variantnost je omejena predvsem na določen obseg *segmentnih* in predvsem *suprasegmentnih* lastnosti ...«
Ta formulacija je odbijajoča, besedi *segmentnih* in *suprasegmentnih* nista v splošni rabi.
4. »Tako utemeljeni govorni knjižni jezik velja za kultivirano rabo jezika ...«
Ali so narečja nekultivirana raba jezika? Vem, da je mišljeno v smislu »*ki ima splošno veljavnim načelom, normam, pravilom ustrezajoče lastnosti*«, a me formulacija kljub temu zmoti.
5. »...v vzajemno soodvisnem odnosu.«
Ali ni vsak soodvisen odnos vzajemni?

6. »Tonemska in netonemska izreka sta v govorjenem slovenskem knjižnem jeziku enakovredni.«

Drugače ne more biti, saj ni izbira posameznika, v katero okolje bo rojen in katero izreko bo usvojil. Vendar nekaj manjka: Tonemska in netonemska izreka sta v govorjenem slovenskem knjižnem jeziku formalno enakovredni, zavedati pa se moramo, da tonemska izreka predstavlja bogastvo in edinstvenost slovenskega jezika, zato jo moramo negovati.

Alenka Porenta

Seznam sodelujočih na posvetu

Izr. prof. dr. Simon Dobrišek

Fakulteta za elektrotehniko Univerze v Ljubljani
simon.dobrisek@fe.uni-lj.si

Izr. prof. dr. Helena Dobrovoljc

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
Fakulteta za humanistiko Univerze v Novi Gorici
helena.dobrovoljc@zrc-sazu.si

Rok Dovjak

Televizija Slovenija
rok.dovjak@rtvslo.si

Dr. Janez Dular

janez_dular2@t-2.net

Jože Faganel

faganel.joze@gmail.com

Doc. dr. Nataša Gliha Komac

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
natasa.gliha-komac@zrc-sazu.si

Asist. Luka Horjak

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
luka.horjak@ff.uni-lj.si

Doc. dr. Karmen Kenda-Jež

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
carmen.kenda-jez@zrc-sazu.si

Dr. Janoš Ježovnik

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
janos.jezovnik@zrc-sazu.si

Prof. dr. Peter Jurgec

Univerza v Torontu
peter.jurgec@utoronto.ca

Doc. dr. Tina Lengar Verovnik

Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
tina.verovnik@fdv.uni-lj.si, tina.lengar-verovnik@zrc-sazu.si

Dr. Tanja Mirtič

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
tanja.mirtic@zrc-sazu.si

Izr. prof. dr. Katarina Podbevšek

Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani
katarina.podbevsek@agrft.uni-lj.si

Prof. dr. Vera Smole

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
vera.smole@guest.arnes.si

Akad. prof. dr. Marko Snoj

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
marko.snoj@zrc-sazu.si

Izr. prof. dr. Matej Šekli

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
matej.sekli@guest.arnes.si

Izr. članica SAZU prof. dr. Jožica Škofic

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
Fakulteta za humanistične študije Univerze na Primorskem
jozica.skofic@zrc-sazu.si

Prof. dr. Hotimir Tivadar

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
hotimir.tivadar@ff.uni-lj.si

Izr. prof. dr. Alenka Valh Lopert

Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru
alenka.valh@um.si

Izr. prof. dr. Darinka Verdonik

Fakulteta za elektrotehniko, računalništvo in informatiko Univerze v Mariboru
darinka.verdonik@um.si

Dr. Boštjan Vesnicher

Alpineon
bostjan.vesnicher@alpineon.si

Dr. Peter Weiss

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
peter.weiss@zrc-sazu.si

Izr. prof. dr. Melita Zemljak Jontes

Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru
melita.zemljak@um.si

Doc. dr. Nina Žavbi

Akademija za gledališče, radio, film in televizijo Univerze v Ljubljani
nina.zavbi@agrft.uni-lj.si

Prof. dr. Jerneja Žganec Gros

Alpineon
jerneja.gros@alpineon.si

Epilog

Pobudniki prvega Slovenskega pravorečnega posveta, ki so ga 15. decembra priredili Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, in Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za slovenistiko, in je zaradi epidemije potekal po spletu, smo k izvedbi pristopili s tako usklajeno definicijo govornega slovenskega knjižnega jezika.

Knjižni jezik se uresničuje pisno ali govorno. Tako kot pisna ima tudi govorna uresničitev knjižnega jezika poleg osnovne sporazumevalne funkcije tudi nacionalnoreprezentativno, nacionalnopovezovalno in narodotvorno vlogo. Medtem ko je pisna uresničitev slovenskega knjižnega jezika v javnem in uradnem govornem položaju tako rekoč enaka za vse pišočce in se variantnost kaže le v posameznostih, pa je variantnost glasovne ravnine govornega knjižnega jezika zaradi različnih narečnih podlag, tujejezičnih vplivov in nalikovnih procesov prisotna že v izhodišču.

Variantnost je omejena predvsem na določen obseg segmentnih in še zlasti nadsegmentnih lastnosti, ki jim govorniki v javnih in uradnih govornih položajih ter njihovi poslušalci pripisujemo nezaznamovanost in splošno sprejemljivost.

Tako utemeljeni govorni knjižni jezik velja za kultivirano rabo jezika, ta pa je z vidika normativnosti hkrati izhodiščno vrednotenjsko merilo za vse druge socialno- in funkcijskozvrstne govorne rabe. Tako kot pri pisni uresnitvi jezika sta knjižna norma in knjižna raba tudi v govorni uresnitvi v vzajemno odvisnem odnosu.

To besedilo je slogovno izboljšano skladno s predlogi iz javne razprave, ki je potekala med 11. januarjem in 15. februarjem 2021. V okviru javne razprave je del slovenistične stroke izrazil nezadovoljstvo s podanim predlogom, očitajoč mu predvsem nezadostnost, konceptualno nesodobnost in pomanjkanje raziskav ter globljega premisleka, ob tem pa ni podal nobenega alternativnega predloga.

Poudarjamo, da pojem *kultivirana raba jezika* ni vrednotenjski in torej ne vključuje naziranja, po katerem naj bi bil knjižni jezik vreden več kot druge zvrsti. Je zgolj ugotovitev, da je knjižni jezik jezikovna zvrst, ki jo gojimo – s tujko *kultiviramo* – zavestno, in sicer v nasprotju z narečji in drugimi primarno

govorjenimi zvrstmi, ki se jih naučimo spontano in ki jih spontano govorimo zlasti v neformalnih govornih položajih.

V javno razpravo sta bila podana še naslednja predloga sklepov:

1.

Tonemska in netonemska izreka sta v govorjenem slovenskem knjižnem jeziku enakovredni.

2.

Različica govorjenega slovenskega knjižnega jezika brez izraženih kolikostnih nasprotij na naglašanih samoglasnikih je dopustna, vendar ne prednostna.

Strokovna javnost je ta dva predloga sklepov sprejela brez večjega neodobravanja, zato smo ju pustili v izvirni obliki. Predlog sklepa pod št. 2 upošteva kodifikacijsko načelo postopnosti, zato doslej nepriznana različico govorjenega knjižnega jezika dopušča kot neprednostno. Nadaljnje raziskave in jezikovni razvoj bodo pokazali, ali je oz. bo tovrstna kodifikacija ustrezna.

Prispevki iz javne razprave so v tem zborniku objavljeni na straneh 245 do 260.

RAZPRAVE II. RAZREDA SAZU
DISSERTATIONES CLASSIS II
XXV

1. SLOVENSKI PRAVOREČNI POSVET

Grafično podlago, prikazano na notranjih
stranah platnic, je oblikovala Duša Race.
Vabila je oblikoval Simon Atelšek.

Recenzenti

Helena Dobrovoljc, Nataša Gliha Komac,
Januška Gostenčnik, Tomaž Gubenšek, Marko Jesenšek,
Janoš Ježovnik, Tina Lengar Verovnik, Andrej Perdih,
Vera Smole, Marko Snoj, Jožica Škofic,
Hotimir Tivadar in Darinka Verdonik

Oblikovanje in prelom
Katarina Visočnik

Tisk
Tiskarna Artelj

Naklada
300 izvodov

Ljubljana 2021

Besedilo je bilo pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola
(<http://zrcola.zrc-sazu.si>), ki ga je na Znanstvenoraziskovalnem centru
SAZU v Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.si>) razvil Peter Weiss.
Pripravo posveta in urejanje zbornika je delno financirala ARRS v okvirih raziskovalnih
projektov Rastoča baza pravorečnih težav (Z6-1890) in OptiLEX (L7-9406).

15.

DECEMBER

2020

Univerza v Ljubljani
**FILOZOFSKA
FAKULTETA**

Vsebina

Program posveta

Pozdravni nagovori

Prispevki

Hotimir Tivadar in Luka Horjak, Smiselna kodifikacija slovenskega pravorečja

Helena Dobrovoljc in Tina Lengar Verovnik, Normativna merila in pravorečni izzivi pri prenovi pravopisa

Tanja Mirtič, Odpiranje pravorečnih vprašanj pri pripravi rastočega slovarja eSSKJ

Nataša Gliha Komac, O slovenskem pravorečju – z vidika načrtovanja statusa in korpusa slovenskega (knjižnega) jezika

Matej Šekli, Geneza naglasnih sistemov slovenskega jezika in njihova standardizacija v knjižni slovenščini

Jerneja Žganec Gros in Boštjan Vesnicher, Izbor fonetično uravnoteženih besedilnih predlog za bazo branega govora

Darinka Verdonik, Govorni viri za pravorečje

Jože Faganel, Nazorska vprašanja pravorečnega normiranja

Janez Dular, Sodobne tendence tonemskega naglaševanja v knjižni slovenščini

Rok Dovjak, Skrb za jezikovno-govorno izobraževanje in zbornost izreke na RTV Slovenija

Nina Žavbi in Katarina Podbevšek, Teme iz slovenskega pravorečja (s poudarkom na tonemskosti in kolikosti) v izobraževanju študentov dramske igre

Vera Smole, Je boljši akutirani ali cirkumfektirani cviček?

Jožica Škofic in Karmen Kenda-Jež, Tonemska in kolikostna nasprotja v slovenskih narečjih

Marko Snoj in Janoš Ježovnik, Kolikostna nasprotja v knjižni izreki

Alenka Valh Lopert in Melita Zemljak Jontes, O kolikosti in kakovosti naglašanih samoglasnikov v kultiviranem govoru Maribora in narečjih, ki so vplivala na nastanek mariborske mestne govorice, ter nekaterih drugih narečnih govorih

Javna razprava

Seznam sodelujočih na posvetu

Epilog

15,00 EUR

